Володимир
МАЛИК

Таємний посол

Тетралогія

КНИГА ТРЕТЯ

Чорний вершник

КНИГА ЧЕТВЕРТА

Шовковий шнурок

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2008

КНИГА ТРЕТЯ

Чорний вершник

Частина перша

НАПАД

1

В останній день грудня 1678 року Арсен Звенигора з Романом Воїновим та Ненком перебралися по льоду на лівий берег Дніпра і понад Сулою попростували на північ. Поспішали, бо хотіли щедрий вечір зустріти в Дубовій Балці серед своїх.

Пронизливий холодний вітер люто шмагав їх по обличчях колючим снігом, сліпив очі, танцював і кушпелив навколо, мов зграя відьом і чортів, застилаючи виднокруг густою білястою пеленою.

Стомлені голодні коні важко брьохалися в імлистій сніговій круговерті, з натугою здиралися на круті горби. А в долинах, у глибоких байраках пурхали по груди в пухкі замети, як у свіже пінисте молоко.

Вершники теж стомилися і їхали мовчки. Арсен прокладав шлях, пильно вдивляючись у неясні обриси горбів і ледь помітних у безпросвітному мороці гаїв, щоб не збитися з дороги. Власне, ніякої дороги не було — пробиралися навпростець, манівцями, але ці манівці були козакові добре знайомі, бо не один раз він тут проїздив. Його товариші цілком покладалися на свого проводжатого — тому понасували башлики на самі очі, понахиляли голови майже до кінських грив і, здавалося, дрімали.

А хуртовина не вщухала. Небо не просто сіяло снігом. Воно, як велетенський вітряк, тряслося в нестримному гніві й з високості трусило, кидало, жбурляло з-під свого невидимого жорна цілі потоки крижаного борошна, яке зразу ж підхоплював скажений вітрюган і котив понад принишклою землею.

Арсен щільніше прикрив поли кожуха і, знявши рукавицю, теплою долонею зігнав з брів і вій шорсткий намерзлий сніг. А думкою линув у Дубову Балку, в низеньку теплу хатину. Уявляв, як у це передноворічне надвечір'я мати зі Стехою і Златкою готують святкову вечерю, а чоловіки — дідусь Онопрій, Младен, Якуб, Спихальський та Яцько, — упоравшись по господарству, сидять на лавах, за столом та біля лежанки, в якій весело гоготить вогонь, і ждуть щедрівників та щедрівниць.

Щедрий вечір! Багатий вечір! Цього разу ти будеш особливо радісний у господі старої Звенигорихи. Тільки б щасливо добратися до хутора.

Потім в уяві спливає прекрасне личко Златки. На її пухких губенятах блукає сумна усмішка, а в темно-синіх очах причаїлося невисловлене запитання — Арсене, любий, коли ж я діждуся тебе? Коли нарешті ти повісиш на кілочок у глухому кутку хатини свою шаблю-розлучницю, коли — надовго а чи й назавжди — розсідлаєш свого бойового коня і забудеш про нескінченні шляхи-дороги, про криваві січі, про сповнені тривог і небезпек дні й ночі?.. Вона манила до себе звабливим поглядом, стрункою постаттю, білизною зубів і вітряною розмаяністю важкого чорного волосся. Вона кликала своїм ніжним грудним голосом, в якому вчувалася дивна музика чужих мов і бентежність південних ночей... Златко! Люба моя! Я поспішаю, щоб уже ніколи більше не розлучатися з тобою, щоб навіки назвати своєю і назавжди поєднати наші долі! Я лечу до тебе, чужоземко моя дорога, щоб відтепер і до кінця нашого життєвого шляху бути разом, щоб ти не відчувала себе серед цих широких степів відламаною галузкою. Златко! Я зроблю усе, що в силах моїх, щоб ти була щасливою, щоб моя земля стала для тебе рідною і дорогою...

Його думки снувалися б і далі, та їх раптом урвали якісь тривожні звуки, що долинули з глибокої балки. Арсен почекав, поки під'їдуть товариші.

— Ви чуєте? Здається, десь іржe кінь!

— Що ж тут — село чи хутір попереду? — спитав Роман.

— В тім-то й річ, що ні села, ні хутора... О, чуєте?!

З балки долинуло ледь чутне в завиванні буревію тривожно-болісне іржання.

— Мабуть, подорожні, — висловив здогад Роман. — І несе ж у таку лиху годину!.. Хто б це міг бути? Сподіваюся — не татари?

— Зараз дізнаємося, — відповів Арсен.

Вони спустилися в долину. Тут було трохи затишніше. Сніговій ревів десь угорі, котився понад білою безконечною рівниною, а сюди, в міжгір'я, вривалися тільки поодинокі вихори і слали між невидимими горбами пухку снігову ковдру.

До виразного іржання тепер долучився людський стогін. Він линув десь знизу, мовби з-під снігу або з глибокої ями.

Вершники спішилися.

На краю обривистого, занесеного снігом рівчака зупинилися. Там, унизу, в напівзаметеній ямі, лежав вороний кінь. Здригаючись від холоду, він натужно підіймав мокру голову і жалібно іржав, ніби благав про порятунок. Під ним невдаха-господар. Своєю вагою кінь придушив йому ногу, і чоловік, пересилюючи біль, тихо постогнував.

Арсен стрибнув у рівчак.

Кінь потягнувся до нього м'якими мокрими губами, тихенько заіржав і зробив спробу підвестися. Але не зміг: обидві передні ноги були переламані. Його хазяїн ворухнувся теж і розплющив очі.

— Кріпись, чоловіче! — промовив Звенигора. — Зараз ми допоможемо тобі!

Вони втрьох підняли коня, висвободили зі стремена ногу потерпілого. Допомогли йому підвестися і вилізти з рівчака.

Це був високий, міцний на вигляд чолов'яга років сорока. Сукняна бекеша, підбита лисячим хутром, туго обтягувала його ставну постать. Шабля при боці і два пістолі за поясом, дорога смушева шапка з малиновим верхом і добротні чоботи з посрібленими острогами свідчили про приналежність незнайомця до військового стану і про те, що це — не сірома-нетяга, а досить заможний козак.

Він струсив з себе сніг, кілька разів зігнув і розігнув праву ногу. Потім усією вагою тіла наступив на неї. Нога була ціла, не пошкоджена, але, видно, боліла чи затерпла, бо незнайомець довгенько, кривлячись, притупцював нею. Нарешті випростався перед своїми рятівниками і, усміхнувшись з-під невеликого, але густого темно-русого вуса гарною білозубою усмішкою, зняв шапку, статечно вклонився.

— Добрий день, добрі люди! Спасибі сердечне, що порятували! А то вже гадав — пропаду! — І він міцно потиснув усім руки. — Кого ж Бог послав мені на поміч?

— Запорожці... Звенигора, Роман Воїнов та Ненко, — стримано відповів Арсен. — А ви хто?

— Семен Гурко, з Борзни, абшитований[1] козак Ніжинського полку.

— Чому ж абшитований? Ваш вік ще не дозволяє залишати військову службу.

— Вік не дозволяє, та обставини змусили... Дружину поховав, дочку заміж віддав. Побув деякий час з молодятами, та бачу — зайвий я у їхній новій сім'ї. Тому й вирішив — адже тепер я вільний птах! — гайнути на Запорожжя. Звичайно, не боки облежувати та саламаху їсти, а теж нести військову службу... Та ось маєш: замалим не наклав головою у цій бісовій круговерті... Ще раз дякую вам за порятунок!

— Долі своїй дякуйте... От тільки як же ви тепер? Без коня в таку негоду далеко не залетиш!

Гурко мовчки розвів руками, ніби сказав: а що я маю робити?

— Поїдьмо з нами, — запропонував Арсен. — Доберемося до теплої оселі, а там уже подумаємо, як вам бути далі...

— Гм, легко сказати — поїдьмо з нами... Піший кінному не товариш! — заперечив Гурко.

— Це правда. Однак ми ж не залишимо вас тут на загибель! Якось уже доберемося до Дубової Балки. А там і коня для вас роз-

---

[1] Абшитований — відставний.

добудемо... Ну, не гаймося! Вечоріє, а нам ще добрячих верст п'ятнадцять їхати!

— Якщо так, тоді зачекайте трохи, — промовив Гурко. — Я миттю!

Він спритно плигнув у рівчак, нахилився над конем. Обома руками обняв його за голову, збив з буйної вороної гриви сніг. Кінь, мов дитина, потягнувся до господаря тремтячими губами, жалібно заіржав.

— Прощай, мій вірний товаришу, — глухо промовив Гурко, виймаючи з-за пояса пістоль. — Ти чесно і віддано послужив мені... А я... Ось єдине, — він звів курок, — чим я можу віддячити тобі... Прости мене, друже!

Він приклав пістоль коневі до вуха і відвернув голову, щоб не дивитись у широко розплющені чорні очі, з яких збігали чи то сльози, чи прозора снігова вода.

Пролунав короткий постріл. Кінь стрепенувся і затих. І зразу ж сніговій почав укривати його легким білим саваном, з-під якого страшно і неприродно виглядали зламані, вивернуті догори передні ноги.

Гурко розстебнув на коневі попругу, зняв сідло й гнуздечку. Спритно й легко, ніби йому було років двадцять, а не сорок, і ніби він не пролежав півдня, закляклий, у холодному снігу, вистрибнув з рівчака і сказав:

— Ну, ось я готовий! Якщо берете мене з собою, то постараюся не відстати...

Прямий і чесний Роман Воїнов обурився.

— Е-е, чоловіче, ти невисоко цініш нас, якщо вважаєш, що ми дозволимо тобі йти піхтурою!.. — По російському звичаю він звертався до незнайомця на «ти». — Ось, будь ласка, мій сірий! Приторочуй міцніше сідло позаду і їдь, а я трохи пройдуся пішака, бо ноги вже геть затекли... А згодом мене змінить Ненко, та й Арсен буде не від того... Якщо вже зараджувати лихові, то гуртом! Недарма ж у вас кажуть: гуртом і рідного батька легше бити!

Ніжинський козак весело усміхнувся.

— Побий мене грім, якщо ви не добрячі хлопці! Га? Їй-богу, варто було померзнути в снігу, аби тільки зустрітися з вами! Видно зразу, що справжні запорожці, а не якісь зайди.

Звенигора і Воїнов переглянулись, зареготали. А Ненко, не дуже второпавши, що сказав веселий подорожній, якого тільки щасливий випадок урятував від смерті, з подивом спостерігав цю сцену.

— Вгадали, батечку! — сказав Арсен, витираючи рукавицею сльози в очах. — Один з нас — яничар, турок, чи то пак потурчений болгарин, — він показав на Ненка. — Другий, — кивнув на Романа, — донський козак... А третій, — ткнув рукавицею собі в груди, — колишній недовчений спудей... Ну, а всі гуртом — справжнісінькі запорожці!

— О! — тільки й вихопилося у ніжинця, і він зареготав дужче за всіх.

Веселий регіт, до якого, зрозумівши, про що мова, приєднався і Ненко, покотився, переборюючи завивання хуртовини, широкою засніженою долиною. Можна було подумати, що четверо людей зійшлися не серед розбурханого оскаженілого від буремного вітру дикого поля, а, либонь, десь у затишній теплій корчмі, за кухлем смачного пива, біля вродливої веселої шинкарки.

Пересміявшись, вони швидко зібралися й пірнули в імлисто-молочну снігову каламуть. Арсен знову рушив попереду — прокладати дорогу. За ним верхи — Ненко й Гурко. А Роман, учепившись за гнуздечку, прив'язану до сідла, поспішав ззаду по втоптаному кінськими копитами сліду.

Буря не вщухала. Як тільки подорожні виткнулися з долини, вона заревла, закрутила, сипонула у вічі холодним приском і покотила далі — в незмірне безмежжя білого степу.

2

За невеличкими віконцями, на яких мороз вималював чудернацькі мережива, глухо виє вітер, кидає в шибки сипучим снігом, гогоче в широкому, виплетеному з лози бовдурі. А в хаті — натоплено, по-святковому затишно.

Перед образами горить невеличка лампадка, під сволоком, на дерев'яній підставці, — воскова свічка, а в челюстях печі потріскує жовтавим полум'ям жмут смолистої скіпи.

За столом, на покуті, стоїть великий сніп жита, перев'язаний цупким перевеслом із лугового сіна і уквітчаний рясними кетягами червоної, мов кров, калини.

На столі, застеленому вишиваною скатертиною, в полив'яних мисках — кутя з узваром, вареники з сиром та сметаною, пироги з маком, шулики з медом, два кільця ковбаси, що виблискують підсмаженими боками. А посередині, на широкій дерев'яній таці, — крутолобий білий коровай.

Кілька разів на рік — у великі свята чи при зустрічі найдорожчих гостей — бідаки-господарі стягалися на таке багате частування.

Стара Звенигориха з дівчатами — Стехою та Златкою — порається біля печі та столу. Дід Онопрій вмощує на покуть, за сніп, горнятко з кутею та глечик з узваром — домовикам, тобто душам померлих, щоб ласкаві й добрі були до хати і всіх, хто живе в ній.

Младен з Якубом мовчки сидять на лаві. Яцько підкидає в лежанку дрова, а Спихальський, ще змарнілий після поранення, але вже веселий і жвавий, бо відчув в останні дні, як у його м'язи стрімко вливається нова молода сила, швендяє по хаті і, потираючи руки, заглядає до полумисків, дзбанів та пляшечок, які все ста-

вила і ставила на стіл Звенигориха. Вуса його ворушилися, мов у кота, коли він чує поживу, а злегка булькаті голубі очі виблискували радістю: він наперед смакував багату вечерю!

— То єсть, паніматко, чудесне, вельми розкішне свято — ваш щедрий, чи то пак багатий вечір! — філософствував він, патетично звертаючись до старої господині. — У жодного народу не видів ніц нічого ліпшого!.. Які страви! Які напої! Ух! Аж дух забиває, холера ясна! — Він ковтав слину і прицмокував язиком. — А цей зворушливий сніп жита, що пахне й досі — уй! уй! — чебрецем, свіжою сонячною соломою і далеким-далеким літом! Ці шорсткі бринькучі колосочки і кисло-солодка червона калина між ними!.. Як це мило і дотепно! Напередодні Різдва і Нового року, на святвечір і щедрий вечір, вносити цей сніп у хату, ставити на найпочеснішому місці — на покуті і бажати, щоб Новий рік був такий же щедрий і багатий для господарів, як і цей золотий сніп! — Він підморгнув Стесі, яка саме розкладала на столі дерев'яні ложки.

— Амінь на доброму слові! — усміхнувся у сиву бороду дід Онопрій. — Вашими б устами та мед пити, пане Мартин!

— За цим діло не стане! Був би тільки мед! Га-га-га! — зареготав Спихальський і ляснув долонею Яцька, який, нахилившись, роздмухував у лежанці жар. — Годі тобі, хлопаку, тутай дмухати! Прецінь і в тебе, як і в мене, голод смокче за пупа! Ходімо лишень надвір та защедруємо під вікном паніматці, ачей, до столу покличе!

— Можна й до столу. Чого ж? І навіть без щедрівки... От хіба ще одну хвильку зачекаємо: мо', який гість нежданий прибуде!

Всі знали, якого гостя жде стара мати. Тільки віри не йняли, щоб у таку негоду Арсен з Романом вирвалися в дорогу. Тому промовчали.

Звенигориха розцінила це по-своєму і зразу заметушилася.

— Та ні, це я так... Які там гості такого пізнього часу! Тож будемо сідати до столу! Прошу, прошу... Чим маємо, тим і приймаємо!

Однак Спихальський заперечив:

— Е-е, ні, паніматко! Який же це щедрий вечір без щедрівочки? Ану, Яцьку, Стехо, Златко! Ходіть за мнов — та гукнемо!

В цю мить за вікном хтось загупав, і в хату ввірвалися приглушені чоловічі голоси. Потім пролунало:

Щедрик-ведрик,
дайте вареник,
грудочку кашки,
кільце ковбаски!

— Ой, Арсен! — радісно зойкнула мати і в знемозі опустилася на ослін. — Це його улюблена щедрівка!

Стеха метнулася в сіни. Грюкнув засув. Разом з морозяним холодом, іскристими сніжинками, що завихрилися біля порога, з шумом хурделиці в хату вступили чотири засніжені з ніг до голови

постаті. На них усе: і кожухи, й шапки, й рукавиці, і навіть обличчя — так запорошене снігом, що серед прибулих годі було впізнати Арсена. Всі однаково скидалися на казкових дідів-морозів, які негадано, не знати як і звідки взявшись, ввалилися до господи. Та ось вони постягували з голів кудлаті шапки, і три дужі голоси прощедрували:

Щедрий вечір,
добрий вечір,
добрим людям —
на здоров'я!..

Що зчинилося в хаті! Радощам не було меж! Всі посхоплювалися з місць і кинулися до прибулих.

— Арсене!

— Романе!

— Ненко!

Радісні вигуки, сміх, щебетання дівчат, які горнулися до своїх наречених, сльози матері, обійми і чоломкання!

Ненка не випускали з обіймів радісно здивовані Младен і Якуб. Для них його прибуття було такою вражаюче приємною несподіванкою, що вони довго не могли отямитися. Златка залишила на хвилину Арсена і теж, на радощах обнявши брата, чмокнула його в холодну шоку.

Лише козак Гурко стояв біля порога мовчки, добрими сірими очима оглядаючи буйство радощів і щастя, що так несподівано заповнили і сколихнули цю привітну теплу хатину.

Коли перша хвиля почуттів уляглася, Арсен сказав:

— Дорогі мої, як бачите, ми з Романом вернулися не самі. Ось це — Ненко, Златчин брат, син Младена і добрий друг Якуба!

Ненко вклонився, потискуючи по-дружньому простягнуті руки. Звенигориха схлипнула — вона вже знала історію його життя — і поцілувала в голову. А Спихальський крякнув з несподіванки і вигукнув:

— Єзус, Марія!.. Арсене, але ж ти справжній ворожбит! Чаклун! Де і як ти спіймав сю пташину, яка так звеселила серця Младена, Златки і Якуба?

— В самісінькій Січі, брате!.. — відповів Арсен і по паузі додав: — А ще познайомтеся з нашим новим товаришем, який прибився до нас у дорозі... Козак Гурко!

Гурко скинув бекешу і, привітно усміхнувшись, поцілував Звенигорисі руки.

— Спасибі, мати, за гарного сина! Він зі своїми друзями сьогодні врятував мене від загибелі. Дай, Боже, йому щастя і красної долі!

Звенигориха розчулилася, змахнула з ока сльозу.

— Спасибі вам, добрий чоловіче, за гарні слова. Сідайте, прошу вас!

— Ай справді, пора юж сідати до столу, — заметушився Спихальський, на свій лад зрозумівши слова старої. — Бо наші гості, гадаю я, так зголодніли в дорозі, як хорти після полювання!

Поки готувалися до вечері, дід Онопрій попорав коней.

За всі роки, відколи сім'я Звенигор, рятуючись від турецько-татарської навали, перебралася з рідного Кам'янця на Лівобережжя, мабуть, не було щасливішого дня в їхній хатині, ніж цей щедрий вечір. І хоча безперервні війни, ворожі напади та житейські незгоди й злигодні зробили на серці майже кожного присутнього не одну болючу зарубку, хоча в їхній бесіді не раз спалахували гіркі спогади про втрати і тяжкі переживання, яких випало на долю кожного немало, все ж за столом панував веселий, радісний настрій, бо цьому сприяло і те, що вони чи не вперше зібралися всі разом, і те, що, прогримівши над їхніми головами, відлетіли, як їм здавалося, в минуле страшні грози війни й лихоліття, і те, нарешті, що перед ними стояв багатий стіл, заставлений дарами щедрої полтавської землі.

Розімлілий дідусь Онопрій, поблискуючи почервонілою лисиною, невтомно частував гостей. За слив'янкою наповнював чарки грушівкою, калганівкою, малинівкою, а по всьому — гостропахучим, п'янким медом.

Щаслива, аж помолоділа Арсенова мати підняла над головою маленький гранчастий шкалик, проспівала:

Ой чарочко манюсінька,
Яка ж бо ти гарнюсінька,
Ні сучечка, ні пенечка —
Вип'ю тебе до денечка!

Спихальський разом з нею вихилив свій кухоль і гримнув так, що аж свічка заблимала:

— За ваших любих діток, паніматко! Нєх живуть по сто лят!

Гурко спочатку відмовчувався. А коли дід Онопрій виніс з-за груби кобзу, враз пожвавішав, очі його заблищали.

— Ану, діду, дайте сюди!

Узяв кобзу до рук, перебіг пальцями по струнах. Мелодійний передзвін тужно полинув попід стелею, а потім до нього долучився такий соковитий задушевний голос, що зразу всіх узяв за серце. І полилася чарівна, ніжна мелодія.

Та забіліли сніги, забіліли білі,
Ще й дібровонька.
Та заболіло тіло козацькеє біле,
Ще й головонька.

Пісню підхопив Арсен. І два дужі гарні голоси, сплівшись в один чистий дзвінкий струмінь, забриніли, як гілки явора під вітром, загомоніли воркітливими весняними струмками, відлунились у серцях неповторною красою ясного місячного зимового вечора...

Пісня захоплювала, зачаровувала, всі слухали її затамувавши подих.

Спихальський завмер, тільки з-під примруженої вії скотилася по щоці і зависла на вусі одинока сльоза. Незважаючи на зовнішню грубуватість і пащекуватість, пан Мартин мав по-дитячому вразливе серце, чутливе до всього прекрасного. Пісня зворушила його, збурила душу, нагадала про нелегкі останні роки життя, про те, що і в нього зараз, як і в того козака, що заслаб у холодному засніженому степу, нікого не лишилося, крім друзів, з якими він ділив хліб і сіль. І коли розсипався срібним передзвоном останній акорд кобзи, зовсім тихо прошепотів:

— Боже, які чари! Диявольські чари! Ваша пісня, панове, то єсть найвищий вияв вашого духу, вашої поетичної натури!

Семен Гурко з подивом глянув на поляка.

— Ви правильно мислите, пане... Однак не всі наші сусіди, на жаль, думають так, як ви. Ваші земляки, до прикладу, пани Синявські, Сапеги, Яблоновські, Собеські, Потоцькі, пруться на Україну, мабуть, не для того, щоб усолоджувати слух нашими дзвінкоголосими піснями, а щоб напхати своє черево нашим хлібом, салом та медом, а кишені — грішми!

— Тільки, прошу пана, не прилучайте і мене до цієї компанії! — вигукнув ображено пан Мартин. — Я, мосьпане, річ друга!

Гурко усміхнувся.

— Похвально чути таке. Я з приємністю тисну вашу чесну руку, пане! — І ніжинський козак міцно обняв Спихальського за плечі. — Але ж таких, як ви, обмаль!.. А згадайте, що зробили з Україною хан та султан! Страшно уявити! На Правобережжі кожен другий — загинув, кожен третій — у неволі, кожен четвертий — утік на Лівобережжя. І тільки кожен п'ятий чи, може, шостий, якщо не сьомий, ще залишився там, поневіряючись по лісових хащах.

— О, пан добре обізнаний із становищем краю! — в свою чергу здивувався Спихальський.

— Ще б пак! Маю голову на плечах! — з гідністю відповів козак. — Та й кілька років товкся з лівобережними полками по Україні, воюючи то проти Виговського з шляхтою, то проти Ханенка з татарами, то проти Дорошенка та Юрка Хмельницького з султаном... Билися вони, різалися за Богданову булаву, гризлися, як скажені собаки! Та в жодного не було Богданового розуму і Богданової сили. От і довели нашу вітчизну на край загибелі, прокляті!..

Гурко замовк і замислився. На його високому, злегка похилому назад лобі, між зламами темно-русих брів, залягла глибока зморшка, а на очі упала сумна тінь.

Арсен переглянувся з Романом. Так ось якого гостя послала їм доля сьогодні! Ні, це не простий козак, як вони думали спочатку,

коли везли його на хутір! Велична зовнішність у ньому поєднувалась із глибоким і гострим розумом.

Арсенові подумалося, що його новий знайомий дуже скидається на Сірка: така ж могутня статура з міцно посадженою на широкі плечі великою характерною головою, такий же владний погляд крицево-сірих очей, таке ж, як здалося йому, уболівання за долю батьківщини й народу. Лише риси обличчя у нього м'якші, добріші. Може, тому, що молодший років на двадцять п'ять чи й тридцять?

— Ви давно були на т о м у боці? — спитав Арсен, маючи на увазі Правобережжя. — Здається, ніби вчора звідти...

— Я два літа провів під Чигирином у війську гетьмана Самойловича... Навіть останні дні був у самому Чигирині. Якраз перед падінням його наш полк вивели звідти. Мабуть, це і врятувало мене від загибелі...

— О, то ми були десь поряд! — вигукнув Арсен. — Отже, лиха сьорбнули з одного ковша!..

Довго, далеко за північ, світився вогник у затишній хатині Звенигор. Точилася жвава розмова, лилися спогади, лунали пісні. Мирне щастя тихо витало над головами всіх присутніх, і сторонньому споглядачеві могло б здатися, що так жили вони завжди, що не було за їхніми плечима ні крові, ні смертей, ні горя, ні воєнного лихоліття... Вони щиро віддавалися своєму короткоплинному щастю. Ніхто з них у цю мить не думав про завтрашній день. Закинуті життєвими обставинами з різних, часом аж надто далеких закутків землі, вони почувалися в цьому товаристві, під цією гостинною стріхою, як дома, і нікому не хотілося думати й гадати, яких несподіваних ударів може завдати їм примхлива доля завтра. І в кожного з них було сьогодні своє, тільки своє відчуття щастя.

Стара мати тішилася дітьми, дідусь Онопрій — онуками і смачними наливками, Арсен тонув серцем у синіх Златчиних очах, а вона сором'язливо горнулася до нього, крадькома позираючи на батька та брата — чи не бачать?.. Стеха й Роман теж нікого й нічого не помічали, окрім свого кохання, і їхні голови, в обох уквітчані пишним біляво-пшеничним волоссям, тулилися одна до одної, як розквітлі мальви на городі.

У Младена і Якуба серця були сповнені радістю за Ненка, який від сьогодні належав їм не тільки тілом, а й душею, а Ненко вперше в житті відчув любов і ласку рідних людей, і од цього досі не знаного почуття у нього лоскітно тремтіло серце, а на очі наверталися непрохані сльози.

Спихальський і Яцько, не переживаючи ні за кого і ні за що, з насолодою ласували розкішними, як їм здавалося, стравами та напоями і були щасливі щастям своїх друзів.

Про одного козака Гурка нічого певного не можна було сказати, бо для всіх він залишався ще загадкою. Однак, судячи по тому, як

розчервонілися від наливок його присмаглі на морозяному вітрі щоки, як він виспівував пісень, можна було гадати, що гість відчував себе щасливим.

Це був щедрий вечір їхнього життя! По-справжньому щедрий, ласкавий, теплий, щасливий! І вони, люди того неспокійно-жорстокого часу, уміли як слід оцінити його!

Тому й панували весь час у хаті, за гостинно-багатим столом, невимушеність, дружелюбність і та поетична простота почуттів, що робить людину щасливою.

Коли прокричали другі півні, у вікно хтось постукав. То були Іваник і Зінька. Видобувши з кишень кожухів жмені збіжжя, вони сипонули його на долівку, на стіл, на образи, на всіх, хто сидів за столом. Сміх, радісний гомін, пахощі житнього й пшеничного зерна, змішаного з горохом, ячменем та куколем, заповнили всю хату.

— На щастя, на здоров'я, на Новий рік! Роди, Боже, жито, пшеницю! — приказував, посипаючи, Іваник. — А ви, тітко, знаєте-маєте, дайте паляницю!

А Зінька защебетала:

Сію-вію-посіваю,
З Новим роком вас вітаю!
З Новим роком вас вітаю —
Щастя й радощів бажаю!

Їх запросили до столу. Іваник сів на лаві, а Зінька на ослоні, де, потиснувшись, дав їй місце Спихальський.

— Йдемо... Коли дивлюся — світиться у Звенигор, — зразу ж заторочив уже добре захмелілий Іваник, випиваючи, однак, чималенький кухоль вишнівки. — Еге-ге, кажу Зіньці, мабуть, Арсен прибув із Запорожжя! Ану, давай-но, жінко, засіємо його! Чи не пригостить чарчиною, знаєш-маєш?

Зінька непомітно штовхнула чоловіка під столом ногою — не пащекуй, мовляв! А сама — дужа, пишнотіла, з морозу рум'яна — метнула іскристими чорними очима по захмелілих чоловіках... І зустрілася з захопленим поглядом Спихальського.

Пан Мартин ще влітку, коли вперше завітав з Арсеном у Дубову Балку, накинув оком на цю напрочуд міцну і ставну молодицю, а тепер, побачивши її у новому гарному вбранні, з лискучо-чорними, злегка закучерявленими косами, свіжу від морозу та надміру сили й здоров'я, аж рота роззявив з подиву: пся крев, та це ж просто красуня! Такій би не в хлопській хаті поратися біля баняків, а в магнатському палаці витанцьовувати мазурку та краков'як! Він крутнув догори свого відстовбурченого вуса і чемно, навіть по-шляхетському галантно, вклонився, ліктем відчуваючи в тісноті тепло її пругкого тіла.

— Вітам пані! Як ся маєте?

— Дякую, пане-добродію. Живемо помаленьку... А ви вже, бачу, одужуєте від рани?

— Слава Йсу, одужав...

— А то я кажу своєму: шкода буде, якщо помре такий гарний чоловік!

— О пані, то було б зовсім зле!.. Бр-р-р!.. Особливо коли взяти до уваги, що на світі залишилися б без нас такі файні молодиці, як ви, — не моргнувши й оком, підлестив упівголоса своїй сусідці Спихальський. Нараз йому сяйнула несподівана думка: мабуть, Зінька теж не байдужа до його особи, коли так сказала. І він запитав: — То ви й справді жалкували б за мнов, пані?

— А чому б ні?

— О, мені дуже приємно чути це з ваших уст! Отже, пані давненько запримітила мене?

— Вас усі молодиці на хуторі давненько запримітили, — ухилилась од прямої відповіді Зінька.

Від задоволення Спихальський крякнув, почервонів і злегка, ніби ненароком, погладив долонею її кругле коліно. Жінка не відштовхнула його руки, не розгнівалась, а тільки скоса зиркнула на чоловіка: чи не бачить?.. Але Іваник у цей час був заклопотаний чималим кухлем меду, піднесеним дідом Онопрієм, і запашною, з часником, ковбасою, тому не чув розмови Спихальського із Зінькою, не бачив його зальотів до неї.

До самого ранку в хаті стояв веселий гомін голосів, лунали то жартівливі, то сумно-тужливі пісні.

Настав новий рік.

3

Швидко промайнули святки. На сімейній раді було вирішено, що весілля обох молодих пар — Арсена і Златки, Романа і Стехи — найкраще відгуляти зараз, у зимові м'ясниці. Вінчатися мали в Лубнах. Тому одного ранку, удосвіта, Арсен з Романом, Спихальським та Семеном Гурком, який заради такої події в житті молодих друзів відклав свою мандрівку на Запорожжя, виїхали верхи до Лубен, щоб домовитися в церкві про вінчання.

Хоча хурделиця стихла, дорога була важка. Товста ковдра снігу — коням по черева — вкрила неозорі степи. І скільки глянеш оком — жодного сліду! Тому їхали поволі й до Лубен добралися тільки надвечір.

Поминувши рідкі колючі зарості глоду і терну на посульських схилах, вершники в'їхали до міста.

Вечоріло. З димарів, що, здавалося, стриміли просто з велетенських кучугур снігу, звивалися в небо сизі димки. З дворів долинав собачий гавкіт. Скрипіли над колодязями високі журавлі.

На стрімкому шпилі, над Сулою, височіла козацька фортеця. Два земляні вали — нижній і верхній — оточували той шпиль зубчастим гребенем дубового частоколу, за яким темніли військові склади, стайні, будинки полкової та сотенної старшини. На вежах бовваніли в синій імлі постаті вартових козаків.

До церкви їхати було вже пізно, і друзі зупинилися на нічліг у корчмі на базарному майдані. Нагодувавши і напоївши коней, поставили їх на спочинок до хліва, а самі після ситої вечері повкладалися спати, щоб рано встати і, домовившись про все, що треба, завидна повернутися додому.

Але серед ночі їх розбудило тривожне калатання дзвонів.

Друзі схопилися — вибігли надвір.

На сторожових вежах фортеці до неба здіймалися довгі язики полум'я: горіли бочки з смолою. З усіх усюд: з фортеці, з дзвіниці міського собору, з Мгарського монастиря і навколишніх сіл линули тривожні звуки сполоху. На фортечних стінах метушилися козаки, у відблисках вогненних язиків вони здавалися невеличкими рухливими привидами.

— Цо то єсть? Татарове? — спитав очамрілий з несподіванки Спихальський, на ходу натягуючи на себе кожуха.

— Схоже, що напад, — відповів стурбовано Гурко. — Сідлаймо, хлопці, коней! Чи татари, чи якийсь інший біс, ми мусимо бути готові до найгіршого!

Звично кинули коням на спини сідла, затягли міцні широкі попруги, і за якусь мить чотири вершники шпарко вилетіли з воріт шинкаревого двору й через ярмарковий майдан помчали до фортеці. Сюди вже поспішали піші та кінні козаки лубенської сотні, а також городяни, для яких фортеця була єдиним захистом від ворожого нападу.

Вона була розташована на високому горбі, що здіймався не тільки над низинними просторами за Сулою, а й над усім містом. Тут уже вирував людський натовп. Ніхто не знав, що скоїлось. На майдані посеред фортеці, перед чималим дерев'яним будинком, покритим ґонтою, шикувалися козаки. Городяни тиснулися поза тинами, попід хатами й стайнями, щоб не заважати військовим.

Крики, лемент, тривожне калатання дзвонів, іржання коней, брязкіт зброї, шкварчання палаючої смоли в бочках — все це в першу хвилину оглушило Арсена і його друзів. Та ось гамір почав стихати: на ґанку військової канцелярії з'явилася полкова старшина.

— Хто це? — спитав Арсен у козаків, показуючи на двох, що вийшли наперед.

— Полковники Ілляшенко та Новицький.

Огрядний сивовусий полковник Ілляшенко витягнув з-за пояса пернача. Над майданом запанувала тиша.

— Козаки! Городяни! — пролунав його гучний голос. — Щойно ми одержали звістку... Клятвовідступник і зрадник Юрась Хмельницький та його шуряк Яненченко з великим татарським загоном перейшли Дніпро, їхні передові загони вже вдерлися в Горошине і Чутівку... Ірклиївська, Оржицька та Лукімська сотні вступили в бій і стримують ворога... Ми виступаємо негайно! Нам на допомогу йде Миргородський полк, і, дасть Бог, спільно розгромимо супостата і виженемо за Дніпро!

У Арсена похололо під серцем. Ця несподівана тяжка звістка ударила його, ніби обухом.

— Кепські справи, — прошепотів він. — Сьогодні татари можуть бути в Дубовій Балці...

Всі мовчали. Ні в кого не знайшлося жодного слова розради, бо було ясно, яка смертельна небезпека нависла над невеличким мирним хутором. Тільки чудо могло врятувати дубовобалчан від татарського аркана.

— Що ж робити? — Арсен схопився за голову. — Треба рятувати наших!

— Скачімо туди! — вигукнув Роман. — Може, встигнемо вчасно!

— Ай справді — гайда, панове! Ми вільні птахи! Чого нам чекати на козаків! — загарячкував Спихальський.

Один Гурко мовчав.

— А ви що скажете, батьку Семене? — спитав нетерпляче Арсен.

Останнім часом всі вони почали звати ніжинця батьком — і за те, що був старший, і за гострий розум, і за великий життєвий досвід.

Гурко пильно глянув на своїх молодших друзів, обняв Арсена за плечі. По його обличчю промайнула журлива тінь.

— Ви справді вільні птахи, — сказав тихо. — Ви не козаки Лубенського полку, а запорожці і можете чинити на свій розсуд... Я теж не зобов'язаний ставати до лав лубенців... Та все ж не радив би вириватися самим у поле, де ми будемо легкою здобиччю людоловів! Тим більше, що полк вирушає негайно і ми ненабагато випередимо його... Тож моя думка така: їхати разом з лубенцями! Та якщо ви хочете всупереч усьому їхати самі, то і я з вами!

Арсен розумів, що Гурко міркує правильно. Якщо татари вже досягли Горошиного і Чутівки, то незабаром будуть і в Дубовій Балці. А може, вже й там... Що тоді четверо зроблять супроти орди? Загинуть або потраплять у неволю. Це не літо, коли кожен кущ тебе заховає! Зараз у голому засніженому степу видно на багато верст. Ні, вириватися вчотирьох не годиться!..

Серце його стислося від болю. В одну мить розбилися рожеві мрії, розлетілися, як порох на вітрі, виплекані на далеких дорогах чужини, в безсонні ночі боїв і походів гарячі надії на щасливе життя з коханою Златкою. О, коли б він міг за півгодини пролетіти ті

півсотні верст засніженого степу, що відділяли його від неї, від рідних та друзів! Але ніякий чарівник не допоможе йому в цьому. Тож залишається один вихід — приєднатися до лубенців і разом з ними взяти участь у поході. А тим часом сподіватися на краще...

4

Стеха і Златка взяли з припічка два полумиски з перекладеними сиром і запеченими в сметані налисниками і понесли до столу. Там за сніданком точилася повільна бесіда чоловіків, що іноді приглушувалася різким шарганням рогача, яким Звенигориха порпалася в печі.

Раптом з грюкотом розчинилися двері і з галасом вскочив гурт ординців.

Охнувши, Златка опустилася на лаву, а Стеха заклякла з полумиском у руках посеред хати. Вражені, завмерли чоловіки. Розмова враз урвалася.

Побачивши розвішану на стінах зброю — шаблі, пістолі, рушниці, — татари кинулися до неї, зірвали з дерев'яних кілочків. Потім оточили стіл. Їхні чорні вузькі очі загорілися жадібним вогнем. Брудні руки, що пахли кінським потом, хапали хліб, шматки смаженого гусака, налисники і запихали в роти. За одну хвилину стіл спорожнів.

Младен, Якуб і Ненко сиділи отетерілі, не знаючи, на що зважитись. Зайняті їжею, голодні нападники поки що їх не чіпали.

В хату ввійшов молоденький, тонкий, мов очеретинка, татарчук у багатшому, ніж у його одноплемінників, одязі. На вигляд йому було років шістнадцять. Обличчям він мало скидався на татарина. Худорляве, довгасте, з карими очима під гострими зламами чорних брів, лице його було б навіть гарним, коли б не дикувата посмішка широкого рота, на якому від того цвів хижий оскал білих рівних зубів.

Ординці шанобливо розступилися, не припиняючи, однак, гризти гусячі кістки.

Юнак окинув бистрим оком хату і її домочадців. Довше, ніж на інших, затримав погляд на пишнотілій Стесі, котра стояла ні жива ні мертва з напівпорожнім уже полумиском, підійшов до неї, двома пальцями взяв налисник і вправно вкинув собі в рот.

— М-м-м, смачно! Дуже смачно! — сказав несподівано чистою українською мовою. — Спасибі господині, яка вміє так смачно готувати... Як моя ненька! — Він швидко проковтнув і другого налисника, витер об полу кожуха руку, враз посуворішав. — А тепер — збирайтеся всі!

— Збиратися?.. Куди? В Крим?! — зойкнула Стеха і впустила додолу порожню миску.

— Ми не кримчаки! Ми буджацькі татари! — заперечив юнак і гордовито додав: — Я Чора, син аккерманського мурзи Кучука!

— Один біс — що в Крим, що в Буджак... Неволя всюди однакова! — буркнув дід Онопрій.

— Досить розмов! Збирайтеся і виходьте! — відрізав Чора і пішов з хати.

Татари виштовхали всіх надвір.

Хутірський вигін був геть запруджений нажаханими людьми. Довкола пантрували кінні ординці. Посеред майдану, на узвишші, гарцював на гарячому карому коні чорнобородий вершник. Чора підвів до нього своїх полонених, шанобливо вклонився.

— Батьку, весь хутір уже тут. Ось привів останніх!

— Гаразд, Чоро. Ти молодець у мене — будеш гарним воїном!

Аккерманський мурза Кучук! Недобра слава йшла про нього по Україні... Полонені прикипіли поглядами до його обличчя, темного, обвітреного, з гострими розкосими очима і великим, як і в Чори, ротом, що ошкірювався хижуватою посмішкою... Страшний людолов! Продаж бранців став його ремеслом. Кожного року він не раз і не два, а кілька разів робив спустошливі напади на Україну, без жалю плюндрував села, виганяв худобу, забирав у неволю людей. Відважний, хитрий і жорстокий, він завжди умів уникнути зустрічі з переважаючими силами козаків, і тому одноплемінники дивилися на нього як на щасливця, з яким безпечно ходити у військові походи. Його чамбул завжди був переповнений шукачами легкої наживи.

Мурза торкнув коня, під'їхав до бранців. Ще здалеку він помітив дівчат і зупинився перед ними. Важкий уважний погляд упав на русокосу рожевощоку Стеху. Він любив русявих.

Дівчина сполотніла. Цей погляд не віщував нічого доброго. О, вона знала, що їй доведеться витерпіти, якщо ординці запроторять її у свої степові улуси! Довічна неволя, безпросвітна праця, наруга й знущання — то її майбутня доля. Або ж місце рабині-наложниці в гаремі хана, мурзи чи багатого турецького бея...

Потім Кучук перевів погляд на Златку.

— Гарненькі! — прицмокнув язиком. — Ти чуєш, Чоро? За таких можна взяти в Стамбулі по копі золота! — Він, як і син, добре говорив по-українськи. — Або й по дві, клянусь Аллахом!.. Якщо ми їм не знайдемо іншого місця... — При цьому він ще раз пильно глянув на Стеху.

Чора промовчав, мабуть, не смів перечити батькові. А мурза нахилився з коня, пальцями взяв Стеху за підборіддя.

— Як тебе звати, красуне?

— Стеха, — тихо відповіла дівчина, благально дивлячись на чоловіків, котрі напружено стежили за кожним рухом мурзи.

Вона боялася, що один їхній необережний рух може призвести до фатальних наслідків. Але і Младен, і Ненко, і Якуб, ніби змовившись, мовчали, розуміючи, що зараз, в гарячу пору нападу, вони

нічим не можуть допомогти ні Златці, ні Стесі, ні іншим Арсеновим родичам, а тільки зашкодять. Жорстокий Кучук не зупиниться перед тим, щоб знищити їх, аби лиш усунути перешкоду на шляху до оволодіння таким дорогим товаром.

Кучук заглянув у розширені від жаху очі Стехи, промовив:

— Гарне ім'я... — потім повернувся до Златки. — А тебе?

Дівчина не відповіла і відвернулась.

Мурза гнівно випростався в сідлі. Над головою раптово свиснула нагайка. Але наперед вискочив Яцько, затулив собою дівчину.

— Не смій бити, мурзо! — Хлопець зблід, витягнувся як струна. — Ти ж знаєш, що у нас жінок не б'ють!

Мурза притримав руку, здивовано витріщився на юнака.

— Ти хто такий, рабе, що смієш мені перечити? — І шмагонув Яцька по голові. — Хіба не розумієш, що й ці дівчата, і ти, і всі ви — то мій ясир! Хочу б'ю, хочу — заб'ю! — І він знову оперіщив хлопця.

Невідомо, чим би закінчилась для Яцька його сутичка з мурзою, коли б поява двох нових вершників не припинила її.

— Що тут трапилося? — спитав передній, осаджуючи баского білого коня.

Це був чоловік років сорока. Одягнутий у добротний дублений кожух з сивим коміром і такою ж окантовкою, чорноокий, горбоносий, він гордовито сидів у оздобленому сріблом сідлі, кидаючи навкруги з-під соболиної шапки бистрий погляд.

Мурза опустив руку з нагайкою. Його темне обличчя розпливлося в усмішці.

— Вітаю пана полковника! Нічого особливого не трапилося, провчив трохи одного раба, щоб чемніший був!

Яцько глянув на другого вершника, що прибув разом з красенем полковником, і впізнав у ньому Свирида Многогрішного. Від Арсена Звенигори хлопець уже знав, що колишній невольник, з яким йому довелося пасти овець у турецького спагії, став старшиною у війську Юрія Хмельницького, а тому, щоб не потрапити йому на очі, шмигнув у натовп і з-за плеча дідуся Онопрія став назирати: що ж буде далі?

Тим часом полковник швидко запримітив дівчат, що, зблідлі, налякані, стояли перед мурзою. Деякий час він пильно розглядав їх, у задумі крутячи лівою рукою невеличкого чорного вуса, потім повернувся до Свирида Многогрішного і кинув через плече:

— Цю сім'ю я заберу з собою в Корсунь!

— Слухаюсь, пане полковнику, — вклонився Свирид Многогрішний.

— Якщо я повернуся пізніше, поселиш їх на острові, у замку.

— Слухаюсь, пане полковнику.

У мурзи враз злетів з лиця усміх.

— Чекай, чекай, полковнику! — сказав він насуплено. — Перш ніж розпоряджатися долею цих людей, непогано було б дізнатися про мої наміри щодо них.

— Я слухаю, мурзо, — повернувся до нього полковник.

— Пан полковник може брати собі всіх людей, крім оцих двох дівчат. Вони належать мені!

— На якій підставі?

— Військова сила в моїх руках... Це мій ясир!

— Але ж мурза Кучук має пам'ятати наказ великого візира, що жодна жива душа не може бути взята в ясир без дозволу на те ясновельможного гетьмана!

Мурзу пересмикнуло. Він ледве стримував гнів.

— То з Правобережжя... А тут Лівобережжя, наскільки я розумію!

— Все одно... Ці люди будуть переселені на Правобережжя і стануть підданими Порти! Як же ти, мурзо, осмілишся брати ясир у володіннях падишаха?

— Але ж я повинен одержати щось за цей похід! — вигукнув розлютований мурза. — Чи пан полковник гадає, що я даремно допомагатиму гетьманові?

— Чому ж даремно? Мурза одержить, що йому належить...

— Одержить, одержить! Мовляв, на тобі, небоже, що мені негоже! А я звик брати те, що мені подобається!.. Зрештою, я можу й сам, без гетьмана, піти походом на Лівобережжя і набрати бранців стільки, скільки захочу!

— Звичайно, можеш, мурзо... Але зараз ми йдемо на Лівобережжя не для того, щоб ти захопив ясир, а для того, щоб приєднати його до володінь падишаха!

— Тьфу, шайтан! — плюнув мурза. — Хай буду я проклятий, якщо вдруге погоджуся на таких умовах допомагати вашому гетьманові!

— Не нашому гетьманові, а підданому і союзникові султана! — відрізав полковник.

Розуміючи, що розмова набрала небезпечного характеру, мурза промовчав. Але судячи з того, як блискотіли його очі і хижо кривився широкий рот, можна було безпомилково вгадати, що він не залишив наміру заволодіти дівчатами. Поряд з ним, теж збліднлий від люті й ненависті, закам'яніло сидів в сідлі Чора. Молоденький мурза розумів, що втручатися в розмову дорослих він не має права, тому мовчав. Однак усім серцем він, очевидно, був на боці батька і важко глипав на полковника, який, здавалося, не помічав його.

Полковник зробив примирливий жест і лагідно промовив:

— Не личить нам тут сваритися, мурзо, залишимось друзями! Прибудемо в Корсунь — там побалакаємо... А зараз у нас багато інших турбот... Пане хорунжий, — звернувся він до Многогрішно-

го, — я хочу поговорити з народом. Накажи, щоб усі підійшли ближче і слухали уважно!

Многогрішний кивнув головою, підвівся на стременах і гукнув у натовп:

— Земляки! Не бійтеся нас! Я хорунжий гетьмана Юрія Гедеона Венжика Хмельницького Свирид Многогрішний... А це, — він зробив шанобливий уклін у бік свого супутника, — корсунський полковник Іван Яненченко... Він хоче говорити з вами! Підійдіть сюди і уважно слухайте!

Хуторяни почали боязко підходити, збиваючись в один великий гурт. Навколо них щільно стали кінні татари.

Многогрішний осадив свого коня. Наперед виїхав полковник Яненченко.

— Люди! — голос у нього був різкий, сильний. — Ми прийшли сюди, на Лівобережжя, не як вороги, а як ваші визволителі! Більшість із вас — вихідці, втікачі з правого берега... Кожному мила своя сторона. Тож ми надаємо вам змогу повернутися назад, на свою батьківщину, що жде не діждеться ваших працьовитих рук. Там, на Корсунщині, Богуславщині, Уманщині, Вінниччині, ваші хати, ниви, ставки та озера, там — могили ваших батьків та прадідів!.. Навіть дикі звірі люблять свій край... А ви ж люди! Ми обіцяємо вам захист від ворогів! Ви будете вільні! Землі — скільки хочеш! Селися — де хочеш! Ніхто не братиме з вас ні подушного, ні комірного, ні млинового, ні шляхового, як це ви платите тут! Не буде там ні гетьманських оранд, які ввів ненависний усім попович[1], ні воєводських стацій!.. Тож забирайте все своє добро, запрягайте в сани коней чи волів, садовіть дітей і старих — та й гайда з Богом у дорогу!

Натовп сколихнувся. Всі раптом загули, зашуміли. Радість від того, що це ще не татарська неволя, почала поволі гаснути. Куди їхати? Як покинути свої хатини, клуні, повітки, поля, засіяні озиминою? Що чекає їх у новому краї? Голод, холод, татарський нагай? Адже всім відомо, що на Правобережжі майже все спалено, стоптано, знищено!.. До яких же молочних рік і кисільних берегів приведе їх цей бистроокий полковник?

Серед жінок почулося схлипування. Потім котрась заголосила. Глухо зарокотало басовите чоловіче невдоволення.

З натовпу наперед випхався Іваник. Зінька хапнула його за рукав свитки, щоб притримати, але чоловік відмахнувся од неї і став насупроти полковника.

— А якщо, приміром, знаєш-маєш, я нікуди звідси не хочу їхати, ласкавий пане полковнику? Га? Як бути тоді? Чи можу я залишитися з родиною тута?

Він поклонився полковникові в пояс і, випроставшись, м'яв у руках кудлату овечу шапку, чекаючи шанобливо відповіді.

---

[1] Попович — гетьман Іван Самойлович, що був сином попа.

Яненченко зміряв його важким, суворим поглядом.

— Жодна жива душа тут не залишиться! Поїдуть усі!..

— Але ж чому? Я вже тутечки, знаєш-маєш, звик, обжився... І не хочу повертатися, приміром, на свою Уманщину, де турки й татари з Дорошенком геть чисто все витоптали, спалили, а людей або забрали в полон, або постинали... Там зараз, либонь, одні вовки виють на пустирищах та гайвороння кружляє над безлюдним степом...

Яненченко ще більше потемнів на виду.

— Поїдеш, вишкребку! Ти чуєш — поїдеш! Ми силою заберемо від Самойловича весь люд і переведемо на той бік! Заселимо Правобережжя!..

— Гм, звичайно, заберете, якщо подужаєте, — просторікував упертий чоловічок, знову кланяючись полковникові. — Тільки ж...

Він не встиг закінчити думки, Яненченко раптом вихопив з піхов шаблю і заніс над головою. Лють спотворила полковникове обличчя. В чорних очах блиснув вогонь.

— Замовкни, блазню!

Він не здержав би руки. Але тут з гурту вирвалася Зінька і своєю могутньою статурою затулила чоловіка.

— Пане полковнику! — крикнула. — У мене ж двійко діток!

Яненченко якусь мить повагався, потім опустив шаблю.

— Так ось мій наказ! — кинув він у натовп. — Всі чоловіки й діти залишаться тут, а жінки й старі повернуться додому, запряжуть коней чи волів, заберуть одяг та збіжжя — і в путь!.. До Корсуня вас супроводжуватиме загін пана хорунжого! Хто має намір утекти, хай спочатку пересвідчиться, чи міцно його голова держиться на плечах! Татари дуже швидко відокремлять її від тіла! Або ж заарканять і потягнуть у Крим чи в Буджак!.. Пане хорунжий, ти чуєш?

Многогрішний кивнув головою.

За якусь годину валка саней, навантажених домашнім скарбом хуторян, з отарами овець та гуртами худоби, виїхала з Дубової Балки. Її супроводжував чималий татарський загін.

Вибравшись узвозом на гору, люди оглянулись назад, щоб востаннє побачити рідні оселі. І не повірили своїм очам: весь хутір палав! Вулицями мчали вершники зі смолоскипами в руках — і за ними спалахували солом'яні та очеретяні стріхи хатин, повіток, клунь. Здіймалися до неба малинові язики полум'я над стіжками сіна й соломи. Буро-сизий дим слався широкою долиною Сули, вкриваючи іскристо-білий сніг чорним попелом.

Валка зупинилась. Захлипали діти, заголосили жінки. Чоловіки в безсилій люті стискували кулаки. У вогні гинуло їхнє добро, надбане важкою працею. Тепер у них ніде не було теплого притулку серед цього холодного безмежного пустельного світу.

— Гайда! Гайда! — загукали татари. — Йдіть, брудні свині!

Валка рушила знову.

Дід Онопрій зі своїми саньми опинився майже попереду. Він важко брьохався разом з чоловіками непротоптаною цілиною, цьвохкав батогом на сірих коней. Жінки сиділи на санях, а Яцько йшов позаду, спідлоба бликаючи на вершників, що вартували валку, та на чорне рідколісся, за яким — він знав — починаються глибокі яруги.

Там, де ліс зовсім близько підійшов до дороги, хлопець раптом рвонувся вбік і шпарко, мов заєць, помчав геть від валки.

— Стривай! Куди ти? Уб'ють башибузуки! — гукнув дід Онопрій.

Та Яцько тільки махнув рукою і ще дужче зачеберяв ногами до темних заростей грабини.

— Стій! Стій! — почувся далеко позаду голос Многогрішного.

Кілька вершників повернули за втікачем. Одиноко просвистіла стріла.

Та Яцько шуснув у ліс і запетляв поміж кущами глоду, ліщини, безлистої бузини... Вершники спішились і погналися за ним.

Валка зупинилась. Не всі знали, що трапилося попереду, і тому зчинився крик. Одні думали, що несподівано напали козаки і ведуть з татарами бій, інші гадали, що, навпаки, татари вирішили нікуди хуторян не вести, а порішити всіх тут.

Цей крик ще більше підстьобнув Яцька, він вихором вирвався з лісу, перебіг поляну і опинився над стрімким схилом засніженого яру. Місцевість хлопцеві була добре знайома. Не раз і не два восени він бігав сюди з хутірськими шибайголовами ласувати гіркувато-кислою, примерзлою на першому морозі калиною, а тому, чуючи позаду лемент багатьох голосів і тупіт ніг, без роздуму шугонув з кручі вниз і по майже прямовисній стіні покотився в білу безодню глибочезного яру.

Переслідувачі добігли до урвища і зупинились. Це були молоді, кривоногі від безконечної їзди на конях татарчуки. На їхніх широких, вилицюватих, обвітрено-бронзових обличчях, коли вони глянули вниз, відбився жах. Там, у глибині, збиваючи за собою білу куряву з тонко просіяного вітерцем снігу, котився темний клубок.

— Шайтан! — прошепотів котрийсь із них. — Один шайтан може зважитися на подібне!

5

Сніги випали останніми днями такі глибокі, що низькорослі татарські коні поринали в заметах, як у холодних хвилях. Вони швидко вибивалися із сил і, змокрілі, зупинялися й пожадливо хапали гарячими губами сипучий сніг.

Юрій Хмельницький лютував від того, що все не так складалося, як хотілося. Коли він, заручившись згодою великого візира

Кара-Мустафи, перейшов з кількома тисячами кримських та буджацьких татар замерзлий Дніпро, то гадав, що швидко здобуде Лубни і Миргород, а потім рушить далі на північ — до Лохвиці, Ромен і Гадяча. Звідти вже було недалеко і до гетьманської столиці — Батурина... Він сподівався також, що лівобережні козаки зразу ж відсахнуться від Івана Самойловича і пристануть до нього, а населення вітатиме його хлібом-сіллю.

Та не так сталось, як гадалось. Спочатку затримали просування його війська буремні хуртовини й глибокі сніги, а потім — невеличкі козацькі фортеці у Яблуневому та Лукім'ї. Лівобережні козаки стійко оборонялися й гадки не мали здаватися чи переходити на його бік. Обложивши з кримчаками Яблуневе, гетьман наказав нещадно розправлятися з населенням — усіх людей виводити за Дніпро, а оселі спалювати.

Те ж саме робив над Сулою полковник Яненченко. Він мав намір прорватися на Миргородщину, але застряв під Лукім'ям. Кілька разів посилав разом з мурзою Кучуком буджацьких ординців на приступ. Лучники закидали фортецю стрілами, сеймени палили з яничарок, лізли по драбинах на вали, та лукімці облили вали водою, і нападники скочувалися по гладенькому, мов скло, льоду донизу.

Кілька днів провів він під цією фортецею, але взяти не зміг. А коли з півночі показалися передові загони Лубенського полку, Яненченко відступив і став на полі між Лукім'ям та Оржицею.

З-за Сули на допомогу лубенцям прибули кінні сотні Миргородського полку, і полковники Ілляшенко та Новицький, не гаючись, стали готувати своє військо до битви.

Арсен Звенигора з друзями стояв на правому крилі, на узвишші, звідки було видно майже все поле майбутнього бою. Серце його тужно нило від гострої тривоги, рвалося до Дубової Балки. Невідомість гнітила козака. Йому хотілося вітром летіти до рідної оселі. Та між ним і хутором за якоїсь півмилі суцільною стіною темніли татари. Як полетиш?

Друзям були зрозумілі Арсенові страждання, і вони не набридали зі словами співчуття й розради. Роман сам тяжко сумував за Стехою, його великі голубі очі мимоволі поглядали в білу далину, ніби сподівалися побачити там кохану. Спихальський і Гурко, стиснувши зуби, мовчки сиділи на конях, ждучи наказу атакувати ворога.

Яненченко не витримав і перший розпочав бій. Миргородці ще шикувалися лавами, а він своїм правим крилом ударив по них, сподіваючись зім'яти й відкинути до Сули, в болота, де було багато незамерзлих прогноїв. В разі перемоги йому відкривався шлях на Лубни, Лохвицю та Ромни. Тож варто, міркував він, ризикнути!

Він підвівся на стременах, махнув шаблею над головою. І зразу ж застугоніла під снігом мерзла земля, заколихалися над рядами бунчуки, прокотився полем грізний клич — алла, алла!

В ту ж мить перед козацькі лави виїхав молодцюватий підтягнутий полковник Новицький, теж махнув шаблею.

— За мною, братці! Вперед!

Дві густі лави, як дві морські хвилі, зіткнулися в білому полі. Завирувало, заклекотіло криваве бойовисько.

Татари не змогли відкинути миргородців, і їхній бойовий запал швидко згас. А коли почали частіше падати вбиті й поранені, коли козацьке «слава» зазвучало гучніше й грізніше, в серця ординців закрався страх і вони здригнулися. І не тому, що були менш хоробрі чи мали менше сил. Сили були майже рівні. І хоробрістю не обділив Аллах своїх синів, що з дитячих років привчалися сидіти в сідлі й тримати в руках шаблю та лук. Причина була, мабуть, в іншому: вони воювали тільки заради грабунку, здобичі військової. А грабіжники, як відомо, ніколи не відзначаються стійкістю в бою... Козаки ж захищали свій край, свої домівки, своїх жінок і дітей, тому билися до останнього, не шкодуючи життя. І ця приреченість надавала їм сили й завзяття. Нехтуючи смертю, вони не відступили ні на крок.

Побачивши, як здригнулися передні ряди ординців, Яненченко зрозумів: ще хвилина — і його військо покотиться назад. Тоді вже ніяка сила не спинить переполошених татар аж до самого Дніпра. І він гукнув до тих кількох десятків козаків, які служили у Юрія Хмельницького:

— За мною, друзі! Покажемо союзникам, як треба битися!

Він помчав на білому огирі на чолі купки своїх охоронців і врізався в лави лубенців. З-під баского коня летів кім'яхами сніг. Блиснула на сонці крива шаблюка.

Захоплені його відчайдушністю, понукувані мурзою Кучуком, татари повернули знову і посилили натиск на козаків.

Арсен Звенигора здалеку запримітив вершника на білому коні і подумав, що то сам Юрій Хмельницький.

— Романе! Мартине! Обходьте того чорного ворона з боків, а ми з батьком Семеном ударимо йому в лоб! — гукнув він товариству. — Чи не сам гетьман?

— Ні, то не Хмельниченко, — заперечив Гурко. — Побий мене грім, якщо це не Яненченко... Їй-богу, Іван Яненченко! З ним я разом учився в Київській колегії, а пізніше — схрещував шаблі, коли Самойлович водив лівобережних козаків проти Дорошенка. А тепер він полковник корсунський...

— От його нам якраз і цікаво схопити! Татари враз тоді повернуть назад, — сказав Арсен. — Вперед, друзі!

Він ударив коня під боки і помчав навперейми Яненченкові. За ним — Гурко, Роман і Спихальський. Позаду рушили козаки Лукімської сотні.

Арсен на повному ходу зіткнувся з Яненченком і зчепився в рукопашному бою. Полковник був дужий і спритний. Його тем-

не, аж бронзове обличчя хижо ошкірилося: він, мабуть, гадав, що легко виб'є молодого супротивника з сідла. Та з першого ж удару відчув, що перед ним не молодик, а досвідчений і сильний козак. Тому, наносячи Арсенові удар шаблею, він лівою рукою вихопив з-за пояса пістоль і спрямував козакові прямо в груди.

Блиснув пломінь. Прогримів постріл.

Та Арсен раніш, ніж куля встигла пронизати його, кинувся вбік, до лівого стремена і теж вихопив пістоль.

Яненченко не сподівався такого повороту подій. Він був упевнений, що супротивник падає, і не встиг відхилитися від пострілу Звенигори, який стріляв майже впритул, бо їхні коні замалим не зіткнулися грудьми. Але полковник навіть не похитнувся, хоча на кожусі якраз проти серця зачорніла кругла дірка.

— На ньому панцир! — крикнув Гурко. — Бий шаблею!

Арсен заніс шаблю. І коли б Яненченко не рвонув поводи і не кинувся навтьоки, коли б між ним і Арсеном не вклинилися полковникові охоронці, хто зна, чим би закінчився для нього цей поєдинок.

Йому навперейми кинувся Роман зі Спихальським та десятком молодих козаків. Зрозумівши, що він потрапляє в пастку, Яненченко пустив поводи і щосили оперіщив коня шаблею по крупу. Дужий рисак прищулив вуха і вихором помчав у поле, рятуючи свого хазяїна од вірної смерті.

— Хапай його! Хапай псяві ру! — ревнув Спихальський, бачачи, що полковник вислизає з рук.

— Однак ні в Спихальського, ні в Романа, ні в Гурка коні не відзначалися прудкістю, і Яненченко швидко відірвався від них. Тільки Арсен не відставав. Мов чорна блискавка, мчав він слідом за полковником по засніженому білому полю.

Яненченко оглянувся, і на його бронзовому, засмаглому обличчі промайнув страх: козак ось-ось наздожене. А там...

— На допомогу! — вигукнув він перелякано.

До нього на виручку повернув з кількома десятками воїнів мурза Кучук.

Арсен на всьому скаку врізався в лаву татар. Від його наглого натиску перший ряд здригнувся, подався назад. Кілька ординців упало додолу. В інших одразу погас бойовий запал...

До козака неможливо було підступитися, його шабля, мов смерч, шаленіла над ворожими головами, а дужий, розпалений боєм кінь грудьми тіснив низькорослих кошлатих татарських коней.

На допомогу Арсенові підоспіли друзі; він з новою силою, з новим завзяттям накинувся на ненависних загарбників. Упало ще кілька ворогів, а ті, що вціліли, шарахнулися назад і, лементуючи, сипонули врозтіч.

— Кара джигіт! Чорний вершник! — кричали одні.

— О Аллах, це сам шайтан! Кара-шайтан! Чорний чорт! — кричали інші.

— Куди ви? Назад! — намагався зупинити їх мурза Кучук.

Та його ніхто не слухав. Воїни повсюдно завертали коней. Кинуті кимось два слова — «чорний вершник» — вмить, мов вогонь, пойняли смертельним жахом серця забобонних ординців. В їхній уяві «чорний вершник» був наділений чарівною невразливістю і надприродною силою, і зустріч з ним не віщувала нічого втішного, тільки смерть...

— Кидайте на нього аркан! Стріляйте з луків! — гукав мурза.

Та голос його потонув у криках, шумі, брязкоті зброї і тупоті копит. Його відтерли, потягли за собою в поле перелякані одноплемінники. Мурза уже нічого не міг вдіяти. Та й хто зупинить нажаханих людей, що тікають з поля бою? А крім усього, він сам не бачив у цьому поході, до якого його спонукали Кара-Мустафа та хан Мюрад-Гірей, ніякої вигоди для себе. Чим заплатить йому гетьман Юрій Хмельницький, коли скарбниця його порожня, а підданих — жменька? То за віщо ж його люди мають класти голови?

Орда тікала на Оржицю, а звідти полями — до Яблуневого. Кримські салтани, що були з Юрієм Хмельницьким, не ждучи, поки підійдуть козацькі полки, зняли облогу фортеці й почали поспішно відступати до Дніпра. Тільки глибокі сніги перешкодили лубенцям та миргородцям перетнути їм шлях і винищити до ноги.

6

За Оржицею, відокремившись від козаків, які переслідували татар, Звенигора з друзями повернув до Дубової Балки. Їхали швидко, хоча кожен розумів: надії на те, що хутір залишився цілий, майже немає.

Перед ними розстилалася безмежна біла рівнина. Велике червоне сонце повільно опускалося за далекий небосхил, і на іскристому снігу попереду вершників колихалися довгі темні тіні.

Арсен мимоволі задивився на свою тінь, що дивно горбатилася перед ним, і йому раптом спала на думку давня, відома з дитячих літ приказка: своєї тіні не наздоженеш!

Чи ж тільки тіні?.. А щастя? Хіба воно не схоже на примарну тінь? Ось який уже час женеться він за ним, а наздогнати так і не може... Під серцем знову занило, їхав додому, як на похорон, не вірив, що застане там своїх, бо всюди, де побував Юрась Хмельницький з ордою і його полковник Яненченко, залишилися тільки трупи та попелища.

І все ж десь на самому дні серця жевріла малесенька надія. Всупереч усьому жевріла... А може, Дубова Балка, що причаїлася в байраках, заметених снігами, уціліла? Може, її обминули татарські

чамбули і рідні зараз зустрінуть його радісними покликами, теплими усмішками?

Марна надія!

Коли надвечір з високої гори раптово відкрився перед ними широкий краєвид на Сулу і засульські простори, що білим простирадлом розкинулись ген-ген аж до далекого небокраю, вони побачили Дубову Балку, вірніше, те місце, де був хутір. Тепер там лежали чорні згарища.

Вершники зупинилися. Довго мовчки дивилися на страшну картину і не могли отямитись.

— Пся крев! — порушив мовчанку Спихальський. — Яке злочинство! Як тільки нарід жиє на цій землі? Безперервні війни, напади, кров, смерть... Нещасний край!

— Своєю кров'ю ми захищаємо тут і Польщу, пане Мартин, — зауважив Семен Гурко. — Але ваше вельможне панство зовсім не цінить цього.

— Як то? Мені здається, пан помиляється! — настовбурчився Спихальський.

— Я можу навести десятки випадків з минулого, які переконають пана... Хто не знає Івана Підкову, могутнього лицаря, що не раз і не два побивав татар і турків зі своїми козаками? А що з ним зробили король і магнати? Схопили підступно і наказали стратити на догоду султанові!.. Хто не знає на Україні, для чого була побудована над порогами фортеця Кодак? Для того, щоб задушити Січ, яка, ніде правди діти, приймала всіх, хто тікав від панського гніту... Але ж король і магнати не розуміли або не хотіли розуміти, що цим підривають безпеку всього краю, бо Січ передусім вела смертельну боротьбу проти Криму і Туреччини, які поклали собі за мету знищити Україну і Польщу на корені...

— Здаюся, пане Семен, — похмуро мовив Спихальський. — Все, що ви кажете, то свята правда...

— Коли б ми, слов'яни, не гризлися між собою, як собаки, а спільно виступили проти хана і султана, то вже б давно кривавий меч османів лежав у поросі, притоптаний нашими ногами! І не свистів би хижий татарський аркан над головами наших жінок, сестер і дітей.

— Цілком поділяю вашу думку, пане Семен!

Поки Гурко і Спихальський тихо вели розмову, Арсен і Роман, стоячи трохи попереду, на шпилі, погаслими очима дивилися на те місце, де зовсім недавно стояла хатина Звенигор. Там зараз не вився над димарем сизий димок, не блищали весело маленькі шибки у віконцях, не скрипів журавель над колодязем... Купи головешок та почорнілий сніг навколо — то все, що залишилося від затишного житла.

Арсен застогнав від болю і безсилої люті. От і скінчилося його щастя, погасли надії. В одну мить утратив те, що мав найдорожчо-

го — кохану дівчину, рідних, оселю... Він ударив коня і погнав наосліп у долину. Товариші помчали слідом.

На розореному дворищі, спішившись, зняв з голови шапку і довго стояв непорушно, відразу постарілий, почорнілий на виду, прибитий несподіваним горем. Відчував, як щось пече його зсередини, ніби замість серця хто поклав у груди важкий розжарений камінь, а гіркота здушила горло, мов холодний зашморг.

Затуманеними очима дивився на купу головешок і ніби бачив сумні, заплакані очі матері, Златки, Стехи, дідуся... Де вони? Що з ними сталося? Чи живі, чи загинули? А якщо живі, то куди повели їх людолови? Невже погнали у неволю? Невже їм судилася така ж доля, якої він звідав на чужині?

В його грудях заклекотало глухе ридання. Він розумів, що від сьогодні його життя піде новим руслом і що на цій новій дорозі на нього чигають не тільки злигодні й поневіряння, а й кров та смерть. Він присягався в душі зробити все можливе й неможливе, щоб відомстити своїм кривдникам — Юрію Хмельницькому та Іванові Яненченку, а також тому, хто направляв їх на це чорне діло, — великому візирові Кара-Мустафі. Не відав, як він це зробить, де й коли зустріне своїх ворогів, але знав твердо, що або сам загине, або ж покарає їх!

Все в його душі перекипіло. Вона ніби вигоріла і стала пустельною і кам'яною. Тут, на чорному попелищі, втративши враз найрідніших людей, він зрозумів, яке горе пережили сотні тисяч його співвітчизників, котрі втратили, як і він, усе, яких мук зазнали вони і якою ненавистю сповнені їхні серця. І він поклявся, що відтепер не знатиме ні жалю, ні співчуття до тих, хто чинить зло його народові, хто, мов сарана, плюндрує його землю, перетворюючи її на дике поле.

Йому на плечі лягла Романова рука.

— Не журися, брате! Журбою горю не поможеш.

Поруч стали Спихальський і Гурко. Обидва суворі, заклопотані. Горе товариша гострим болем віддалося і в їхніх серцях.

— А й справді, Арсене, годі журитися, — тихо промовив ніжинець. — Давайте краще гуртом поміркуємо, що його робити.

— Що ж тут виміркуєш? — з розпачем у голосі озвався Звенигора.

— Холера ясна! Прецінь ми в гіршому становиську бували. Згадай, друже мій! — вигукнув Спихальський, намагаючись зобразити на обличчі подобу веселої усмішки, щоб підбадьорити друга. Але усмішка вийшла бліда, вимушена. — І виплутувалися з нього!

— То, пане-брате, було зовсім інше, — відповів за Арсена Роман. — Там ми думали тільки самі за себе. А тепер...

Вони не помітили, як позаду, на тому місці, де раніш стояв солом'яний погрібник, а тепер лежала купа чорного попелу, тихень-

ко піднялася обгоріла ляда і крізь вузеньку щілинку на них глянули чиїсь очі. Спочатку вони довгенько призвичаювалися до світла, а потім спалахнули радістю. Ляда з грюкотом відчинилася — і з темної ями показалася простоволоса скуйовджена голова Яцька.

— Арсене! — радісно виглянув хлопець і, вистрибнувши з погреба, кинувся в обійми друзів.

— Яцьку! — Арсен притиснув його до грудей. — Ти живий? А де ж наші?.. Що з ними?

Козак з надією дивився на погріб, ніби чекав — чи не з'явиться звідти ще хто-небудь? Та Яцько, перехопивши той погляд, сумно похитав головою.

— Ні, ні, там нікого більш немає... Татари всіх забрали — погнали за Дніпро...

— Отже, живі?

— Так, живі...

— А ти ж як?

— Я втік по дорозі... До вечора сидів у яру. А потім повернувся до хутора і заховався в погребі. Накидав туди соломи, намостив собі гніздо. Там хоч і темно, зате досить тепло... Я знав, що ви повернетеся сюди...

— Спасибі тобі, Яцьку... Тепер розповідай усе докладно.

Хлопець почав розповідати. Всі слухали мовчки, не перебиваючи і не перепитуючи. Тільки коли він згадав імена Многогрішного та Яненченка, Арсен швидко перезирнувся з товаришами і з досадою похитав головою, ніби казав: як жаль, що ми дозволили полковникові вислизнути з наших рук!.. Звістка про те, що всіх хуторян татари погнали не в неволю, а на переселення в Корсунь, трохи підбадьорила козаків, і коли Яцько закінчив свою розповідь, вони почали жваво обговорювати становище.

— Ось тепер ясно, — сказав Спихальський. — Ми повинні їхати до Корсуня і визволити наших... Тільки що робити з Яцьком? У нього ж немає коня...

— Хто сказав, що немає? — образився хлопець. — У лісі в мене прихований добрячий кінь! Тут їх чимало блукало після боїв... Тож я вніймав одного біля стіжка на лузі і прив'язав у лісі, подалі від стороннього ока...

— Ну, тоді ти зовсім файний хлопак! Я тебе все більше поважаю, Яцьку! — І Спихальський поплескав хлопця широкою долонею по спині. — Друзі, не можна гайнувати часу — рушаймо в путь!

— Чекай, чекай, пане Мартин, — охолодив гарячого поляка Гурко. — Давайте поміркуємо, що будемо робити в Корсуні...

— Як то що? — надувся Спихальський, який не терпів, коли не погоджувалися з його думкою. — Визволимо Златку, Стеху... Всіх інших...

— Учотирьох?

— Чому вчотирьох? — образився і Яцько. — А я?

— Так, так... Пробач, Яцьку, — серйозно сказав Гурко і зразу ж додав: — Навіть і вп'ятьох ми там, на мою думку, мало що втнемо. Потрібні значно більші сили...

— Я теж про це думаю, — сказав Роман. — У Яненченка сотні татар...

Арсен мовчав, розуміючи, що останнє слово за ним. У першу хвилину він ладен був на крилах летіти вслід за своїми, щоб допомогти їм, але слова Гурка примусили його задуматись. Справді, що вони вп'ятьох зроблять? Та й припасів у них на дорогу немає ніяких — ні сухарів, ні сушеного м'яса, ні сала. Навіть пороху та набоїв обмаль. Разом з тим серце його розривалося від думки, що Златка в руках людей, які не звикли рахуватися з дівочою красою і молодістю. Для них це був товар, що цінився на східних ринках якнайдорожче.

Він вагався.

— Що ж ви радите, батьку Семене? — спитав Арсен.

— Важко тут що-небудь розумне радити, — відповів Гурко. — Вірніше — не важко, а страшно... Щоб не помилитись...

— І все ж ми повинні на щось зважитись.

— Безперечно... Оскільки я гадаю, що вп'ятьох ми не зарадимо лихові, то нам треба негайно мчати на Січ. Якщо, звичайно, у вас там є друзі, які виявлять бажання допомогти вам...

— Друзі є.

— От і добре. Поїздка на Січ, а потім до Корсуня займе не більше десяти днів... Хай навіть два тижні... Але ж ми звідси теж будемо добиратися до Корсуня днів п'ять... Тож за цей час, треба сподіватися, з твоїми рідними, Арсене, нічого не трапиться. До того ж не забуваймо, що з ними Якуб, Младен і Ненко. Мені здається, вони знайдуть якийсь спосіб вступитися за Златку і всіх інших...

— Я теж на це сподіваюся, — погодився Арсен. — А як ти думаєш, Романе?

— Без запорожців нам не обійтися, — коротко відповів дончак.

— Ну, якщо так, тоді погодуймо коней — і гайда в дорогу! Шлях неблизький, а час не жде.

ПАЛІЙ

1

Заметена снігами Січ здавалася подорожнім зовсім безлюдною. На майдані — жодної живої душі. Біля церкви, біля військової канцелярії та зброярні, де завжди товклися ті, кому нічого було робити, — теж нікого. Тільки на вежах бовваніли вартові та з широких мазаних бовдурів над приземкуватими куренями ліниво тягнулися в імлисто-сизе небо голубі ранкові дими.

В Арсена упало серце: невже нікого з близьких друзів не застане в Січі? Невже всі розбрелися по теплих, ситих закутках? Він знав, що у фортеці зараз досить голодно. За роки війни вичерпалися запаси хліба, козацькі господарства занепали, з України підвозу майже ніякого, і братчики, у кого була власна хата-зимівник або кому було де прихилити голову — у родичів, знайомої вдовиці чи просто в наймах у свого ж таки багатого братчика-запорожця, — після перемоги над яничарами та виборів кошового розійшлися хто куди.

Однак він не сподівався, що Січ так збезлюдніє. Що ж трапилося? Чи всі вимерли, чи дідько їх забрав? Добре буде, якщо в курені назбирається якась сотня козаків...

Друзі прив'язали коней до конов'язі і зайшли до Переяславського куреня. Тут було напівтемно, бо замуровані морозом маленькі шибки пропускали небагато світла. У грубці та в лежанці потріскували дрова. На полах, незважаючи на пізній ранок, хропло десятків два чи три запорожців. А ті, що прокинулись, займалися хто чим хотів — латали одяг та взуття, вирізували з верби та липи ложки, кухлі, ковганки, гострили шаблі, різалися в підкидного...

Виявилося, що людей у курені не так уже й мало. Це ще більше здивувало Арсена, бо він знав: Сірко ніколи не дозволяв людям байдикувати. Старий вважав лінощі найпершим ворогом воїна.

Чому ж зараз така поблажка? Щоб свято яке або неділя — так ні ж!

— Добрий ранок, братчики! — привіталися подорожні, стягуючи з голів вкриті інеєм шапки.

— Арсене! Голубе! Яким побитом? — вигукнув Метелиця і розставив ведмежі обійми. Старий незмінно радів молодому козакові, до якого відчував батьківську любов.

З лежанки, пожбуривши додолу витерту, латану-перелатану кожушанку, зіскочив дід Шевчик і задрібуляв до Арсена.

Кинувши на стіл карти, од вікна мчав, перестрибуючи через ослони, меткий, дженджуристий Сікач. Як завжди, він був одягнутий у новий, добре пригнаний жупан, на ногах красувалися червоні чоботи на залізних підковах, а зелені оксамитові шаровари, здавалося, щойно вийшли з-під руки кравця... Тільки одно не пасувало до його ошатного вигляду — на ньому не було сорочки. Напевне, козак почав програватися. Однак це не псувало йому настрою. Власне, скільки Арсен пам'ятає, це ніколи не псувало Сікачеві настрою. Програвшись до цурки, він зникав на якийсь тиждень-другий, а потім знову заявлявся добре вдягнутий, на баскому коні. Подейкували, що у нього десь у Києві є багата молода вдова, безмірно закохана в запорожця, яка постачає свого коханця і грішми, і одягом. Інші заперечували і казали, що Сікач, справжнього прізвища якого ніхто не знав, — син якогось багатого пана чи купця, а може, навіть самого київського архієпископа. Ось,

мовляв, звідки у нього і гроші, й одяг... Та все це були тільки здогади... А наяву був гострий на язик, добре обізнаний з риторикою, піітикою, грецькою та латинською мовами дженджуристий шибайголова і картяр, безоглядно хоробрий у бою, безмірно щедрий у дружбі красень запорожець Сікач. Таким знали його всі, а про інше — не питали...

Він підбіг до Арсена, обома руками ударив його по плечах.

— Арсене, брате! Ти знову між нами!.. Але як же ти залишив молоду жінку? Чи, може, вигнала? Га-га!

Метелиця й Шевчик одночасно підступили до Арсена і поцілували в холодні, зарослі густою темно-русою щетиною щоки.

Заворушився увесь курінь. Нова людина — це завжди якісь вісті. А тут зразу прибуло аж п'ятеро... Всі, крім тих, хто ще не прочумався від сну, стовпилися біля прибулих. Кожному хотілося почути, що робиться в світі, що нового на Україні, як звали запорожці всі українські землі, крім самого Запорожжя.

— Ну, чому ж ти мовчиш, Арсене? — сіпнув за рукав козака дід Шевчик, що аж танцював з нетерплячки. — Розповідай!

— Що розповідати? — зітхнув Арсен. — Нічого нема радісного...

— Що трапилося, синку? — запитав стурбовано Метелиця, який відразу помітив, що в Арсенових очах причаївся глибокий сум.

— Юрась Хмельницький з ордою напав на Лівобережжя. Сплюндрував усю південну Лубенщину... Людей погнав на правий берег, села попалив... Моїх теж забрав... І наречену, і матір, і сестру...

— Проклятий! — глухо озвався хтось із гурту.

— От я й прибув до вас, братчики, по допомогу... Як бачите, нас тільки п'ятеро — іти з такими силами на Хмельниченка та Яненченка нерозумно. А ось коли знайдеться якась півсотня чи сотня охочих запорожців, тоді б ми могли сміливо піти на Корсунь, куди виведено моїх рідних і всіх лубенців.

— А чому б нам не піти? — вигукнув Сікач. — Весь курінь піде!

— Аякже! — прошамкотів беззубим ротом дід Шевчик. — Я перший піду! — Він випнув сухі груди вперед, задер голову, від чого став схожий на старого облізлого півня. — За справедливе діло і головою легко накласти! Колись же однак треба вмирати! То хочеться, щоб не в запічку здибала козака щербата, хай їй трясця!

Ще кілька запорожців, близьких Арсенових друзів, зголосилися йти в похід. Але багато хто мовчав. Метелиця, похнюпившись, чухав цупкими, як цурпалки, пальцями потилицю і збентежено зиркав на Арсена.

— Не знаю, що й казати, синку, — нарешті промовив він. — Звичайно, я теж дуже хотів би піти з тобою... Але тут така заковика...

— Яка, батьку?

— Чи дозволить кошовий?

— Я гадаю, Сірко дозволить.

— В тім-то й річ, що Сірко зараз у себе на хуторі... В Грушівці... Відпочиває старий... А наказним кошовим отаманом залишив Івана Стягайла, нашого курінного... Ти сам знаєш, який він... Скупий, що зимою й снігу не випросиш, а своєвільний та упертий, як осел! Я йому в вічі не раз казав про це... Захоче — дозволить, а якийсь ґедзь укусить його не за те місце — не дозволить!

— А ми його й питати не будемо! — розсердився Сікач.

— Не перцюй, хлопче! Це діло не таке просте, як гадаєш! — обірвав його Метелиця. — Адже сам знаєш, що без дозволу не підеш, якщо не хочеш скуштувати київ... А хоч би й пішов, то не далеко б відійшов! Бо без кошового не візьмеш у дорогу ні пороху, ні олова, ні сухарів, ні солонини...

Розумний і досвідчений Метелиця, як завжди, мав рацію.

— Що ж ви порадите, батьку? — спитав Арсен.

— А що я пораджу? Іди до Стягайла... Я теж пішов би, та боюся, що мій писок не дуже до вподоби наказному отаманові. То моя присутність ще й тобі зашкодить...

2

Іван Стягайло зажив на Запорожжі слави відчайдушного, безстрашного воїна-козарлюги і скупого, зажерливого хазяїна-жмикрута. Справді, в бою, розпаленівши, він не раз дивився сміливо смерті у вічі, кидався туди, де було найбільш небезпечно, а на тілі мав стільки шрамів, скільки, мабуть, не мав латок на своєму одязі найнужденніший жебрак. Його рука не знала втоми, і важка шабля нагонила жах на ворогів. Не одному братчику приходила вона на допомогу, вирятовуючи в скрутну хвилину від видимої смерті... За це запорожці любили і поважали Стягайла.

Зате дома, в Січі, і на хуторі, був зовсім іншою людиною. Ніхто не мав більше за нього землі, лук, лісів, коней, худоби, пасік. Ні в кого з козаків-дуків не було більше наймитів та наймичок, як у Стягайла. Та, мабуть, і ніхто з них не був такий скупий, як він. Все, що прилипало до його рук, прилипало навіки... Під час поділу військової здобичі, користуючись отаманством, тягнув собі найдорожчі речі, найласіші шматки, а коли на курінній раді ділили земельні угіддя, могоричами, підкупами, а то й криком, бо мав луджену горлянку, домагався собі найкращих ділянок... Не гребував і лихварством — давав своїм братчикам-запорожцям гроші в ріст і потім стягував з них по три шкури. За це козаки ненавиділи його і прозвали Стягайлом. Спочатку він сердився, коли так його прозивали, та нічого поробити не міг — прізвисько пристало як смола і ввійшло до запорозького реєстру. Згодом звик до нього, слушно вважаючи, що серед запорожців часто подибуються ще гірші, навіть

образливі прізвиська — різні Дериземлі, Безштаньки, Голопупенки, Кривошиї, Рябі, — своє справжнє прізвище давно забув і ніколи про нього не згадував.

Він був значним козаком, і його не раз обирали курінним отаманом. Та йому здавалося цього замало, і він таємно примірявся до булави кошового. Заради цієї мети навіть іноді розкошелювався — підмогоричував курінних отаманів і старих впливових козаків, а на свій день народження ставив бочку горілки на січовому майдані для голоти, знаючи, що на раді своїм криком вона може підтримати його.

Такою була ця людина, від якої в значній мірі зараз залежало Арсенове майбутнє. Він дуже добре знав Стягайла і сам, і з розповідей Метелиці, тому й потерпав, ідучи з друзями до військової канцелярії.

На стук у двері почулося гучне: «Ввійдіть!»

Чотири козаки ступили до світлиці і, одвісивши поклони, зупинилися біля порога. Стягайло сидів за столом і читав книгу. Арсен здалеку впізнав «Синопсис» Інокентія Гізеля, архімандрита Києво-Печерської лаври і професора Києво-Могилянського колегіуму. Ця книжка з'явилася років п'ять чи шість тому і відразу набула широкого розголосу в Україні, бо була першим підручником з вітчизняної історії. Арсен сам захоплювався нею.

Відклавши книжку вбік і знявши з широкого сідлоподібного носа маленькі окуляри в залізній оправі, Стягайло уважно оглянув козаків, розправив довгого густого вуса і прогув, як у бочку:

— Здорові були, молодці! З чим прийшли?

Арсен виступив наперед і розповів про напад татар на Лубенщину, про знищення хутора і втрату сім'ї.

— То чого ж ти хочеш, козаче?

— Я хочу визволити своїх рідних, вони, напевне, в Корсуні...

— Гм, чим же я можу допомогти?

— Дозвольте, батьку, набрати охочих... та спорядити їх припасами з військової казни.

— Он як! — Стягайло наморщив лоба. В очах промайнув неспокій. — Ти, козаче, думаєш, що говориш?.. Хіба я можу без згоди на те царя або гетьмана самочинно розпочинати похід супроти турків? Це ж може викликати велику війну!

Збентежений Звенигора розвів руками: відповідь наказного отамана здалася йому резонною. Але тут втрутився Семен Гурко.

— Батьку кошовий, з якого це часу на похід супроти споконвічних ворогів наших потрібен дозвіл? — сказав він. — Тим більше, що з турками і татарами у нас ще немає мирного договору...

Стягайло з подивом витріщився на незнайомця.

— Ти хто? Я щось не пригадую твого обличчя...

— Семен Гурко, абшитований козак Ніжинського полку.

— Гм, а з якого це часу абшитований козак з Лівобережжя указує кошовому, що він має робити? — перекривив Стягайло Гурка.

— Я не указую. Я тільки висловлюю подив...

— Подив можеш висловлювати у себе на печі, а не перед кошовим! Кожен зайда буде повчати мене!

— Сьогодні я зайда, а завтра стану запорожцем. З тим і прибув сюди...

— От як станеш, тоді я и говоритиму з тобою! Тільки таких великорозумних у нас і своїх досить — не знаємо, куди дівати.

Це була пряма погроза. Та Гурко пропустив її повз вуха.

— Не будемо сперечатися, батьку кошовий. Адже ми прибули не для того... Я гадаю, що у відповідь на напад гетьман сам пошле військо на правий берег, щоб покарати Юрася, і не матиме нічого проти того, щоб якась сотня запорожців взяла участь у тому поході... Нам треба всього лиш порох, олово та хліб або сухарі. Невже Січ пропустить нагоду трохи пошарпати татарські чамбули, що, прикриваючись іменем Юрася Хмельниченка, гуляють по Правобережжю, як у себе дома?

— Я ще раз повторюю, козаче, що це не твого розуму діло, — уперто стояв на своєму Стягайло.

— Хто зна, хто зна, — з викликом і легкою іронією в голосі сказав Гурко.

— Ти занадто самовпевнений, козаче, — нагнувши буйволячу шию і наливаючись кров'ю, гарикнув наказний отаман. — Але ми й не таким роги обламували!

— Батьку, ми не прийшли сюди сваритися чи з'ясовувати, хто з нас розумніший, — втрутився Арсен, стримуючи гнів, що закипав у серці. — Ми прийшли по допомогу... Але якщо наше невлад, то ми із своїм назад!.. Пробачте, що потурбували... Ходімо, друзі!

— Ходіть здорові!.. І ось моє тобі останнє слово, козаче. Ти сам чи з друзями можеш їхати куди хочеш — у Корсунь, у Канів чи хоч самому чортові на роги! Але споряджати за кошт Січі військову експедицію, щоб визволити твоїх рідних, я не дозволю!.. У нас і без того мало припасів. А хліба та сухарів майже зовсім немає. Сидимо на саламасі... Ось так!

Козаки мовчки вклонилися і вийшли.

— Пся крев! — вилаявся Спихальський, сходячи з ганку. — Упіймали облизня, прошу пана!

— Справді, не сподівалися на таке, — озвався глухо Роман. — Що ж будемо робити, братове?

— Поїду до Сірка на хутір! — рішуче сказав Звенигора. — Невже старий відмовить мені?

— Їдь, Арсене! Їдь не гаючись! — підтримав друга Спихальський. — А ми тим часом вербуватимемо охочих та приймемо батька Семена до коша... Їдь!

Арсен мовчки кивнув головою, і друзі попростували до куреня.

Після обіду Переяславський курінь завирував, як роздратований вулик. До січового товариства приймали Семена Гурка.

Звичайно прийом проходив тихо-мирно. Новоприбулого молодика або й досвідченого городового козака, який бажав вступити до запорозького товариства, курінний отаман питав, чи добровільно він вступає до сім'ї славних лицарів Війська Запорозького і чи згоден слухатися своїх отаманів. Коли неофіт казав, що добровільно і що буде слухатись усіх отаманів, його питали, як він прозивається. Саме — як прозивається або як хотів би прозиватися, бо справжнє прізвище заносилося тільки до реєстру, а якщо новак з тих або інших причин не хотів, щоб там фігурувало його прізвище, то заносилось лише прізвисько. Ця традиція установилася ще тоді, коли покріпачені селяни, які тікали на Запорожжя від панів, не хотіли, щоб навіть тут їх знали під їхніми справжніми прізвищами, щоб панові чи урядовцям короля, коли б вони виявили втікача, можна було сказати, що це не той, кого вони розшукують, що це зовсім інша людина, навіть прізвище у неї інше... Якщо ж прізвиська не було, то спостережливі вигадники-запорожці тут же на ходу придумували його, найчастіше підмічаючи яку-небудь рису вдачі чи зовнішності новоспеченого козака. «Хай буде Рябоштаном!» — гукав хтось, натякаючи на рябі штани новоприбулого. Або: «Та він глухий, мов тетеря, тож хай Тетерею і прозивається!» Так і записували... З цієї хвилини новачок ставав запорожцем. Якщо він був юнаком або ж людиною, зовсім необізнаною з військовою справою, то його називали молодиком і прикріпляли до старого бувалого козака, який років за два чи за три мав навчити свого учня орудувати шаблею і списом, стріляти влучно з рушниці, пістоля, гаківниці та гармати, копати шанці, ставити похідний табір з возів, їздити на коні, майструвати чайки та плавати на них і ще безліч більших чи менших справ, які мав уміти запорожець. Звичайно, робилося це не даром. Молодик мусив слугувати «батькові» та відпрацьовувати на зимівнику, тобто в господарстві свого учителя. Правда, іноді траплялися і такі учителі-безкорисливці, як старий Метелиця, котрі за науку не вимагали нічого, крім кухля горілки та поваги... Якщо ж це був досвідчений воїн, то він відразу вливався до складу запорожців, курінь приймав його в свою сім'ю як рівного.

Однак сьогодні традиція порушилась.

Коли Семен Гурко підійшов до гурту сивовусих козаків і, вклонившись, як належить, попросився до Переяславського куреня, наказний курінний отаман Могила, призначений на той час, поки Стягайло буде наказним кошовим, сказав:

— Чоловіче, я не проти... Як кажуть, про мене, Семене... Але краще буде, коли ми покличемо кошового. Чогось він на тебе зуб має... Правда, за нашими звичаями ми можемо прийняти тебе і без

кошового, та коли він хоче сам побувати на курінній раді, то не личить перечити отаманові. Тим більше, що він наш курінний...

І послав молодика по Стягайла.

Слова Могили неприємно вразили Гурка. Отже, кошовий уже встиг переговорити за нього із значними козаками куреня, від яких передусім залежить його доля. Гм, злопам'ятний чоловік і, здається, невеликого розуму...

Чекати довелося недовго. Червоний від морозу та від кухля міцного меду, який він любив вживати до обіду, Стягайло привітався, скинув кожуха і сів до столу.

— Ну, що тут? — запитав похмуро.

— Ось новачок проситься до нашого куреня, батьку, — сказав Могила.

— Новачок? Хто ж це? — Стягайло зробив вигляд, що не помічає Гурка.

Гурко вклонився, виступив наперед.

— Це, батьку, я.

— А-а, це ти... Ніжинський козак... Як же тебе звати?

— Семен Гурко.

— Скільки років маєш?

— За сорок звернуло.

— А у війську скільки?

— Двадцять.

— Ти, здається, письменний?

— Так, дещо кумекаю... Вчився у Києво-Могилянській колегії.

Стягайло пильно придивився до козака, ніби хотів зазирнути в його найпотаємніші думки. Гм, гарний, дужий і розумний. Дивиться прямо, держиться незалежно, мов справді якесь цабе. «Приймеш на свою голову такого розумника, а через рік-другий він, чого доброго, дасть коліном під одне місце і зіпхне з курінного... Знаємо ми таких! Не раз уже бувало!» — подумав кошовий і сердито, хоча й намагався стримати свої почуття, сказав:

— Ну що ж — я не проти. Але просися, хлопче, в інший курінь. У нас і так багато люду! Навіть спати ніде, коли посходяться всі... А от у Незамаївському та Мишастівському обмаль. Йшов би туди!

— Але ж, батьку кошовий, я хотів разом із своїми товаришами...

— Мишастівський курінь поряд... От і будете разом!

— А в поході? У бою?.. Хіба справа в тім, щоб тільки переспати чи з одної миски саламаху їсти?

— Тебе не переговориш, — насупився Стягайло.

— Занадто розумний і настирливий цей новачок, — підтримав кошового низенький і круглий, мов діжа, козак Покотило, давній приятель Стягайла. — Ти ж чув, чоловіче, що тобі сказано? І не ким-небудь, а самим кошовим! Забирай манатки — та йди собі без оглядки!

Гурко наморщив лоба, збираючись з думками, щоб якось м'якше відповісти, але його випередив Роман Воїнов.

— Браття, я не розумію, що тут робиться? Чоловік проситься до нашого куреня, а його допитують, як на суді! Проганяють, як собаку... А чи ти, Покотило, хоч знаєш, що за людина перед тобою? Та ти батькові Семену і в підметки не годишся!

— Чия б гарчала, а чия б і мовчала! — верескнув тонко Покотило. — Що ти за один?.. Сам вештаєшся хтозна-де, а не встигнеш з'явитися на Січі — вже порядки свої встановлюєш!

— От тебе не запитав, що мені робити! — відрубав Роман, труснувши своїм пишним пшеничним чубом, якого він, як і Арсен, не голив усупереч запорозькому звичаю. — Та коли б усі сиділи сиднем по зимівниках, як ти, та держалися за подолки своїх жінок, то досі б татари всіх нас переловили, як перепелів!

Покотило спалахнув і схопився за шаблю.

— Щеня! Ти з ким так розмовляєш?.. Я тобі в батьки годжуся!

За Романовою спиною важко засопіли Спихальський і Метелиця. Почав пробиватися наперед Сікач. У Шевчика від хвилювання почервоніла тонка зморшкувата шия.

— Хто посміє зачепити Романа? — рявкнув Метелиця. — Ану, виходь! Але пам'ятай, що спершу матимеш справу зі мною!

— І зі мною! — настовбурчив вуса і люто повів очима Спихальський.

— Та хай і про мене не забуває! — вистрибнув наперед Шевчик.

Увесь курінь заворушився. Почулися крики, ремствування. Всі стовпилися навколо сперечальників. Одні ставали на бік кошового і Покотила, інші підтримували Романа і Метелицю. Більшість же запорожців не знали, з-за чого розпочалася суперечка, але знічев'я згромадилися посеред куреня, чекаючи цікавого видовища, та потроху і самі почали встрявати в суперечку.

Лише наказний отаман Могила мовчав, не пристаючи ні до перших, ні до других. В душі він не схвалював настрою і вчинку Стягайла, але й виступити проти нього не смів, бо як курінний мусив підтримувати його.

Олії у вогонь підлив Сікач. Виблискуючи новим оксамитовим жупаном, він протиснувся аж до столу і вигукнув:

— Братчики, що наказний кошовий вигадує?! Споконвіку в нас був звичай, що новака приймає до коша курінь... Тож і зараз ми повинні вирішити — приймати чи не приймати. А Іван Стягайло має в даному випадку не більше прав, ніж ми!

— А й справді, запанів старий чорт! — прошепелявив беззубим ротом Шевчик. — Забув, як грязюкою мазали голову, щоб пам'ятав, звідки вийшов!

— Розперезався, що й упину нема! — кинув хтось ззаду.

— Справжній глитай! Дука!

Стягайло від гніву почервонів, але мовчав. Відчував, що криком зараз не візьмеш. У людей проривалося зло, яке накопичувалося в серцях протягом тривалого часу, і він знав, що йому треба дати вихід, щоб не вибухнуло.

Та за його спиною вже згуртувалися значні козаки-дуки.

— Хто там кричить на кошового? Ану вийди сюди! — заверещав Покотило.

— А дулі з маком не хочеш?

— Іди сам сюди — обімнемо боки!

— Тихо, братчики! Тихо! — загукав Могила, бачачи, що може дійти до того, що запорожці схоплять один одного за чуби.

Його ніхто не слухав.

Тоді підхопився Стягайло і гарикнув — аж глина посипалася зі стелі:

— Годі, іродові діти! Знайшли час для крику! Пороззявляли роти, як халяви, та й думають, що хтось їх боїться! Замовкніть, кажу! Хіба я проти того, щоб цього чоловіка прийняти до нашого куреня? Хто чув таке? — зробив паузу, уважно прислухаючись до настрою натовпу. За багато років козакування він добре вивчив цей настрій і знав, що в скрутну хвилину треба не перти на рожен, а відступити, заспокоїти збуджених запорожців, які в гніві можуть накоїти хтозна-чого, а коли заспокояться — знову взяти поводи в руки і робити з ними що заманеться... Відчувши легку зміну в настрої натовпу, що був ошелешений таким несподіваним фортелем наказного, Стягайло трохи понизив голос. — Я тільки казав, що у Мишастівському чи Незамаївському куренях людей менше і не так тісно! Але коли ви хочете прийняти його до себе, то про мене — хоч і всю гетьманщину прийміть!

— Прийняти! Прийняти! — залунали голоси.

Люди враз забули про ненависть, що спалахнула в їхніх серцях до Стягайла, почали заспокоюватись. Хтось натякнув, що новакові слід було б ради такої оказії поставити товариству барило горілки. Але тут знову подав голос Покотило. Образа ще ятрила його серце, і йому хотілося хоч чим-небудь дошкулити тим, хто зневажливо повівся з ним.

— Як же його приймати, коли у нього і прізвиська ніякого немає? — спитав він.

Однак настрій натовпу вже поліпшився настільки, що всі сприйняли це як жарт. Хтось гукнув:

— А й справді — треба прізвисько!

— Треба! Треба!

— Ну, то даймо йому прізвисько!

— Даймо! Даймо!

— А яке?

Всі враз замовкли. Дехто наморщив лоба. Інші почали оглядати новака зі всіх боків, намагаючись до чого-небудь прискіпатись.

А Семен Гурко стояв у колі, усміхаючись своєю гарною, привабливою посмішкою, і з висоти свого зросту, бо замалим не підпирав кривого сволока старого, вросłого в землю куреня, оглядав ясними очима січове товариство, серед якого мав відтепер жити і з яким мав ділити радощі і горе, життя і смерть. Які різні обличчя, постаті! Люди різного віку — і старі, і літні, і зовсім молоді... Але їх усіх об'єднала спільна любов до вітчизни, за яку вони поклялися зносити і тяготи військового життя, і розлуку з сім'ями, за яку нерідко лили і свою, і чужу кров і клали голови... Тепер вони стояли принишклі, мов діти, і напружено думали — яке ж прізвисько дати цьому русявому красеневі з обвітреним мужнім лицем і високим, злегка похилим чолом? І ніхто не наважувався вимовити якесь лайливе чи образливе слово, яким найчастіше наділяли новаків, на зразок — Щербатий, Головатий, Безверхий чи Голий. Висока міцна статура, розумний погляд сірих очей, що, здавалося, прозирали аж у саме серце, гарно пошитий одяг — нішо не давало приводу для образливого прізвиська.

Але ж якось треба назвати!

Спихальський тихенько підсміювався і підштовхував Гурка під бік — попався, мовляв!

А Покотило, щоб остаточно розвіяти про себе погане враження, з улесливою посмішкою вигукнув:

— Ну, от бачите? Як же його приймати? Він нічого такого не зробив, щоб навіть прізвисько йому придумати!

— Ай справді, мат-тері його ковінька! — показав свого єдиного зуба Шевчик. — Він ще нічим перед нами не відзначився! Нічого не утнув! Ні доброго, ні поганого!

Гурко весело засміявся.

— Ну, за цим діло не стане!

Він раптом повернувся і почав протискуватися до дверей. Козаки розступилися — дали дорогу. Проходячи повз лежанку, Гурко на мить зупинився, замислився, а потім нагнувся, вихопив з вогню палаючу хворостину і швидко вийшов надвір.

— Цікаво, що ж він задумав? — висловив загальний подив Могила і кивнув молодому запорожцю: — Піди подивись!

Той пом'явся — видно, не хотілося виходити на холод, — накинув наопашки кожушину і поволі рушив до сіней. Через якусь хвилину влетів збуджений, переляканий. Ще від порога випалив:

— Братчики, горимо!

— Як? Де? — переполошилися запорожці.

— Кажи толком, вражий сину! — гарикнув Стягайло, зриваючись на ноги.

— Курінь горить! Підпалив той клятий палій! Утнув!

Запорожці прожогом кинулись до дверей, мнучи один одному боки. Мов ошпарені вискакували надвір і з несподіванки застигали: очеретяний дах куреня палахкотів з двох боків, мов стіг сухого сіна.

А біля підвітряного причілка стояв Гурко і стромляв палаючу хворостину під стріху.

— Ти що ж це робиш, клятий?! — налетів на нього Стягайло. — Та за це тебе треба біля стовпа до смерті забити, розбійнику! Придумати таке — підпалити курінь!

Вогонь розгорався. У січовій церкві вдарив на сполох дзвін. З усіх куренів висипали запорожці і, уздрівши пожежу, мчали хто в чім був до переяславців.

— Давайте воду! Снігом засипайте! — лунали вигуки.

— Зривайте очерет!

— Виносьте з куреня зброю, щоб не погоріла!

На ґвалт збіглася вся Січ. З'явилися дерев'яні цеберка. Запорожці стали цепом і почали подавати воду. Інші довгими баграми зривали з даху снопи очерету, відкидали вбік і там їх затоптували в сніг. Все курінне майно — рушниці, шаблі, пістолі, одяг, посуд — винесли і жужмом звалили віддалік.

Незабаром пожежу пригасили. З обгорілого причілка здіймався сизий дим, змішаний із смердючою парою. Сам курінь не постраждав, бо був товсто обмазаний глиною і загорітися не міг. Козаки поволі заспокоювалися.

Але раптом пролунав гучний голос Стягайла:

— Довбиші, бийте в литаври! На раду! Всі на раду!

Тривожно задудніли литаври. Запорожці, не знаючи для чого збирається рада, повалили на січовий майдан, посеред якого височів гладенько обтесаний дубовий стовп, шикувалися в коло по куренях. Упівголоса перепитували один одного — що трапилося? З якої причини збирається рада?

Ніхто нічого не знав.

Зрозуміло стало тоді, коли молодики вивели під вартою Гурка і Стягайло загукав:

— До стовпа його ведіть! До стовпа! Скараємо киями проклятущого палія!

На майдані зчинився галас. Козаки з інших куренів, не знаючи, що скоїлося у переяславців, підтримали кошового і теж закричали:

— Скарати його! Скарати!

— Він спалив би усю Січ!

— За таке треба гарненько погладити по спині!

Хтось приніс із зброярні оберемок замашних кийків. Викотили бочку горілки і винесли дерев'яний корець. Молодики швидко прив'язували Гурка до стовпа. Все було готове до екзекуції, яка на Січі називалася «стовповою смертю».

Вражені переяславці деякий час мовчали. Ось як повернулося! З жарту вийшло смертовбивство! Прийом до товариства перетворився на криваву розправу. Хіба це справедливо?

Спочатку почулося глухе ремствування. Запорожці почали перешіптуватися. Потім пролунали крики. Незадоволені гуртувалися

навколо Воїнова та Спихальського, а також Метелиці, який не приховував своїх почуттів і думок, вздовж і впоперек лаючи Стягайла.

— Треба рятувати батька Семена! — гукав Роман. — Бо дехто, бачу, жарту не розуміє!

— Або не хоче розуміти, чортів син! — гув Метелиця, кидаючи лютий погляд на наказного кошового. — Проклятий дука! Кровопивець!.. Такий дорветься до булави — то всі ми зостанемось без голови!

Тим часом Стягайло діяв швидко й рішуче. Не вдаючись у довгі розмови й пояснення, він підійшов перший до стовпа, зачерпнув з бочки корець горілки — випив і, витерши долонею вуса, сказав:

— Братчики, скараємо палія, який хотів спалити нашу матір Січ! Який хотів довершити те, чого не пощастило зробити яничарам! Видно, цю людину підіслав Юрась Хмельниченко. Тож не буде їй пощади!

Він схопив кия і зі всього розмаху вдарив Гурка по спині.

За ним вийшов Покотило. Перехрестився. Зачерпнув корець горілки...

Та випити не встиг. З Переяславського куреня з обуреними криками і лайкою вибіг цілий гурт запорожців. Попереду мчав прудконогий Сікач. За ним — Воїнов, Спихальський, Метелиця... Сікач штурхонув Покотила так, що той засторцював носом у сніг. Метелиця витягнув шаблю, затулив собою Гурка, гукнув на всю силу могутніх легень:

— Братчики! Не руште! Хто підніме кия на цього чоловіка, той вчинить мерзенне діло! Несправедливе діло! А на додачу скуштує моєї шаблі!..

Роман і Спихальський вихопили шаблі теж і стали поряд з Метелицею. До них приєдналося кілька переяславців. Навіть наказний отаман Могила, нагнувши, як бик, круту шию і бликаючи спідлоба чорними очима, вийшов до стовпа і поклав руку на пістоль, що стримів за поясом. Над майданом запанувала грізна тиша, яка віщувала бурю.

За якусь мить Покотило, підвівшись на ноги, вийняв шаблю і кинувся на Сікача.

— Хлопчисько! Як ти посмів ударити мене? Значного козака! І за що? Як ти посмів виступити супроти кошового? Та за це я, знаєш, що зроблю? Посічу на капусту!

Невисокий, товстий, круглий, мов барило, він, однак, був досить верткий і вправний майстер битися на шаблях. В першу мить Сікач змушений був відступити, ледве стримуючи шалений натиск розлютованого супротивника. Та незабаром потиснув його назад, намагаючись вибити з руки шаблю.

Тим часом Стягайло стояв збоку, гарячково міркуючи, що робити. Він не сподівався такого опору і спочатку розгубився, але,

бачачи, що бунтівників, як він назвав Метелицю і його товаришів, небагато, вирішив заразом покінчити і з ними.

— Гей, отамани! — закричав на весь голос, так що луна віддалася десь аж на Дніпрі. — Гей, отамани! До мене! Візьміть цих бунтівників! У холодну їх! У холодну!

Стрій здригнувся. З різних куренів вискочило кілька десятків козаків. Але більшість, збентежена і збуджена незвичайними подіями — пожежею, стовповою карою, відвертим виступом багатьох переяславців проти Стягайла, розгубилася, не знала, що робити, і стояла в нерішучості.

Майдан гудів, як рій бджіл.

— Братчики! Кого в холодну? — ревнув Метелиця. — Мене? Хотів би я побачити сміливця, котрий посміє це зробити!

Незважаючи на мороз, він був без шапки, в одній полотняній розхристаній сорочці і рясних синіх шароварах. В правому вусі блищала золота сережка. Могутні груди важко здіймалися, мов ковальські міхи, а міцні ноги твердо стояли на землі, як два дуби. І здавалося, не було такої сили, яка могла б зрушити його з місця.

Метелицю в Січі знали всі. Знали його розум, уміння битися на шаблях, відчайдушну сміливість, безкорисливість. Знали, що переяславці не раз хотіли обрати його курінним, але він відмовлявся, бо не був ні владолюбцем, ні честолюбцем, а більше всього на світі шанував і беріг власну волю і гідність, найдужче любив Січ, що була його домівкою, бо не мав ні кола ні двора, та товариство січове, яке було йому за сім'ю. Тому і його всі любили, за винятком хіба деяких дуків, над якими він частенько кепкував.

Коли переяславці побачили, що Метелиці загрожує холодна, вони майже всі рушили йому на допомогу.

Але тут пролунав чийсь голос:

— Сірко в Січі! Сірко в Січі!

Враз запала тиша. Сірко користувався на Запорожжі такою великою славою і повагою, як ніхто з кошових перед ним. Його любили, поважали, боялись і — боготворили... Тому поява славетного ватага зразу всіх протверезила. Сотні очей разом повернулись до брами, назустріч двом вершникам, що, не поспішаючи, наближалися на вкритих памороззю конях.

4

Сірко в'їхав на майдан у супроводі Арсена Звенигори, зняв шапку, вклонився товариству.

— Доброго здоров'я, браття, отамани, Військо Запорозьке! — привітався він.

— Доброго здоров'я батьку кошовому! — гукнули козаки.

— Що у вас стряслося, що ви зійшлися на раду?.. Чи збираєтесь у похід на турка, чи відповідь чужоземним послам готуєте?

Січ мовчала. Запорожці ніяково відвертали очі, поопускали голови. Ніхто не знав, що відповісти кошовому.

Не злазячи з коня, Сірко окинув поглядом майдан. Побачивши прив'язаного до стовпа незнайомця, деякий час пильно вдивлявся в нього. На обличчі промайнув подив.

— За що ви караєте цього молодця?

Наперед поволі вийшов Стягайло. Вклонився.

— Батьку кошовий, він підпалив курінь... Замалим не згоріла вся Січ!

— Як підпалив? Для чого?

— Мабуть, зі злим умислом...

— Не може цього бути! — вигукнув Арсен схвильовано. — Я знаю цього козака! Я вам розповідав, батьку, про нього! Це якесь непорозуміння!

— Та що ви слухаєте Стягайла! Бреше він, собака! — крикнув Метелиця, не ховаючи важкої блискучої шаблюки. — Все було не так! Не сподобався йому чоловік — от він і вирішив вчинити самосуд над ним!

— Як?! Без суду — до стовпа? Хто ж дозволив?

— Сам дозволив... Думав — після пожежі, під гарячу руку, ніхто не перечитиме, — пояснив Воїнов.

— Розв'яжіть його! — наказав Сірко.

Арсен миттю сплигнув з коня, підбіг до стовпа, рубонув шаблею вірьовку. Гурко потер онімілі зап'ястя, весело усміхнувся ясною усмішкою, від чого похмурий майдан теж став веселіший, і, обнявши Арсена за плечі, наблизився з ним до кошового.

— Спасибі, батьку кошовий! Тепер вірю, що поживу ще... А то думав: як уперіщать цими кийками, — він кивнув на купу довгих цупких палиць, — так і полетить моя душа до Вельзевула в пекло!

— А хіба що — нагрішив? — усміхнувся, дивлячись на усміхнене лице Гурка, Сірко.

— Бувало... Та й хто є на світі без гріха?

— А курінь навіщо підпалив, грішнику?

— Сказали переяславці, що я ще нічого такого видатного не зробив.

— Так ото ти і втнув?

— Утнув, батьку...

— Захотів, щоб Палієм прозвали?

— Чесно кажучи, в ту мить не думав, як мене прозвуть...

— Ха-ха-ха! — засміявся Сірко. — Що не кажіть, браття, а треба мати мудру голову, щоб додуматись до такого!

Запорожці, що згромадилися навколо кошового густим натовпом і слухали розмову, весело зареготали, їм почав подобатись цей чолов'яга, якого вони замалим не почастували киями.

— Ну, а коли б згоріла вся Січ? — запитав Сірко.

— Не згоріла б батьку, — спокійно відповів Гурко. — Всі курені приметені снігом так, що нічому горіти... Отже, згорів би тільки Переяславський.

Наперед випхався Спихальський.

— Холера! — вигукнув він. — Але ж то справді мудро, прошу панство, втнути таку штукенцію! Чи ктурий з нас додумався б до такого, питам вас? Нє! Як Бога кохам, нє!.. А курінь наш Переяславський — одна тільки слава, що курінь, скажу я вам! Стіни покривилися, погнили — вітер аж свище! Покрівля продірявилась так, що коли йде дощ, то ми промокаємо до кісток або тікаємо до сусідів! Хай мене грім поб'є, коли брешу!

— Правду козак каже! Їй-богу, правду! — втрутився Метелиця і повернувся до Стягайла та його прибічників. — А ви, сучі сини, хотіли за оберемок гнилого очерету піддати чоловіка стовповій смерті! Та дякувати треба йому, що примусив нас перекрити своє житло! Що спалив ік лихій мамі оте гниляччя!.. Чи у Дніпровських плавнях перевівся очерет? А чи руки нам відсохнуть, коли ми по кулику зв'яжемо його і гуртом заново перекриємо курінь?..

— Та й не даром я палив його, — знову заговорив Гурко. — Я прийшов до вас, братчики, не з порожніми руками, а з копою срібних талярів, які з радістю дарую переяславцям, щоб за ці гроші полагодили свій курінь... Або й збудували новий... — Він витягнув з кишені туго набитий оксамитовий кисет і подав Метелиці. — Ось держи, батьку!

— Спасибі тобі, брате! — обняв його Метелиця. — От тільки так і не знаю, як тебе звати, бо прийняти в курінь — прийняли, а прізвиська не встигли дати!

— Як назвете, так і добре буде.

— Дозвольте, пани-брати, мені слово мовити, — сказав Сірко.

— Говори, батьку, говори! — загукали козаки.

— Подобається мені цей козак, ніде правди діти... І чує моє серце, що не раз і не два стане він у пригоді товариству нашому... Тож приймемо ми його до свого коша і дамо йому прізвисько Палій, бо таке він сьогодні заслужив...

— Палієм, Палієм прозвати! Хай віднині буде Палій! — загомоніли козаки.

— Імені не будемо, за нашим звичаєм, змінювати, бо ім'я — від Бога, його дав піп... — вів далі Сірко. — А прізвище — від людей, от його ми й змінили... Чи згоден, козаче?

Семен Гурко, який відтепер мав прозиватися Семеном Палієм, а своє родове прізвище забути, вклонився товариству і кошовому.

— Спасибі, батьку кошовий, спасибі, батьку хрещений! Доки й житиму — пам'ятатиму, хто дав мені це запорозьке наймення! І постараюся не осоромити його ніколи... А вам, братчики, дякую за шану, якої ви удостоїли мене! Бо коли б ви не прив'язали сьогодні

до цього стовпа, щоб усипати мені в спину півтисячі київ, то хто б тут зараз знав якогось там Семена Гурка?.. Ніхто... Тож дякую за те, що без слави прославили Семена Палія! Ну, а славу я вже постараюся здобути шаблею своєю!

— Ти дивися, як чеше! Хоч і молодий, а голова! — прошамкотів дід Шевчик, блискаючи єдиним зубом.

Палій уклонився ще раз, потім подлубався в кишенях витягнув кілька золотих, підкинув на долоні.

— А тепер, браття, годиться і хрестини справити! Ставлю на всіх дві бочки горілки... Гукайте шинкаря!

Над натовпом прокотився схвальний гомін, і в ньому найчастіше чулося нікому досі не знане, щойно народжене наймення — Палій, яке враз стало відоме усьому Запорозькому Війську.

5

Як і сподівався Арсен, Сірко дозволив набрати охочих для походу на Правобережжя, наказавши за рахунок запорозької казни спорядити загін порохом, сухарями, пшоном, салом і сушеною рибою.

Збиралися швидко, бо час не ждав. Охочих було чимало, однак вирушали тільки ті, хто мав коня. Таких виявилося небагато — всього сто сімдесят чоловік. До заходу сонця вони одержали у зброярні порох і олово, в гамазеях — пшоно, сало, сухарі, рибу і сіль. Хто обносився, той нашвидкуруч латав одяг і взуття або мінявся з товаришами на щось краще, тепліше...

Виступити мали рано-вранці. А ввечері Сірко зібрав усіх у військовій канцелярії на раду.

Простора кімната переповнена вщерть. Сиділи на лавах, на ослонах, внесених джурою кошового, стояли попід стінами і посередині — де хто міг. Від жовтавого світла воскових свічок по суворих, зосереджених обличчях ходили мерехтливі тіні.

Сірко вийшов з бокової кімнати — став за столом. Останнім часом він помітно почав старіти. Вуса зовсім побіліли, а під очима з'явилися сині набряки. Однак тримався ще молодцем: груди колесом, плечі розправлені, як у парубка, голова високо піднята. У себе на хуторі, в Грушівці, він встиг відпочити, і приїзд Звенигори був досить вчасним приводом, щоб повернутися назад у Січ, до якої вже сам рвався.

Окинувши поглядом принишклих запорожців, кошовий почав говорити.

— Браття, я зібрав вас для того, щоб перед вашою далекою дорогою сказати кілька слів... Причина поїздки всім відома: кожен з вас зголосився добровільно допомогти нашому товаришеві Арсену Звенигорі визволити його рідних. Про це знаєте ви, про це знає вся Січ, а отже, можуть знати і ті, хто цікавиться, як ми тут і чим

живемо... Але це, так би мовити, для сторонніх ушей. Насправді завдання ваше буде далеко ширше, важливіше...

Над головами прошелестіло здивування. Невже батько кошовий підозрює, що серед них є чужоземні вивідачі?

— Я нікого не підозрюю, — вів далі Сірко, — але ми живемо в тривожний час, серед ворогів, і повинні не тільки діями, а й словами не зашкодити собі... Отже, перша передумова успіху — цілковита таємниця!.. Трапилося так, що після облоги Чигирина і здачі його, в чому я звинувачую не військо, а наших полководців — гетьмана і воєводу, про що я, до речі, відверто написав Самойловичу в своєму листі, Правобережна Україна зосталася під владою турків, які настановили там гетьманом Юрася Хмельницького. Ми всі любили і поважали великого Богдана, але не можемо тим же платити його безпутному синові, який з-поміж усіх гетьманів, що були після Богдана, найбільше завинив перед нашою вітчизною і завдав їй найбільшої, може, непоправної шкоди. Я це говорю для того, щоб ви знали, що з турками і татарами у мене ніколи не було ніяких дружніх договорів, я ніколи збройною силою не ставав на їхній бік і ніколи не стану на бік тих, хто їм допомагає!

— Ми це знаємо, батьку, — басовито сказав Метелиця.

— Ви завтра вирушаєте на Правобережжя і зіткнетеся з тими, хто служить султанові Магомету. Не багато їх, але мені хотілося б, щоб зовсім не було!

— Розуміємо, батьку, — знову прогув Метелиця.

— А як розумієте, то про це більше не говоритиму... Скажу друге: головне ваше завдання буде ось яке. До Корсуня ви підете одним загоном, зробите там що потрібно, тобто визволите Арсенових рідних, а потім розділитесь на чотири купи. Головним наказним отаманом, або полковником, я призначаю Семена Палія... А після Корсуня — отаманство над загонами приймуть Самусь, Іскра, Абазин і Палій. Ви пройдете від Корсуня до Дністра, до Збруча, до Случі й Ірпеня, розвідаєте, що там діється, як живе народ, покажете йому, що ми про нього не забули, піднімете його і спільно поб'єте невеликі татарські і турецькі залоги, де зустрінете... А на весну повернетесь на Січ!

— Розуміємо, батьку, — закивали головами запорожці.

— Ну, а коли розумієте, то щасливої вам дороги!

Всі вийшли, крім Палія, Звенигори, Воїнова і Спихальського, яким кошовий наказав зостатися.

Сірко пройшовся по кімнаті, потім зупинився перед Палієм, поклав йому на плече руку.

— Ти, мабуть, здивований, козаче, що зразу після хрестин отаманом став?

— Здивований, батьку.

— Звикай... Правду кажучи, я хотів призначити Арсена, але він розповідав про тебе таке, що хоч зразу обирай кошовим!

— Він, напевне, перебільшив, батьку.

— От я й хочу сам пересвідчитись, чи ти справді орел, чи тільки схожий на нього... Ну, ну, не ображайся, я жартую... Отаманом справді мав бути Арсен, але, мабуть, у цьому поході в нього буде багато інших турбот. Тому, знаючи про вашу дружбу і про ту славу, якої ти так швидко зажив у Січі, — кошовий усміхнувся, а за ним усміхнувся і Палій, — я й призначив тебе полковником.

— Дякую, батьку.

Сірко деякий час помовчав, думаючи щось своє, потаємне. Потім розігнав на чолі глибокі зморшки і сказав:

— Друзі, у вашого загону буде окреме завдання... Після того як визволите Арсенову сім'ю, ви повинні будете пробратися в Немирів, резиденцію Юрася Хмельницького. Я довго був вінницьким полковником і добре знаю ті місця. Там є де сховатися вашому загонові, — один Краковецький ліс може прийняти під свій захист у сто разів більше людей, ніж у вас... Якщо вам пощастить, ви зможете вивідати важливі таємниці турків, потрібні Січі. Ви розумієте, про що я кажу. Війна не закінчена. Можна сподіватися, що цього року, влітку, вона розгориться знову. Тож нам було б цікаво знати, куди вдарить Кара-Мустафа і якими силами... Після того ви підете на Ірпінь, розвідаєте, що робиться на Поліссі.

— Надто важке завдання, — задумливо сказав Палій. — Не уявляю, як ми виконаємо його.

— Про це потурбується Арсен, — усміхнувся доброю усмішкою Сірко. — Йому не звикати...

В ОСИНОМУ ГНІЗДІ

1

На сьомий день важкої дороги, перед полуднем, валка вигнанців з Лівобережжя прибула в супроводі татарського загону до Корсуня. Пощипував бадьорий морозець. В ясно-голубому небі сліпуче сяяло сонце. Та, незважаючи на гарну погоду, в місті було безлюдно, як і всюди на Правобережжі, де довелося побувати переселенцям. Цілі кутки вигоріли під час татарських нападів, а там, де оселі уціліли від пожеж, все дихало пусткою. Тини скособочилися, хліви й клуні зяяли ребрами кроков та лат, колись білі стіни хат тепер облупилися, вікна чорніли страхітливими дірами, а по дворах лежали кучугури снігу... Тільки де-не-де виднілися людські сліди. В двох чи трьох хатах скрипнули двері — то виглянули закутані якимись рядюгами старенькі бабусі, але й вони, побачивши озброєних вершників і валку змучених бранців, миттю сховалися в сінях.

Один замок на кам'янистому острові посеред Росі виявляв зримі ознаки життя. Здалеку було видно, як там весело в'ються вгору

сизуваті дими, як вештаються темні постаті. Чувся передзвін молотків у замковій кузні.

Залишивши валку на широкому засніженому майдані над Россю, Свирид Многогрішний поскакав до перекидного моста.

Переселенці збилися в купи і тихо розмовляли між собою, насторожено позираючи на татар-дозорців...

— Корсунщина — непоганий край, знаєш-маєш, — міркував уголос схудлий, почорнілий, але, як завжди, балакучий Іваник. — Нічим не гірший за Посулля. А може, ще й кращий... Та жити тута, під турками, буде не з медом. Ой ні, не солодко!.. Мені б тільки до весни — а тоді накиваю п'ятами за Дніпро!

— Піймають — голову відкрутять! — кивнув хтось на татар.

— Вони й так не помилують.

Біля саней дідуся Онопрія було тихо. Ненко, Младен і Якуб мовчки розглядали чуже місто, а жінки, вмостившись серед вузлів і клумаків, сумно дивилися на гомінкі пороги, де навіть у люті морози парувала швидкоплинна течія, пробиваючись поміж брилами каміння і льоду.

Раптом над валкою пролетів приглушений гомін.

Із замку виїхало кілька вершників. Попереду на вороному коні гарцював красивий, багато вдягнутий чоловік середніх років. Позад нього їхав полковник Яненченко. А ще далі — почет, що складався переважно з татар.

— Юрась Хмельницький! Юрась Хмельницький! — прошелестіло над валкою.

Всі миттю припинили розмови і прикипіли поглядами до чоловіка, ім'я якого останні два роки наводило жах на всю Україну.

Так ось який він!

Наймолодший син славетного гетьмана Богдана Хмельницького Юрій або, як його в сім'ї, а потім і в народі називали, Юрась, мав лише шість чи сім років, коли його батько в 1648 році підняв всенародне повстання проти польсько-шляхетського панування на Україні. Рано втративши матір, Юрась виростав хворобливим і мовчазним хлопцем. Батька, переобтяженого державними турботами та безконечними війнами й походами, бачив зрідка. А згодом, коли був відданий на навчання до Києво-Могилянської колегії, довгі роки зовсім не зустрічався з ним.

В противагу старшому братові Тимошеві, енергійному, розумному і хороброму юнакові, який у сімнадцять-вісімнадцять років очолював Чигиринську козацьку сотню, а згодом водив у бої велике військо і помер від тяжкого поранення, Юрась був завжди кволий, млявий, бездіяльний. Його більше приваблювала келія схимника і рясаченця, ніж гетьманська булава, що після смерті батька опинилася в його слабких руках.

Після поразок, яких зазнало московське та козацьке військо у війні з Польщею спочатку під Любаром і Чудновом, а пізніше — під

Слободищем, Юрась підписав з Польщею ганебний і тяжкий для України і для себе Слободищенський трактат 1660 року. Всупереч волі народу, знову кинув Україну на поталу польській шляхті.

Хвиля народних повстань проти польсько-шляхетських загарбників змусила Юрія Хмельницького на початку 1663 року зректися гетьманства і під ім'ям Гедеона постригтися в ченці. Та цей акт уже не міг зарадити народному лихові: 1667 року — і на довгі десятиріччя — Україна була поділена між Варшавою та Москвою на дві частини — Лівобережну і Правобережну. Це на корені підсікло сили народу, кинуло його у вир братовбивчих воєн та повстань, що не затухали протягом цілого наступного століття. Хижо-заздрісні сусіди, користуючись роз'єднаністю України, посилили напади на неї, намагаючись відхопити собі якомога більший шматок.

Особиста доля Юрася після цього була не менш тяжка. Через рік він був обвинувачений у зраді правобережним гетьманом-самозванцем Павлом Тетерею, заарештований і переданий польським властям. Майже три роки провів у похмурих, сирих казематах Марієнборзької фортеці на півночі Польщі.

Звільнений з ув'язнення, чернець Гедеон, як він називав себе тепер, цілком зрікся світського життя й оселився в Уманському монастирі. Хоча йому було в той час років двадцять п'ять чи двадцять шість, здавався він постарілим, стомленим, надломленим душевно. На блідому, позбавленому життя обличчі застигла печать скорботи і болю, а чорні згаслі очі давно загубили здатність усміхатись. Десять важких і бурхливих літ, що минули зі смерті Богдана Хмельницького, зів'ялили і виснажили його кволе тіло і хвору душу.

Здавалося, що за монастирськими стінами Юрась нарешті знайде собі тиху, спокійну оселю, у якій зможе прожити безжурно до кінця днів своїх, сховатися від житейських бур, що одна за одною стрясали українську землю.

Та ба! Навіть монастирські стіни не врятували ченців від татарського аркана: Юрася разом з братією людолови потягли до Криму, а звідти хан, дізнавшись, що молодий похмурий чернець — син покійного гетьмана Іхмельніскі, як називали його татари, і сам колишній гетьман України, відправив його в Туреччину в подарунок султанові. Там деякий час він сидів в одиночці Семивежного замку — тюрмі для політичних злочинців та суперників султана. А згодом, коли уряд Османської імперії, заграючи з Дорошенком, все більше і настирливіше почав скеровувати вістря своєї експансії на північ, проти України, його було призначено архімандритом в один з православних монастирів турецької столиці.

Слабкий і безвольний, він дуже скоро погодився допомагати туркам у їхніх завойовницьких походах. І коли правобережний гетьман Петро Дорошенко, від якого відсахнувся народ через його політику дружби з султаном, змушений був скласти зброю і здати-

Із замку виїхало кілька вершників. Попереду на вороному коні гарцював красивий, багато вдягнутий чоловік середніх років. Позад нього їхав полковник Яненченко. А ще далі — почет, що складався переважно з татар.

ся лівобережному гетьманові Івану Самойловичу та царському воєводі Григорію Ромодановському, султан несподівано витягнув Юрася з-за монастирських стін на світ Божий і проголосив «князем Малоросійської України».

З таким пишним, але малозрозумілим титулом, одержаним від найлютішого споконвічного ворога українського народу, з'явився Юрась на чолі вісімдесяти п'яти земляків-запроданців з колишніх невільників влітку 1677 року під Чигирином. Його підпирало стотисячне турецьке військо великого візира Ібрагіма Шайтан-паші.

Та марні були сподівання султана і самого Юрася на те, що народ, спокушений славним прізвищем Богдана Хмельницького, піде за його сином. На Україні Юрасеве «військо» збільшилося — смішно сказати — всього на півтора десятка чоловік і складалося із сотні гультіпак, яким не довіряв навіть сам «князь».

Через місяць Ібрагім Шайтан-паша, зазнавши поразки, ганебно втік з-під Чигирина, залишивши після себе зруйновані, спалені села й міста Правобережжя та трупи тисяч людей.

Наступного року Магомет IV послав двохсоттисячне військо для завоювання України. Великий візир Мустафа поклявся бородою Пророка, що здобуде Чигирин і всю Україну. В його обозі знову плентався проклятий народом Юрась... Кара-Мустафа Чигирин узяв, але закріпитися в ньому, а тим більше завоювати всю Україну не зміг. Розбиті під Бужином турецькі війська покотилися назад, безжалісно знищуючи все на своєму шляху.

Правобережжя майже зовсім спустіло. Сотні тисяч людей втекли на лівий берег, а тих, хто не встиг сховатися чи втекти, татари й турки побили або потягли в неволю.

Колись багатолюдний край — від Чигирина на сході до Кам'янця й Житомира на заході — внаслідок гетьманських чвар, польсько-шляхетських наїздів і особливо турецько-татарської навали занепав, знелюднів. У тих селах, де колись було по сто чи й по двісті дворів, тепер залишилося дві-три хати, в яких знаходили притулок старі й малі, що якимсь чудом врятувалися від ворожої шаблі та аркана. Від Чигирина, Канева, Умані, Фастова та багатьох інших міст лишилися тільки назви. Хто зостався там живий, утік в ліси, в печери, харчуючись дичиною, жолудями та грибами...

Народ небезпідставно вважав винуватцем розорення рідного краю Юрася Хмельницького, який не тільки не перечив туркам і татарам плюндрувати Україну, а нерідко й сам наказував винищувати села й міста, що не скорялися його владі. Ім'я Юрася стало ненависне на обох берегах Дніпра.

Тож не дивно, що всі переселенці — від старого до малого — прикипіли поглядами до цієї людини.

Зупинившись перед принишклою валкою, Юрась, не злазячи з коня, почав мовчки розглядати людей. А вони тим часом тихцем розглядали його.

Невисокого зросту, хирлявий, вузький у плечах, чисто поголений, він прямо, якось задерев'яніло сидів у сідлі, і на його блідому, невиразному, хоч і досить вродливому обличчі не промайнуло жодне почуття. Тільки один раз, коли на руках у молодої матері верескнуло злякане юрмою вершників дитя, він несподівано усміхнувся. Але усмішка не скрасила його обличчя, бо очі залишилися тьмяно-холодними, непроникними, немов скляними. Та й тривала вона всього якусь мить і зразу, без ніякого переходу, щезла.

Одягнутий він був досить вибагливо: темно-синього сукна бекеша, підбита лисячим хутром, боброва шапка-гетьманка з самоцвітом та двома павичевими пір'їнами над чолом, при боці — дорога шабля, за поясом — булава, виготовлена перед першим чигиринським походом карбувальниками Стамбула, на ногах — червоні чоботи.

Оглянувши мовчазних переселенців, їхній убогий скарб на санях, отари овечок та черідки схудлих за час переходу корівок, він кивнув Яненченкові і, коли той під'їхав, щось тихо сказав.

— Люди, підійдіть ближче! — піднявся на стременах полковник. — З вами хоче говорити ясновельможний гетьман!

Залишивши дітей на санях, чоловіки й жінки стовпилися перед гетьманом і його почтом.

— Люди! — промовив Юрась. — Сьогобічна Україна — відтепер ваша хата, ваш край! Звідси більшість із вас вийшли, сюди й повернулися. Поселяйтеся в Корсуні, в найближчих селах, живіть вільно, багато!.. Годі вам гнути спини перед богопротивним поповичем, якого я, дасть Бог, переможу і коли-небудь приведу на аркані сюди на справедливий суд людський і Божий!.. Владою, даною мені султаном турецьким Магометом, я захищатиму вас від поповичевих посіпак, царських воєвод і польських панів!.. У вас тепер один володар — я, гетьман і князь України, визволеної з лядської неволі моїм батьком Богданом Хмельницьким! Хто з вас чинитиме непослух, хто наважиться не коритися полковникові та його людям, той буде нещадно битий або скараний на горло!.. Вам зрозуміло?

— Зрозуміло, пане гетьмане, — виліз наперед невгамовний Іваник. — Одного ніяк не докумекаю, знаєш-маєш...

— Ну, чого саме?

— А якщо на нас нападуть татари альбо, приміром, турки... Як же тоді? Давати їм одкоша чи безборонно дозволити заарканити себе та покірно йти на галери?.. Чи, приміром, жінкам нашим та дівчатам — до турчина в гарем?..

Юрась Хмельницький втупився тьмяними очима в чоловіка, мов у яке диво. Довгенько мовчав. Потім голосно вигукнув:

— Дурню! Турки й татари — мої союзники! Вони не чіпатимуть моїх підданців. Вони прийшли на нашу землю не для того, щоб поневолювати, а щоб визволяти!

— Нашу душу від тіла, знаєш-маєш, — буркнув Іваник і, побачивши, як сіпнулася гетьманова рука до шаблі, прудко шмигнув у натовп, де Зінька зразу ж дала йому стусана межи плечі, щоб не був такий розумний.

Наперед виїхав полковник Яненченко.

— Люди! Зараз вас розведуть по хатах, де ви зможете перегрітися і пожити до того часу, коли остаточно виберете собі пристановище... Але перед тим я хочу відібрати кількох хлопців і дівчат для служби в замку... Ось ти!.. І ти!.. І ти!..

Він показував пальцем прямо в насторожені очі парубків і дівчат, і ті, сполотнівши, намагалися позадкувати, сховатися серед односельчан, але два козаки, що враз вискочили наперед, швидко хапали їх за рукава і відводили вбік.

Перед Златкою і Стехою Яненченко на мить запнувся. Він був вражений їхньою красою ще там, на хуторі, коли зчепився з-за них з мурзою Кучуком. Власне, парубків і дівчат він зараз брав тільки для того, щоб менш помітними були серед гурту ці красуні, бо цікавили його в першу чергу вони. Однак він не хотів, щоб гетьман звернув на них увагу. Тому досить недбало, ніби між іншим, ткнув зразу двома пальцями — вказівним і середнім — в їхній бік.

— І ви!

— Ой! — зойкнула Стеха і схопила Златку за рукав.

Ніхто не помітив, як перекинулись бистрими поглядами мурза Кучук із сином Чорою.

Не дуже второпавши, що говорить горбоносий вершник, Златка злякано мовчала.

Полковникові пахолки підбігли до дівчат і потягли з гурту.

Младен, Ненко і Якуб, теж далеко не все розуміючи із сказаного, напружено стежили за тим, що відбувається на майдані. Коли на хутір напали татари і почали виганяти людей, вони домовилися поки що мовчати, не зізнаватися, хто вони такі, щоб у слушний час визволитися самим і визволити усіх своїх. Тепер вирішили, що такий час настав.

Ненко раптом вийшов з гурту і став перед Яненченком. Швидко заговорив по-турецькому.

— Не чіпай цих дівчат, ага! Заклинаю тебе Аллахом — не чіпай! Одна з них — моя сестра, яку я знайшов у цьому чужому для мене краї, а друга... друга — моя полонянка, яку я мав намір забрати з собою... Ти мене розумієш? Залиш їх при мені, ага!

Яненченко витріщив очі. Він досить добре знав турецьку мову і все зрозумів. Одного не міг второпати — звідки тут узявся цей турок?

Зрозумів Ненка не тільки Яненченко. З-за спини Юрія Хмельницького, який теж говорив по-турецькому, швидко виїхав старшина гетьманської варти Азем-ага, похмурий чолов'яга, з вузькими хитрими очима і важкою нижньою шелепою, що видавалася далеко

вперед. Ставши перед Ненком, він пильно оглянув його, а потім запитав:

— Ти хто такий?

— Сафар-бей, бюлюк-баша окремої яничарської орти[1] в Сливені.

— Як ти сюди потрапив, ага? Чому опинився серед цих чужих для тебе людей?

— Нас тут аж троє — яничарських старшин, — спокійно пояснив Ненко, заздалегідь обміркувавши з батьком та Якубом, як їм триматися, коли настане час зізнатись, хто вони. І він показав на Младена і Якуба, які вклонилися гетьманові і Азем-азі. — Ми потрапили під час нападу на Січ у полон до козаків... Ми складаємо Аллахові і вам щиру подяку за те, що визволили нас, ага!

— Ти сказав, що одна з цих дівчат — твоя сестра... То правда?

— Так, ага.

— Ця? — Азем-ага показав на Златку.

— Так, ага, — підтвердив Ненко і звернувся до дівчини: — Адіке, привітай цих добродіїв!

— Я вітаю вас, ефенді, — вклонилася Златка гетьманові. — Я рада зустрічі з вами, шановний ага, — повернулася вона до Азем-аги. — Хай береже вас Аллах!

— Гм, справді туркеня, — буркнув Азем-ага і кивнув на Стеху. — А та?

— То сестра козака, який узяв нас у полон... Він ставився до нас добре і навіть допоміг розшукати Адіке, захоплену запорожцями під час морського походу... Його немає тут, і ми опікуємо його рідних... Тому просимо залишити дівчат з нами!

Азем-ага нахилився до гетьмана і впівголоса щось довго йому пояснював. Юрась Хмельницький ствердно кивнув головою, подивився на дівчат, на Ненка і повернувся до Яненченка.

— Облиш цих дівчат, пане Іван, — вказав він. — Ти собі знайдеш інших, а цих я заберу з собою до Немирова... Та накажи відібрати півсотні сімей на добрих санях і з міцними, витривалими кіньми — я візьму їх теж з собою. І не забудь про тисячу злотих, які ти маєш прислати мені... Бо...

Яненченко втягнув голову в плечі і зблід від гніву та образи. Він ніяк не сподівався, що гетьман забере дівчат ще й нагадає йому так недоречно про данину. Гадав, що розмова, яка відбулася між ними сьогодні вранці сам на сам, нікому не буде відома, і ось раптом гетьман розголосив її в присутності всього почту. Та розмова теж мала образливий характер. Хмельницький після сніданку без ніяких пояснень зажадав, щоб Яненченко кожного року привозив йому тисячу злотих. А коли полковник зауважив, що навряд чи зможе нашкребти з небагаточисельного і зубожілого населення таку суму,

---

[1] Орта *(тур.)* — рота, загін.

гетьман розгнівався і сказав, що зможе, інакше пернач полковника віддасть комусь іншому, більш винахідливому, котрий зуміє дістати ті нещасні тисячу злотих. Це означало, що доведеться не тільки тягнути останнє з люду, а й витрушувати свої кишені. Однак він погодився, бо нічого іншого не зоставалося робити... А тепер гетьман удруге нагадав про це. Те «бо» прозвучало тихо, але лиховісно, як суворе застереження. Можливо, воно було сказане так, між іншим, а можливо, і з умислом, щоб полковник не став оскаржувати раптовий намір гетьмана забрати з собою аж п'ятдесят сімей, і особливо цих двох дівчат-красунь, що так запали йому в око... «Хай йому грець, — подумав Яненченко, — з цим скаженим, напівбожевільним Юрасем каші не звариш. Хоч він і родичем доводиться, а краще триматися від нього далі...»

Він ствердно хитнув головою і міцно — аж суглоби побіліли на пальцях — затиснув у руці ремінний повід. Заклопотаний своїми думками, вражений таким безтактним зауваженням гетьмана, Яненченко не помітив, як радісно блиснули очі в одного вершника, що стояв позад гетьмана, коли почув, що дівчата мають їхати до Немирова.

То був мурза Кучук.

2

Поминувши сплюндровані, безлюдні містечка Лисянку, Жашків і Дашів, змучені, перемерзлі, голодні подорожні добралися одного дня до Немирова.

Невідомо, чому це невелике, хоч і мальовниче містечко облюбував Юрій Хмельницький для своєї резиденції. Може, тому, що тут була досить міцна фортеця, чи тому, що в місті та його околицях збереглося більше населення, ніж над Россю? Чи тому, що звідси було недалеко і до кордонів Туреччини і до Кам'янця, який був центром кам'янецького пашалика, на правах окремої провінції приєднаного до імперії, де на випадок небезпеки міг знайти захист гетьман-невдаха? А чи просто так наказали йому його господарі — султан та великий візир?

Поселився він на Викітці, високому, кам'янистому півострові, оточеному з трьох боків широкими ставами. Це урочище самою природою було створене для того, щоб тут побудувати фортецю. Правда, колишнє польське укріплення під час козацьких воєн було значно пошкоджене, але ще й досі, незважаючи на це, земляні вали з дубовим частоколом були міцні і надійно прикривали гетьмана від раптового нападу.

Мешкав він у чималому дерев'яному будинку, що колись належав польському воєводі. В сусідніх будинках розташувалася його особиста варта. А неподалік, у Шполівцях, єдиному передмісті, що збереглося від пожеж та руйнування, розмістилося гетьманське вій-

сько — вісімсот татар, двісті волохів, двадцять вісім сербинів та вісімдесят козаків. Військо невелике, можна сказати — мізерне, але і його нічим було прогодувати. Тому нерідко траплялося так, що зголоднілі татари відправлялися в села, де ще можна було чим-небудь поживитися, і забирали в селян останнє — корівчину, вівцю чи лантух збіжжя.

Саме тоді, коли Юрась на чолі свого загону і валки переселенців під'їхав до Викітки, на греблі показався татарський роз'їзд. Попереду лучники гнали невелику отару овець. Позаду на санях везли лантухи з борошном та збіжжям, на арканах тягнули кількох на смерть переляканих чоловіків.

Юрась притримав коня, почекав, поки татари узвозом підніматься на гору.

— Що це? — спитав вилицюватого, подзьобаного віспою салтана, який, облеслизо-нахабно усміхаючись і кланяючись, під'їхав до нього.

— Салям, ясновельможний гетьмане, — привітався салтан і, повернувшись впівоберта назад, показав на здобич. — Мало-мало брали ясак[1]... Голодний воїн — поганий воїн... Треба м'ясо, треба кліб... Кату треба. Голодний татарський кінь — нікудишиій кінь... Мало-мало треба овса, треба сіна... А де взять?.. Пан князь сам мало-мало розуміє...

— Гаразд, — кивнув головою Юрась. — А це що за люди?

— А-а, ці... Багаті люди... Мало-мало будем бити — родичі гроші принесуть... Казна порожня — гроші треба...

У Юрася блиснули очі. Він враз пожвавішав, став рухливий.

— Посадіть їх у яму! Я сам говоритиму з ними.

— Якші, якші, — закивав гостроверхою шапкою салтан, в улесливому усміхові показуючи разок гострих зубів, і різко гукнув щось своїм сейменам. Ті швидко потягнули полонеників до фортеці.

Відпустивши стомлене військо, що повернулося з нещасливого походу за Дніпро, на спочинок, Юрась проїхав верхи вздовж валки переселенців. Його супроводжували Азем-ага і Свирид Многогрішний. Переселенці мовчки сиділи на санях або стояли похнюпившись на притоптаному кінськими копитами снігу. Всі були так страшно стомлені важкою дорогою, що ніхто вже не відчував ні страху за життя, ні тривоги за майбутнє. Навіть невгамовний Іваник не розтуляв рота: дорога, втома і голод доконали і без того слабосилого чоловіка. Накинувши на голову каптур старої киреї, він мовчки, мов маленький посмітюх, сидів на санях позаду Зіньки, яка тримала в руках віжки, і байдуже поглядав на чуже, незнайоме місто.

— Всіх розмістити на Шполівцях! — розпорядився гетьман. — Хай кожен вибирає собі оселю до смаку — маємо вільних достатньо!

---

[1] Ясак *(тат.)* — данина, податок натурою.

— Слухаюсь, — вклонився Многогрішний.

— У кого є золото, срібло чи коштовні речі — відібрати!

— Буде зроблено!

— А тих, — повернувся Юрась до Азем-аги і показав на Ненка, Младена, Якуба і Арсенову сім'ю, — розмістити окремо! На Викітці... І таємно стерегти!.. Завтра я матиму з ними розмову... Ти зрозумів мене, ага?

— Зрозумів.

— Ті дівчата, здається, гарненькі?

— Ви маєте смак, гетьмане, — стримано усміхнувся Азем-ага.

— Не гірший, ніж у полковника... Ха-ха-ха!... Хотів затягнути таких пташок у своє гніздо! Ну й зухвалець!.. А вони раптом випурхнули... Ха-ха-ха!.. Ото, мабуть, злиться пан Іван!..

— Авжеж, — знову ошкірився небагатослівний, завжди похмурий турок, якому було доручено не тільки оберігати гетьмана, а й слідкувати за кожним його кроком, за кожним словом і про все повідомляти в Кам'янець та Стамбул.

— А ти, Свириде, розпорядись добре натопити покої, щось я змерз. — Юрась повернувся до Многогрішного: — Та хай Мелашка зготує вечерю — заморимо черв'яка... І на спочинок! Ділами займемося завтра...

3

Спорожнілих дворів у Немирові, як і всюди по Україні в той час, було багато. Тому Многогрішний швидко розташував переселенців по пустках, а Азем-ага, виконуючи волю гетьмана, сім'ю Звенигор поселив у чималій дерев'яній хаті, критій гонтою, якраз насупроти яничарської залоги на Викітці. За його наказом татари привезли хуру дров, віз сіна для коней та оббіловану тушу барана.

На другий день вранці він зайшов до хати.

— Салям, правовірні! — привітався.

— Салям, ага.

Його запросили до чистої кімнати, де було вже натоплено. Дід Онопрій і жінки вийшли. Чотири чоловіки сіли — не по турецькому, а по українському звичаю — на лави біля столу і деякий час мовчали. Младен і Якуб, як було домовлено раніше, переговори доручили Ненкові. Ненко ж чекав, поки гість і старший по чину ага почне розмову перший.

Однак Азем-ага не поспішав. Уважно розглянувши обличчя своїх, як він гадав, єдиновірців, розгладив п'ятірнею чорну бороду, що прикрашала важку нижню шелепу, і тільки після того поважно сказав:

— Волею Аллаха ці безконечні засніжені простори Сарматії від Дністра до Дніпра і від Тясмина до Карпатських гір відтепер належать блискучій Порті. Князь і гетьман Юрій Хмельницький виконує

тут волю хондкара[1], а я з ортою яничарів і сейменів приставлений великим візиром охороняти його особу від злочинців, які хотіли б посягнути на його життя, а також, — ага іронічно посміхнувся, — уберегти його від наміру зрадити падишаха і переметнутися на бік урусів, як те зробив гетьман Дорошенко.

— Ми це добре розуміємо, ага, — ввічливо відповів Ненко. — Але нас турбує сьогодні не доля цієї людини, а наша власна. Ми щасливі, що Аллах допоміг нам вирватися з рук невірних. Однак нам хотілося б знати, коли ми можемо повернутися на батьківщину.

— Я і прийшов зараз до вас, щоб з'ясувати цю справу, — схилив голову Азем-ага і проникливо поглянув своїми вузькими чіпкими очима на Ненка. — З наших розмов у дорозі мені стало відомо, що ви, ага, і ваші друзі служили в яничарському корпусі і два роки воювали під Чигирином, де і я мав честь бути. Отже, я бачу перед собою досвідчених воїнів, готових накласти життям за ислам і велич падишаха! То чому б вам не послужити під моєю рукою в охоронному загоні гетьмана? Я маю велику потребу в людях. Гадаю, кам'янецький паша Галіль, якому я підлягаю, не перечитиме... До того ж цього року великий візир Мустафа зробить новий похід на невірних. На цей раз, мабуть, на Київ... Отже, через кілька місяців ми всі разом з військом падишаха воюватимемо з невірними. Тому я не бачу для вас потреби їхати зараз на батьківщину, щоб через якийсь місяць чи два знову повертатися назад.

Ненко хотів щось відповісти, але тут у розмову встряв Младен, поглядом даючи зрозуміти синові, щоб мовчав.

— Високоповажний Азем-ага, не приховаю, що ми мали інші наміри, — сказав сивочубий воєвода. — Ми хотіли їхати додому... Але те, що ви сказали, змушує нас, зокрема мене, по-новому глянути на обставини, що складаються мимо нашої волі. Якщо навесні доблесне військо падишаха знову рушить сюди, то нам справді нема чого робити таку виснажливу подорож... Тому я залишаюся і служитиму у вашому загоні, якщо ви запропонуєте мені гідне мого звання і заслуг місце. Гадаю, що і мої друзі думають так, як я.

Ненко і Якуб здивовано перезирнулись, але, почувши останні слова Младена, розцінили їх як наказ і поспішили висловити свою згоду.

— Я радий мати за начальника такого доблесного воїна, як ви, Азем-ага, — вклонився Ненко, який відтепер мав знову стати Сафар-беєм.

— Якщо у вашому загоні потрібен лікар, то я теж можу запропонувати свої послуги, ага, — сказав Якуб, опускаючи повіки, щоб приховати іронічний блиск очей.

Суворе обличчя Азем-аги проясніло.

---

[1] Хондкар *(тур.)* — людиновбивця, один із титулів султана.

— Я дуже радий. Отже, будемо вважати, що з цієї хвилини ви знову несете службу у війську падишаха... Вам дадуть зброю і все, що потрібне для життя. Хоча мушу вас трохи розчарувати: з харчами у цій злиденній варварській країні досить скрутно. Населення розбіглося, а те, що залишилося, так зубожіло, що у нього часто справді нічого взяти... Однак для нас з вами вистачить!

Азем-ага встав. Почав прощатися. Новоспечені підлеглі підхопилися теж, виструнчилися. А коли Азем-ага вийшов, мовчки перезирнулися між собою.

— Не розумію, тату, твого рішення, — сказав Ненко. — Головне наше завдання зараз — визволити Златку й Арсенову сім'ю. Ти так поривався в Болгарію, до своїх гайдуків... І раптом — ми залишаємося тут!

Младен нахмурився.

— Ви чули, що сказав Азем-ага?.. Султан не обмежився двома походами на Україну. Цього року він кине, можливо, ще більше військо, щоб остаточно підкорити козацький край своїй владі. Руснаки не знають про це, і турецький напад може застати їх зненацька... Ми повинні допомогти їм. Якщо хочете, це — мій обов'язок! Цим самим я допоможу — і не в малій мірі! — моїм друзям-гайдукам, моїй коханій Болгарії. Бо наша доля вирішується тут, у степах України... Потім я подумав, що для визволення Златки й Арсенових рідних теж потрібен час. За день-два ми нічого не зробимо. До того ж куди ми їх повеземо зараз? В Болгарію? Це виключається, бо вони захочуть повернутися назад, зустрітися з Арсеном. А везти за Дніпро — не довеземо: у нас нема припасів для такої далекої дороги, а головне — нас дуже швидко наздожене погоня. Ні, треба ждати весни! Вже недовго... Ми будемо при Азем-азі до того часу, поки це нам вигідно... А щодо тебе, любий мій синку, то у мене оце виникла цілком несподівана думка: а чи не залишитися тобі взагалі в яничарському війську?

— Цього тим більше не розумію, — здивувався Ненко.

— Цим ти міг би принести Болгарії і її друзям неоціненну допомогу: ми знали б таємні наміри Стамбула, укази султана, накази і розпорядження військових властей...

— Он як! Над цим слід подумати!

— Хай дарує мені Якуб, що я так відверто говорю про це, — воєвода поклав руку на плече своєму другові. — Може, його турецькому вухові і важко слухати таку мову, бо йдеться про те, щоб розхитати цього жорстокого велетня, який зветься Османською імперією. А це ж твоя батьківщина, Якубе!

— Младене, — тихо промовив Якуб, — на світі, крім жорстокості й свавілля, ще існує справедливість. На жаль, я ні разу не зустрівся з нею ні в яничарських сейбанах[1], ні в замках бейлер-беїв та санд-

[1] Сейбани *(тур.)* — яничарські казарми, військові підрозділи.

жак-беїв, ні в палаці падишаха. То чи ж личить мені, збагаченому гірким життєвим досвідом і власною недолею, людині, що все життя прагнула покарати несправедливість, захищати її?

— Спасибі, Якубе! Ти мудрий чоловік! — і Младен обняв старого товариша. — І ти маєш знати, бо я тобі про це не раз говорив, що ми виступаємо не проти турків, не проти Туреччини, щоб знищити її і поневолити її народ. Ми виступаємо проти свого рабського становища, в яке ввергла нас Порта, проти зазіхань султана і його ненависних пашів на нашу землю і плоди нашої праці, проти гніту й насильства, проти намагань султана убити нашу віру, нашу мову, наші споконвічні звичаї, потолочити нашу людську гідність!

— Амінь! — усміхнувся Якуб і міцно потиснув Младенову руку. — Тепер мені зрозуміло, чому ми маємо служити в орті Азем-аги...

4

Весь наступний тиждень гетьман хворів. Йому ломило руки, ноги, поперек. Голова тріщала від нестерпного болю. Безперервно тіпала пропасниця. Вечорами, коли було особливо тяжко, він марив, то молячись, то вигукуючи страшні прокляття, то згадуючи людей, яких давно вже не було на світі, — матір, батька, брата Тимоша... Від нього, як вірний пес, не відходив ні на хвилину Свирид Многогрішний, пантрував за кожним кроком і кожним рухом Якуба, приставленого Азем-агою до хворого.

Хвороба минула раптово, як і почалась. Але слабість залишилася, а з нею — розбитість, поганий настрій. Гетьман заскучав і гукнув, щоб хто-небудь зайшов.

За дверима почувся гамір, тупіт ніг.

— Хто там?

Двері прочинилися — і показалася попеляста голова Свирида Многогрішного.

— Це я, ясновельможний пане гетьман. — Округлий вид хорунжого розплився в підлесливій усмішці.

— Заходь.

Многогрішний зайшов до кімнати, пригладив рукою миршавого чуба і низько вклонився.

— Слава Богу, ви живі й здорові, пане гетьман... А я думав, з вами щось трапилось — так ви крикнули...

— Я вже почуваю себе добре... З чим прийшов?

— Маю дуже важливі вісті...

— Ну, розповідай! — Гетьман підмостив собі під голову другу подушку, щоб зручніше було сидіти, і показав на дзиглик. — Сідай!

— Ясновельможний пане гетьман. — Многогрішний обережно сів на тендітний дзиглик на кривих позолочених ніжках і притишив голос до шепоту. — Поки ви хворіли, я розпитував своїх довірених людей, які залишилися в Немирові нашими очима й вухами...

— Ну й що?

— Страшно навіть казати...

— Кажи!

— Ясновельможний пане гетьман, — швидко заговорив Многогрішний, — усім відомо, яких зусиль докладаєте ви до того, щоб відродити батьківську славу... Та не всі ваші помічники щиро допомагають вам...

— Хто? — Юрась вп'явся в жовтаво-сиві очиці хорунжого.

— Наказний гетьман Астаматій під час походу вашої ясновельможності на Лівобережжя приймав таємного посла від Сірка і довго трактував з ним за зачиненими дверима...

— Про що?

— На жаль, не пощастило дізнатися... Але дізнаємося! Того посла, запорожця Семашка, сім'я якого мешкає в Немирові, я наказав заарештувати і посадити в яму. Правда, незважаючи на те, що йому всипали півсотні київ, він нічого певного не сказав... Мало, мабуть, всипали... зате...

— Ну, ну!

— Зате достеменно стало відомо, що Астаматій, цей хитрий волох, добряче потрусив кишені й скрині багатих немирівських городян і привласнив більшу частину зібраного... В казну надійшло золота й срібла, а також дорогоцінних речей тільки на півтори тисячі злотих. А скільки прилипло до його рук, одному Богу відомо!..

Гетьман скрипнув зубами, аж задихнувся від люті. Останнім часом він усі свої сили спрямував на те, щоб якомога більше люду перевести з лівого берега на правий, а також щоб поповнити свою казну, бо вважав, що без підданих і без грошей він ніщо. Тому ревно стежив за тим, щоб жоден злотий, жоден червінець чи динар, жодна золота чи срібна річ не поминули його казни.

— Ох, злодюга! Зрадник! Грабіжник! Хитрий волоський лис!.. Я давно підозрював, що то нещира, підступна, підла людина!.. Але куди ж дивився полковник Варениця? Я ж наказував йому пильно стежити за кожним кроком Астаматія!

В очах Многогрішного блиснув радісний вогник.

— Ваша ясновельможність пригріла на грудях змію! Полковник Варениця у змові з Астаматієм...

— Не може бути!

— Мої люди доповідають, що не раз бачили їх разом. Астаматій частенько заїздив до Вареници, до півночі пиячив з ним... А покоївка Вареници Настя хвалилася подругам, що господар подарував їй золоті сережки... Звідки вони у нього? Адже поки ви не вручили йому пернача полковника, був голий, як бубон!.. Разом зі мною, завдяки вам, видерся з турецької неволі, тож, мабуть, крім вошви — хай пробачить пан гетьман за грубе слово, — нічого не привіз з собою на Україну. А тепер дарує коштовні сережки своїй коханці. Який багатій знайшовся!..

— Що ще?

— Немирівський сотник Берендей...

— І цей теж? О Боже!..

— Цей випустив з ями кількох в'язнів, не поклавши за них у казну жодного шеляга... Кажуть, на цьому він добренько погрів руки... І з корчми не вилазить!

— Це все?

— Все.

— А як переселенці?

— Злидота... Перетрусили — жодного злотого не знайшли... Тимчасово поселилися на Шполівцях. А весною примусимо орати, сіяти...

— А ті... дівчата?

— Їх поселено, як і наказано вашою ясновельможністю, тут поряд... На Викітці... Стежу за кожним кроком...

— А турки?

— Азем-ага взяв на службу.

— Умгу... Це добре... Однак їх треба остерігатися, бо вони про все доповідатимуть Азем-азі.

— А той — кам'янецькому паші Галілю, великому візирові або й самому султанові, — додав Многогрішний.

— Про це міг і не нагадувати: сам знаю... А ось хто з наших доносить Азем-азі — оце я хотів би знати!

— Хто ж? Астаматій і Варениця, безперечно, причетні до цього...

Юрась кисло скривився.

— А може, й ти? Га?

Многогрішний злякано перехрестився.

— Що ви, пане гетьман!.. Ось вам хрест — я вам найвідданіший слуга! Як пес, ладен кожному вашому недругові горло перегризти!

— Гаразд, гаразд, вірю, — недбало махнув рукою гетьман, а потім, бачачи, як його слова схвилювали хорунжого, додав: — Ти єдиний, на кого я можу покластися... Що ж пропонуєш зробити з цими зрадниками?

— Пропонувати і вирішувати має ваша ясновельможність. А моя справа — доповісти про все правдиво, як на духу.

— Ти схопив їх?

— Без вашого наказу? — здивувався Многогрішний. — Як би я посмів?

— Схопити злодюг! Негайно! І тримати під посиленою вартою!.. Трохи зміцнію — сам говоритиму з ними!

— Буде зроблено, ваша ясновельможність. Але...

— Ну, що ще?

— Кого ж призначити на їхні місця?

На якусь мить Юрась задумався. Потім рішуче сказав:

— Без наказного гетьмана обійдусь: сам управлюсь! Полковником призначу Коваленка, а сотником... — він зробив паузу, пильно оглянув Многогрішного. Той схилив віддано голову, ніби чекав подяки за вірну службу. — А сотником... будеш ти, Свириде! Служи мені щиро — і я ніколи не забуду про тебе!

— Дякую, ваша ясновельможність. — Многогрішний схопив невелику білу руку гетьмана і чмокнув масними губами.

— Гаразд, іди! І зроби все, як я казав!

Задкуючи і кланяючись, Многогрішний вислизнув за двері.

5

Була неділя. Гетьман устав рано, ще до сходу сонця. В супроводі своїх старшин сходив до заутрені, поставив свічку перед образом Матері Божої за своє видужання, а другу — перед образом Спасителя — за душу свого батька Богдана. Повернувшись додому, поснідав, випив гарячого молока з медом — і відчув себе зовсім здоровим. Одягнувшись у теплий кожух, покритий сірим угорським сукном, узув валянки і вийшов надвір.

У вічі вдарило яскраве сонячне проміння. З гіллястих яворів з криком знялося вороння. Гетьман примружив очі, глибоко вдихнув морозне повітря, що пахло ранковим димом, і зійшов з ганку.

На просторому майдані вишикувався загін татар, що прибули з Криму для заміни тих, котрі відбули півроку і мали повернутися додому. У гостроверхих круглих шапках, оторочених хутром, у заяложених овечих кожухах, вони стомлено сиділи на невеликих кошлатих конях і байдуже дивилися на невисокого блідого гетьмана Іхмельніскі та гурт старшин за його спиною. За плечима у кожного з них стриміла споконвічна зброя кочовика — лук, сагайдак зі стрілами, круглий щит, оббитий бляхою або цупкою бичачою шкірою. Біля боку — шабля.

Гетьмана оточили старшини на чолі з Азем-агою і Свиридом Многогрішним. Він привітався з кожним кивком голови, а салтану Газі-бею, котрий мав від'їжджати днями до Криму зі своїми людьми, і Чогаку, котрий щойно прибув, щоб замінити Газі-бея, потиснув руки.

— Спасибі, салтане, за добру службу, — сказав гетьман Газі-бею. — Передай ханові Мюрад-Гірею, що я дуже задоволений тобою і твоїми воїнами!

— Передам, гетьмане, — відповів той, похмуро дивлячись собі під ноги. — Приємно чути похвалу... Однак ми служили не тільки за похвалу.

— Що ти маєш на увазі, салтане?

— Мої люди незадоволень. Вони повертаються з порожніми руками, гетьмане... Треба мало-мало платити.

— Ти ж знаєш, салтане, що платити зараз нічим... Така війна пройшла нашим краєм... Трохи розживемося — заплатимо!

— Ми не просимо золота, гетьмане. Дозволь нам мало-мало ясир брати...

— Ясир?.. Ти ж знаєш, салтане, що наша земля зовсім опустіла. Де ж ви будете ясир брати? З ким тоді я зостануся?

— Україна велика, ми знайдемо, де взяти, — ошкірився Газі-бей, відчувши в словах гетьмана таємну згоду, але, щоб остаточно змусити його погодитися, додав: — Якщо не дозволиш, гетьмане, поїдемо й так... Як у вас кажуть, облизня впіймавши... Але як подивляться на це люди салтана Чогака? Чи захочуть вони служити тобі за спасибі? Боюся, що повернуть коней і помчать вслід за нами...

Це була неприхована погроза. Юрась глянув на Чогака, той міцно стиснув осмалені морозом губи, відвів очі. Низькорослий, кривоногий, він скидався у своєму кожусі вовною назовні на ведмедя, але погляд мав бистрий, вовчий. Знав Мюрад-Гірей, кого прислати: цей не тільки не захистить гетьмана, а й з горла вирве здобич! І без нього не можна — на кого ж тоді спертися?

— У Немирові я забороняю брати ясир! — роздратовано крикнув Юрась Хмельницький. — Їдь собі з Богом, салтане Газі-бей!

Газі-бей опустив повіки, щоб приховати від гетьманського почту радісний блиск очей. Слова гетьмана означали згоду брати ясир повсюду, окрім Немирова. Він знав, що люду в краї залишилося небагато, але все ж достатньо для того, щоб узяти якусь сотню-другу бранців. А якщо чутка про це дійде до великого візира чи, боронь Боже, до самого султана, то можна буде завжди послатися на дозвіл гетьмана...

— Якші, якші, великий гетьмане! — закивав він головою. — У Немирові ми нікого й пальцем не зачепимо... Мало-мало зберемося — і гайда в дорогу!

Юрась не відповів нічого і, відвернувшись від Газі-бея, зустрівся поглядом з мурзою Кучуком. Він любив і поважав аккерманського мурзу за незвичайну хоробрість і прямоту, хоча знав, що це найжорстокіший нападник і людолов, котрий вивіз з України не одну тисячу бранців.

— Салям, мурзо, — усміхнувся до нього гетьман. — Гадаю, ти не поспішаєш додому? Ще послужиш мені?

— Ні, не поспішаю, гетьмане. Я залишуся до весни... Але як тільки сніг зійде з землі, вирушу в рідну сторону. Мої люди вже скучили за домівкою і за своїми близькими.

— Спасибі тобі, Кучук. Я скажу візирові, що ти чесно і самовіддано служиш падишахові.

Потім Юрась підійшов до Младена, Ненка і Якуба, котрі стояли серед старшин, і привітав їх зі вступом на службу в його військо.

— Де ваша сестра, ага? І та друга дівчина? Здається, Стеха? — звернувся він до Ненка по-турецькому.

— Вони дома, бей-ефенді.

— Я хотів би їх бачити!

— Зараз, бей-ефенді?

— Так. Сходи за ними!

Ненко здвигнув плечима, але мовчки пішов. Через кілька хвилин з'явився зі Златкою і Стехою. Дівчата кутались в кожушини і теплі хустки, боязко позираючи на гетьмана і його оточення. Всі замовкли. Ждали, що скаже гетьман. Один мурза Кучук нахилився до вуха Чори і щось швидко шепнув йому, але ніхто не звернув на це уваги. Чора хитнув головою і зник серед воїнів.

Юрась пильно оглянув дівчат і, видно, лишився задоволений, бо на його блідому обличчі з'явився легкий усміх. Він підійшов до них майже впритул і сказав:

— Таких красунь гріх тримати за зачиненими дверима! Треба частіше, дівчатка, виходити на люди, і тоді, клянусь Аллахом, ми підшукаємо для вас таких женихів, яких не має жодна дівчина в Немирові!.. Чи як ви думаєте?

Дівчата промовчали, не знаючи, що відповідати. А гетьман вів мову далі:

— В неділю, в день мого народження, я влаштовую святкову вечерю і запрошую вас до себе. Я хочу, щоб ви стали окрасою нашого суворого товариства, яке звикло на таких вечірках тільки дудлити горілку і чванитися своїми перемогами на полі бою та серед жіноцтва! Гадаю, що у вашій присутності вони будуть тихі, як ягнята, і галантні, як придворні шляхтичі польського короля... Я жду вас, панянки!

— Спасибі, — прошепотіла Стеха посірілими від страху губами, розуміючи, що відмова образила б гетьмана і накликала б на них його гнів.

Юрась ще раз пильно оглянув їх і махнув рукою, щоб ішли додому, а потім, віддавши розпорядження, де розмістити новоприбулий татарський загін, відпустив усіх, крім особистої варти.

— А тепер — до ями! — коротко кинув він. — Якщо хто прийшов з викупом — впустити!

6

Яма була поряд, посеред майдану. З-під широких, покритих памороззю очеретяних мат, що підтримувалися довгими сосновими воринами, здіймався стовп пари. Пахолки миттю відтягли одну мату вбік і спустили вниз драбину.

Юрась став на край ями. У ніс йому вдарив важкий дух, аж він заточився, а з глибини долинало якесь глухе шемрання, почулися хрипкі простуджені голоси. Коли очі звикли до напівтемряви, він побачив унизу кілька заросліх змарнілих облич. Одні в'язні стояли, інші, найбільш знесилені або скатовані, лежали на купі вогкої смер-

дючої соломи, тремтячи від холоду. Люто й страшно блискали запалені, почервонілі очі.

На деякий час у ямі запанувала тиша. Потім до гетьмана простягнулося кілька скоцюрблених брудних рук, залунали благання.

— Ясновельможний пане гетьман! Змилуйся! За віщо такі муки?

— Я не маю ніякого золота! Хоч убийте мене — не маю! Даремно катуєте...

— І в мене немає! Це злий наговір. Який я багач — одна слава залишилась... Було колись, та все спливло за водою та за лихими людьми... Відпусти, пане гетьман!

Юрась сердито тупнув ногою.

— Замовкніть! — Його очі заблищали, як вуглинки, а обличчя ще більше зблідло — навіть мороз не зміг вичавити з нього рум'янців.

Від воріт пахолки привели трьох жінок. Вони впали перед гетьманом на коліна, заломили руки.

— Змилуйся, батечку!

— Не губи наших чоловіків!

— Будь доброю душею! Відпусти їх з Богом!

Юрась кивнув пахолкам, щоб підвели жінок, а коли ті стали перед ним, суворо запитав:

— Викуп принесли?

— Принесли, батечку! Принесли! Все, що мали!

— Кладіть сюди! — Він зняв з найближчого пахолка шапку і простягнув перед собою.

Младен непомітно штовхнув Ненка під лікоть: дивись, мовляв! Справді, гетьман у цю мить був схожий на жебрака, котрий просить милостиню, але він не помічав цього, а варта незворушно застигла позад нього і жодним рухом не виявляла своїх почуттів.

Одна з жінок вийняла з-за пазухи вузлик з білої хустини, розв'язала і, тримаючи його на лівій долоні, правою почала поволі, ніби лічачи, хоча, мабуть, у неї й думки такої не було, кидати в шапку золоті монети, персні, сережки. Закінчивши, зіжмакала хустину в кулаці і крізь сльози, благально подивилася на Юрася.

— Прізвище! — коротко процідив він.

— Бондаренко, батечку... Василь Бондаренко.

Гетьман нагнувся над ямою, крикнув:

— Бондаренко, вилазь!

З ями показалася скуйовджена руда голова чоловіка середніх літ. У волоссі, в бороді й вусах — остюки й солома. В почервонілих від сліз очах — страх і ненависть... Чоловік поволі перевалився через драбину прямо в сніг, не маючи змоги звестися на ноги. Жінка з криком кинулась до нього.

— Забирай, бабо! — махнув рукою Юрась і повернувся до другої жінки. — Далі!

Бондаренчиха підвела чоловіка і, кланяючись та схлипуючи, поволі повела його до воріт.

Друга жінка, стара, висока і худа, мов жердина, незграбно вклонилася гетьманові і витягла з кишені витертого дубленого кожуха, що, мабуть, був з чоловікового плеча, оксамитовий кисет, розв'язала його і висипала на долоню кілька золотих і срібних монет. Подивилася на них байдужим поглядом, а потім простягла свою суху чорну долоню майже під ніс гетьманові. Юрась глипнув на монети, на жінку і скривився.

— Мало!

Жінка не кинулась йому в ноги, не стала благати і заламувати від горя руки, не забожилася, що це в неї все, що могла назбирати у себе, у родичів і знайомих, а непорушно стояла перед ним, як сухе старе дерево, і тільки тонкі безкровні губи, помережані синіми вузликами жил, кривилися від жалю та образи, а з вицвілих безбарвних очей покотилися дві скупі сльозинки і, замерзнувши на лету, упали в притоптаний сніг. Так і стояла, висока, незграбна, пряма, як мумія, ніби не чула того короткого і гострого, мов ніж, слова. А її тонка, з вузлуватими пальцями рука, витягнута вперед, дрібно тремтіла, ніби вербова гілка під поривами вітру.

Всі мовчали. Младен закусив губу, щоб не зірватися і не наговорити чого не слід. Якуб важко зітхнув. А Неико в цю мить подумав, що в недалекому минулому він дуже був схожий на цього безсердечного чоловіка, був такий же жорстокий до чужих, незнайомих йому людей, байдужий до їхніх сліз і їхнього горя, і йому стало соромно, він подумки дякував долі, що все те лишилося позаду.

Нарешті сам гетьман відчув фальшивість свого становища і підставив шапку під тремтячу руку.

— Кидай!.. Як прізвище, бабо?

— Павло Голенко. — Жінка перевернула руку, і монети з брязкотом посипалися в глибоку шапку.

— Голенко, вилазь!

З ями виліз високий худий юнак. Юрась здивовано витріщився на нього, бо думав, що побачить старого діда.

— Це ж хто? — повернувся до баби.

— Син.

— За молодого треба було б більше!

Жінка мовчала.

— Ну, лихо з тобою! Геть звідси! — гримнув гетьман на юнака.

Той схопив матір за руку і, переставляючи довгі, тонкі ноги, покульгав до воріт.

Наперед виступила третя жінка. Це була красива чорнява молодиця років тридцяти п'яти. Вона сміливо дивилася на Юрася, ніби перед нею був не гетьман, а звичайний міщанин. Потім статечно, з гідністю вклонилася.

— З чим прийшла? — Юрась прихильно оглянув гарну постать жінки, відмітив і її вродливе обличчя, на якому виділялися повні

малинові губи й виразні чорні очі під тонкими бровами, і гарно пошитий кожушок, і червоні чобітки.

— Принесла викуп за чоловіка, пане гетьман. — Вона почала длубатися в кишені, потім витягла золотий перстень з великим самоцвітом, що заграв проти сонця всіма барвами веселки, і дорогоцінне янтарне намисто, нанизане на шовкову нитку вперемішку з сліпучо-білими з голубуватим відливом перлинами.

Юрасеві очі заблищали від захоплення. Він сам простягнув руку, схопив коштовності, якусь хвилину розглядав їх зі всіх боків, а потім обережно опустив у шапку.

— Як прізвище?

— Семашко... Мирон Семашко.

— Що? — Юрась повернувся до Многогрішного, який ствердло кивнув головою. — Той самий Семашко? Запорозький козак?

— Так, пане гетьман, запорожець, — підтвердила і жінка.

— Я не можу відпустити твого чоловіка!

— Чому?

— Він небезпечний злочинець!

Жінка зблідла. В її очах промайнув страх. Тільки тепер вона відчула, як у неї підгинаються ноги. Юрась підтримав її під руку, спитав:

— Як тебе звати?

— Феодосією, — ледь чутно прошепотіла вона.

— Ну, от що, Феодосіє, йди додому... Я накажу справедливо розібратися у чоловіковій справі і, якщо він ні в чому не винен, відпустити... Йди!

Жінка вже опанувала себе, випросталась, відвела гетьманову руку.

— А... мої речі?

— Вони належать казні!

— Як же це так? Я ж вірила...

— Виведіть її за ворота! — гукнув Юрась і відвернувся до ями.

Пахолки повели жінку до воріт. Вона не опиралася, видно, вражена новим горем і несправедливістю. А гетьман, вигрібши з шапки здобич і заховавши в кишеню, наказав усім в'язням вилазити з ями. Охкаючи від болю, трясучись від холоду, вони поволі вибиралися драбиною наверх і ставали в один ряд, злякано, мов загнані в безвихідь звірі, зиркаючи на гетьмана і його почет.

— Хто з вас Семашко? — спитав Юрась.

— Я. — Наперед виступив середнього зросту чорнявий чоловік.

— Стань сюди, вбік! З тобою поговоримо потім. — Семашко відійшов убік, а Юрась тицьнув пальцем у груди першого, хто підвернувся під руку. — Як звати?

— Левон Халявицький, — відповів простоволосий, заросліий густою щетиною в'язень, по зовнішньому вигляду якого важко було визначити, скільки йому років.

— Викуп буде?

— Не буде! У мене нічого немає, — твердо відповів в'язень.

— Що ж ти, лайдаку, гадаєш, що я відпущу тебе без викупу?

— Ні, я такого не думаю.

— На що ж тоді сподіваєшся?.. Як викупу не даєш, то вступай до війська!

— Не хочу до війська.

— То давай викуп!

— У мене нічим відкупитися. Мав би гроші — віддав би усе до шеляга, ніж маю тут загибати!

— Брешеш, пес! Маєш! Мені достеменно відомо, що маєш. Інакше ти не сидів би тут. Мої люди знають, кого брати!

Халявицький здвигнув плечима.

— Ні, не маю... Заберіть мою хату, мою садибу, мої ґрунти... А золота немає!

— На бісового батька мені твої ґрунти і твоя хата! — розсердився Юрась і підвищив голос. — Чи мало зараз повсюди хат-пусток і заростих бур'янами полів?.. Мені потрібне золото. Бо тільки за золото я можу найняти військо і розбудовувати державу!

— Яку державу і для кого — для турків? — вихопилося у в'язня.

Юрась зблід, як мрець.

— Дурню! — вигукнув різко. — Провидіння обрало мене для того, щоб я відновив те, що зробив мій покійний батько гетьман Богдан! Щоб я знову зібрав наше військо і відбудував державу!.. Але що я можу зробити без грошей? Без золота?

— Золота у мене немає!

— Знайдеш, блазню! Гей, пахолки, почухайте йому по турецькому звичаю п'яти!

Кремезні пахолки згребли в'язня, звалили на сніг. Один ус'ївся на спину, а другий стягнув чоботи і почав замашним кийком дубасити по підошвах.

— Раз, два, три... — лічив Многогрішний, — п'ять... десять... п'ятнадцять... тридцять...

Від нестерпного болю в'язень звивався, як вуж, кричав, благав припинити катування, але Юрась підняв руку тільки тоді, коли Многогрішний відрахував півсотні ударів.

— Досить! Підведіть його!

Пахолки силоміць натягнули на розпухлі, скривавлені ноги чоботи і, підтримуючи скатованого попід руки, поставили перед гетьманом.

— Ну, а тепер — скажеш? Пригадаєш, де заховав золото? Як бачиш, я не жартую! Адже я не для себе стараюся, а для загальної користі всього поспільства, позаяк я один дбаю нині про вітчизну нашу! І чинші збираю не тільки для себе, а для держави нашої! Зрозумів, мостивий пане?

— Зрозумів... Спасибі вам, ясновельможний пане гетьман, що втішили хоч тим, що мене скатовано для загальної користі, бодай була... — глухо промовив Халявицький. — Але золота від того в мене аж ніяк не добавилося... Хоч убийте, правду кажу!

— Знайдеш! Як припече, то знайдеш і домашнім скажеш, де знайти! Не одного такого упертого бачив я!.. — зі злобою прошипів Юрась і гукнув до пахолків: — Гей, киньте його до ями, хай там ще посидить та подумає гарненько!

Не встиг чоловік і оком моргнути, як його поволокли до ями і штурхонули вниз, тільки загуркотів по драбині.

— Ну, хто згоден сплатити за себе викуп, мостиві панове? — похмуро промовив Юрась, звертаючись до в'язнів, що стояли ні живі ні мертві.

Двоє вийшло наперед. Мовчки вклонилися.

— Ну, що скажете?

— Не катуйте нас, ясновельможний пане, — пробелькотали задерев'янілими язиками. — Не сьогодні, то завтра за нас внесуть викуп!

— Геразд! Лізьте до ями... А ви?

Ті, до кого було звернуте це грізне запитання, поопускали голови, ждучи найгіршого.

— Чого ж мовчите?

— Нічого нам казати, — промовив один. — Хоч убийте, а викупу не нашкрябаємо.

— Всипте йому!

Пахолки згребли небораку, повалили на сніг. Це був міцний широкоплечий городянин. Він опирався, брикався ногами, не дозволяючи роззувати себе, але його луснули кийком по голові, здерли чоботи і віддухопелили так, що бідолаха ледве дихав. Встати сам не зміг, його схопили за руки й за ноги і кинули, мов колоду, в яму.

Потім захекані пахолки взялися за другого...

Екзекуція тривала майже до обіду. Але вже безуспішно: у людей справді не було за душею нічого, і вони твердо стояли на своєму, бо знали, що тих, хто обіцяв що-небудь внести за себе, щоб уникнути катування, а потім не вносив, в наступні дні били ще жорстокіше.

Врешті залишився один — Семашко.

Юрась замерз і був злий від того, що зібрав, по суті, одну мізерію. Йому було шкода себе, що мусив, незважаючи на високий титул «князя і гетьмана», сам ось так стягувати чинш зі своїх підданих. Він проклинав долю, кляв землю, на якій йому судилося жити, кляв зубожілий, заляканий, затурканий безконечними війнами і нападами народ, яким доводилося правити... Десь у глибині серця іноді з'являлося почуття, схоже на жаль до його жертв, але коли він пригадував, що і він сам майже жебрак у порівнянні з іншими правителями — султаном, королем польським, царем мос-

ковським, ханом кримським, цісарем австрійським, — це почуття зникало, як дим, а серце сповнювалося люттю. Тоді він ладен був посадити в яму всіх мешканців Немирова, на яких падала підозра, що у них могли бути хоч які-небудь коштовності, закатувати кожного другого, аби тільки наповнити ту нещасну бочечку, яку він тримає у себе в потайному місці... Одну бочечку!.. А в батька, гетьмана Богдана, таких бочечок було, як він не раз чув від знаючих людей, майже півсотні... І де поділося те багатство? Пройшло, як вода, через руки Виговського, його власні, Тетерині... Розвіялося, як ранковий туман, у вирі страшної боротьби, що розгорілася за Богданову булаву... А тепер він мусить витрушувати лахи своїх підданих, щоб, складаючи злотий до злотого, таляр до таляра, шеляг до шеляга, збити сяку-таку казну, аби хоч у порівнянні з Самойловичем не відчувати себе жебраком. При згадці про ненависного суперника його серце заколотилося як навіжене. Він люто ненавидів лівобережного гетьмана, котрого вважав одним з найголовніших винуватців свого незавидного становища і котрого, якби міг, не задумуючись, піддав би найжорстокішим тортурам... Його погляд упав на Семашка. Чоловік стояв осторонь від усіх, заглибившись у свої невеселі думки. Що ховається за його блідим високим чолом? Що наказав йому Сірко, посилаючи в Немирів до Астаматія? А може, не тільки Сірко, а й Самойлович причетний до його перебування тут?.. Може, це та ниточка, що допоможе розплутати весь клубок зради і підступу?

— Як тебе звати, запорожцю? — спитав він Семашка.

— Семашко Мирон, гетьмане.

— Звідки?

— Немирівський зроду-віку.

— Давно в Січі?

— Як тільки закінчив Київську колегію, так і гайнув за пороги, ясновельможний пане гетьман... Тож уже кільканадцять літ... Правда, з перервами.

— О, ти вчився в колегії? Я теж там учився...

— Я це знаю, гетьмане.

— А ще що ти знаєш про мене?

— Те, що й усі.

— Те, що всі знають, мене мало цікавить... А ось про те, чого ніхто не знає, крім тебе та ще двох-трьох осіб, я хотів би дізнатися...

— Я не розумію вас.

— Не прикидайся дурником... Ти вже знаєш, за віщо тобі всипали тут київ...

— Їй-богу, не знаю!

— З чим прислав тебе Сірко до Немирова?

— Я прибув сам, по власній волі... На зимівлю... Тут моя родина.

— Він наказав убити мене?

— Він нічого не наказував...

— То, може, це зробив гетьман Самойлович?

— Я ні разу не бачив його.

— Звідки знаєш Астаматія?

— Я його не знаю.

— Але ж по приїзді в Немирів ти відвідав наказного гетьмана Астаматія і мав з ним розмову!

— Так, я був у Астаматія, але тільки тому, що такий наказ вашої ясновельможності — всім новоприбулим, а особливо запорожцям, у п'ятиденний строк особисто з'являтися до наказного гетьмана або немирівського полковника.

— Ти сидів у нього півдня!

— Я перекинувся з ним щонайбільше двома десятками слів. Чого б я мав сидіти у нього півдня?

— Про це донесли мені вірні люди.

— Виходить, вони не вірні люди, а брехуни!

Юрась кинув бистрий погляд на Многогрішного. Той миттю підбіг, нахилився до самого гетьманського вуха. Видно, йому не хотілося, щоб його слова чув ще хто-небудь.

— Я слухаю, пане гетьмане.

— Він і раніш так говорив?

— Так, пане гетьмане... Але він викручується!

— Чому ти так думаєш?

— Жоден запорожець цього року не прибув у Немирів на зимівлю. Один Семашко... Тож не може бути, щоб Сірко не скористався таким випадком. А потім...

— Ну?

— Він таки був у Астаматія... Гадаю, треба його допитувати так, щоб сказав правду. Він знає більше, ніж каже. А коли допитаємо Астаматія, то можна буде порівняти їхні показання. І, я певен, щось виявиться.

Юрась знову глянув на Семашка.

— Ти чув?

— Чув.

— Отже, будеш говорити?

— Я сказав правду...

— Гм, ти впертий, як всі запорожці. — Юрасеві очі блиснули, він гукнув пахолкам: — Візьміть його!

Семашко запручався, але даремно, бо ще не відійшов від тих київ, якими два дні тому почастував Многогрішний. Пахолки звалили його в сніг і почали періщити по підошвах, по гомілках, по спині, їм допомагав Многогрішний. Схопивши замашного кия, він намагався влучити по найболючіших місцях — по кісточках, кистях рук, по голові. Запорожець звивався, рятуючись від ударів, що сипалися з усіх боків. Але це мало допомагало йому.

— Що ти мав передати Астаматію від Сірка? — спитав Юрась, давши знак пахолкам, щоб припинили катування. — Про віщо ви говорили?..

— Бог свідок — я нічого не знаю, — прохрипів Семашко, хапаючи розбитими губами сніг.

У нього було виникла думка, щоб урятуватися, наговорити на Астаматія, а там хай Юрась розбирається. Але зразу ж відігнав її, як мерзенну, не гідну запорожця. Звичайно, Астаматій заслуговує найважчої кари, бо разом з Юрасем сіє навколо себе зло. І, безперечно, вона його колись знайде. Та не таким чином треба з ним розправитись... До того ж Юрась вимагатиме все нових і нових зізнань і вириватиме їх найлютішими тортурами.

— Я нічого не знаю, — ще раз тихо повторив він і безсило заплющив очі.

— Ти розумієш, що на тебе жде, коли не признаєшся? — копнув його ногою під бік Многогрішний.

Семашко мовчав.

Юрась повів бровою — пахолки жбурнули козака в яму.

— На сьогодні досить, — глухо промовив гетьман, мерзлякувато потираючи руки і втягуючи голову в плечі. — Гайда обідати! А після обіду візьмемося за інших!

7

Похмуро і холодно під цегляним склепінням немирівської в'язниці, розташованої на Викітці у великому льосі. По вогких стінах стікають брудні, іржаві патьоки. Під стелею потріскує лойова свічка, але не може своїм слабеньким світлом розсіяти важкий морок підземелля, і від того по кутках стає ще зловісніше і похмуріше.

Під протилежною від дверей стіною, за невеликим столом, сидить, кутаючись у кожух, Юрась Хмельницький. Перед ним — тапчан, покритий кривавими плямами, а поряд з тапчаном — широкий ослін, на якому лежить причандалля для допиту — кийки, нагайки, вірьовки, дерев'яне цеберко з водою. У цеберку плаває берестовий ковшик.

Біля дверей стоїть гетьманський почет — Азем-ага, Многогрішний, пахолки. Серед них — Младен, Ненко і Якуб, яких Азем-ага ось уже який день не відпускає від себе, привчаючи до гетьманської служби.

Насупроти стола, під стіною, дрижачи від холоду, тупцяють наказний гетьман Астаматій, полковник Варениця і сотник Берендей. Усі босі, роздягнуті до сорочок, простоволосі. Руки зв'язані сирицею. В очах — смертельна туга і жах.

Гетьман дивиться на них пронизливим поглядом чорних, мов достиглий терен, очей, потім б'є кулаком по столу, кричить:

— Ну, паршиві свині!.. Гадюки!.. Перекинчики!.. Розповідайте!.. Все розповідайте!

Астаматій, огрядний, важкий, широколиций волох, підняв чорночубу голову, подивився прямо в очі Юрасеві.

— Що розповідати, гетьмане?

— Сам знаєш, зраднику!..

— Не знаю.

— Ти хотів мене видати запорожцям? За скільки? Коли? Як?

Астаматій здригнувся, почувши таке обвинувачення.

— Це наклеп, гетьмане!

— Ні, не наклеп!.. Про що трактував віч-на-віч з запорожцем Семашком під час моєї відсутності?

— З запорожцем Семашком?.. Як звичайно. Познайомився, розпитав, що на Січі... Чого і чи надовго прибув... Він відповів, що прибув до сім'ї на зимівлю... Інших розмов у нас не було. Клянусь, як перед Богом!

— Брешеш, собако! Ти замишляв убити мене!.. Чому ж не доповів одразу про того січовика?

— Не встиг, ваша ясновельможність.

— Не встиг, не встиг... Підступні наміри виношував супроти мене — ось що!.. Хотів за мою голову купити собі прихильність запорожців та мерзенного поповича!.. Зраднику, чи ти відаєш, що чекає на тебе?

Астаматій посірів. Він знав, що Юрась — людина хворобливо підозрілива, несамовита в гніві і не зупиниться ні перед чим, аби вирвати у нього потрібне йому зізнання. Він раптом зі стогоном уклякнув на коліна, витягнув уперед голову, бо зв'язаних за спиною рук не міг простерти, і гаряче заблагав:

— Ясновельможний пане гетьмане! Ясновельможний пане гетьман!.. Не катуйте! Я сказав щиру правду! Хай буду проклятий, коли брешу! Хай западеться земля піді мною! Хай небо упаде на мою голову!..

— І небо упаде, і земля западеться! Можеш не сумніватися! — безжально промовив Юрась і гукнув на пахолків: — Гей, узуйте наказного в червоні сап'янці!

Астаматій розпластався на брудній підлозі, але два дужі пахолки схопили його, швиргонули на тапчан і заходилися гамселити кийками по підошвах, по п'ятах, по литках...

Варениця і Берендей стояли ні живі ні мертві.

Азем-ага незворушно стежив за катуванням. Для нього це було звичне діло.

Ненко похмуро дивився спідлоба, а Младен і Якуб поопускали голови і міцно зціпили зуби, терзаючись, що мимо своєї волі стали співучасниками гидкої справи.

Навіть Многогрішний знітився і завмер, бо йому раптом спало на думку, що може настати час, коли і його отак швиргонуть на цей страшний тапчан і «взуватимуть у червоні сап'янці».

Астаматій спочатку пручався, кричав, благав, а потім замовк і тільки беззвучно здригався, коли палиця особливо дошкульно вдаряла по найболючіших місцях.

Нарешті гетьман підняв руку. Пахолки миттю опустили закривавлені кийки.

— Ти щось маєш сказати, Астаматію? — Юрасеві очі горіли, ніби він насолоджувався муками своєї жертви.

— Я ні в чому не винен, — простогнав той кволо.

— А скільки ти привласнив коштовностей і золота, поки був наказним?.. Де те багатство?..

— У мене нічого немає. Ви ж це добре знаєте, гетьмане...

Юрась хижо усміхнувся.

— Брешеш!.. — І до пахолків: — Всипте йому ще — може, кийки розв'яжуть язика!

І знову посипалися удари. Коли Астаматій знепритомнів, Многогрішний зачерпнув у ківшик крижаної води і хлюпнув йому в обличчя. Астаматій застогнав, розплющив затуманені очі. Юрась вийшов з-за столу, нахилився над ним.

— Ну, тепер признаєшся?

Астаматій з натугою підняв велику чорну голову, плюнув прямо в тьмяні гетьманові очі.

— Убивця! Тварюка! Тьху!..

Юрась відсахнувся. Бридка гримаса спотворила його лице. Він витерся долонею, випростався і копнув ногою розпростерте тіло.

— Повісити! Негайно повісити!.. І хай теліпається на перекладині цілий тиждень, щоб усі бачили, як я розправляюся зі зрадниками і перекинчиками... І цього теж! — показав пальцем на полковника Вареницю.

Той зойкнув і впав на коліна.

— Пане гетьмане! Пане гетьмане! За віщо?

— Сам знаєш!.. Де приховав украдені коштовності? Признавайся!

Варениця заплакав, почав цілувати Юрасеві чоботи.

— Був гріх, ясновельможний пане гетьмане... Був гріх! Винен! Каюся! Тільки помилуй!..

— Де приховав украдене?

— Все покажу! Все!

— Ні, кажи зараз!

— Дома... У погребі, в правому кутку, за дверима... прикопане у глечику...

— Прикопав... У глечику!.. У-у, собака! — Юрась аж задихнувся від люті. — Що ж казати про інших, коли найближчі помічники — злодії, зрадники! О, горе мені! Горе!.. Батьку, хіба ти таких мав полковників? Богун, Кривоніс, Морозенко, Небаба... Лицарі! А це...

Він раптом забігав у нестямі по льосі. Очі його блискали божевіллям, губи кривилися у потворних гримасах душевного болю і ненависті, руки самі стискалися — аж хрускотіли суглоби пальців.

Всі завмерли. Тільки вірні пахолки пантрували за кожним словом і рухом гетьмана. Нарешті він зупинився перед розпростертим на долівці Вареницею, штурхнув його ногою.

— Повісити і цього! Негайно! Зараз же!.. І хай висить теж цілий тиждень в науку іншим!

Пахолки схопили Вареницю попід руки і, хоча він пручався, виривався, щоб кинутись до ніг гетьмана, повели нагору. За ним потягнули напівживого, скривавленого Астаматія.

Ніхто не промовив жодного слова. Навіть Азем-ага мовчав, похмуро бликаючи трохи розкосими очима на розлютованого гетьмана.

Один сотник Берендей, здавалося, відчував себе тут затишно і безпечно, бо на його подзьобаному віспою обличчі грав якийсь дивний посміх. Коли зверху зачинилися двері і в льосі настала тиша, в якій було чути, як потріскує полум'я свічки, він раптом ліг на тапчан і звернувся до пахолків:

— Починайте!

Юрась здивовано глипнув на нього.

— Ти чого блазнюєш?

Берендей весело вищирив зуби.

— А що ж, ваша ясновельможність, мені робити? Чи я плакатиму, чи сміятимусь — однак ви мені не повірите...

— Але ж ти привласнив те, що має належати моїй казні!

— А привласнив... Їй-богу привласнив!

— Що саме?

— Та вошви вдосталь набрався від вашого вошивого війська, пане гетьмане... Що є — те є! — і він навмисне підкреслено почав чухмаритися.

Юрась скипів.

— Над ким і над чим насміхаєшся, дурню? Ти подумав, хто я і чиє прізвище ношу?

— Бог з вами, пане гетьмане! Хай би мені язик відсох, коли б посмів хоч у думці посміятися над вашим славетним прізвищем! Якщо я й насміхаюся, то тільки над тим вошивим військом, яке доля всукала всім нам за гріхи наші!

— Не вивертайся! Це тобі не поможе!

— Я знаю... Тому й кажу — починайте! Та чухайте ж, іродові душі, — звернувся він до пахолків, ще вчорашніх своїх підлеглих, — мої п'яти так, щоб мені було не сумно, а весело! Щоб я вмирав не плачучи, а сміючись!.. Чуєш, Петре?

— Чую, — глухо озвався молодий пахолок.

— І ти, Йване... Розвесели свого сотника наостанку, хай тобі грець!

— Та вже постараюся, добродію мій, — хмикнув другий пахолок, попльовуючи в руки і запитально дивлячись на гетьмана.

Юрась мовчки кивнув головою.

Берендеєві дали триста ударів. Двічі його відливали водою. Але він уперто стояв на своєму.

— Жодного шеляга не привласнив... Умерти мені на цьому місці... Це собака Многогрішний оббрехав мене. Іуда!

Врешті гетьман засумнівався: може, й правду каже сотник?

— Ще живий? — спитав він кволо, коли Берендей затих і лежав нерухомо, як колода.

— Тільки й того, що теплий, — відповів пахолок, витираючи рукавом спітніле чоло. — Ще один раз потягнути добре києм — і вріже дуба!

— Ну, то досить! Якщо оклигає — хай живе на здоров'я.

Многогрішний нахилився до Юрася.

— Ясновельможний пане гетьман, — прошепотів вкрадливо, — але ж якщо він виживе, то стане найлютішим вашим ворогом! Як можна!

— Чому він має бути моїм ворогом, коли я дарую йому життя? Навпаки, він буде мені вдячний! — сухо відповів Юрась і, підвівшись зі стільця, додав голосно, щоб присутні чули: — Хай усі бачать, що я справедливий до своїх підданих!

Він попростував до дверей. Почет розступився, даючи йому дорогу. Всі виходили мовчазні, пригнічені. Надворі Ненко з Младеном і Якубом трохи відстали.

— Аллах екбер! — прошепотів Ненко. — Цей святенник — справжнє страховисько! Невже султан і великий візир не знають, що тут робиться? А якщо знають, то чому терплять таке бузувірство?

Младен і Якуб перезирнулись. Теплі батьківські усмішки осяяли їхні обличчя. І хоча на шибениці погойдувались Астаматій і Варениця, хоча над Викіткою з криком кружляло чорне гайворонння, на серцях у них стало легше: Ненкова душа, видно, остаточно очистилася сьогодні від яничарського духу.

На майдані, перед шибеницями, Юрась зупинився, але дивився не на страчених, а на кількох вершників, що в'їхали до фортеці і простували прямо до нього. Їхали вони поволі. Коні ледве переставляли ноги від утоми.

— Пане Йван — ти?! — аж вигукнув Юрась, упізнавши в передньому вершникові полковника Яненченка. — Чого ти тут?

Яненченко мовчки зліз з коня, кинув поводи козакові і, згорбившись, поволі наблизився до гетьмана. Стомлено вклонився.

— Нема більше ні Корсуня, ні Ржищева, ні інших міст та сіл понад Дніпром, пане гетьман...

— Як-то нема?..

— Син гетьмана Самойловича полковник Семен Самойлович зненацька, несподівано для всіх нас напав з великим військом —

усім полком Переяславським — і все спалив... А людей вивів за Дніпро. Тих, хто вчинив опір, вирубав упень...

В очах Юрася промайнуло шаленство. Він тупнув ногою.

— А ти?.. Де ти був, полковнику?!

— Я оборонявся... Але ж скільки у мене козаків?

— Однак ти живий!

— А що мені було робити — пустити кулю в лоба?

— А на що ти сподіваєшся тут? Невже думаєш, що я дам тобі нове полковництво?.. Щоб проспав так, як Корсунщину?

— Я бився, Юрію... Ти ж знаєш, що я не з полохливих... Та сила солому ломить!

— Сила, сила!.. Ось почеплю вас усіх на бантину, як оцих паршивців... То буде наука іншим!

Весь гетьманський почет завмер. Ніхто не насмілювався вимовити й слова. Навіть Азем-ага понурив голову і дивився на носки своїх чобіт. Він не боявся, що гетьманський гнів може упасти й на нього, бо йому підкорялися всі яничарські і татарські загони, що розташувалися на Правобережжі, і він сам міг би в одну мить — аби тільки був на те наказ султана — почепити на бантину і Юрася Хмельницького, і всіх його полковників та сотників. Ні, він думав про інше — як доповісти в Стамбул про повне розорення Корсунщини і на кого краще увалити вину — на гетьмана чи на полковника Яненченка, щоб самому вийти сухим із води.

Один полковник Яненченко якось дивно поглянув на Юрася, і в його красивих, опушених густими віями очах загорілися недобрі вогники. Але він зразу ж пригасив їх і теж опустив голову.

Юрась ще раз шалено тупнув ногою, скреготнув зубами, а потім швидко побіг до свого будинку і, хряснувши фарбованими дверима, зник за ними.

8

В неділю, на перший день Масниці, Златку, Стеху, Младена, Ненка і Якуба було покликано на вечерю до гетьмана. За ними прийшли Многогрішний і Азем-ага.

Це запрошення всіх здивувало і насторожило, але ні Младен, ні Ненко, ні Якуб не посміли відмовитись, бо вже добре вивчили своєвільного і нестримного у гніві гетьмана і знали, що перечити йому в чому б то не було небезпечно.

Златка і Стеха спробували заїкнутися, що не підуть, що робити їм там, за гетьманським столом, нічого, що для них це завелика честь, але Многогрішний підвищив голос.

— Одягайтеся — і без розмов! Та в найліпший одяг!.. Мали б за щастя запрошення на гетьманську вечерю!

У Златки упало серце і похололи руки. Розчісуючи коси і вдягаючись, вона пригадувала ті короткі хвилини, коли довелося зу-

стрічатися з гетьманом. Її лякав його пильний пронизливий погляд, лякало майбутнє. З дня на день вона сподівалася, що з'явиться Арсен. Але його все не було, і в неї німіли вуста від страху, що з ним скоїлося щось лихе. Втішало дівчину тільки те, що поряд неї були батько і брат, які не дадуть її безкарно в наругу.

Красуня Стеха теж принишкла, знітилася. Рожеві щоки зблідли, рухи стали повільні, невпевнені, а голубі оченята потемніли від хвилювання.

Плачучи й охкаючи, стара Звенигориха заплела дівчатам коси, одягнула в найкраще, що було, і, проводячи до порога, перехрестила обох.

— Хай береже вас Мати Божа, голубоньки! — прошепотіла, витираючи сльози. — Та й самі шануйтеся!

Всі мовчки вийшли на ґанок. В обличчя сипнуло колючим снігом. Рвучкий холодний вітер примусив кожного щільніше застебнути кожуха. Дівчата поцілували матері руки і пішли вслід за Многогрішним. Позаду всіх важко ступав на викривлених ногах Азем-ага.

У покоях гетьмана було жарко натоплено. Потріскували палаючі свічки. Пахло воском. У вітальні — довгий стіл, заставлений полумисками і тарілками з їжею та плесковатими пляшками з наливками та горілкою. Попід стінами стояли старшини — вперемішку: українці, турки, татари. Всі стиха розмовляли, поглядаючи на двері гетьманського покою.

Многогрішний легенько постукав. Не чекаючи відповіді, прочинив.

— Гості зібралися, ясновельможний пане гетьмане, — оповістив неголосно.

Через деякий час до вітальні зайшов Юрій Хмельницький. Одягнутий у чорний оксамитовий кунтуш, який відтіняв блідість його обличчя, чисто поголений, він усім видався несподівано помолоділим і святковим. Навіть чорні, як вуглинки, очі не здавалися такими холодними, бо раптовий усміх, що зринув на губах, скрасив їх і надав усьому виразові гетьмана доброзичливості й лагідності.

Всі стоячи привітали гетьмана, підняли за його здоров'я наповнені по вінця келихи. Він подякував, осушив свою чару і без зайвих слів запросив починати трапезу.

Захрумтіли на зубах солоні огірки, забряжчали полумиски, заплямкали вусаті роти.

Златка сиділа якраз насупроти гетьмана і ледве торкалася їжі. Вона опустила очі, але весь час відчувала на собі пильний гетьманів погляд і від того знічувалась, як мала сіренька пташина серед степових трав, коли у високості пропливає жорстокий ширококрилий коршак. Мов крізь сон, чула вона, як за столом поволі наростав гамір, як пили за султана, за хана, за гетьмана, за перемогу над ворогами. Хміль ударив у голови — і спалахнули суперечки. Хтось затягнув пісню, але її не підхопили, бо гетьман мовчав.

Юрась пив нарівні з усіма, але, мабуть, не п'янів. Незвичайна блідість, що ще більше відтінювалася чорним оксамитом кунтуша, палаючі очі й рухливі тонкі пальці, що весь час перебирали пацьорки скатертини, лякали гетьманських старшин, які — і п'яні — не забували, за чиїм столом сидять. Тим більше лякали вони Златку, бо жіночим серцем вона відчувала, що подобається гетьманові, а це означало для неї страшну біду.

Дівчина то червоніла, то блідла. Вона вже добре знала, що цей сорокалітній чоловік, повелитель великого, але напівпустельного краю, — людина зла і жорстока, яка не терпить, коли йому хтось перечить. Жахливі крики катованих на майдані людей, трупи, що розгойдувалися вітром на шибениці, страх, що невидимою пеленою окутав весь Немирів, — все це було їй добре відоме. Тому її серце стискувалося від жаху за себе, за своє майбутнє. Всі надії на порятунок вона покладала на батька та на брата і вірила, що рано чи пізно вони зуміють визволити її і всю Арсенову родину з неволі. Але зараз, коли вона раптом зрозуміла, що подобається гетьманові, у неї майнула думка — а чи зможуть вони тепер зробити що-небудь для її порятунку? Чи не накаже гетьман відіслати їх з Немирова, і вона залишиться тут одна і беззахисна?

Їй стало так страшно під палючим поглядом гетьманових очей, що вона, хоч і була голодна, не могла ні їсти, ні пити. До того ж всі вже помітили ту увагу, якою наділив її гетьман, і з цікавістю зиркали на неї.

За столом завовтузився Многогрішний.

— Вип'ємо, панове-браття, за ту половину роду людського, яка приносить нам радість і втіху. За жіноцтво! За тих, хто є окрасою нашої сьогоднішньої вечері.

Дзенькнули келихи — загули п'яні голоси. І тут несподівано підвівся Юрась Хмельницький, обійшов стіл і зупинився біля Златки. Наповнив її келих вишневою наливкою, майже силоміць всунув у руку.

— Адіке... Яке гарне ім'я! Ніжне, ласкаве, мелодійне. Я п'ю за тебе, пташко далекого південного краю, яку доля закинула в наші суворі холодні степи. І ми вдячні їй, долі, за це, бо твоя присутність тут, Адіке, робить теплішою і затишнішою цю сумну і непривітну оселю, в якій доводиться мені зараз жити... Слово гонору, я за все життя не зустрічав більш красивої, ніжної, милої дівчини, як ти, моя південна трояндо! П'ю за тебе, Адіке, і сподіваюся, що й ти вип'єш за здоров'я твого гетьмана, який одиноко коротає тут своє життя і буде радий, якщо ти розділиш його самотність...

Всі затихли. Слова гетьмана були недвозначні і прозорі. Одно було незрозуміле: що пропонував гетьман цій молодій красивій туркені — своє тимчасове захоплення чи руку й серце?

Златка не знала, що сказати. Біля неї тремтіла, зіщулившись, Стеха. У мертвій тиші було чути лунке потріскування свічок.

— Ну, чому ж ти не відповідаєш, моя пташко? — Гетьман лівою рукою взяв Златку за підборіддя і заглянув дівчині в очі.

Але Златка мовчала, мов оніміла.

Тут підхопився Ненко, швидко заговорив по-турецьки, звертаючись більше до Азем-аги, ніж до гетьмана:

— Високоповажний пане гетьман, я не настільки володію вашою мовою, щоб відповісти на щойно сказані вами слова, але досить добре знаю її, щоб зрозуміти, що ви ображаєте мою сестру і мене...

Всі, хто розумів по-турецькому, а розумів багато хто, навіть сам гетьман, здивовано вирячилися на молодого турка, який посмів перечити гетьманові. У Азем-аги полізли на лоба чорні кострубаті брови. Многогрішний роззявив з подиву рота і так застиг, придуркувато кліпаючи віями. А Юрась Хмельницький довго стояв мовчки перед зніченою Златкою, але дивився суворо через її голову на красивого молодого агу, який своєю зовнішністю був дуже схожий на нього самого і якого він сам забажав мати у себе на службі.

— Ага розуміє, з ким говорить? — холодно спитав Юрась.

— Розумію, безперечно. І прошу вибачення за свої слова. Але я змушений вступитися за честь сестри...

За Ненком підвелися Младен і Якуб, та Ненко зробив ледь помітний жест рукою, щоб мовчали.

— Твоїй сестрі нічого не загрожує, — холодно відповів гетьман. — І ніхто тут не ображає її...

— Отже, це виходить мимо вашої волі, гетьмане... Ми думаємо і дбаємо про майбутнє Адіке, — сказав Ненко.

— А хіба я бажаю їй поганого майбутнього? — здивувався Юрась. — Ця дівчина завтра може стати гетьманшею і скріпити наш союз з високою Портою!

Якусь мить у покої панувала мертва тиша. Потім хтось тихо охнув. Прошелестів гомін здивування.

Полковник Яненченко, який краще, ніж будь-хто інший з присутніх, знав Юрія, вражено похитав головою. «Щось у лісі здохло, коли наш Юрась закохався, — подумав єхидно. — Давненько за ним не водилося такого гріха... Невже його намір серйозний? Чи це одна із забаганок навіженого?» Однак промовчав, бо відчував, що і над його головою збираються хмари.

Мурза Кучук теж жодним порухом не видав своїх почуттів, тільки кинув бистрий промовистий погляд на Чору, і той у відповідь злегка опустив рясні чорні вії. Ніхто не запримітив цієї мови поглядів, а хоч би хто й помітив, то не надав би значення, бо зрозуміла вона була тільки батькові та синові. До того ж усі були так вражені словами гетьмана, що нікому навіть не спало на думку звернути в цю мить увагу на білгородського мурзу.

Першим опам'ятався Ненко.

— Але ясновельможний ефенді гетьман забуває одну обставину...

— Яку?

— Адіке — мусульманка...

— Ну й що?

— А гетьман — християнин...

— Дурниці! — вигукнув роздратовано Юрій. — Пригадаймо, скільки дівчат-християнок стали дружинами найвищих сановників Порти! Навіть у султанських гаремах чимало їх! То чому тут віра має стати перешкодою? До того ж, мені здається, останнє слово має бути за Адіке... А вона — усі є свідками цього — не проронила жодного звуку. Здавна ж відомо, що мовчання — знак згоди!

Настала тиша. Погляди всіх були звернуті на дівчину.

Златка сиділа ні жива ні мертва. Тільки дрібно тремтів у піднятій руці келих, і з нього вихлюпувався багряний, мов кров, напій.

Вона підвела голову, і в її широко розкритих очах стояли сльози. Однак голос прозвучав твердо.

— Я ніколи не буду гетьманшею! Ніколи!

— Адіке! — скрикнув Юрась, смертельно бліднучи.

— Запам'ятайте — ніколи! — підвищила голос Златка. — Навіть найлютіша кара не змусить мене віддати вам серце і руку. Я кохаю іншого!

Вона поставила свій келих на стіл і сміливо глянула у вічі гетьманові...

Всі завмерли. Ненко, Младен і Якуб зблідли.

За гетьманським столом назрівала буря.

Азем-ага і татарські салтани з цікавістю ждали — що буде далі? Многогрішний поклав руку на шаблю і, весь у напрузі, подався вперед, пантруючи, як вірний пес, кожен рух свого хазяїна.

Юрасеві, здавалося, раптом забракло повітря. З чорних очей струмувала лють.

Та він не встиг вимовити слова, як раптом розчинилися двері — до покою ввалилися високий незнайомець у дубленому кожусі та баранячій шапці і троє підпилих старшин, що виходили до вітру.

— Ми впіймали запорожця, пане гетьман!

— Заглядав у вікна!

Старшини підштовхнули запорошеного снігом козака на середину покою, ближче до гетьмана.

Коли незнайомець скинув шапку і вклонився, почувся легкий дівочий скрик: то Златка і Стеха не змогли утриматися від несподіваного вигуку. Але ніхто з присутніх, крім Младена, Ненка і Якуба, не надали цьому ніякого значення, бо і для гетьмана, і для його оточення далеко більшою несподіванкою, ніж дівочий переляк, була поява в Немирові, в хаті самого гетьмана, цього запорожця. Всі мовчки дивилися на вродливого молодика і чекали, що він скаже. Та він теж мовчав і тільки пильно вдивлявся в обличчя присутніх.

ЯМА

1

Залишивши загін з тридцяти козаків у Краковецькому лісі (Самусь, Абазин та Іскра зі своїми невеличкими загонами відокремилися раніш і повернули кожен у свій бік), Семен Палій з Арсеном та його друзями прибув надвечір до Немирова. Коли добре стемніло, вони спустилися в долину, обережно перевели коней через замерзлий став і, піднявшись на узвишшя, де починалося місто, прокралися манівцями до крайньої убогої хатини, що стояла одиноко над урвищем. У її маленьких віконцях блимав ледь помітний у густій вечірній пітьмі вогник...

На стукіт у шибку з хатини почувся кволий жіночий голос.

— Хто там?

— Матусю, відчиніть! Не бійтеся. Ми люди свої — не татари. Лиха вам не завдамо, — обізвався Палій.

У сінях загримів засув.

— Заходьте, якщо ви добрі люди, — прошамкотів із темряви хрипкий жіночий голос.

Залишивши Яцька біля коней, козаки ввійшли до хати...

Коло печі, де в челюстях горів жмут скіпок, стояла маленька згорблена бабуся. Худа, зморщена, одягнута в якесь лахміття, вона злякано тулилася до припічка, пропускаючи повз себе чотирьох незнайомців.

— Добрий вечір, матінко, — привіталися козаки, оглядаючи хату.

— Вечір добрий.

— А у вас не жарко, — сказав Палій, показуючи на клубки сивої пари, що викочувалися з рота.

— Нічим протопити... А в ліс іти несила вже... Є трохи соломки в клуні — ото й прокурюю, — тихо відповіла стара.

— То ви самі живете?

— Сама...

— Де ж ваша родина?

Бабуся помовчала. Схлипнула.

— Родина... Родинонька моя... Були в мене три сини і дві дочки... Були невістки, зяті, онуки... Повна хата людей була... А тепер одним-одна зосталася... Як палець... Мов Богом проклята... Нікого нема!

— Ясно. — Палій важко зітхнув, поглядаючи на закопчені облуплені стіни.

Стара витерла кінчиком темної хустини мокрі від сліз, роз'ятрені очі, запитала:

— А хто ж ви будете, люди добрі? Бачу — не Юраськові посіпаки...

— Ні, матусю. Ми запорожці... Здалеку забилися до вас... Гадаю, ви пустите нас переночувати? А коней ми поставили б до повітки, щоб ніяка собака не побачила.

— Ночуйте. Тільки ж душі не нагрієте. Та й пригостити вас нічим...

— Не турбуйтеся, матусю, — весело відповів Палій і повернувся до друзів. — Ану, хлопці, гайда по дрова! По солому! По воду!.. Коней — у хлів! Сакви — до хати!.. А я тут тим часом побалакаю з матусею...

За годину в печі палахкотіло сухе хмизяччя, а в чималому горшку булькотів пшоняний куліш, затовчений салом. Крім пшона і солонини, в козацьких саквах ще знайшлася хлібина і кілька головок часнику. Палій захалявним ножем покраяв хліб на шість рівних скибок, до кожної скибки поклав по зубку часнику, у велику череп'яну миску, яку стара внесла з комори, насипав кулешу, що дражнив ніздрі зголоднілих людей смачним запахом смаженого сала, і запросив усіх до столу:

— Матінко! Друзі! Пригощайтесь чим Бог послав... Ще коли б чарку оковитої — то й зовсім була б добряча вечеря!

В хаті стало тепло, затишно. Світліше запалахкотіла скіпа, і навіть закіптюжені стіни здавалися не такими похмурими, непривітними.

— Матінко, ви прожили в Немирові все життя, — сказав Палій, облизавши ложку і запхнувши її за халяву, поряд з ножем. — Тож, напевно, багатьох тут знали і знаєте?

— Не багатьох, а всіх, синку, — відповіла стара, витираючи сухою зморщеною рукою губи. — Може, хіба забула кого ниньки... Бог пам'яті вкоротив на старості...

— Колись я тут знавав одного чоловіка... Давненько, правда, це було. Либонь, років з десять чи й п'ятнадцять минуло, як бачив його востаннє...

— Хто ж це?

— Мирон Семашко... Знали?

— Звичайно, знала... Я всіх Семашків знала... Ще коли дівкою була, то з Мироновим батьком разом на вечорницях гуляла.

— От і добре... Мирон живий?

— А цього не знаю, голубе... А жінка його, Федоська, живе на Шполівцях.

— Так, так, Феодосія, — зрадів Палій. — То, може, ви проведете нас до неї?

— Голубе мій, я ледве додибую по заметах до криниці, а ти хочеш, щоб провела аж до Семашків... Це ж неблизький світ! Та тут по сусідству живе Сава Грицай, Федосьчин брат... До нього я, може, якось і дочовгаю. А він — чоловік молодий. Швиденько проведе вас до Семашків...

— І це непогано, — зрадів Палій. — Ходімо ж, матусю... Арсене, ти зі мною!

До Грицаєвої хати справді було недалеко. Обігрівшись і попоївши кулешу, стара швиденько дрібуляла по снігу, опираючись на палицю.

У вікнах не світилося. На стукіт бабусі ніхто не озвався. Тоді Палій торохнув кулаком по рамі — аж шибки забряжчали. І зразу ж почувся густий чоловічий голос, ніби господар, причаївшись, стояв за вікном.

— Кого лихий носить?

— Саво! Відчини! Це я!.. — прошамкотіла стара.

— Це ви, бабо Секлето? — голос прозвучав незадоволено. — І чого ви товчетеся серед ночі?

Двері відчинилися — на порозі вималювалась висока постать у довгій білій сорочці.

— А це хто з вами, бабо Секлето? — злякано відсахнувся господар, норовлячи швидше зачинити двері.

Та Арсен миттю просунув у щілину ногу, плечем натиснув на двері і ввійшов до сіней. Палій поспішив заспокоїти чоловіка.

— Не бійся, господарю! Впускай до хати. Я Семашків товариш.

— Ви знаєте Мирона Семашка? — недовірливо прогув у темряві сіней голос.

— Ще б пак! Однокашники по колегії.

— Ось як! Тоді заходьте...

Палій повернувся до старої, сказав:

— Матусю, самі добіжите додому чи провести? Бо ми тут трохи затримаємося.... А зустрінете кого — про нас анічичирк!

— Сама, добродію, сама дошкандибаю якось... І не сумлівайтеся — мовчатиму як риба!

Коли за старою скрипнула хвіртка, Палій і Звенигора причинили сінешні двері.

— В хаті вже сплять? Не побудити б...

— А ми зайдемо в хатину, — відповів господар. — Почекайте хвилинку, я принесу вогню...

Незабаром він вийшов зі свічкою і завів пізніх гостей до невеликої холодної кімнати поруч з коморою. Тут пахло сухим зіллям, мишами і пусткою.

Поставивши свічку на стіл, змів ганчіркою з широкої лави пилюку, запросив:

— Сідайте... Що вас привело до мене в таку пізню пору?

Сава дивився прямо і твердо. В його погляді все ще таїлася недовіра. Це був міцний чоловік років тридцяти. З-під білої сорочки випиналися широкі м'язисті плечі. Кучма густого чорного волосся закривала йому півлоба і надавала обличчю суворого виразу. Було видно, що він стривожений незвичайними відвідинами незнайомців і нетерпляче жде відповіді на своє запитання.

— Друже мій, — Палій говорив м'яко, довірливо, намагаючись і голосом, і виразом очей заспокоїти господаря хати, — ми прибули аж із-за Дніпра... Тож повинен розуміти, що привело нас сюди не одне бажання побачитися зі своїм старим товаришем... Привела нас у Немирів дуже важлива справа, зв'язана з життям і волею близьких нам людей. А щоб їх визволити, нам потрібна допомога. Ось чому ми хочемо зустрітися з Мироном Семашком. Гадаю, він допоможе нам зробити те, заради чого ми сюди приїхали.

— Він вам не допоможе.

— Чому?

— Він сам потребує допомоги...

— Тобто?

— Люди Юрка Хмельницького схопили його і кинули до тюрми.

— За віщо?

— А хто зна... Мабуть, за те, що запорожець, а також за те, що колись мав грошенята. Сестра вже носила, але Мирона не відпустили. Юрась каже — небезпечний злочинець... Запорожець!

— Гм, ось як! — Палій замислився. — Що ж його робити? А я такі надії покладав на Мирона... А тут, виходить, не він нам, а ми йому повинні допомагати. А нам так потрібні очі, щоб знати, що діється в Немирові, зокрема в оточенні гетьмана.

Сава випростався. Полегшено зітхнув.

— Тепер я все розумію... Здається, я зможу вам допомогти. З однією умовою... Якщо ви допоможете визволити Мирона.

— Друже мій, давай нічого не обумовлювати, — сказав Палій. — Мирон — мій давній приятель, і справа моєї честі допомогти йому! Але... сам знаєш: іноді не все можеться, що хочеться.

— Гаразд. Я згоден. Думаю, що зараз, не відкладаючи до ранку, ми сходимо до Феодосії, Миронової дружини, а моєї старшої сестри. Може, вона дізналася що-небудь новенького про Мирона... Там і домовимося про все.

2

Їх було в хаті п'ятеро: три пропахлі морозом чоловіки, Савина сестра Феодосія та її п'ятнадцятилітній син.

Сиділи на лавах та ослонах навколо великого столу, застеленого білим настільником. У темному бронзовому підсвічнику палахкотіла свічка. По кімнаті розливалися приємні пахощі воску. Жовтаво-зелений вогник злегка коливався від дихання людей і кидав на стіни розпливчасті, мерехтливі тіні.

Взаємне довір'я було встановлене зразу ж, як тільки гості, переступивши поріг, привіталися з господинею.

— Я вас добре пам'ятаю, пане Семене! — сказала Феодосія, міцно, по-чоловічому потискуючи Палієву руку. — Лише один раз

ви завітали до нас літ дванадцять чи й більше тому — це було ще в старій хаті, у свекрів, але ми з Мироном частенько згадували той ваш приїзд. Гарно ви тоді з Мироном співали!..

— Було таке, було! — зрадів Палій, розглядаючи ставну, красиву молодицю років тридцяти п'яти. Правду кажучи, він її мало пам'ятав, молоденьку тоді, тендітну Миронову дружину, але те, що вона не забула його, полегшувало справу. — І мушу сказати, що з того часу ви погарнішали, ба навіть помолодшали, пані Феодосія!

Жінка сумно усміхнулась.

— Де вже там... За вами переживаючи — і погарнішаєш, і помолодшаєш... Сідайте, прошу!

Розмова зразу ж набрала потрібного напрямку. Палій і Звенигора розповіли про мету свого приїзду. Не приховали і того, що затримуватися у Немирові не мають наміру.

— Тільки визволимо своїх — і гайда назад!

— Я бачив валку переселенців, — втрутився молодий Семашко. — Мабуть, і ваші були серед них.

— Де ти їх бачив? — швидко запитав Палій.

— На Викітці.

— Отже, ти буваєш у дворі гетьмана?

— Буваю. Я ношу батькові їсти.

— Це добре... Ось хто може все вивідати! На хлопця менше звертають увагу. Він прослизне там, де нашому братові, дорослому, і носа показувати небезпечно... Гадаю, завтра ти розповіси нам більше?

— А чому ж? Розповім, — серйозно відповів хлопець.

— От і добре. Будеш нашими очима, друже мій, тобто нашим таємним вивідачем... А що з батьком?

— Батька кинули до ями...

— До ями? Якої ями?

— Гетьман наказав у себе на подвір'ї викопати глибочезну яму, яка заміняє тюрму. В ній завжди повно в'язнів... Кидають туди і за провини, і без провин... Дізнається Юрась, що у кого-небудь є гроші, — бідолаху миттю схоплять і запроторять до ями! І кожного дня б'ють киями по підошвах ніг, аж поки родичі не принесуть викуп або в'язень не сконає від голоду, холоду та побоїв... Батька теж б'ють... Кожнісінького дня...

На очах у хлопця заблищали сльози. Як і мати, він був чорнявий, міцний, з виразними і красивими рисами обличчя. Над верхньою губою у нього рясно висіявся темний пушок.

— Ну, ну, Васильку, не плач. Ти ж у мене — козак, — обняла його за плечі мати.

— Визволимо твого батька! — стукнув кулаком по столу Сава. — Якщо вже на те пішло, то я скажу: є в мене хлопці відчайдушні. Такі, що й чортові роги скрутять!.. Чекаєм весни — готуємо зброю, підбираємо надійних людей. Та бачу, до весни далеко! До-

ведеться ще зимою полякати трохи татар і Юраська Хмельниченка, щоб пам'ятали, на чиїй землі живуть, кляті!.. І вас гурт, — звернувся він до козаків. — Це вже немало! Таким загоном щось можна зробити.

— А про ваших рідних я вже сама вивідаю, — сказала Феодосія, звертаючись до Звенигори. — Жінці зручніше зробити це... Та й Василько не дріматиме.

— Спасибі, паніматко, — подякував Арсен.

У нього зародилась надія, і на серці стало легше. Від тепла і передчуття того, що все складається якнайкраще, на схудлому, обтягнутому засмаглою шкірою обличчі заграли рум'янці, а в сірих очах, замість холоду і суворості, з'явився вираз лагідності й тихої задуми.

Залишилося з'ясувати ще одне: де зупинитися козакам? Феодосія зразу ж запропонувала свою господу, досить простору і, на перший погляд, зовсім не бідну. Але Палій заперечив:

— Якщо за Мирона вимагають викуп, то кожної днини до вас можуть завітати непрохані гості. Що вони скажуть, коли застукають нас тут?.. Спочатку я й сам мав намір зупинитися у вас, паніматко, а тепер бачу — не можна. І для вас буде неспокійно, і для нас небезпечно... Хатина баби Секлети — найзручніше пристановище: на околиці, біля самого лісу, далеченько від сусідів. Для коней є повітка, а в ній — трохи сіна і соломи... Тож перебудемо якийсь день там.

На тому й порішили.

Уже проспівали другі півні, коли три постаті вийшли з двору Семашків і, пересвідчившись, що на дорозі — жодної живої душі, пірнули в синю морозяну ніч.

3

Кілька днів ні молодий Семашко, ні Феодосія, ні Сава Грицай не приносили нічого втішного, бо не могли пробратися на Викітку. Юрась Хмельницький всюди поставив посилену варту. Що діялося за частоколом фортеці, ніхто не знав. Однак жителі Немирова здогадувалися, що там чиняться криваві допити і катування.

Арсен Звенигора не знаходив собі місця. Кожного вечора, коли прибігав Семашко або Сава без достовірних вістей, він у безсилій люті стискував кулаки. Його гнітила невідомість. Він ладен був зразу, негайно напасти на укріплення, бо вичікування завдавало йому неймовірних душевних мук. Розпалена уява малювала одну картину страшнішу за іншу. Особливо переживав він за Златку і Стеху. Що з ними? Де вони? Як поведуться з ними люди Юрася і сам несамовитий гетьман?

Його підтримував Роман. Однак Палій не схвалював їхнього гарячкування.

— Поспішиш — людей насмішиш, — казав він. — Хіба можемо ми такими нікчемними силами нападати на тисячну залогу? Це ж божевілля! Поки ми не матимемо надійного зв'язку з твоїми, Арсене, доти...

— А поки дочекаємося зв'язку, буде пізно!

— Що ж ти радиш?

— Ми самі повинні встановити зв'язок!

— Як?

— Я проберуся таємно на Викітку...

— Легко сказати!

— А чекати ще важче!.. Якщо і сьогодні не буде нічого нового, я вночі піду до замку.

Перед вечором прибігли схвильовані Василь Семашко та Сава Грицай. Всі кинулись до них. Навіть баба Секлета злізла з печі.

— Ну?

— Татари виволокли чотири трупи із замку і кинули в ополонку на Нижньому ставу!

— Ви дізналися, хто то був?

— Ні, — схлипнув Василько.

Звенигора обняв хлопця за плечі.

— Не плач! Сльозами горю не зарадиш... Вночі ми проберемося на Викітку і що-небудь вивідаємо.

Палій промовчав. А у хлопця радісно заблищали очі.

— Справді?

— Так. Для цього потрібно мати вірьовочну драбину із міцним залізним гаком і довгу тичку, щоб той гак зачепити за частокіл.

— Драбина з гаком у мене знайдеться, — сказав Сава Грицай.

— А я дістану хворостину, — по-змовницьки прошепотів Семашко, ніби його міг тут хтось підслухати.

— От і добре. Тоді приходьте, як стемніє.

Пізнього вечора кілька постатей прокралися темними завулками і задвірками до Викітки. Щоб не наражати всіх на небезпеку, Арсен наполіг, що в замок піде він один, до стіни його супроводжуватимуть тільки Роман та Семашко, а інші залишаться в засаді на березі ставу, у заростях верболозу та вільшаника.

Семашко — так запорожці почали звати хлопця — упевнено йшов попереду. Ще за дня він розвідав усі підступи до Викітки і переконався, що найзручніше буде підійти з боку Верхнього ставу.

Вони спустилися з крутого горба вниз, на лід, приметений снігом, оминули вузький перешийок, яким Викітка з'єднувалася зі Шполівцями та центром міста і де, як хлопець знав достеменно, і вдень і вночі вартували татари, й попростували до зубчастої стіни фортеці.

Ніч була темна, безмісячна. Різкий вітер глухо шумів у лапатому гіллі яворів і жбурляв колючим снігом. Жодного вогника, жодної людської постаті. Здавалося, весь Немирів вимер або заснув.

Вони видерлися по крутому схилу вгору і зупинилися під темною дерев'яною стіною.

— Тут! — прошепотів Семашко.

Звенигора розпустив драбину, довгою тичкою підняв один її кінець вгору і зачепив за гострий частокіл. Ставши ногою на нижній щабель і пересвідчившись, що драбина зачепилася міцно, він обняв у темряві Романа і Семашка, прошепотів:

— Чекайте на мене тут до других півнів. Якщо не вернусь, ідіть назад... Прощавайте!

Він швидко поліз на стіну і зник у темряві.

Частокіл був невисокий — якихось два сажні, і Арсен миттю здерся на нього. Перелізши через гострі шпичаки паль на внутрішню земляну приспу, швидко підняв драбину, згорнув і закопав у сніг. Потім, кинувши швидкий погляд на Романа і Семашка, які ледь бовваніли внизу під стіною, обережно спустився в темний двір фортеці.

Десь біля брами загавкав собака, перегукнулися вартові — і знову настала тиша, яку порушував тільки посвист вітру.

Арсен струсив з одягу сніг і почав скрадатися поза хлівами до майдану, де у вікнах блимали жовтаві вогники.

Завірюха посилювалась і швидко замітала сліди, а також ховала від стороннього ока. На майдані — жодної живої душі. Тільки вдалині, біля фортечних воріт, якийсь рух і гамір — то в посад в'їжджав невеликий татарський загін, що, мабуть, повертався зі здобиччю з навколишніх сіл. Але до воріт було далеко, і, звичайно, ніхто на такій відстані не міг побачити людину, яка скрадалася попід будівлями, обережно заглядаючи в освітлені вікна.

Довго Арсенові не щастило. Та ось він, обігнувши ріг однієї хати, заглянув у замерзле причілкове віконце і побачив неясні тіні. Тоді припав до шибки ротом, гарячими губами відігрів замерзле скло. Незабаром на ньому зачорніла невеличка кругла латка. Глянув у неї — і мало не скрикнув од радості: за столом, якраз насупроти нього, сидів, підперши лису голову, дідусь Онопрій. Арсенове серце радісно закалатало. Тільки б нікого із сторонніх не було в хаті! Зразу вивів би своїх до стіни, де ждуть Роман і молодий Семашко, пробралися б швидко до хатини баби Секлети — і гайда в поле! Завірюха миттю замете слід, і ніхто не здогадається, де поділися втікачі... Шукай вітра в полі!

Він аж затупцяв з нетерплячки. Потім ще раз заглянув у віконце. Так, це дідусь Онопрій. Як і раніш, сидить непорушно, підперши голову рукою... А там далі, у сутінках, — матуся... І більше, здається, нікого...

Легенький стукіт нігтем у шибку примусив дідуся здригнутися, підвести голову. Він довго прислухався, щось сказав. До нього підійшла мати. Арсен постукав знову, на цей раз дужче.

Дідусь встав з-за столу і нахилився до вікна.

— Хто там? — долинуло його ледь чутне шамкотіння.

— Це я, Арсен, — прошепотів козак. — Відчиніть!

У хатині запала мовчанка. Потім почувся легкий скрик матері. Грюкнули двері.

Арсен оглянувся, визирнув з-за рогу. На майдані порожньо. Татари десь зникли. Тільки біля брами голосно сміялися вартові... Він легко перемахнув через пліт і збіг на високий ґанок. Двері несміливо скрипнули, прочинилися, і з щілини почувся голос матері:

— Арсене, ти?

— Я, мамо! Я!

— Боже мій!

Вона хутко впустила його в сіни.

— У хаті чужих немає? — спитав тихо.

— Немає, — грюкнула засувом і припала в темряві до холодного синового кожуха. Прошепотіла: — Арсенчику, дитино моя!

Ввійшли до хати. Дідусь Онопрій кинувся до внука, схлипнув радісно.

— Соколику! Звідки ти?

Арсен обняв дідуся і обвів оком кімнату. Нікого.

— А де ж Златка? Стеха?.. Де Младен, Ненко та Якуб?

На мить у хаті стало тихо. Тільки потріскувала скіпа, і від її жовтавого світла покоєм бродили примхливі загадкові тіні. Арсенові враз стало страшно. Чому ж мовчать матуся й дідусь?

— Ну? Кажіть же!

— Покликали їх до гетьмана... А що там — невідомо. Тільки наказали вдягнутися по-святковому, — тихо проказала мати.

У Арсена похололо серце.

— І що ж — їх кожного вечора кличуть до гетьмана?

— Ні, сьогодні перший раз.

— А Младен, Ненко, Якуб?.. Що вони там роблять?

— Вони поступили на службу до яничарів... Казали — так треба... Тож і їх покликано сьогодні...

— Ага, ось як, — Арсен полегшено зітхнув.

Однак тривога не полишала його. Хіба місце молодим гарним дівчатам серед кровожерливих вояків Юрася Хмельницького, людей без роду і племені, які злетілися сюди з усіх усюд, щоб тільки якось пережити голодне лихоліття?

— Матусю, дідусю, слухайте мене уважно, — промовив, сідаючи на ослін і садовлячи обабіч себе рідних. — Я тут не сам... Зі мною і Роман, і пан Мартин, і Яцько, і ніжинський козак Гурко, якого запорожці прозвали Палієм. Передайте Младенові, Ненкові і Якубові, що ми приїхали, щоб визволити вас. Мої товариші залишилися у одної старенької бабусі, яка живе самотньо над ставом. — Арсен розповів, як знайти хатину бабусі Секлети. — Якщо я не побачу їх, хай прийдуть завтра ввечері до нас... А зараз я повинен іти... Де живе гетьман?

— Арсене, що ти надумав? Іти до гетьмана? — кинулася мати.

— Я повинен усе розвідати. Можливо, їм потрібна моя допомога... То де живе гетьман?

— Його будинок — на тому боці майдану. Якраз перед ґанком — два високі осокори, а на подвір'ї — конюшня та військовий склад, — пояснив дідусь Онопрій.

— А варта?

— Варта тільки всередині... Та біля воріт.

— Ага, гаразд... За мене не бійтеся, рідненькі... Може, ще сю ніч ми всі будемо в безпечному місці. Тільки б поталанило...

Він обняв матір і діда і швидко вийшов з хати.

Хурделиця не стихала. Арсен підняв комір кожуха і, підштовхуваний вітром, попростував через засніжений майдан.

Будинок гетьмана, незважаючи на снігову завірюху, неважко було знайти: всі вікна у ньому світилися. А перед ґанком, як казав дідусь Онопрій, стрімко здіймалися вгору два стрункі осокори.

Пересвідчившись, що поблизу нікого не видно, Арсен сміливо наблизився до освітленого вікна і припав до шибки. Однак нічого не побачив: на вікнах занавіски... Він перейшов до другого вікна. Але й тут його ждало розчарування.

Обійшовши півхати, він опинився в дворі. Не помічаючи нічого підозрілого, через замет перебрався до двох яскраво освітлених вікон, з яких долинали голоси, і здерся на прикидану снігом купу дров, щоб заглянути поверх занавісок. Раптом з-за хати вийшло троє. Арсен зразу зрозумів, що це — підпилі старшини, і вилаяв себе у думці за необачність. Тепер доведеться або тікати (а це означало б, що підніметься через хвилину на ноги вся Викітка), або ж піти на ризикований шлях і спокійно, вигадавши правдоподібну причину, пояснити, чому опинився тут, під вікнами гетьманського дому.

Побачивши незнайомця, якого добре було видно супроти освітленого вікна, старшини на якусь мить розгубилися і, зупинившись, мовчки дивилися на нього. Потім один спитав:

— Гей, ти хто такий? Що тут робиш? — Вони оточили Арсена.

— Добрий вечір, — миролюбно привітався козак.

— Добрий вечір, — спантеличено відповіли старшини, приглядаючись до незнайомця. — Ти що за один?

— Мені потрібно до гетьмана... Я прибув із Запорожжя.

— Дідько тебе візьми, як же ти сюди потрапив? Ворота ж охороняються!

— А мене пропустили разом з загоном, який щойно входив до посаду... Ніхто й уваги не звернув.

— Ох, диявол!.. Тс-с-с! Нікому про це ні слова. А то гетьман дізнається — голови всім нам постинає... Лихий би тебе забрав!

Старшини були налякані. Гетьман жартувати не любив: дізнається — враз комусь пропише сотню київ!

— Ходімо з нами! — смикнув один Звенигору за рукав.

— Куди?

— Як куди? Ти ж хотів до гетьмана?

— Але зараз... Пізно вже!..

— Нічого. Всі старшини у гетьмана якраз. Та й сам ясновельможний буде, мабуть, не від того, щоб побалакати з запорожцем. Посли з Запорожжя тут бувають нечасто...

4

В ту коротку хвилину, поки старшина доповідав Юрію Хмельницькому, Звенигора встиг окинути оком світлицю. Від нього не приховалась і блідість Златки, яка стояла, потупившись, перед гетьманом, і переляк в очах Стехи, котра зразу впізнала брата, як тільки він ступив на поріг, і безмежний подив на обличчях Ненка, Младена та Якуба. Звичайно, ніхто з них ніяк не сподівався побачити його тут, у Немирові, в таку напружено тривожну мить, коли йшлося про Златчину долю і про долю їх усіх. Однак, помітивши застережливий Арсенів погляд, прикусили язики і жодним порухом чи звуком не показали, що знають його.

Та Арсена знали тут не тільки його друзі, а й вороги. Як тільки він вступив у світлицю, мурза Кучук, Яненченко і Многогрішний вражено витріщилися на нього.

— Кара джигіт? — не повірив своїм очам мурза.

— Чорний вершник! — вигукнув полковник Яненченко. — Їй-богу, це він! Провалитись мені на цьому місці!

А Многогрішний, розгублено кліпаючи безвіїми повіками, прошепотів:

— Арсен Звенигора!

Арсен мовчав.

Юрась Хмельницький ступив крок до нього, спитав:

— Ти справді запорожець?

Арсен вклонився.

— Так, ваша ясновельможність, запорожець.

— Чому ж тебе прозивають Чорним вершником?

— Кожен має право назвати іншого як йому заманеться.

Тут наперед висунувся Свирид Многогрішний, вигукнув:

— Не вірте йому, пане гетьман! Не вірте!.. Це ніякий не Чорний вершник! Самі знаєте, що у деяких запорожців імен, як у собаки бліх. Сьогодні він Степан, завтра — Іван, а післязавтра — Гаврило... Насправді ж це Арсен Звенигора. Я знаю його як облупленого. Давно знаю... Це не простий запорожець, а довірена особа самого Сірка!

— Он як! — Юрась поглядом зміряв Арсена з ніг до голови.

А Многогрішний підступив ближче.

— Салям, молодче! От і зустрілися ми з тобою. Пізнаєш?

— Як не впізнати, пане Многогрішний! — стримано відповів Арсен, у думці бажаючи своєму знайомому провалитися. — Я радий бачити вас живим-здоровим...

— Радий чи не радий, але де ж ти дінешся? — В очах Многогрішного блиснули злі вогники. — Здибалися, як кажуть, на вузькій дорозі... Тепер миром не розійдемося.

Юрась відсторонив хорунжого убік.

— З чим прибув із Січі, козаче?

Арсен завагався з відповіддю.

— Але, ясновельможний пане гетьмане... — Він поглядом красномовно вказав на старшин і салтанів, що пантрували кожне його слово. — Я стомився в дорозі і вважаю, що зараз не час говорити про справи.

— А може, я взагалі не бажаю трактувати з запорожцями ні про шо! — роздратовано вигукнув Юрій Хмельницький. — Вони зрадили мене! Не захотіли підтримати, коли я здобував Чигирин! Коли б мені їх хоч тисячу виманити з Січі та захопити, я зразу заслав би їх до турецького султана на каторгу! Як же смів Сірко присилати послів після того, як збройно виступив проти мене і моїх союзників?! Чи йому від старості замакітрилося в голові?

— Ясновельможний пане гетьмане...

Звенигора хотів делікатно звернути розмову на інше або зовсім припинити її, але до краю збуджений Юрась, видно, торкнувся болючого місця в своїй душі, гаркнув щосили:

— Помовч, запорозький пес!.. Я знаю, ти приїхав підмовляти мене зрадити моїх теперішніх союзників і покровителів і перекинутися на бік Сірка чи мерзенного поповича! Отого попового сина Самойловича, який запакував гетьмана Дем'яна Многогрішного в Сибір, обвинуативши його у зраді і таємному союзі з Дорошенком!.. — Він раптом глянув на Свирида Многогрішного і швидко спитав: — То, здається, твій родич, гетьман Многогрішний?

— Так, то мій двоюрідний брат, — схилив голову хорунжий. — Мій нещасний брат, якого Самойлович...

— Ну, от бачиш, із чим ти приїхав до мене? Я все знаю!

— Але ж, ясновельможний пане гетьмане...

Та Юрась і на цей раз не дав Звенигорі сказати слова.

— Не ти перший приїжджаєш із Запорожжя! Цими днями тут був уже один посол... Чи вивідувач... Трактував із наказним гетьманом Астаматієм поза моєю спиною... І знаєш, де він зараз? — Юрась зробив паузу і пронизливо глянув на закам'яніле обличчя козака. — У ямі!.. Тож можеш тішитися тим, що не сам теліпатимешся на гілляці, а разом зі своїм братчиком!

Многогрішний нахилився до гетьмана і тихо, але так, що всі чули, промовив:

— Цей козак непоштиво вилаяв вас у Стамбулі, а мене на Січі, в присутності Сірка, коли я був послом вашої ясновельможності на

Запорожжі минулого літа... Може, дозволите мені тепер потрактувати з ним трохи?

— Цілком доручаю його тобі, — подумавши, відповів Юрась. — Хай усі мої друзі бачать, що я не підтримую ніяких зв'язків із ворогами нашими, а з послами їхніми розправляюся нещадно, як із підступними гієнами... Візьміть його та киньте в яму!

Дозорці схопили Арсена за руки, відібрали зброю. В першу мить він хотів вирватися, тікати, але зразу ж збагнув, що на втечу нема ніякої надії. Тримали його міцно.

Многогрішний боляче штовхнув у спину.

— Ходімо!

Арсен пильно глянув на Златку і Стеху, ніби просив їх мовчати, а потім — на Юрася Хмельницького. Хоча серце його кипіло від обурення, він стримував себе, розумів, що потрапив у пастку сам.

— Прощавайте, пане гетьман, — кинув через плече, бо Многогрішний уже штовхав у спину, щоб виходив. — Гадаю, що все-таки ми продовжимо нашу розмову для обопільної користі.

— Іди, йди! — гарикнув Многогрішний. — Буде ясновельможний пан гетьман говорити з кожним! Аякже!.. Будеш радий, якщо я побалакаю з тобою, хлопче!

Арсен ступив через поріг. Йому здалося, що позаду пролунав тихий скрик Златки. Але зразу ж у покої загули чоловічі голоси, у сінях грюкнули двері — і слабкий Златчин голос потонув у шумі і в завиванні хуртовини, що дмухнула в лице снігом і холодом.

5

Йому не поставили драбини. Многогрішний штовхнув його обома руками у темний отвір, звідки тягнуло запахом прілої соломи, цвіллю, смердючою задухою, і він полетів униз.

Яма була глибока, мов колодязь. Арсен упав на купу тіл, що, притиснувшись одне до одного, лежали тісно на товстій солом'яній підстилці. Хтось від болю закричав, хтось вилаявся. І зразу яма сповнилася гамором: ті, кому від Арсенового падіння дісталося найбільше, стогнали та охкали, інші, цокаючи зубами від холоду й вогкості, щільніше вкутувалися в одяг, переверталися на другий бік, проклинаючи свою долю і все на світі.

Нагорі дозорці закрили отвір матами, стало зовсім темно. Арсен нічого і нікого не бачив. Боячись наступити на кого-небудь, він притиснувся спиною до стіни і сидів тихо, потираючи забите коліно. Раптом чиясь рука намацала в темряві полу його дубленого кожуха, перебралася вище і стиснула за лікоть. А хрипкий простуджений голос запитав:

— Це ти, чоловіче, звалився на мене як сніг на голову?

— Я.

— Хто ж ти такий, що тобі така честь? Не кожного серед ночі приводять сюди і кидають, мов колоду, людям на голови.

— Пугу, пугу — козак з лугу, — відповів Арсен, не знаючи, з ким говорить і хто ще його тут слухає.

— О! Братчик?.. Ти з якого куреня?

— З Переяславського.

— А я з Мишастівського...

— То ти теж запорожець?

— Так, Мирон Семашко...

Арсен стиснув простягнуту руку, нахилився до його вуха, зашепотів:

— Доброго здоров'я, брате... Привіт тобі від родини!

— Ти був у моїх? — здивувся Семашко. — Яким чином потрапив? Що там у них?

В'язень підтягнувся ближче і сів поряд з Арсеном.

— Всі живі й здорові. Турбуються про тебе... Ми заходили з Семеном Гурком, — відповів Звенигора.

— З Семеном Гурком? — ще більше здивувався Семашко. — А він як тут опинився?

Арсен розповів про зустріч і причину їхнього приїзду до Немирова. Вони довго шепталися, аж поки в'язні, розбурхані несподіваною Арсеновою появою, не заспокоїлися і не впали в тяжкий сон, на всі лади завдаючи хропака. Тоді Арсен підвівся і витягнув угору руку, намагаючись дістати краю ями, але скільки не підіймався навшпиньках, намагання його були марні.

Мирон Семашко гірко промовив:

— Даремно, брате, стараєшся! Тут нічого не придумаєш: яма завглибшки в твої два зрости. І стіни гладенькі — ні за що зачепитися.

— А коли стати один на одного?

— То одержиш від вартового боздуганом або шаблею по голові! А вранці витягнуть, задубілого, і кинуть в ополонку... Ракам на поживу... Ні, брате, облиш цю думку, якщо не хочеш вкоротити собі віку...

— Гм, отже, без сторонньої допомоги нічого й думати про порятунок?

— Нічого й думати... Не яма — справжня могила! — Мирон закашлявся. Його легені свистіли, мов ковальські міхи. Заспокоївшись, він додав: — Сам люципер не зміг би вигадати тяжчої кари на людей, а Юрасько вигадав... Проклятий!

«Справді, могила, — подумав Арсен, мацаючи пальцями по холодній стіні, яка вгорі взялася тонким льодком. — І потрапив я в неї завдяки своєму старому знайомому — Многогрішному! Цікаво, якої то він заспіває завтра? Невже катуватиме?» Він обережно ліг поряд з Мироном Семашком, притулився до нього щільніше, і вони ще довго гомоніли, аж поки перед ранком їх не зморив сон.

Для багатьох у Немирові та ніч була тривожна.

Своєю несподіваною появою в господі гетьмана Арсен відвернув на якийсь час грозу від Златки, і страшний вибух гетьманської люті упав на нього.

Як тільки Свирид Многогрішний з дозорцями вивів Звенигору, Юрась окинув важким поглядом присутніх, довше, ніж на інших, зупинився на Златці й Стесі і, нічого не сказавши, рвучко вийшов до сусідньої кімнати.

Гості почали розходитися.

Младен, Якуб і Ненко повели дівчат додому.

Господа опустіла. Один Азем-ага мовчки сидів на лаві край столу, підперши важку нижню щелепу кулаком.

Згодом повернувся Многогрішний, примостився на другому кінці столу, і так сиділи вони, кожен думаючи про своє, аж поки скрипнули двері і нечутною ходою ввійшов Юрась Хмельницький.

Многогрішний підхопився як опечений. Азем-ага підвівся повільно, статечно, але вклонився шанобливо.

Обидва поштиво ждали, що скаже гетьман.

Юрась зупинився посеред покою, поманив пальцем своїх підручних і, коли ті наблизилися, наповнив вином три келихи.

— За вас, моїх вірних і відданих друзів і помічників. За ваше здоров'я!

— Спасибі, — коротко промовив Азем-ага.

— За здоров'я ясновельможного пана гетьмана! — вигукнув Многогрішний.

Випили.

Витерши рукою вуста і віддихнувшись, Юрась поставив келих, підвів голову.

— Здається, я сьогодні п'яний і наробив дурниць, — тихо промовив він, ніби відповідаючи на якісь свої думки.

— Що ви, що ви, пане гетьман! — замахав руками Многогрішний. — Кожне ваше слово було розумне і достойне!

— А-а!.. — Юрась скривився. — Помовч, Свириде! Виконавець із тебе сумлінний, а радник нікчемний... — і звернувся до турка: — Що ти скажеш, Азем-ага? Як розмалюєш мене у своєму донесенні великому візирові про цей вечір?

Азем-ага і бровою не повів, почувши не натяк на його таємну роль наглядача за кожним словом і вчинком гетьмана, а пряме ствердження цього. Відповів розважно:

— Я приєднуюся до думки Свирида-аги. Ви поводились достойно, як і личить вірному підданому падишаха. А щодо тієї дівчини, то ось що скажу... Якщо ваші наміри серйозні, мій повелителю, то, звичайно, треба писати і кам'янецькому паші, і великому візирові, і муфтію, і навіть самому падишахові. Гадаю, у них не буде причин

заперечувати проти такого шлюбу. Адже він скріпить ваш союз з високою Портою... Наскільки мені відомо, ваш батько гетьман Богдан одружив свого старшого сина Тимоша з дочкою молдавського господаря Василя Лупула — Розандою, щоб скріпити військовий союз двох держав. То чому б вам не скріпити союз наших держав шлюбом з туркенею?.. Сам Аллах освятить його!

— Ні! — вигукнув Юрась. — Про ту дівку не може бути й мови! Вона образила мене! То була моя хвилинна слабість, якої я стидаюся зараз... Я прожив сорок років одинаком і залишуся самотній до самої смерті... Видно, судилося мені не зазнати родинного щастя, а всього себе віддати тому ділу, за яке ми тут спільно кладемо сили й життя!

— Отже, ви відмовляєтесь від неї?

— Для себе — так. Відмовляюсь!.. Але я не можу пробачити їй і її родичам тієї ганьби і того сорому, яких я зазнав сьогодні... Я...

В цю мить у сінях загупали. Юрась обірвав мову.

— Хто там?

Многогрішний відчинив двері. Із клубків холодної сивої пари до світлиці вступили дві засніжені постаті. Ввійшов Младен у супроводі незнайомого турецького чорбаджії.

Младен вклонився.

— Чауш кам'янецького паші Омар-агли, ваша ясновельможність! — виголосив він. — Щойно прибув у супроводі загону охорони з Кам'янця з важливим листом від великого візира.

Юрась Хмельницький і Азем-ага миттю встали з-за столу, підійшли до чауша. Той низько вклонився, витягнув з-за пазухи цупкий сувій і мовчки простягнув Азем-азі.

— Що там? — нетерпляче запитав Юрась, заглядаючи через руку Азем-аги на жовтуватий аркуш, помережаний красивою турецькою в'яззю. В душі він боявся вістей з Кам'янця і Стамбула, бо кожна з них так або інакше могла торкатися його особи і його майбутнього, яке здавалося йому дуже непевним.

Азем-ага мовчки дочитав до кінця, згорнув сувій і урочисто промовив:

— Великий візир Мустафа сповіщає війська про підготовку до нового походу, який розпочнеться наприкінці весни цього року...

— Проти кого похід? Куди?

— Проти урусів... На цей раз удар буде спрямовано на їхню древню столицю Київ... Візир наказує всім пашам, бейлер-беям, військовим залогам на Волощині й Україні спорядити свої загони всім необхідним для тримісячного походу, головна мета якого — захоплення Києва, Лівобережжя і розгром уруських військ. Султан Магомет, крім того, наказує кримському ханові вчинити влітку спустошливий набіг на Україну, на Лівобережжя, щоб відвернути сили урусів від Києва, куди буде скеровано наш основний удар... Нам, ясновельможний гетьмане, наказується разом з Білгородською

ордою зробити напередодні походу головних сил розвідувальний похід на Київ, щоб виявити сили ворога і його слабкі місця.

— Слава Богу, що султан не зупинився на півдорозі! Отже, ще цього року вся Україна об'єднається під моєю булавою!

— По волі Аллаха і нашого всемогутнього повелителя падишаха Магомета, — урочисто проказав Азем-ага, піднявши молитовно руки.

Юрась Хмельницький уважно подивився на агу, і в його очах промайнула несподівана думка: якщо турки завоюють всю Україну, то вони, чого доброго, зможуть обійтися й без нього і взагалі без будь-якого гетьмана, а розділять її на пашалики і настановлять пашів, як уже настановили в Кам'янці Галіля-пашу, який заправляє тепер усім краєм. Від цієї думки йому стало сумно і тяжко на серці. Ні, він повинен утриматися! Будь-якою ціною утриматися і зберегти в руках гетьманську булаву... Але як? На кого спертися? До Аллаха високо, а до султана далеко... Один великий візир Мустафа близько, і в його руках — влада над життям тих, хто мешкає в Анатолії, на Балканах і в усіх підвладних Порті землях... Отже, від нього передусім залежить і залежатиме і його доля. Хіба...

Юрась замислився. З Кара-Мустафою його міцно зв'язав торішній похід на Чигирин, піц час якого він добре вивчив потаємні струни душі великого візира. На цих струнах передусім грали два почуття — владолюбство і користолюбство. То, може, й собі зіграти на них?

Гетьман пожвавішав. У стомлених очах блиснули іскринки. Пильно глянувши на турка, він сказав:

— Ага стомився...

— Так, ефенді, — кивнув головою чауш.

— Але вранці, на світанку, доведеться вирушити в зворотну путь... Ага має відвезти важливого листа паші і подарунок великому візирові.

— Слухаюсь, ефенді, — виструнчився чауш.

Юрась повернувся до Многогрішного.

— Свириде, розпорядись агу Омар-огли і його людей добре погодувати і розташувати на ночівлю в теплих хатах, бо спочинок у них буде короткий. Вони мусять виїхати з Немирова разом з кримчаками, а ті мають звичай рушати до схід сонця.

— Розумію, пане гетьман, — вклонився Многогрішний і разом з чаушем і Младеном вийшов з покою.

Через деякий час він повернувся ї доповів, що весь загін Омараогли вже розміщено на Шполівцях і що Омар-огли чекає нових наказів.

— Свириде, ти поїдеш з ним у Кам'янець, — наказав гетьман. — Повезеш подарунки великому візирові і паші Галілю.

— Я? Подарунки?.. — Видно було, що Многогрішному це не сподобалося, але він вчасно схаменувся і додав: — Як накажете, ясновельможний пане гетьман!

— Але подарунки будуть незвичайні...— Юрась зробив паузу, і його обидва співрозмовники вичікувально дивилися на нього. — Це буде двоє дівчат...

— Дівчат?! — скрикнули одночасно Многогрішний t Азем-ага.- Хто ж це?

— Адіке і Стеха.

— Адіке і Стеха? — Многогрішний і Азем-ага вражено переглянулись. — Але ж вони не полонянки!

— Ну й що ж! Їхньої згоди ніхто не питатиме. Ви таємно схопите їх, передасте Омару-огли — і ніхто не знатиме, де вони поділися... А чутку пустимо, що захопили з собою кримчаки. Це буде правдоподібно. Вони ще ні разу не верталися з України без ясиру... Ось чому Омар-огли має виїхати з Немирова разом з ними.

Обидва гетьманові підлеглі довго мовчали, ошелешені почутим. Хоча їм були добре відомі непостійність і неврівноваженість характеру гетьмана, у якого нерідко випадало сім п'ятниць на тиждень, такого вони не сподівалися.

— Що ж скажуть родичі тих дівчат? — спитав нарешті Азем-ага.

— Гм, родичі!.. — зневажливо усміхнувся Юрась. — Стешиних до уваги можна не брати... Двоє старих... А брат Адіке буде щасливий, коли згодом дізнається, що його сестра — дружина чи коханка великого візира... Перед ним відкриються шляхи до найвищих посад у війську падишаха. А тим часом хай, щеня, покусає собі з досади та горя лікті або, якщо забракне розуму, женеться за кримчаками...

Азем-ага схилив голову, даючи зрозуміти, що він погоджується з такими доводами. Справді-бо, вони здалися йому досить обґрунтованими. Видно, гетьман, замкнувшись після скандалу в спальні, все докладно обміркував. Сам же Азем-ага теж не залишиться в накладі. Якщо подарунок великому візирові сподобається — а в цьому можна було не сумніватися, — то візир не обмине і його, Азем-агу, своєю ласкою. А ласка другої після султана людини в імперії чогось та варта!..

У розмову встряв Многогрішний.

— Нелегко буде взяти дівчат. У хаті троє воїнів. І всі троє — турки...

Натяк був прозорий.

— Азем-ага на цю ніч відішле їх якнайдалі у караул, — різко відповів Юрась. — А ти, Свириде, з надійними людьми переодягнешся в татарський одяг і зробиш тихцем усе, що треба. Зрозумів?

— Так, вельможний гетьмане.

— От і гаразд. Ідіть, а я трохи спочину...

Вийшовши з гетьманського будинку, мурза Кучук узяв під руку салтана Газі-бея, кинув бистрий погляд по боках і, пересвідчившись, що їх ніхто не чує, сказав:

— Заздрю тобі, салтане, через якийсь тиждень-другий будеш дома... Бажаю тобі щасливої дороги!

— Дякую, мурзо. Тобі теж уже недовго тут бути, навесні помчиш у свій Буджак...

— Так, але ти забуваєш, що зі мною тут син Чора... Зовсім занудився хлопець, рветься додому. Чи не міг би ти прихопити його з собою, салтане?

— Але ж я не мав наміру заїздити до Аккермана, мурзо...

— Не треба заїздити... Твій шлях лежить повз північні буджацькі улуси, — там він зі своїми супутниками відокремиться від тебе і поверне додому...

— Згода. Хай їде!

Кучук ще раз оглянувся і понизив голос.

— Але він буде не сам...

— Хто ж буде з ним?

— Полонянки...

— А-а, розумію, — усміхнувся салтан. — Чора закохався? Чи може, ти, мурзо?.. Ну, що ж, охоче допоможу вам... Адже в мене дружина теж гяурка. Та і в тебе, наскільки я пам'ятаю...

— Так. Аллах дозволяє правовірним брати в жінки гяурок. А ніде правди діти, серед них багато красунь...

— О-о, ще й яких! — захоплено вигукнув салтан.

— Дякую тобі, Газі-бею. — Кучук зупинився і потиснув співрозмовникові руку. — Про одне прошу тебе — нікому ні слова!

— Охоче обіцяю. Тим більше, що це нічого мені не коштує! — салтан весело засміявся.

— Коли ти вирушаєш?

— Досвітом вирушу... Тепер день короткий, а я хочу по дорозі заглянути в навколишні села, щоб не з порожніми руками повертатися в Крим. Ха-ха-ха!

— Чора не примусить чекати на себе. Буде вчасно!

Вони розстались, і кожний повернув у свій бік: Газі-бей до воріт, а Кучук знайшов сина і з ним, ніким не помічений, шмигнув у темні суточки між будівлями. Перечекавши там, поки всі з майдану розійшлися, визирнув з-за рогу.

— Ходімо!

Вони прокралися мимо гетьманського будинку, мимо заметених снігом стаєнь, звідки чулося глухе форкання коней, і швидко попростували до будинку, відведеного гетьманом для сім'ї Звенигор і трьох яничарських старшин. Там світилося. Кучук зупинився біля

плоту, заглянув через нього у двір і, приклавши до рота долоні, тричі глухо кашлянув:

— Кхи, кхи, кхи!

Із темряви у відповідь долинув подібний кашель. Потім почулося шарудіння, скрипнув під ногами сніг — і з-за плоту показалася гостроверха татарська шапка.

— Сюди, мурзо! Сюди! — Татарин підвівся на повний зріст.

— А де інші? — спитав тихо Кучук.

— Всі тут — у засідці...

Кучук і Чора легко переплигнули через невисокий пліт і пішли слідом за сейменом, котрий привів їх у затишне місце між сараями, звідки було видно ґанок і вікна хати. Тут, закутавшись у теплі кожухи, стояло ще троє. Побачивши мурзу, вони вклонилися йому. Це були віддані Кучукові люди, готові виконати все, що він накаже.

— Одяг захопили? — спитав мурза.

— Захопили.

— За хатою стежили весь час?

— Так.

— Ну й що?

— Дівчата повернулися в супроводі двох турків. Третього з ними не було.

— Гм, доведеться відправити їх до праотців, — твердо сказав мурза. — Шкода, що нема третього, і його б заодно, щоб не здійняв передчасно тривоги... Ну, що ж — почекаємо, поки всі поснуть!

Він обіперся об дерев'яну стіну і замовк, не зводячи очей з освітлених вікон. Ждати довелося недовго. Через деякий час скрипнула хвіртка — і на подвір'ї з'явилася темна постать.

— А ось і третій, — прошепотів Кучук задоволено. — Всіх разом і накриємо.

Але цей третій повівся не так, як личило б господареві. Він швидко перебіг подвір'я і, замість того, щоб піднятися на ґанок, загрюкав кулаком у вікно. На ґанку з'явився Сафар-бей.

— Хто тут?

— Азем-ага наказав, щоб ви, ага Сафар-бей, і Якуб-ага негайно прибули до нього! — почувся голос незнайомця.

— Що там стряслося?

— Не знаю... Наказано — не гаючись!

Сафар-бей якусь хвилину мовчав, потім зник за дверима. А перегодя вийшов з Якубом і в супроводі посланця Азем-аги швидко пішов з двору.

— Гм, здається, нам допомагає сам Аллах. — знову прошепотів Кучук. — В хаті залишилися самі жінки та немічний дід, який не зможе вчинити опору...

— Що ми з ними зробимо, тату? — спитав Чора.

— Побачимо...

— Я не хотів би їх убивати!

— Пов'яжемо — і хай лежать до ранку.

Перечекавши якийсь час, Кучук дав знак своїм людям і, пильно оглядаючись довкола, почав повільно наближатися до хати. Та раптом до його слуху долинув скрип снігу. Мурза миттю присів за заметом. Чора і сеймени затаїлися біля нього.

Хтось зайшов у двір і попростував прямо до ґанку. Мурза подумки вилаявся. Все так гарно складалося, могло обійтися без бійки і кровопролиття, а головне — без шуму і крику. Так ні ж — несе котрогось із тих зарозумілих турків! Отже, доведеться неминуче пускати в хід зброю!.. Він напружено вдивлявся в темряву і міркував, що робити: прикінчити непроханого свідка зараз чи дозволити йому піднятися на ґанок і відчинити двері.

Та ось незнайомець вийшов на освітлену місцину насупроти вікна — і Кучук упізнав у ньому перевдягнутого в татарський одяг Свирида Многогрішного. Мурза здивувався — що йому тут треба?

Та ще більше він здивувався, коли за Многогрішним із темряви виринув цілий десяток пахолків, теж перевдягнутих татарами.

«Еге-ге! Тут пахне смаленим, хай йому чорт! — замалим не свиснув мурза, але вчасно спохватився. — Що ж затіває той божевільний Юрасько? Адже Многогрішний тут не по своїй волі, а з наказу гетьмана. В цьому можна не сумніватися...»

Мурза зробив своїм людям знак, щоб принишкли і не подавали жодного звуку, а сам, лігши у пухкий сніг і визираючи обережно з-за замету, почав пильно стежити за тим, що робиться біля хати.

Тим часом Свирид Многогрішний піднявся на ґанок і загрюкав у двері. За шумом вітру мурзі не чути, що він сказав, але видно, як відчинилися двері і на порозі з'явився сивоголовий дід. В ту ж мить пахолки штурхонули старого в груди і прожогом кинулись у сіни. Многогрішний залишився на ґанку.

З хати долинули приглушені скрики, гупання ніг. Потім надовго запала тиша. Чувся тільки посвист вітру, та жалібно скрипіла стара кострубата груша, що тьмяно бовваніла біля причілка.

Через деякий час двері розчинилися знову, нападники винесли два довгі важкі згортки і швидко зникли з ними в нічній темряві.

Кучук схопився і люто тупнув ногою. Прокляття! Це ж у нього з-під самого носа вирвано рідкісної вартості здобич, на яку він гострив зуби ще за Дніпром. Він не мав ні найменшого сумніву, що Многогрішний викрав дівчат. І, звичайно, зробив це з наказу гетьмана.

Мурза швидко підняв своїх людей.

— Бачили?.. Ми не повинні втратити їхній слід! Ходімо! — коротко кинув він і перший рушив за нападниками.

Чора порівнявся з батьком, спитав схвильовано:

— Вони викрали дівчат?

— Так.

— Куди ж їх несуть? До гетьмана?

— Мабуть.

— О Аллах, ми втратимо їх!

Але Многогрішний поминув гетьманський дім і повернув до посадської брами. Це здивувало Кучука. Отже, дівчат несуть не до гетьмана? Тоді куди ж?

Він ще більше здивувався, коли побачив, що Многогрішний, а з ним і його пахолки зі здобиччю без затримки пройшли мимо варти і швидко попростували на Шполівці.

Це ускладнювало обстановку. Шполівці — передмістя велике, з багатьма плутаними вулицями й завулками, тож легко збитися зі сліду. Крім того, тут мешкає чимало городян, розташовані татарські й турецькі залоги. Про те, щоб відбити дівчат, як сподівався Кучук, годі й думати. Зразу зчиниться шум — і підніметься все місто.

До того ж Кучук почав здогадуватися про справжню мету викрадення дівчат. Він давно розкусив характер Юрася Хмельницького, людини жорстокої і мстивої, і тепер не сумнівався, що гетьман не забув образи і готує над дівчатами якусь мерзотну розправу. От тільки яку? Убивство? Навряд. Та й не посміє він робити це в самому Немирові, оскільки йдеться про туркеню, брат якої служить у війську падишаха. Продаж? Теж малоймовірно... Тоді залишається подарунок?.. Але кому? Безперечно, якійсь високопоставленій особі, яка своєю владою може покрити злочин гетьмана!

Паші Галілю? Великому візирові? Чи самому падишахові?

Кучукові стало жарко. Він розстебнув кожуха. О шайтан! Невже справді цих дівчат Юрась призначив самому падишахові? Якщо так, то не зносити тобі голови, мурзо, коли станеш на перешкоді!

Але зразу ж він уявив голубі озеречка Стешиних оченят, її пишні густі коси, що важкою пшеничною хвилею спадали на округлі дівочі плечі, ніжні рожеві щоки і принадний, по-дитячому трохи наївний усміх; уявив смагляву красу Адіке, що затуманила голову самому гетьманові, — і п'яний хміль ударив йому в голову. Він ще сам не міг до ладу розібратися в своїх почуттях. Ще сам не знав, котрій з дівчат віддасть перевагу. Хотів обох мати в своєму гаремі. А час тоді покаже... Та все ж більше йому подобалася пшенично-коса гяурка Стеха. Чому — і сам не знав. Може, тому, що в противагу йому, чорному, мов цигану, мала молочно-ніжну шкіру і біляве волосся?..

«Е-е, будь що буде! — подумав Кучук. — Не випущу з рук ту золотокосу пташину!.. Обох — небезпечно. А одну — Стеху... Хіба, може, ладком домовитися з Многогрішним? Невже старий пес відмовиться від грошей?.. Тоді хай нарікає на самого себе! Перейму в степу — вирубаю всіх до ноги! Щоб жодного свідка не лишилося! А дівчата — в такому випадку обидві — стануть моїм ясиром!»

Він не відставав від Многогрішного і незабаром побачив, як той завернув у глухий провулок і, відпустивши там пахолків, завів дівчат до невеликої хатини-пустки. Перечекавши, поки пахолки зникнуть у нічній імлі, Кучук з людьми оточив хатину і тихо постукав у двері.

— Хто там? — почувся голос Многогрішного. — Це ти, Федоре? Мабуть, він ждав когось.

— Відчини, пане хорунжий! Це я — Кучук!

Многогрішний довго мовчав. Потім брязнув засув. На ґанку з'явилася темна постать.

— Чого тобі, мурзо? Як знайшов мене тут?

— Йшов по сліду... От і знайшов!

Многогрішний злякався і хотів було шуснути в сіни, та мурза, а потім і Чора перегородили йому шлях до відступу.

— Чекай, пане хорунжий, маю щось сказати! — притиснув його до стіни Кучук.

— Що ти маєш сказати? — видихнув злякано Многогрішний, відчуваючи, як цупкі пальці підбираються йому до горла. — Чого тобі треба?

— Ми бачили, як ти викрав дівчат... Скажи — для чого? Куди маєш подіти їх?

Многогрішний затіпався, але мовчав.

Кучук притиснув його дужче, а Чора приставив до грудей ятаган.

— Мурзо, не змушуй мене розкривати чужу таємницю! — прохрипів Многогрішний. — Бо не зносити нам обом голів!

— Байдуже! Якщо будемо розумні, то не загубимо їх — ні я, ні ти!.. Скажи — це наказ гетьмана?

— Так.

— Я здогадувався... Куди ж ти маєш їх подіти?

— Відвезти в Кам'янець...

— Паші?

— Щоб передав самому Кара-Мустафі.

— Обох?

— Власне, одну — Адіке...

— А другу?

— А другу — за компанію... В подарунок паші Галілю... Не розумію, для чого це тобі треба знати?

— Віддай мені ту другу — Стеху! Ось що мені треба!

— Але ж...

— Ти нічим не ризикуєш, пане хорунжий. Звідки гетьман дізнається — довіз ти обох дівчат чи одну? В разі чого — скажеш, що тікала і... А щоб не вважав себе скривдженим, я добре заплачу! Ось маєш! — і Кучук потряс перед носом ошелешеного і в смерть переляканого Многогрішного невеликим оксамитовим капшуком. — І держи язик за зубами! А я теж, звичайно, держатиму!

Дзвін золота подіяв магічно. Многогрішний обм'як і, відчувши, як розслабли на горлі пальці, полегшено зітхнув:

— Ху-у! Ну, й налякав же ти мене, мурзо! І чого б відразу так не сказати — по-людськи?.. Заходьте до хати — беріть собі ту дівку! Та мерщій тікайте, бо незабаром сюди прибудуть мої люди! — і він, зваживши на долоні, опустив собі в кишеню туго напханий капшук.

Відштовхнувши варту, до світлиці вбігли вкрай стривожені й схвильовані Младен, Ненко і Якуб. Не дотримуючись правил етикету, заведеного при гетьманському дворі, вони оточили Юрася Хмельницького, котрий стояв біля столу з Азем-агою і мурзою Кучуком.

— Гетьмане, що це все означає?! — вигукнув Ненко, люто блискаючи чорними очима. — Де поділися дівчата? Де моя сестра?

— Я теж хотів би це знати, — не ображаючись на тон, яким звернувся до нього молодий ага, відповів Юрась. — Мені ось тільки що доповіли, що салтан Газі-бей, від'їжджаючи до Криму, сплюндрував навколишні села і взяв ясир... Я не допущу, щоб союзники грабували і розоряли мій край! Я напишу великому візирові про це...

— Але ж хтось мусить знати! — втрутився Младен. — Де була варта?

— Варта нічого не знає, — подав голос мурза Кучук і згорда кинув погляд на розгублених і пригнічених турків. — Після півночі біля воріт стояли мої люди, і жоден з воїнів не помітив нічого підозрілого.

— Але ж не нечистий дух виніс їх із посаду, мурзо! — раптом люто гаркнув Юрась. — Ти перший мусиш дбати за безпеку міста і всіх нас!.. Якщо піде так і далі, то одної ночі, чого доброго, викрадуть не тільки наречену гетьмана, а й самого гетьмана!

Він розлютувався не на жарт. Зблід. З рота бризкала слина. Палаючі очі метали блискавки. Права рука судорожно шарила біля боку, де мала бути шабля, але не знаходила її.

Ніхто ще не бачив гетьмана таким схвильованим і гнівним. І головне, його схвильованість і гнів здавалися цілком природними й щирими.

Ненко переглянувся з Младеном. В очах посивілого воєводи стояла безмірна туга. Йдучи сюди, він сподівався, що Златка тут, що викрадення її і Стехи — діло рук гетьмана. Тепер же він не знав, що й думати. Якщо правда, що кримчаки взяли ясир, то можна гадати, що вони могли викрасти і дівчат, тим більше, що стара Звенигориха і дід Онопрій в один голос твердять, що напали на них татари.

Мурза Кучук намагався виправдатися, але Юрась не захотів його слухати, і мурзі не залишалося нічого іншого, як відійти до вікна і, склавши на грудях руки, заглибитися в свої думки.

А думав він про те, що ніхто з присутніх, крім нього, не знає правди. Гетьман гадає, що в цю мить Свирид Многогрішний везе дівчат у Кам'янець і там передасть кому потрібно. Азем-ага, напевне, думає те ж саме, бо навряд щоб Юрась утаїв від нього цю свою затію... І не знають вони, що Кучук-бей обвів їх обох навколо паль-

ця, що одна з дівчат у цей час у супроводі Чори і вірних сейменів верстає шлях у зовсім протилежний бік — на схід...

В серці Кучук-бея клекотіла радість. Уявивши, як розлютується — на цей раз не удавано, а насправді — гетьман, коли дізнається про це, він ледве стримав зловтішну усмішку.

Тільки Азем-ага був незворушний, хоча в душі дивувався умінню гетьмана вдавати із себе невинне ягнятко.

— Треба кинути всіх людей на пошуки, — сказав Ненко. — Не гаючись!

— Так, ми кинемо всіх на пошуки, — погодився гетьман. — І передусім — у погоню за Газі-беєм... Думається мені, що дівчата не поминули його рук.

— Я поїду! — вигукнув Ненко. — Дайте мені загін воїнів!

— Ні, поїду я! — раптом виступив наперед мурза Кучук. — Моя провина, що варта нічого не помітила, тож я і мушу спокутувати її... Клянусь Аллахом, якщо дівчата викрадені Газі-беєм, йому непереливки будуть!.. Я відберу їх і привезу до Немирова!

Юрась мовчки хитнув головою, і Кучук швидко вийшов з покою.

— А ви, — гетьман глянув на Ненка, Младена і Якуба, — перевірніть увесь Немирів! Не виключена можливість, що дівчата десь тут.

Коли всі вийшли, він повернувся до Азем-аги:

— Дорогий мій Азем-ага, тобі ж доведеться прослідкувати, щоб ніхто не кинувся вслід за Многогрішним... І щоб взагалі всюди був належний порядок...

— Гаразд, гетьмане, — коротко відповів Азем-ага і, не поспішаючи, з незалежним виглядом вийшов надвір.

9

У Немирові пошуки ні до чого не привели. Надвечір повернувся Кучук. З його слів і зі слів його людей виходило, що Газі-бей, набравши по дорозі бранців і бранок, швидко зник у дикому полі, де хуртовина замела всі сліди. Отже, мурза теж повернувся ні з чим.

Зрозумівши, що більше сподіватися ні на що, Младен і Ненко вирішили, поки не пізно, рятувати Арсена. З цією метою Ненко розшукав хатину, де переховувались Арсенові друзі, і розповів про те, що трапилося з козаком та дівчатами.

Палій дав наказ виступити. Коли стемніло, загін запорожців таємно пробрався до руїн старої кам'яної церкви, що стояла неподалік од Викітки. Ненко розшукав на Шполівцях Іваника і попередив, щоб усі дубовобалчани, хто захоче тікати з Немирова, тримали напоготові коней.

Незабаром до церкви прибув Сава Грицай зі своїми людьми.

— Все готово? — спитав Палій. — Драбини з вами?

— Так. П'ять драбин... У кожного — пістоль, а то й два. Ятагани та ножі... Все готово, — відповів Сава.

— Скільки привів людей?

— Зі мною — двадцять п'ять...

— Та нас три десятки... Зовсім непогано!

— Поколошкаємо татар! — кинув хтось із гурту.

Палій підвищив голос, щоб усі чули:

— Ні, друзі, ми йдемо не для того, щоб колошкати татар... Запам'ятайте: ми йдемо, щоб визволити наших друзів. А для цього передусім потрібна тиша. Тиша й обережність... Не забувайте, що у Юрася тисяча вояків. Ми повинні не тільки безшумно проникнути на Викітку, а й так же безшумно вийти з неї, щоб не накликати на себе погоні. Зрозуміли?

— Зрозуміли! — почулися голоси.

— От і гаразд... Частина з нас пробереться в посад. Решта залишиться тут... Але ті, хто залишиться, мають в разі потреби прийти нам на допомогу. Якщо почуєте постріли — а це означатиме, що нас викрито, — нападайте на ворота фортеці... Ясно?

— Так!

— Тоді — рушаймо... І хай не оминає нас щастя!

Вони швидко спустилися з горба і попростували через став до Викітки. Там, на фортечному валу, їх уже ждав Ненко. Він закріпив кинуті знизу вірьовочні драбини і, пересилюючи шум вітру, гукнув:

— Піднімайтеся, другарі!

Півтора десятка темних постатей стрімко подерлися на засніжений палісад. В ясну ніч звідси було б видно весь Немирів, а тепер крізь снігову круговерть ледве пробивалося кілька жовтавих вогників, що блимали у вікнах найближчих хат. Залишивши трьох козаків на чатах, Палій віддав наказ спускатися вниз.

Ішли один за одним, щоб не розгубитися в темряві. Ненко показував дорогу. Як було домовлено раніш, вів прямо до ями.

— Ось у цьому будинку живе Арсенова сім'я, — пояснював, показуючи на темні обриси чималої хати. — А там — дім гетьмана. Обабіч нього розташовані будівлі, де мешкає Азем-ага з яничарами та сейменами, які охороняють гетьмана... Зараз вони всі сплять, тільки в гетьманському будинку вартує двоє сейменів... А ген там, прямо перед нами, посеред майдану, знаходиться яма, повна в'язнів.

Палій зупинився.

— Тепер ми підемо вп'ятьох: Ненко, я, Роман, Спихальський і Сава, — сказав він. — Решті ждати нас тут і бути напоготові. Якщо буде потрібно, я подам знак... Ходімо, друзі!

Біля ями стовбичило двоє вартових. Закутавшись у кожухи і натягнувши на самі очі гостроверхі малахаї, вони стояли спинами до вітру і пританцьовували, щоб зігріти ноги.

Ненко прискорив ходу і, випередивши товаришів, наблизився до них. Упізнавши знайомого яничарського агу, сеймени не запідозрили нічого поганого. Вони знали, що в'язнів на допит водять не тільки вдень, а й уночі. Тому продовжували тупцяти, не звертаючи уваги на те, що троє незнайомих воїнів зупинилися позад них.

— Тут усе гаразд? — спитав Ненко. — Нічого не трапилося?

— Все гаразд. Якші! Якші! — закивали головами сеймени.

Це були їхні останні слова. В ту ж мить несподівані удари ятаганів звалили їх на землю. Роман і Спихальський відтягли тіла вбік і прикидали снігом. А Ненко і Палій швидко зірвали з ями засніжену мату, спустили вниз драбину.

З ями почувся стогін, видно, драбина зачепила когось.

— Арсене! Арсене! Друже! — загукав Палій. — Ти тут? Вилазь!

Всі схилилися над ямою, з нетерпінням чекаючи Арсенової появи. Але у відповідь — незрозуміла тиша. Чулося тільки стримане покашлювання простуджених людей та шелест соломи.

— Арсене, виходь! Що ж ти? Це ми, холера ясна! Ми тут-ка! — нахилився над ямою Спихальський. — Прийшли визволяти тебе!

Скрипнула драбина, хтось поліз нагору. Показалася в темряві чиясь кудлата голова.

— Хто ви? Якого Арсена питаєте? Чи не запорожця? — запитав незнайомець.

— Так, так, запорожця. Де він? Що з ним?

— А хто ж ви такі будете? — знову почав допитуватися незнайомець, перекидаючи ногу через верхній щабель.

— Його друзі, хай тобі грець, чоловіче, — не стерпів Палій.— Хіба не бачиш?.. Де ж Арсен?

— Його нещодавно взято до гетьмана на допит.

— Ох, чорт! — вилаявся Роман. — Як нам не щастить!

— Холера! — видихнув прокляття Спихальський.

Всі були приголомшені. Ніхто не сподівався на таке. Першим отямився Палій.

— А Мирона Семашка там внизу немає?

— Мирона?.. Він тут... Але його так скатували, що ледве дихає.

— То він сам вилізти не може?

— Куди йому! Ноги почорніли, мов головешки... Тільки й того, що живий, бідолаха.

— То виносьте гуртом його сюди. Та скоріше!.. І всі, кому на волю хочеться, хай вилазять!

Почулися радісні вигуки. Тільки тепер в'язні зрозуміли, що їм несподівано усміхнулася доля. Найдужчі підняли Мирона, передали наверх. Один по одному почали вилазити інші.

— Саво, виводь усіх! Та обережно несіть Мирона. А ми підемо на пошуки Арсена.

Коли Сава з гуртом людей зник у темряві, Палій з Романом і Мартином витягли з ями драбину, отвір закрили матою і на хвилину задумалися.

— Доведеться відвідати клятого Юраська, — сказав Палій. — Не хотілося, але що поробиш! Як думаєш, Ненко?

— Іншого виходу нема.

Мартин і Роман теж погодилися з цією думкою. Та й що можна було вигадати інше?

— Тоді веди нас, Ненку. Знімемо вартових — і прямо в гості до гетьмана. Ото зрадіє!.. Тільки тобі, я думаю, не варто показуватись перед ним, — сказав Палій.

Ненко на знак згоди мовчки кивнув головою і перший попростував до гетьманського будинку.

10

У грубці весело палахкотіли сухі дрова, приємне тепло розливалося по чималому покою. Та Арсен все ніяк не міг зігрітися після доби, проведеної у холодній, сирій ямі. Та й на серці було важко.

Він сидів на міцному дубовому стільці, руки були прив'язані міцною вірьовкою до бильця, і він не міг ними поворухнути.

Крім нього, в покої знаходився тільки Юрій Хмельницький. Він сидів насупроти козака, за широким столом, і пильно дивився на нього.

— Козаче, якщо ти скажеш правду, я обіцяю тобі життя і волю, — тихо промовив гетьман. — Не треба упиратися... Ми знаємо, хто ти, як звешся, звідки прибув. Нам хочеться тільки знати, з чим ти прибув сюди. З якою метою? Вислідити і вбити мене? Чи вивідати, що робиться в Немирові? Відповідай!

Звенигора мовчав. Сказати правду він, звичайно, не міг, бо не хотів відкрити своїм ворогам справжню мету приїзду, не хотів, щоб вони знали про його зв'язки зі Златкою, Ненком, Младеном, Якубом, про його сім'ю... Ще вчора ввечері він зрозумів, що Многогрішний не пам'ятає Златки або ж ніколи не бачив її в Аксу. Отже, з цього боку можна не боятися викриття. Ну, а від нього вони небагато дізнаються... Однак, щоб виграти час, він вирішив схитрувати.

— Ясновельможний пане гетьмане, скажу, як на сповіді. Так, я приїхав з Січі. Мене прислав Сірко...

— З чим? — Хмельницький не міг приховати зацікавленості, що заблищала в його очах.

— Вчора я не хотів говорити в присутності чужинців... А сьогодні скажу... Гадаю, пан гетьман...

— Можеш казати все відверто, — запевнив Юрась.

— Гаразд... Отже, мене прислав кошовий до вашої милості, пане гетьмане. Кошовий велів передати, що сподівається на добропорядність пана гетьмана і вручає долю свого посланця у ваші руки.

— Можеш не турбуватися, — запевнив Юрась. — Тобі ніщо не загрожує.

— Тоді навіщо мене зв'язано? Навіщо кинуто в яму?

— Ми не знали, хто ти. До того ж...

Гетьман зам'явся.

— Розумію. У присутності яничарів і татарських мурз ви інакше не могли зі мною повестися? Чи не так? — допоміг йому Звенигора.

— Ти догадливий, козаче, — погодився гетьман. — Ну, кажи далі!

— Тоді розв'яжіть мені руки. Інакше я не буду говорити... Чого вам боятися? За дверима ж варта!

— Я не боюся тебе... Це зроблено на той випадок, коли сюди зайде хто-небудь з чужинців, як ти кажеш, — вивернувся Юрась. — Отже, потерпи трохи... Мені не хотілося б, щоб нас бачили за мирною бесідою. Адже сам розумієш, що за мною тут стежить десять пар очей...

— Тоді чого сидіти тут?

— Як це? — не зрозумів Юрась.

— Який же ви гетьман, коли ваші руки теж зв'язані, як і мої? За кожним вашим кроком стежать чужинці! Ви виконуєте їхню волю... Чи не пора, пане гетьман, кинути все і повернутися до свого народу? Саме про це і хотів знати кошовий Сірко... Він дуже любив і високо цінив вашого батька і сподівається, що Богданів син відсахнеться од споконвічних ворогів наших — турецького султана і кримського хана, які за останні п'ять-десять років винищили пів-України, і разом з козаками лівобережними і запорожцями стане супроти них! В такому разі народ простить і забуде провину вашу...

Юрась зблід. Ледве стримуючи себе, сказав:

— Як же мислить собі кошовий Сірко моє повернення в лоно народу нашого? Навіть коли б я хотів це зробити, то турки не дозволять. Мене зразу схоплять!

— Ми допомогли б. Аби тільки на це ваша згода.

— Отже, Сірко пропонує мені зраду?

— Зрадити можна друзів, товаришів, народ свій, вітчизну... Але втечу від ворогів наших не можна назвати зрадою.

— То мої союзники!

— То наші найлютіші вороги!.. Султан Магомет зараз робить на нашій землі те, що колись робив Батий, — до ноги винищує населення... Ніщо не може виправдати вашого союзу з ним.

— Ти ще хлопчисько — і нічого не розумієш! — вигукнув роздратовано гетьман. — Жорстокість і насилля — невід'ємна ознака всякої влади.

— Так, влада — це *насилля, але розумні правителі обмежують його законом,* через який навіть самі, якщо вони поважають себе,

не повинні переступати і не переступають. А де нехтується закон, там починається свавілля і жорстокість... Ні султан, ні хан не дотримуються навіть у себе на батьківщині законів, то чого ж ви хочете від них тут, на чужій землі, серед чужого їм народу?

Гетьман, видно, не сподівався такої відповіді від простого, на перший погляд, козака і був здивований і його думками, і його мовою. Але раптом до його свідомості дійшло, що, може, козак натякає на те, що й сам гетьман чинить беззаконня, катуючи жителів цього краю і вимагаючи від них золота, срібла та інших коштовностей. Він почервонів і зловісно втупився холодним поглядом у сміливця, який не відвів своїх очей. Це ще більше розлютило Юрася: він не терпів, коли хто-небудь намагався передивитися його.

— Сірко знав, кого посилав, — з притиском промовив він. — Ти, козаче, маєш гострий язик. Але ти мусиш відати, що часто язик — наш ворог — і через нього не одна голова злетіла з пліч!..

Це була пряма погроза. А Звенигора знав, що у Юрія Хмельницького, людини нестриманої, хворобливо вразливої, навіть шаленої, від погрози до рішучого вчинку — один крок. Побачивши, як люто блиснули чорні гетьманові очі, він здригнувся і пожалкував, що був такий відвертий.

— Ясновельможний пане гетьмане...

Але Юрась перебив його.

— Всі запорожці — мої вороги! Коли б я міг, то всіх віддав би султанові на каторгу! І ти був би серед них не останній!

Хтозна, чим би кінчилася ця незвичайна розмова, коли б раптом не розчинилися двері і на порозі не виросла постать Семена Палія. Гетьман отетеріло дивився на незнайомця, за яким з темних сіней ввалювалися в покій озброєні люди. Здавалося, йому відібрало зненацька мову.

— Слава Богу, ми встигли! — вигукнув Палій, кидаючись до Арсена і розрізаючи у нього на руках вірьовки.

— Арсене! Брате! — Роман схопив Звенигору в обійми, міцно поцілував у щоку. — Так ми перехвилювалися за тебе!

А позаду стояв, розкинувши руки, Спихальський і радісно, мало не плачучи, усміхався. Вуса його настовбурчилися і ворушилися, мов у кота, а в очах блищала сльоза. Коли Роман випустив Арсена з обіймів, пан Мартин згріб козака у свої ведмежі лапи і міцно притиснув до грудей.

— Живий, голубе! Живий, холера! — загув Арсенові на вухо. — Ось скинемо ми тобі штани та всиплемо духопелів, лайдаку ти мій любий, щоб знав, як лізти поперед батька в пекло! Щоб слухався старших, коли вони тебе наставляють на ліпше!

Відштовхнувши Арсена від себе, він насправді дав йому міцного ляща по спині і кулаком витер мокру щоку. Радість поляка була така безпосередня і щира, що Арсен, сміючись, схопив його за плечі і чмокнув у шорсткі, мов дротини, вуса.

— Дякую, Мартине! Дякую, братове! — вклонився він і враз посерйознішав. — Гадаю, ви сюди завітали ненадовго?.. Діло зроблено — тож пора, мабуть, прощатися з господарем цієї хати?

Всі повернулися до Юрія Хмельницького. Гетьман укляк за столом і повними жаху очима дивився на обсипаних снігом козарлюг, які хтозна-звідки і як ввірвалися сюди.

— Чолом, пане гетьмане! — сказав Палій. — Правду мовити, не сподівався я тебе побачити вже коли-небудь. А от довелося. Недарма кажуть, гора з горою не сходиться... Либонь, літ сімнадцять минуло з того часу, як востаннє бачилися...

— Ти хто? — хрипко спитав Юрась.

— Був колись козаком Ніжинського полку... Пам'ятаєш такий?

— Пам'ятаю...

— А зараз — вільна птаха: абшит одержав... Став запорожцем...

— Чого ж ти хочеш від мене?

— А нічого!.. Ось визволив товариша, а тепер дивлюся на тебе — невже ти справді син Богданів?

— Тобто?

— Не віриться... Коли б гетьман побачив, що ти накоїв на Україні, вишкребку, він тебе сам, своїми руками задушив би, мов паршиве щеня!

— Ти хочеш убити мене?

Вони твердо дивилися один одному в вічі. Були майже ровесники. Палій, правда, був на кілька років старший, але мав вигляд навіть молодшого. Доля звела їх сьогодні і поставила віч-на-віч. Один з них уже був широко знаний як на Україні, так і далеко за її межами, про другого ще майже нікому нічого не було відомо. Один закінчував свій шлях, сповнений тривог, ударів долі, злетів і падінь, хоча й не знав про те, другий теж не міг прозирати майбутнього, але доля судила йому ще довге життя, сповнене не менших тривог, ударів, злетів і падінь. Один зажив слави великого нещасливця в особистому житті, руйнівника і губителя вітчизни, мучителя і жорстокого вбивці; другий ще не мав ніякої слави і навіть не підозрював, що стане відомим на всю Україну.

І ось доля звела їх і поставила одного проти одного: хирлявого, слабовольного Юрася Хмельницького і високого, дужого, мов дуб, сильного духом Семена Палія.

Побачивши, як розширилися від жаху очі гетьмана, Палій гірко усміхнувся і сказав:

— Якщо правду мовити, ти давно заслужив шибениці, Юрію!

— Чому ти мене так називаєш?

— Бо ми ж товариші... Вилетіли з одного гнізда: Київська колегія — наша альма-матер.

— Ти вчився разом зі мною в колегії?

— Так, тільки на два чи на три роки я був старший. До речі, тут, у Немирові, жив ще один твій товариш і співучень по колегії...

— Хто ж це?

— Ти його добре знаєш — Мирон Семашко...

— Мирон Семашко?

— Якого ти кинув у смердючу яму і наказував лупцювати киями по ногах!

— О Боже!

— Щойно ми ледве теплого витягли його з ями, нелюде... За одного Мирона тебе варто б розп'ясти! А скільки ти вигубив люду разом зі своїми турками й татарами — годі й полічити!..

Юрась тремтів і поволі опускав голову. Кожне слово козака падало на нього смертним вироком, і йому ставало ясно, що пощади не може бути.

На якусь мить у покої запала тиша. Всі дивилися на схилені плечі гетьмана, на його опущену голову, на якій чорний чуб уже почав вкриватися сріблястим інеєм, на бліде, мов у мерця, обличчя і тонкі кисті рук, що лежали безживно на столі, а бачили — звичайно, кожен по-своєму — спалені міста і села, татарські чамбули, що гасали по Україні, валки невільників і невільниць, тисячі трупів, розкиданих по степах і обглемеданих вовками і здичавілими собаками. І кожен розумів, що перед ними сидить людина, на совісті якої значна частина всіх цих нещасть. І якими б високими, на її думку, цілями не керувалась вона, виправдання їй немає.

Тишу порушив Палій.

— Гетьмане, подивися навколо себе: що ти зробив з вітчизною нашою? Що полишив після себе?.. Одну руїну! Страшну руїну... І хто зна, чи знайдеться сила, яка підніме наш край з цих руїн?.. А все почалося з тебе! Це ти своїми зрадами занапастив творіння рук Богданових! З тебе почалися всі нещастя краю і народу нашого! А мав же військо, силу, владу... Ех!.. Дурна, нерозумна голово!.. Не бійся, ми не стратимо тебе... І знаєш чому?

Юрась довго сидів непорушно. Потім, видно, до його свідомості дійшли останні слова козака, і він поволі підвів голову. Однак не проронив ні слова. Тільки в очах стояло запитання — чому? — та десь у глибині спалахнула іскоркою надія.

— Тому, що ти — син Богданів! — з притиском сказав Палій. — Тільки заради світлої пам'яті батька твого даруємо тобі сьогодні життя!.. Ти як думаєш, Арсене?

— Я теж так думаю... От тільки що робитимемо з ним? Залишити тут небезпечно: зразу по нашому відході зчинить гвалт... Зв'язати хіба?

Всі задумались. Але тут вихопився наперед Спихальський.

— У яму його, сучого сина! У яму!.. Нех покуштує, як там солодко! — загримів його голос. — Хоч на єдну ніч у яму!

— Ай справді, це — думка! — підтримав поляка Роман.

Палій і Арсен не заперечували.

Вмить козаки підхопили гетьмана попід руки і, пригрозивши, що при найменшому опорові чи спробі покликати на допомогу він одержить ножа під ребро, вивели на майдан. Тут лютувала хуртовина. Вітер скажено свистів у суточках між будівлями і жбурляв в обличчя холодним снігом. Ніде не видно жодної живої душі.

Спихальський і Роман швидко відкотили мату. Арсен чобітьми почав розчищати сніг, щоб добути з-під нього приметену драбину. Та Спихальський не став чекати, штурхонув Юрася межи плечі — і той, глухо скрикнувши, полетів донизу.

— Ну, як там — м'яко, пане? — нагнувшись, спитав тихо і нашорошив вухо, прислухаючись. З ями долинув стогін. — А-а, живий-здоровий, най би тебе шляк трафив... От і добре! Спробуй, як тутай солодко, гунцвоте... Шкода, що ниньки всі в'язні втекли звідтам, а то б вони нам'яли тобі боки, будь певен!

Потім швидко накинув на отвір мату, і її зразу ж почало заносити снігом.

11

Залишатися на Викітці довше було небезпечно: кожної хвилини варта могла викрити запорожців і зчинити тривогу. Тому не гаючись, Арсен забрав матір і дідуся і, пригнічений сумною звісткою про зникнення Златки і Стехи, що як сніг упала йому на голову, залишив з товаришами фортецю.

З руїн церкви невеликий кінний загін мав повернути на схід, до старовинного городища, що лежало у вибалку за кілька верст від Немирова. Там була призначена зустріч з Іваником та іншими дубовобалчанами, котрі мали приєднатися до козаків, щоб спільно тікати з під влади турків.

Прощалися в темряві. Младен обняв Арсена, поцілував в обидві щоки.

— Прощай, сину, — сказав глухо. — Ми з Ненком залишимося тут... Не вберегли Златки... Нема сумніву, що її захопив султан Газі-бей, і ми постараємося вирвати її з Криму. Ненко — так ми домовилися — знову піде на службу в яничарський корпус, йому легше буде порушити клопотання перед султаном чи великим візиром про покарання Газі-бея і повернення Златки... Не забуватимемо також і про Стеху...

— Дякую, батьку, — сумно відповів Арсен. — Вірю, що ви зробите все, щоб визволити дівчат... Я теж не сидітиму, склавши руки. Я знайду шлях у Крим, розшукаю там Газі-бея, і горе йому!

— Його не треба довго розшукувати. То ак-мечетський салтан...

— В самій серцевині Криму сховався хижий яструб. Але я знайду його і під землею. Будьте певні! А якщо вам пощастить напасти на слід Златки і Стехи, то дайте мені знати в Січ.

— Обов'язково дамо... І від тебе чекатимемо радісних вістей, — у Младена здригнувся голос. Старий воєзода на хвилину замовк, а потім, переборовши хвилинну слабість, узяв Арсена і Палія за руки, відвів убік, сказав зовсім тихо, але твердо: — А тепер, друзі, слухайте уважно: від кам'янецького паші до гетьмана вчора прибув чауш із надзвичайної ваги звісткою...

— Якою?! — вигукнули одночасно козаки.

— Навесні цього року, найпізніше — влітку, візир Кара-Мустафа кине своє військо на Київ! Якщо йому пощастить легко і швидко взяти місто, він перейде на Лівобережжя...

— Ось як! — Палій і Арсен не могли приховати радості. — Це ж звістка, якій ціни нема!

— Але це ще не все... Перед походом візира кримський хан з ордою має пошарпати Лівобережжя, а буджацькі татари разом з яничарами — відбудувати зруйновані запорожцями в пониззі Дніпра турецькі фортеці... Гадаю, що ви й самі розумієте, що ці вісті треба негайно передати куди слід!

— Спасибі, батьку, — Арсен міцно притиснув Младена до грудей, потім обняв Ненка. — Спасибі, брате... Все буде зроблено як треба!

Повернувшись до Якуба, він хотів обняти і його, але старий раптом сказав:

— Ні, Арсене, не прощайся зі мною: я їду з вами...

Вигук здивування вирвався з грудей Арсена, Младена і Ненка.

— Якубе, що ти надумав? — кинувся Младен.

— Так треба, Младене, — спокійно відповів той. — Якщо Златка опиниться на Україні, я їй заміню тебе, буду батьком... Та й до Арсена приросло моє серце, як до сина. А тут мені нічого робити. Якщо запитає хто, де подівся, скажете — загинув... На батьківщині у мене нікого нема, нікому я там не потрібний. А тут... я вірю, що знайдеться Златка, а в неї один шлях — до Арсена! То й я з ними!

Розчулені Младен, Ненко і Арсен обняли старого і так, обнявшись, постояли в мовчанні якусь хвилину. Потім Младен опустив руки.

— Все... Їдьте! Та не забувайте, що ми тут і можемо передати для ваших воєвод не одну цікаву новину!

— Ми знайдемо вас, батьку, — сказав Арсен і перший рушив у темряву ночі.

12

Оглушений і до смерті наляканий, Юрась довго лежав на купі гнилої соломи. Коли свідомість прояснилася, він підвів голову, ворухнув руками й ногами, щоб пересвідчитися, що цілі, а потім сів і обіперся спиною об вогку, ослизлу стіну. Сидів непорушно й отупіло, все ще не вірячи, що живий, аж поки задушливо-нудотний

сморід і сирий могильний холод, що почав забиратися йому під жупан, не повернули його остаточно до пам'яті.

Він схопився на ноги. Несамовита лють враз переповнила все його єство і скаламутила розум. Дикий, звірячий крик вирвався з горла.

— А-а-а!..

Він кричав і бив кулаками в стіну, задираючи голову вгору, як вовк, і тоді його крик був схожий на вовче виття.

— У-у-у!..

Та його, звичайно, ніхто не чув і не міг почути. Голос даремно бився об покриті памороззю стіни і глухнув десь високо вгорі, під товстою очеретяною матою, якою було прикрито отвір ями.

Він розумів, що його ніхто не почує, але тваринний страх і злоба примушували його кричати. І він кричав. Кричав до хрипоти, аж поки зовсім знесилів і сів у знемозі на солому. Якийсь час мовчав, не знаючи, що робити. Найпростіше було ждати ранку, адже його, безумовно, кинуться шукати... Але думка, що йому доведеться до дня сидіти в цій смердючій ямі, сповнювала його шаленством. Крім того, він уявляв, як вилазитиме звідси, брудний, виваляний у нечистотах і напівзотлілій соломі, на очах багатьох воїнів, як завтра весь Немирів потішатиметься з його пригоди, — і нова хвиля люті й розпачу ударила в груди. Схопившись у нестямі на ноги і виставивши наперед руки, швидко пішов попід стіною, сподіваючись у темряві намацати драбину, хоча знав, що її тут нема... Раптом спіткнувся і впав, шугнувши руками аж по самі лікті в рідке холодне багно... Бр-р-р... Тільки цього не вистачали! Мов із вогню, вирвав руки, порачкував назад, витерся вогкою соломою, ліг, зіщулившись, мов цуценя, і тихенько заплакав...

Витягли його з ями тільки на другий день.

До того часу переляканий Азем-ага перевернув усю Викітку і весь Немирів, послав кінні татарські загони в степ, гадаючи, що Хмельницький утік. Але все даремно. Гетьман зник, як у воду впав. Татари повернулися теж ні з чим: сніговій замів усі стежки й дороги, всі людські й звірячі сліди... І тільки тоді, коли хтось із гетьманських охоронців, бредучи двором, зачепився за приметений снігом труп вартового, Азем-ага здогадався заглянути в яму. Його подиву й радості не було меж: там один-однісінький на купі соломи лежав, скоцюрбившись, гетьман і тихо стогнав...

НА РУЇНАХ

1

Коли після півночі втікачі зібралися нарешті в умовленому місці, під захистом високих земляних стін старовинного городища, де був хоч сякий-такий затишок від сніговію, ніхто навіть не підозрю-

вав, скільки людей вирушило в путь. Думали передусім про те, щоб якнайдалі від'їхати від міста і не навести на слід погоню. Їм пощастило: хуртовина не вщухала два дні і швидко позамітала їхні сліди. І тільки на кінець другого дня, коли в якомусь розореному хуторі, де бовваніло кілька запустілих хат, зупинилися на нічліг, Арсен і Палій обійшли всі підводи. Виявилося, що з ними їхало, включаючи тих сміливців, які разом із Савою Грицаєм тікали з Немирова, та дубовобалчан на чолі з Іваником, сто сімдесят чоловік. Це вже був чималий гурт людей, котрих об'єднала спільна мета — втекти з-під влади турків і несамовитого Юрася Хмельницького. Всі вони з першого ж дня почали дивитися на Палія, оскільки він був полковником козацьким, як на свого ватажка і прислухатися до кожного його слова.

Полічивши людей і дізнавшись, скільки харчових припасів — борошна, крупи, пшона, м'яса і солонини — везуть вони з собою, Арсен і Сава стурбовано глянули на Палія.

— Що будемо робити, батьку Семене? Припасів усього на тиждень... Ну, якщо підтягнути животи, на два... А до весни ж далеченько! — сказав Арсен. — А для коней зовсім нічого немає...

— І куди прямуємо? Люди мусять знати, — додав Сава.

Вони стояли осторонь від валки. Перемерзлі люди почали збирати сухе гілляччя для вогню і здирати з уцілілих хлівів солом'яну покрівлю, щоб погодувати коней. Жінки і діти метнулися по хатах. Молодий Семашко з матір'ю та Яцьком зніс із саней тяжко хворого батька, який гаснув на очах.

Палій замислено дивився на холодні, засніжені простори, де спадали сині сутінки, на стомлені постаті людей, і глибока задума затьмарювала його обличчя.

— Зараз у нас єдиний шлях — на північ, на Полісся, — сказав він. — Такий наказ Сірка... А звідти — до Києва. Ми повинні попередити київського воєводу про те, що турки готують на місто напад... Гадаю, за тиждень доберемося туди.

— Хто нас там жде на Поліссі? — розчаровано промовив Сава.

— То, може, ти запропонуєш щось інше?

— Та ні.

— У нас іншого вибору нема. Доберемося до Києва, а там видно буде, що робити, — сказав Палій. — Серед своїх людей не пропадемо... А харчі треба берегти.

Увечері їх покликали до Семашків: Миронові погіршало. Крім того, що в нього розпухли і почорніли ноги, почалася ще сильна пропасниця. Його поклали на теплій лежанці, прикрили кожухом, але чоловікові було все одно холодно — від дрижаків не попадав зуб на зуб. І син, і дружина, і дві маленькі доньки не відходили від хворого.

Коли Семен Палій, Арсен і Сава зупинилися біля його узголів'я, Мирон розплющив очі, слабко усміхнувся.

— Помираю я, друзі мої, — почувся його тихий голос. — Доконали прокляті яничари... Доконали, хай їм біс! Спасибі тобі, Семене, друже мій давній, за те, що порятував мене з друзями своїми... Що помру я не в тій смердючій ямі, а серед своїх людей: на руках у моєї любої Феодосії та дітей дорогих... Спасибі вам, друзі мої.

Губи його посмагли, а очі горіли страшним болем. Видно, боліло у нього не тільки тіло, а й душа. Він метався на облупленій, давно не біленій лежанці чужої запустілої хатини і щохвилини просив пити. Феодосія і діти подавали йому череп'яний кухоль, і він цокотів об нього зубами.

Козаки похмуро стояли в узголів'ї хворого. Чим вони могли допомогти йому? Адже смерть уже торкалася його чола.

Трохи відпочивши і зібравшись з силами, Мирон знову розплющив очі. Пильно поглянув на дружину та дітей і голосом, який не міг викликати ні тіні заперечення, наказав:

— Феодосіє, вийди з дітьми на хвилину з хати! Я щось маю сказати Семенові і його другові... А також — Саві.

Феодосія з дітьми вийшла. Мирон трохи помовчав, потім простягнув Палієві руку.

— Семене, друже мій, дні мої полічені, і не сьогодні, так завтра я стану перед Богом. Помирати мені не страшно. Шкода тільки так рано розлучатися з білим світом... Та й це пусте!.. Одна думка мучить мене — як житиме Феодосія з малими дітьми? Пропадуть самі... Знаю, Сава допомагатиме, він добрий... Але ж у нього своя сім'я...

— Навіщо про це думати, брате? Дасть Бог, не помреш, — втішив хворого Палій. — І ще не один рік топтатимеш ряст!

— Е, братику, чує моя душа, що й цієї весни я вже не побачу. А краще послухай, що я тобі скажу...

— Кажи.

— Семене, друже мій, пообіцяй, що після моєї смерті ти не кинеш на поталу дружину і дітей моїх... Візьми їх під свою опіку... Ти — вдівець, я знаю... І тобі, ще не старій людині, теж потрібен домашній затишок і дбайливі жіночі руки. Повір мені, кращої дружини, ніж Феодосія, в усій Україні не знайдеш... Тож поберися з нею, якщо, звичайно, вона захоче, і будь щасливий!

— Мироне, про що ти говориш?! — вигукнув вражений Палій. — Ти ще живий. І ми сподіваємося — будеш жити.

— Ні, я вже зібрався ад патрес[1], друже. Більше того, я говорю з тобою, мені здається, з того світу... Тож не переч. І якщо твоя ласка — пообіцяй, що зробиш так, як я прошу...

— В цьому можеш не сумніватися: я зроблю все, аби доглянути твою сім'ю, друже. Ось тільки щодо Феодосії...

— Що саме?

---

[1] До праотців *(лат.)*.

— Ти не маєш права нав'язувати їй свою волю. Знаєш, жінка, мати у нас на Україні — всьому голова.

— Я не нав'язую. Я ж сказав — якщо вона захоче... Спасибі тобі, брате. Тепер мені і помирати буде легше. Ідіть! А Феодосія хай зайде...

Козаки вийшли.

А перед світанком втікачі були розбуджені голосним плачем Феодосії — Мирон помер.

Поховали його тут же, на безіменному хуторі, в старому погребі, бо нічим і ніколи було викопати в мерзлій землі могилу. Поставили над ним нашвидкуруч збитий хрест, постояли трохи, поки Феодосія і діти, заливаючись слізьми, припадали до дорогої могили, а потім рушили в дорогу.

Хуртовина ущухла, над безмежним засніженим полем сходило сліпучо-холодне зимове сонце. Бралося на мороз.

Палій махнув рукою — і валка знов повернула на північ.

2

Сніги випали в ту зиму такі, що коні провалювалися в них по черево. Тому тільки на десятий день вкрай знесилені втікачі добралися до Фастова.

Старовинне місто зустріло їх мертвою тишею. На засніжених вулицях — жодного людського сліду. Замість будинків — обгорілі чорні скелети, а уцілілі стояли без вікон і дверей. В закіптюжених кам'яних стінах єзуїтського колегіуму та костьолу, колись найбільших і найкрасивіших будівлях, що тепер теж зяяли проваллями вікон, з криком шугало вороння.

Валка зупинилася на горі, біля руїн замку. Звідси відкривався широкий краєвид на Унаву та заунавські простори. Вдалині на тлі іскристо-білих снігів густо зеленіла безмежна стрічка старезного соснового бору, що тягнувся до самого Києва.

— Ох, розкіш яка, Матко Боска! — вигукнув Спихальський, розкинувши руки і наставивши в голубий простір свої руді вуса. — Мав би я крила, то здійнявся б ниньки з цієї гори та й полинув понад всеньким цим краєм аж ген-ген до того лісу! Ех, і заздрю я, панове-браття, птахам, які ширяють високо в небі і можуть завжди, як тільки захочуть, з високості забачити красу тоту!

— І справді тут гарно, — погодився Арсен. — Незгірше, ніж у нас у Дубовій Балці над Сулою... Тільки сумно як — жодної живої душі.

— До чого довели землю нашу! — з почуттям сказав Палій. — І турки, і татари... І свої яничари... Витоптали, випалили, сплюндрували дощенту. Чи то ж підніметься вона знову коли-небудь?

Всі мовчали. Хто міг відповісти на це запитання? Бо хіба ж один Фастів у руїнах? Вони вже проїхали пів-України, і майже повсю-

ди — попелища і запустіння. Скільки-то люду треба, щоб заселити цю пустелю? Скільки сил докласти?

Поки меткий, всюдисущий Іваник, якого Палій в жарт прозвав генеральним квартирмейстером, розміщував людей на нічліг у сирих, але теплих склепах єзуїтського колегіуму, поки чоловіки ходили до Унави по сіно та очерет для коней, а також по дрова для багаття, Палій з Арсеном, Спихальським, Романом та Савою Грицаєм піднялися на горб, де височів фастівський замок. Перед потрощеною на шмаття брамою, з якої залишилися тільки цурупалки на довгих і міцних залізних завісах, Арсен, котрий ішов попереду, раптом зупинився: по пухкому снігу до фортеці петляв свіжий людський слід.

— Еге, та тут хтось є! — промовив він і вийняв з-за пояса пістоль. — Цікаво — друг чи ворог? А ми думали, що в усьому Фастові — жодної душі!

Він почав обережно прокрадатися всередину фортеці. Друзі не відставали від нього.

Слід повів їх через широкий двір до протилежної стіни, де з усіх фортечних будівель уцілів невеличкий будиночок. Дах його під час пожежі, видно, згорів, але хтось уже пізніше прикрив стелю в'язанками очерету і житньої соломи, серед яких високо здіймався цегляний димар. З димаря вився ледь помітний сизий димок.

Арсен штовхнув двері, гукнув у темні сіни:

— Гей, хто тут живий, озовися!

З хати почулося невиразне бурмотіння, але ніхто не показувався. Козаки зайшли до напівтемної кімнати.

Перед піччю, в якій малиново догорали дубові сучки, стояла згорбившись старенька бабуся. З-під товстої сукняної хустки на козаків глянули вицвілі очі. Чорні сухі руки вправно шургали рогачами. З печі, перехилившись через давно не мазаний облуплений комин, злякано визирали дві пари дитячих оченят.

Вся хатина була завалена старим мотлохом, дровами, сушеними опеньками, дикими грушами і кислицями. В одному з кутків, відгородженому товстими сосновими полінами, темніла чимала купа жолудів. Всюди по стінах висіли пучки червоної калини та різного зілля.

На скрип дверей стара оглянулась, але не рушила з місця, тільки вичікувально дивилась на незнайомців.

— Добрий вечір, матінко! — привіталися козаки.

— Дай, Боже, здоров'я вам, дітки! — прошамкала стара. — Я думала, на цьому світі вже й нема нікого, а воно ще й люди є.

— Є люди, бабусю, — сказав Палій. — А от у вашому Фастові — негусто. Крім вас, мабуть, більше нікого?

— Більше нікого... Зосталась одна я з онучатами. А якщо правду мовити, з чужими сиротами. Блукали на пожарищах... Настуню тут підібрала, а хлопець сам прибився.

— Не прибився, а прийшов, — мовив з печі хлопчина.

Всі глянули на дітей. Дівчинка років семи чи восьми сором'язливо опустила великі чорні оченята і шуснула за комин. А хлопчина, якому можна було дати років десять чи одинадцять, сміливо дивився на незнайомців з-під острішкуватого білявого волосся.

— Як же тебе звати, парубче? — запитав Арсен, простягаючи руку, щоб погладити хлопця по голові.

Але той відхилився і повагом відповів:

— Звати мене Михасем. А по прозвищу — Цвіль.

— Ясно. Михайло Цвіль... Звідки ж ти родом?

— З Чорногородки... Чули?

— Це та, що на Ірпені? — спитав Палій. — Міцна фортечка!

— Була міцна. Зосталися одні стіни. А від села — головешки...

— І жодної людини?

— Та ні, як я йшов розшукувати у Фастові свого дядька Василя, то в Чорногородці троє залишалося — баба Мокрина з Марійкою та Мелашкою... Вони й мене кликали до себе, та в них і самих нічого було їсти... Навіщо їм зайвий рот?

Михась говорив як дорослий. І від того жорстока правда ставала ще страшнішою. Козаки зціпили зуби. Спихальський вилаявся:

— Пся крев, до чого довели народ! Вшистко сплюндрували, вшисткіх винищили...

Палій важко опустився на піл за грубою, похилив голову, затулив обличчя руками і довго сидів так нерухомо. Ніхто не порушував гнітючої тиші. Тільки бабуся шаргала рогачем у печі, витягаючи горнятко, з якого пахло грибами. Коли ж він опустив руки і підвів голову, всі побачили, що його обличчя мокре від сліз, а очі світяться якимось дивним вогнем, якого раніш ніколи в них не було...

— Друзі, не дивуйтеся моїй слабкості... Зараз я плакав за тим, чого не вернеш, і за тими, кого не вернеш... Але разом з тим я не тільки плакав, я поклявся сам собі нещадно боротися, поки сил моїх стане, з ворогами нашими, які на корені народ наш нищать і в цьому своєму злому намірі досягли вже чималих успіхів. Боротися, щоб урятувати хоч те, що ще можна врятувати. Життя і майбутнє діток оцих. І землю нашу... Коли я ще недавно йшов на Запорожжя, щоб позбутися самотності, то зараз я подумав, що йду на Січ, до Сірка, для того, щоб допомогти йому своєю шаблею захищати землю нашу і народ наш! Якщо і ви такої думки, то закликаю вас, браття мої, піти разом зі мною. Бо ж чуєте, як волають ці руїни до помсти! Бо ж видите, до чого довели нас нерозумні гетьмани наші — до повної руйнації держави нашої, до повної загибелі...

— Ну, винні не тільки вони, — вставив Арсен.

— Авжеж не тільки вони, — погодився Палій. — Але в першу чергу — вони!.. Пригадаймо: Юрко Хмельницький двадцять років тому володів обома берегами Дніпра і мав шістдесят тисяч козаків, крім запорожців. А міг би мати сто двадцять або й більше! Аби

тільки гукнув клич... А що має тепер через свій дурний розум? Тисячу яничарів, татар, волохів та сотню своїх гультіпак... Він один з винуватців поразки українських та московських військ у війні з шляхтою, внаслідок чого в Андрусові Україна була розділена по Дніпру між Москвою та Польщею. І якщо Лівобережжя вистояло, вижило у вирі лихоліття, то Правобережжя геть витовкли кримчаки, шляхта, яничари та свої ж таки дурноверхі гетьманята... А Петро Дорошенко! Здається, не дурний, а не вистачило кебети возз'єднати Правобережжя з Лівобережжям. Все було майже готове, коли він прийшов з військом на Полтавщину і лівобережні полки ось-ось мали вручити йому гетьманську булаву. Так ні ж! Одержавши звістку з Чигирина, що жінка скочила за пліт з молодим козаком, покинув військо на брата і помчав стрімголов карати зрадницю. І все знову розсипалося. І знову почалися міжусобиці, чвари, аж поки турки, покликані ним, не доконали Правобережжя... Ні, що не кажіть, а самі вони, гетьмани, винні, що так сталося... Та нам від цього не легше...

Він підвівся, заглянув на піч, де притихли діти.

— Що, любі мої голуб'ята, тепленько вам тут?... То й ростіть на здоров'я! Бо на вас уся надія наша... Прощавайте!

Козаки вийшли з хати.

3

Другого дня надвечір, їдучи по бездоріжжю широкою долиною Унави, а потім — Ірпеня, валка прибула до невеликого мальовничого села Новосілки, яке розкинулося на низовинній терасі річки, побіля озера Рокитного.

Ще здалеку почувся гавкіт собак і церковний дзвін. Подорожні не вірили своїм вухам: невже їм це вчувається?

Але ні — з димарів багатьох хатин в'ються сизі вечірні дими, дзвін справді бомкає з невеличкої дерев'яної церковці; собаки, помітивши чужинців, завалували ще дужче, і на їхній гавкіт з хатин виходили люди.

— Аж дивно, — сказав Палій. — Це перше село, що зберегло ще в собі людський дух!

Вони звернули з лугу, в'їхали на чималий вигін і зупинилися перед церквою. До них почали підходити дядьки в свитках, кожухах і високих баранячих шапках-бирках, з цікавістю розглядали змучених далекою дорогою втікачів, серед яких було чимало хворих. Почувши гул голосів та іржання коней, з церкви видибав старенький попик у темній рясі поверх кожушини і з невеличким срібним хрестом на грудях. Палій і Арсен підійшли до нього і попросили благословення. Попик осінив їх своїм перстом і дав поцілувати хреста.

— Паночте, ми хочемо знайти у вас притулок на ніч. Люди перемерзли, зголодніли, багато хто заслаб, усім потрібен відпочи-

нок, — сказав Палій, випереджаючи десятки запитань, що сипалися з усіх боків.

— Бачу, бачу, добрий чоловіче. І хоча в селі залишилася тільки третина людей з тих, що жили тут ще десять років тому, ми зможемо дати притулок цим нещасним, — відповів священик і зразу ж наказав парафіянам взяти на ночівлю по сім'ї прибулих.

Уперше за багато тижнів змучені подорожні відчули тепло обжитих хат і добрих сердець.

— М-м-м, панове, жию, мов кіт у масляну, — заявив Спихальський, наминаючи гарячі пампушки і запиваючи холодною ряжанкою, коли Арсен з Палієм і священиком зайшли до хати, де зупинився пан Мартин разом із сім'єю Іваника. — Ех, була б моя воля, зостався б я тутай до весни, панство, то не мав би горя!

— А що, це думка, знаєш-маєш! — підхопив Іваник. — Чуєш, Зінько? Зостанемося тут? Бо куди ж нам іти — в Дубовій Балці все спалено, не залишилося ні кола ні двора... А тут, я бачив, є пустки. Якщо громада дозволить, можна і поселитися в якій-небудь... Під боком — річка, ліс, луг, поля. І для нас шмат знайдеться, щоб навесні зорати та засіяти.

Арсен переглянувся з Палієм. У нього теж промайнула думка, що було б непогано прилаштувати тут своїх. Бо йому доведеться мандрувати далі, на Запорожжя. А там — на розшуки Златки і Стехи...

Палій розуміюче кивнув головою. Шепнув:

— Я сам думав уже...

За столом у священика він повів мову про поселення втікачів. Розказавши панотцеві про втечу з Немирова, про страшне спустошення, яке вони бачили всюди на своєму шляху, про те, що їм, кільком козакам, доведеться ще їхати з важливими вістями в Київ і на Запорожжя, Палій попросив:

— Панотче, влаштуйте наших людей! У Новосілках багато хат стоять пустками. Хай наші люди поселяться в них... Без діла не сидітимуть. Та і більшість чоловіків уміють тримати шаблю в руці. А в наш час це теж не останнє діло!

— Зберемо завтра сходку, як громада вирішить, — сказав священик.

Громада обмірковувала недовго. Наступного дня опівдні все село зібралося до церкви, панотець Іван з паперті[1] розповів про бажання прибулих поселитися в їхньому селі.

— Було в нас сто чотирнадцять дворів, дорогі мої прихожани, а зараз зосталося тільки п'ятдесят дев'ять. Жило тут майже вісімсот чоловік, а нині — тільки третина того... Чи ж ми не пригріємо цих бідолах, дорогі мої миряни?

— Атож, атож, чому не пригріємо? Хай зостаються! Жити є де! — залунали голоси. — Свої ж люди!

---

[1] Паперть — ґанок церкви.

Так дубовобалчани і немирівці поселилися в закинутому між лісами і лугами сільці над тихоплинним Ірпенем. Того ж дня прибулі заходилися прибирати нові домівки.

Арсен вибрав для своєї родини чималу хату з клунею і повіткою, виплетеними з лози і вкритими очеретом. Посеред двору, над рубленою криницею, височів журавель, а чималий город, що тягнувся до ірпінських лук, був обсаджений гіллястими вербами. Супроти цієї запустілої оселі розкинувся широкий вигін, на протилежному боці якого стояла невеличка дерев'яна церковка.

Цілий день уся сім'я працювала, впорядковуючи нову оселю. Арсен з Романом розкидали кучугури снігу, полагодили ворота, привезли з лісу хуру сухих соснових дров і склали їх у клуні. Звенигориха затопила в печі. Дід Онопрій змайстрував стіл і лаву, а також намостив за грубою піл, щоб було на чому спати. Якуб з Яцьком полагодили хлів і погріб...

Арсен працював як у тумані. Схуд, змарнів — аж почорнів. Перед очима весь час стояла Златка. Чорнокоса, голубоока, усміхнена... Де вона? Що з нею? Чи не продали дівчину десь за море, де загубиться її слід?.. Від безсилої люті міцно стискав топорище і гупав сокирою так, що, здавалося, викрешував з мерзлого дерева іскри.

Потім у забутті мріяв про те, як, знайшовши дівчину, побереться з нею, як вони розживуться на своє господарство. Може, навіть тут, у цьому привітному мальовничому селі... А чому б і ні? Як тут гарно! Як буйно, мабуть, цвітуть навесні тут луки! Скільки в навколишніх лісах ягід, грибів, горіхів, дичини! А річка, напевне, аж кишить рибою та раками... І землі скільки хочеш, стільки й засівай, аби було чим!

Як йому, стомленому військовою службою на Січі, походами, боями, поневіряннями по чужих краях, смертельною небезпекою, що не раз чигала на нього, хотілося мирно пожити в своїй хатині з коханою і всією родиною, орати поле, сіяти в пухкий чорнозем добірне зерно, косити і жати, ходити за худобою, а зимовими вечорами, коли завиває хуртовина, сидіти в теплій хаті, перед палахкотючим полум'ям лежанки, і тримати в своїх руках невеличкі Златчині рученята...

Цілий день, поки він разом з Романом працював у цьому поки що чужому, нерідному дворищі, його переслідували такі думки і мрії, і ніяк не міг прогнати їх від себе.

Перед вечором він зайшов на подвір'я, де зупинилася Феодосія з дітьми. Тут теж кипіла робота. Правда, змарніла, прибита горем жінка працювала через силу, але їй допомагали Палій і Сава Грицай. Молодий Семашко теж кріпився і намагався приховати свій смуток, щоб не завдавати ще більшого жалю матері.

З сусіднього двору долинали голоси Зіньки та Іваника. Їм вторував гучний бас Спихальського. Арсен сумно усміхнувся і похитав

головою: ой, недаремно пан Мартин викликався допомагати саме цій родині! Всі помітили, що він накидав оком на дужу, красиву постать Зіньки, на її вродливі очі і чорні кучері, що вибивалися з-під хустки. Одному Іваникові, здається, це невтямки.

— Ну що, Арсене, світ не без добрих людей? — удавано веселим усміхом зустрів його Палій, рукою показуючи на невеличку, причепурену вже хатину. — От і скінчилася для багатьох із наших людей важка зимова подорож, якій, здавалося, не буде кінця. Всі пристроєні, мають теплі притулки, татари сюди, на Полісся, доходять рідко, а ми тепер можемо мандрувати далі: спочатку до київського воєводи, а потім — на Січ... Чи як ти гадаєш? — Помітивши гіркоту на стиснутих вустах Арсена та біль у його почервонілих очах, Палій поспішив сам відповісти на своє запитання: — Знаю, знаю, рвешся до Криму... У тебе зараз одна думка — розшукати і визволити Златку і Стеху... Але потерпи, голубе! Доберемося ми й до Криму, а якщо потрібно буде — то й до самого Вельзевула в пекло!..

— Спасибі, батьку, — тихо промовив Арсен. — Робіть як краще... Бо, справді, у мене зараз одна думка. Вона, мов їжак, товчеться в моєму черепі і ні вдень ні вночі не дає мені спочинку... Я не заспокоюся доти, доки не знайду своїх, доки не визволю їх і не відомщу винуватцям їхніх нещасть і поневірянь... Об однім прошу — не гаймо часу! Вирушаймо якнайшвидше!

Палій обняв свого молодого друга і міцно притис до грудей.

А ранком наступного дня, коли сонце тільки-тільки показалося з-за зеленого бору, з села виїхав загін запорожців і риссю помчав Білогородським шляхом на схід.

4

Київський воєвода князь Петро Шереметьєв хворів, і сотник Туптало направив запорожців до Патріка Гордона, який на цей час одержав звання генерала і прибув до Києва для проведення фортифікаційних робіт. Крутим узвозом вони з Подолу вибралися на гору, у Верхнє місто, і в одному із затишних провулків, поблизу золотоглавого Софійського собору, зупинилися перед чималим дерев'яним будинком з фарбованими дощаними наличниками і двома задерикуватими — теж дощаними — півнями на дахові.

Гордон стояв у жарко натопленій світлиці перед широченним столом, на якому лежали карти Києва і його околиць, виконані ним самим, але дивився не на них, а на щойно закінчений план великого двоповерхового будинку і думав, що цей його майбутній власний будинок має бути красою і пишністю не гірший за будинок самого воєводи. Слава Богу, цар не поскупився на подарунки після переможного закінчення тяжкої чигиринської кампанії, і він тепер може вважати себе багатою людиною. Він ніколи не був пустопо-

рожнім мрійником. Він був людиною дії, рішучою і наполегливою. Але зараз, коли доля після багатьох ударів стала милостивою до нього, чому б йому і не помріяти у свої сорок чотири роки про власний затишний куток? Звичайно, тут він не досягне того, чого міг би досягти у себе на батьківщині, де батько здобув титул герцога, а королем Англії став двоюрідний брат Карл. Однак і на свою долю не міг ремствувати... До нього прийшли влада і багатство.

На його витонченому, виразному обличчі блукала ледь помітна загадкова усмішка, що так подобалася жіноцтву, а голубі очі, затінені густими рудуватими віями, затуманилися від раптово набіглих спогадів і думок. Він не зразу зрозумів, чого до покою зайшов стрілець і двічі погукав: «Пане генерал! Пане генерал!» Тільки перегодя запитав:

— Чого тобі?

— До вас запорожці... Кажуть, — важлива звістка.

— Хай заходять! — Генерал підняв брови і, впізнавши Звенигору і Воїнова, радісно вигукнув: — Ба, ба, ба! Старі знайомі!

Козаки вклонилися.

— Так, це ми, ваша вельможність, — сказав Арсен.

— Ну, якщо це ти, козаче, із своїми друзями, то я вже здогадуюся, що трапилося щось надзвичайне.

— Так, пане генерале, ми щойно прибули з Немирова, від гетьмана Юрія Хмельницького.

— Ого!

— Турки готують наступного літа похід на Київ та Лівобережжя. Кара-Мустафа вважає, що Київ — ключ до всієї України.

— Ось як!.. Спасибі, друзі, за вісті. Я негайно доповім воєводі і гетьману Самойловичу. Гадаю, вони подбають про те, щоб належно приготуватися до зустрічі непроханих гостей... А вас буде нагороджено.

— Ми особисто не потребуємо ніякої нагороди, пане генерале, — сказав Арсен. — Але в селі Новосілках, на Ірпені, за Білогородкою, залишилися наші родини без ніяких засобів... Якщо ваша ласка, розпорядіться допомогти їм харчами і зерном для посіву.

— Гаразд, я подбаю про це... А ви ж куди?

— А ми на Запорожжя... Наші друзі теж повинні негайно знати про наміри турків.

— Далека дорога... Я зараз віддам розпорядження, щоб вас із військових складів забезпечили сухарями, пшоном і солониною.

— Велике спасибі... Тоді вже, якщо така ваша ласка, пане генерал, — вставив Палій, — дайте розпорядження забезпечити нас також порохом та оливом, бо в степу можна зустріти зараз не тільки чотириногу дичину...

Гордон усміхнувся і міцно потис руки козакам.

— І таке розпорядження дам!

До самого Чигирина лежали глибокі сніги, і козаки по бездоріжжю, навпростець, з великими труднощами верстали шлях. А в останній день раптом з півдня дихнув теплий вітер, і чигиринська Кам'яна гора, куди з'їхали опівдні подорожні, щоб подивитися на руїни міста, загомоніла веселими весняними струмками.

Постоявши півгодини на крутому шпилі і з сумом надивившись на мертві руїни колись могутнього замку, на розкопані турками запустілі вали і приметені снігом згарища будинків, вершники рушили знову в дорогу.

За Суботовим Роман, який їхав попереду, раптом крикнув:

— Татари!

Всі зупинилися. Справді, в долині, якраз на їхньому шляху, стояло кілька вершників у кудлатих овечих шапках і таких же кудлатих кожухах. За спинами у них стриміли луки і круглі шкіряні щити. Видно, вони були вражені несподіваною зустріччю не менше, ніж козаки, бо теж зупинилися і не знали, що робити — тікати чи оборонятися.

— Нас більше, браття, — сказав Палій, витягаючи з піхов шаблю. — Здається, підмоги їм ждати нізвідки — всюди голий степ.

Козаки стояли на горбі, і їм було видно на кілька верст навкруг. Ніде нікого!

Арсен і Роман скинули рушниці.

— Не будемо ризикувати, — пояснив Арсен. — Двох-трьох покладемо, а решту візьмемо в полон, привеземо на Запорожжя!

Раптом один із супротивників підвівся на стременах і замахав над головою шапкою.

— Гей, урус, не стріляй! — долинув його крик. — Моя не татарин! Моя калмик єсть!.. Не стріляй!.. Моя — друг єсть!

Звенигора опустив рушницю. Запитально глянув на Палія.

— Що будемо робити, батьку Семене? Може, й справді це калмики? Торік їхній князь з чотирма тисячами вершників допомагав нам під Чигирином бити татар. Вони люто ненавидять кримчаків... До того ж це піддані московського царя!

— Чим доведеш, що ви калмики, а не татари? — гукнув Палій.

Вершники щось швидко залопотіли по-своєму. Потім несподівано для козаків зняли з-за пліч луки і кинули на сніг.

— Моя вас не чіпай!.. Твоя нас не чіпай! — долинув крик.

Козаки заховали шаблі в піхви, наблизились.

Молоді смагляві чорноокі батири сторожко дивилися з-під волохатих шапок, однак страху не виявляли.

— Хто ви і як тут опинилися? — спитав Арсен.

— Наша повертай додому... В Чорний степ повертай, — відповів кремезний вилицюватий калмик. Видно, він один трохи розумів

по-російському, бо його товариші байдуже розглядали козаків. — Один батир заслаб... Добре заслаб... Дуже добре заслаб... Мало-мало не вмирай... Не простий батир... Княжич калмицький...

— Ага, ясно, — кивнув головою Арсен. — Що ж вас занесло так далеко? Адже до Чорного степу неблизький світ!

— Моя посольство су проводжай...

— Посольство? Яке посольство?

— Калмицький князь посилай посольство до турецький султан...

Але тут раптом щось швидко заговорив молоденький схудлий батир. Мабуть, це і був хворий калмицький княжич, бо його супутники враз шанобливо вклонилися йому, а товмач змовк, наче в рот води набрав.

— Ну, кажи ж, яке посольство?

Калмик мовчав, похмуро глипаючи по боках.

— Щось тут, хлопці, не все чисто, — промовив Палій. — Видно, товмач бовкнув зайве і одержав за це нагінку... Доведеться допитувати інакше... Чи не думає калмицька орда переметнутися до турків?

Він витяг шаблю. Те ж саме зробили й інші козаки.

— Зрадники, ви хочете перейти з ордою на бік султана? Відповідай, батире! Інакше і тобі, і твоєму княжичу смерть!

Палій не жартував. Його сірі очі блиснули крицею, а в голосі прозвучали суворі нотки.

Товмач заперечно замахав руками. Щось швидко залопотів по-своєму. Княжич, зігнувшись і тримаючись руками за живіт, мовчки слухав свого супутника, а потім нетерпляче тупнув ногою і знову схопився за живіт. На його обличчі з'явився вираз гострого болю.

— Заховай шаблю, урус, — сказав кланяючись товмач. — Моя все казать... Наша не зрадник. Наша хоче мало-мало кращий земля, кращий степ, більше вода... Чорний степ — чорна земля, мало-мало вода, зовсім мало-мало дерево... Тут — красива земля, багато-багато вода, а людей нема... Калмик хоче тут випасать своя табун, своя отара, ставить тут своя юрта, їздить тут в своя кибитка... Калмик хоче переселитись тут!..

Козаки мовчки переглянулись.

— Ну, а далі? — спитав Арсен. — Чого ж ви їхали до султана?

— Кримський хан — ворог для калмик... Хан рубати, убивати калмик... Наш князь посилати посольство, щоб султан давай ця земля для калмик... Пуста земля... Нічия земля... Щоб хан не нападав на калмик...

— Чоловіче! — вигукнув Палій. — Але ж ця земля — наша! І князь ваш має знати про це. Адже він сам приходив торік під Чигирин допомагати нам у війні проти султана і хана! А крім того, мав би спочатку запитати дозволу в царя, а не слати посольство до султана, хай йому чорт... Тож повертайте голоблі назад!

В очах товмача майнув переляк.

— Урус, моя — маленький чоловік... Не вбивай, урус!

— Не бійся, ми вас не зачепимо... Можете їхати собі!.. Але передай своєму князеві, що цар знатиме про цей його вчинок і, сподіваюся, по голові не погладить!.. Коли років п'ятдесят чи шістдесят тому ваша орда прийшла з Сибіру чи з Китаю, уруси дозволили поселитися вам по цей бік Волги з тим, щоб ви захищали рубежі Московської держави, а не піддавалися турецькому султану... Зрозумів?

— Моя розумій, розумій, — закивав головою товмач і рукавом кожуха витер спітнілий лоб. — Моя передавай... Все передавай!.. Моя повертай додому!..

— От і гаразд... А тепер можете їхати собі!

6

Зайшовши до військової канцелярії, Семен Палій, Арсен Звенигора і Роман Воїнов вклонилися сивовусому кошовому, а потім виструнчилися, завмерли перед ним. Сірко обняв їх, уважно оглянув. Від його пильного погляду не приховалася і глибока зажура, що зачаїлася в примерклих Арсенових очах, і схудлі, обпалені морозними вітрами козацькі лиця, і зосереджена заклопотаність у всій доладній Палієвій постаті.

— Бачу, приїхали не з порожніми руками, — сказав він. — Привезли новини?.. І, здається, не тільки гарні?

— Ви вгадали, батьку, — сумно відповів Арсен.

— То чому ж похнюпився, козаче, мов сирота на чужому весіллі?

Арсен тяжко зітхнув і коротко повідомив про зникнення нареченої і сестри.

Ця звістка, видно, схвилювала кошового. Він закусив кінчик сивого вуса і довго мовчав. Потім підвів очі.

— Отже, ти кажеш — вони в Криму? Де ж саме?

— Мабуть, в Ак-Мечеті... В ту ніч від'їздив з Немирова ак-мечетський салтан Газі-бей. І важко повірити, щоб він повернувся з України додому з порожніми руками...

— Справді, важко...

— Але — клянусь усіма святими! — я доберусь до нього і відомщу! — вигукнув Арсен, стискаючи в безсилій люті кулаки.

— Ми разом відомстимо! — додав Роман.

— Чекайте, хлопці, чекайте! — зупинив їхній порив Сірко. — Про це ми поговоримо потім... А зараз сідайте, розповідайте. Я хочу знати все.

Козаки посідали до столу. На дзвінок кошового молоденький джура вніс чималий дерев'яний дзбан пахучого пінистого меду, поставив розмальовані візерунками високі череп'яні кухлі з ручками, наповнив їх.

Палій докладно розповів про їхню поїздку на Правобережжя, про свавілля Юрія Хмельницького в Немирові і його нелюдську жорстокість, про немирівську залогу і наміри турків влітку розпочати новий похід на Україну, на цей раз під Київ, про наказ кримчакам напасти на Лівобережжя, про зустріч із калмицькими послами до султана Магомета і про бажання калмицької орди перекочувати з Чорних земель на Правобережжя.

Сірко мовчки слухав, не проронивши жодного слова. Тільки по тому, як у нього блискали очі і правиця затиснулася в кулак, можна було догадатися, що кошового вразило почуте до глибини душі.

Палій яскраво змалював страшні картини запустіння, всенародного горя и убозтва, яке козаки бачили під час своєї подорожі. А в кінці сказав:

— Братовбивчі жорстокі війни між лівобережними та правобережними гетьманами, безперервні напади татар, шляхти, а особливо турецька навала зруйнували нашу дорогу Україну, поставили її над прірвою. Здається мені, ще один удар — і вона впаде в неї... Йдеться про те, що Правобережжя може стати чужою землею, якщо ми не заселимо його своїми людьми, якщо не піднімемо з руїн міста і села. По всьому видно, що гетьман Самойлович, незважаючи на те, що він багато сил приклав для оборони Чигирина від турків, не розуміє цього і дбає тільки про збереження своєї влади над Лівобережжям і про те, як би цю владу зробити спадковою, тобто передати свою булаву котромусь із синів, яких він уже призначив полковниками. Бо коли б розумів, то не затримував би силоміць на лівому березі втікачів з Правобережжя, не посилав би свого сина Семена, полковника переяславського, повертати тих втікачів і палити Ржищів, Стайки, Корсунь і прилеглі села, щоб їх ніхто не заселяв... Зовсім не можна покладатися на Юрка Хмельницького, який робить разом з татарами розбійницькі походи на Лівобережжя, щоб вивести звідти людей на свій бік і заселити його. Наш народ добровільно ніколи не піде під владу турецького султана. На жаль, Юрій не розуміє цього або ж не хоче розуміти, бо відступати йому нікуди: занадто багато крові пролив він, багато горя завдав народові своєму, щоб сподіватися на його прощення, а тим більше — на повагу і любов... Залишається одна сила, що здатна захистити Правобережжя, — Січ. Опираючись на її явну чи таємну — в залежності від обставин — підтримку, запорожці можуть і повинні відродити цей нещасний, сплюндрований край, повернути його в лоно нашої матері-вітчизни. Інакше його посядуть чужинці...

Довго всі мовчали, вражені Палієвою розповіддю. Навіть Арсен і Роман, які вже не раз чули свого товариша, які разом з ним бачили все, про що він щойно розповів, тільки тепер усвідомили, в який страшний час вони живуть і який тягар покладає життя на їхні плечі.

Нарешті, зітхнувши, Сірко підняв обважнілу голову і тихо промовив:

— Спасибі тобі, козаче, за твої щирі, правдиві слова, за твої вболівання і многотрудну подорож... Справді, живемо ми в страшний час. Доля послала нам тяжкі випробування, а серед них найтяжче — смертельну небезпеку з півдня, з боку ханського Криму і султанської Порти. Ці відвічні вороги наші уже витоптали пів-України і посягають на те, що ще зосталося. Проти них ми і повинні передусім скерувати всі сили... Доки кінь людолова топтатиме копитами нашу землю, доки хижий аркан душитиме білу шию дівчини-полонянки, доти ми мусимо міцно тримати в руках шаблі! Я стояв і стоятиму на цьому, поки й днів моїх... Тільки так! Інакше бути не може! Мине якийсь час — і знову піднімуться по всьому Правобережжю села й міста, заколосяться житом-пшеницею широкі ниви, залунає від порогів до Карпат і Полісся наша пісня і наше слово!..

— Дай Боже! — промовив Палій. — За це ми не пошкодуємо своїх сил! Наше щастя, що маємо такого військового ватага, як батько кошовий. Будемо сподіватися, що він докінчить те, що намислив і за що стояв усе життя!

— Е-е, синку, старого хвали, та з дому веди! — зупинив його жестом Сірко. — Докінчать, мабуть, інші, а мені б тільки ще хоч раз погромити супостата Мюрад-Гірея, відомстити йому за напад на Січ, за руйнацію землі нашої, за сльози люду православного!.. А головне — дати йому так по зубах, щоб відпала охота пройтися влітку з ордою по Лівобережжю!

В Арсена радісно блиснули очі. Він схопився.

— Батьку, то буде похід на Крим?.. Коли ж?

Сірко обняв козака, посадив поряд з собою.

— Розумію тебе, синку... Але не поспішай — всьому свій час!

Частина друга

«КРИМ НЕЩАДНО СТРУСНУТИ!»

1

Сірко вів на Крим десять тисяч запорожців. Такої кількості воїнів Січ не виставляла одночасно ніколи. В морські походи звичайно ходила тисяча або дві, в сухопутні — шість-вісім тисяч козаків. Тепер же на клич прославленого кошового відгукнулися всі, хто міг тримати шаблю в руці. А таких після турецької навали на Правобережжя з'явилося в запорозьких володіннях чимало. Хто втратив у вирі лихоліття сім'ю, хто не хотів гнути спину перед лівобережною старшиною, котра запаніла і почала притісняти свого брата-козака, той тікав на Низ і поповнював Сіркове військо.

Наступного дня після переходу на лівий бік Дніпра кошовий, замість того щоб податися прямо на південь, на Перекоп, куди по знайомих путівцях не раз і не два ходили запорожці, повернув військо на схід, до річки Молочної.

Молоді козаки дивувалися і стиха ремствували, старі мовчали, довіряючи своєму досвідченому полководцю, але теж були в душі незадоволені. Це ж не жарт — накида́ти такий гак! Одначе ніхто не смів перечити: в поході кошовий або наказний отаман мав необмежену владу і за непослух міг скарати на горло.

— І що собі надумав старий? — бурчав Метелиця. — Так ми, чого доброго, відмахаємо до самого Азова!

— Цить, Корнію, якщо не хочеш київ скуштувати! — шипів Шевчик, оглядаючись. — Сірко знає, що робить!

Сірко справді знав, що робив. Дійшовши до Молочної, він дав війську денний перепочинок, а потім, круто повернувши на південь, швидко попростував до Сиваша. Тепер ішли тільки вночі, визначаючи шлях по зірках і ледь примітних в темряві степових могилах та балках, а вдень спочивали в глибоких долинах, варили кашу, випасали коней. Сторожові загони, розіслані кошовим на відстань, яку міг проглянути верхівець, пильно стерегли спокій війська.

Тому ні перекопський бей, ні тим більше хан Мюрад-Гірей не знали, що над Кримом нависла небезпека.

Запорожці вбрід перейшли Сиваш і несподівано з'явилися в Криму. При основі нешрокого півострова, що глибоко врізувався

в море, розбили табір. Це місце було зручне для оборони. До того ж тут була вода: у розлогій, порослій травою балці нуртувало чимале джерело.

Поки запорожці напували коней, лагодили збрую і зброю та нашвидкуруч снідали солонуватою саламахою, Сірко зібрав отаманів і значних козаків на раду. Всілися півколом на траву.

— Браття отамани, молодці запорозькі, — промовив кошовий, стоячи в центрі, — ось ми знову ступили на землю Криму, прокляту землю агарянську, бусурманську! Сили наші сьогодні не малі, та все ж запорука успіху військового в несподіваності нападу! Нам щастило досі, оминувши Перекоп, потайки пробратися ногайськими степами і вийти в тили ворога. Тепер, браття, перемога — на вістрі козацької шаблі, в бистрих ногах наших коней! Та ще — в твердості й мужності наших сердець!.. Ми промчимо як буря у три кінці Криму — до Бахчисарая, до Козлова[1] і до Кафи[2] — і знищимо все на своєму шляху... Отже, слухайте мене уважно: я з двома куренями залишуся тут і ждатиму вас рівно п'ять днів. У суботу опівдні, в час найкоротшої тіні, ви всі мусите повернутися сюди. Хто запізниться, хай покладається на власні сили і самотужки пробивається додому!.. Наказним отаманом Кафського загону я призначаю Івана Рога, а на випадок його смерті чи тяжкого поранення — Василя Заболотного. Козловський загін очолять Іван Стягайло та Андрій Могила. На Бахчисарай піде курінний отаман Матвій Шумило... А йому в поміч, — Сірко зробив паузу і оглянув присутніх, — Семен Палій...

— Молодий ще! — буркнув хтось із старих сивовусих козаків, яких зачепило за живе, що недавно прийнятого до коша новачка призначено військовим товаришем наказного отамана.

Сірко не любив, коли йому перечили. Він суворо глянув довкола. Твердо відрубав:

— Буде так, як я сказав!.. Палій справді молодший за багатьох із нас і декому годиться в сини. Та зате розуму в нього вистачить на трьох. А розум у нашім ділі — теж не остання річ. Бо, як відомо, до булави треба й голови!

Звенигора непомітно штовхнув Палія під бік. Той скосив очі й усміхнувся у невеликі вуса. Видно, йому було приємно, що сам Сірко так високо оцінив його.

Тим часом кошовий вів далі:

— Виступайте, браття, не гаючись. Мій вам останній наказ: ми прийшли сюди не тільки відомщати, не тільки вбивати й палити. Тих, хто не чинитиме опору, беріть у полон — ми їх обміняємо згодом на своїх людей... І визволяйте ясир, люд християнський, невільників бусурманських. Треба нещадно струснути Крим! Відо-

---

[1] Козлов (по-татарському Гезлев) — сучасна Євпаторія.

[2] Кафа — Феодосія.

мстити за розорену землю нашу, за сльози, кров і страждання людей наших! На цьому я стояв і стоятиму до останніх днів своїх... А тепер — рушайте з Богом!

2

Вогненними смерчами покотилися по Кримові три козацьких загони. Мчали вони так швидко, що татари-втікачі не встигали сповістити про смертельну небезпеку своїх одноплемінників, які жили в глибині півострова. Захоплені зненацька, кримські улуси ставали легкою здобиччю запорожців.

Салтани, беї, мурзи і просто багаті люди кидали напризволяще майно і, захопивши тільки коштовності та рідних, стрімголов мчали на південь. Визволені з рабства невільники хапали татарських коней, зброю і ставали до лав запорожців. Жадоба помсти палила їхні серця. Для них Крим був ненависною землею. Тут вони роками мучилися в страшній неволі. І тепер, несподівано здобувши свободу, з лютістю і нещадністю накидалися на ворогів — били, ламали і спалювали все, що не могли взяти з собою.

Свій загін наказний отаман Матвій Шумило розділив на чотири частини. На чолі одного він прямою дорогою йшов до Бахчисарая, а три інші, які в свою чергу ділилися ще на два чи на три, послав бічними шляхами, щоб прочесати якомога ширший терен.

Перший сильний опір татари вчинили в Ак-Мечеті, невеличкому селищі з приземкуватими глиняними саклями, що ліпилися тісно навколо палацу калги[1] та чималого кам'яного будинку салтана Газі-бея. Калга у своїй резиденції жив тільки наїздами, і вся влада в місті належала Газі-бею.

Бажаючи врятувати свою родину, салтан з сотнею вершників безстрашно кинувся назустріч запорожцям. Тим часом його жінки і діти у супроводі відданих слуг щодуху мчали до Бахчисарая.

Та що могла вдіяти сотня татар проти двох тисяч козаків? За кілька хвилин вона впала, як трава під косою. Єдиною втіхою для загиблих було хіба те, що разом з собою вони встигли забрати в кращий із світів десяток чи півтора запорожців, а разом з ними — і наказного отамана Шумила. Сивовусий запорожець не звик ховатися за спини товаришів і йшов у першій лаві. В одній з вузьких вуличок, обнесених облупленими глиняними тинами, його і влучила під саме серце довга татарська стріла. Він не скрикнув, не зойкнув — упав на суху землю і зразу затих.

— Батька вбили! — гукнув у розпачі Сікач, сплигуючи з коня. — Чуєте? Батька вбили!..

Над розпростертим тілом отамана схилилося кілька запорожців. Крик жалю вирвався з їхніх вуст. Отаман лежав горілиць, весь за-

---

[1] Калга *(тат.)* — друга після хана особа в ханстві.

Над розпростертим тілом отамана схилилося кілька запорожців. Крик жалю вирвався з їхніх вуст. Отаман лежав горілиць, весь заюшений кров'ю. Довкола збирався все більший натовп козаків, бо страшна чутка миттю пролетіла по лавах.

юшений кров'ю. Довкола збирався все більший натовп козаків, бо страшна чутка миттю пролетіла по лавах.

Скориставшись замішанням, що несподівано охопило запорожців, Газі-бей миттю повернув коня і, залишивши жменю своїх воїнів на поталу, кинувся навтьоки.

Його ніхто не переслідував. Запорожці зібралися біля свого мертвого отамана.

Під'їхав Семен Палій. Мовчки скинув шапку, зліз з коня. Сікач також мовчки витягнув у вбитого з-за пояса отаманську булаву — простягнув Палієві. Поволі, сумно вклонився і тихо промовив:

— Чолом тобі, наказний отамане! Що будемо робити?

Розпашілий від бою, Палій у першу мить аж відсахнувся, не вірячи в те, що сталося. Та пильно глянувши на нерухоме закривавлене тіло старого отамана, взяв пернача. Старі запорожці очікувально дивилися на молодого отамана. Ну, як він зараз поведеться? Чи не втне якої-небудь дурниці?

Палій помітив в очах декотрих старих козаків насмішкуваті іскорки, і в його серці спалахнула злість. Знайшли час старі шкарбани для кпинів! Тому його голос продзвенів сухо, ба навіть суворо:

— Браття, не час оплакувати зараз загиблих. Але й без почестей залишати тіла їхні в чужій землі ми не можемо! Тож хай тут зостанеться сотня сподвижників покійного отамана — вони його і поховають як належить... А ми спробуємо наздогнати втікачів. Або на їхніх плечах ввірвемося в Бахчисарай... Гайда за мною!

Гул копит розлігся над крем'янистою долиною Салгіру.

Коли запорожці вибралися з Ак-Мечеті і вискочили на високий горб, звідки відкривався широкий краєвид і на обрії засиніли в блідо-голубій імлі далекі гори, вони побачили за версту чи дві хмарку сірої куряви — то тікали до Бахчисарая недобитки ак-мечетського салтана та їхні жінки з дітьми.

Козаки закричали, засвистіли і погнали коней ще дужче.

Втікачів наздогнали за півверсти від лісу, що густо кучерявився по узгір'ю. Незграбні татарські халабуди зупинилися. З них сипонули чорноголові татарчата. Заверещали жінки.

Від передньої халабуди шарахнувся вбік, до лісу, вершник у білому тюрбані. Перед собою, на луці сідла, він держав двійко маленьких дітлахів. Не оглядаючись, стрілою помчав до чагарників, де сподівався знайти порятунок.

— Переймайте, хлопці! То сам салтан, хай йому грець! — гукнув Метелиця, притримуючи коня біля халабуди. — А я загляну до його гнізда, може, вціймаю яку пташину!

За салтаном кинувся Арсен зі своїми побратимами.

В Ак-Мечеті він обшарив весь салтанський будинок, але Златки і Стехи не знайшов ні серед убитих татар, ні серед звільнених бранців. На запитання, чи не привозив салтан з України двох дівчат на ймення Златка і Стеха, невільники відповіли, що повернувся він

з ясиром, та пригадати, чи були серед бранців дівчата з такими іменами, не могли.

Охоплені відчаєм, Арсен і Роман як навіжені металися по Ак-Мечеті. Губився слід дівчат. Це було найстрашніше... Де ж вони? Куди запроторив їх салтан? Чи, часом, не встиг продати в заморські краї?.. Один він міг дати достовірну відповідь.

І козаки, не жаліючи коней, вихором погналися за далеким вершником у білому тюрбані. Наздогнати! Будь-що наздогнати і взяти живцем!

Тим часом Метелиця, не злазячи з коня, рвонув чорну кошму, якою було завішено халабуду, і заглянув усередину. Там, забившись у куток, причаїлася жінка в барвистому татарському одязі.

— Ге-ге! І справді — пташина! — загув радісно Метелиця і, щоб краще роздивитися на свою здобич, ще нижче нагнувся, під самий дашок халабуди. — Та ще яка ж гарна, побий мене грім! Дарма що нехрещена!

Жінка з жахом дивилася на вусате, налите кров'ю обличчя старого козака. Пишна руса коса розсипалася по її округлих білих плечах. Красиві руки зметнулися вгору, мов крила чайки, і застигли перед зблідлим лицем, ніби просили пощади або захищалися від удару.

— Пане, не вбивай мене! Не вбивай! — скрикнула жінка по-польськи. — Я не мусульманка! Християнка єстем!

Метелиця спантеличено глипнув на неї, товстою п'ятірнею пошкріб голену потилицю. Його суворе обличчя подобрішало, між бровами розійшлася глибока зморшка.

— Гм, кажеш — полька?

— Так, пане! Так!

— Отже, невільниця, виходить?

— Так, пане! Так!

— А злякалася ж чого?

— Думала, ви зарубаєте мене...

— Дурненька, ми невільників не рубаємо, а визволяємо. І ти будеш вільна!

— Дзенькую бардзо, — ледь чутно прошепотіли помертвілі вуста.

Метелиця підморгнув їй, крутнув сивого вуса.

— Подякою не відбудеш! Га-га!.. Чоловіка дома маєш?

— Мала.

— Ото зрадіє, мат-тері його ковінька, коли таке ясне сонечко загляне раптом у його осиротілу хату. Га? Ех, був би я молодший!..

Жінка не відповіла, все ще, мабуть, не вірячи в свій щасливий порятунок. Але до її щік вже почала приливати кров.

Метелиця з жалем крякнув, важко зітхнув, згадавши, мабуть, про свої шість десятків, і випростався в сідлі.

— Ну, пані, перепрошую, я залишу тебе тут, бо мушу їхати. Хлопці, здається випустили з рук мурзу, трясця їх мамі!

І старий козак прудко помчав до лісу, де стояли збентежені невдачею Арсен і його побратими. Салтан пірнув у зарості і десь зник у добре знайомих йому байраках.

3

Салтан Газі-бей з двома маленькими синами-близнюками на руках вихором проскакав на змиленому коні вузькою вулицею Бахчисарая, на ходу гукаючи: «Козаки! Козаки!»

Перед брамою ханського палацу, на кам'яному містку, під яким дзюркотів каламутний потік, осадив коня: ханські нукери довгими списами перегородили йому дорогу.

— Козаки! В Ак-Мечеті козаки! — прохрипів салтан. — Швидше до хана! Бийте на сполох!.. Незабаром вони будуть тут!

Нукери посіріли від страху. Один з них хутко відчинив браму, а другий заходився щосили гатити залізним келепом у велике мідне било.

Бахчисарай загудів, як стривожений вулик. Вузькі вулички враз наповнилися переляканими людьми.

Салтан в'їхав у двір ханського палацу. Страшне слово — козаки! — миттю облетіло всі закапелки і підняло на ноги і старих і малих.

З другого поверху, по сходах дерев'яної галереї, прудко збіг у золотистому шовковому халаті хан Мюрад-Гірей. Побачивши запиленого вершника на мокрому від поту коні, кинувся до нього.

— Що? — видихнув перелякано.

— Великий хане, козаки!

— Де?

— Перейшли Альму і ось-ось будуть тут! Я ледве випорснув з їхніх рук! Всі мої загинули...

— О Аллах!

— Великий хане, дорога кожна мить! Не гайся!

Мюрад-Гірей глянув округленими від жаху очима на нукерів.

— Коней! — закричав верескливим голосом. — Коней! Посадіть всю мою родину на коней — і в ліси! На Яйлу! Швидше!

Йому підвели гнідого рисака. Не чекаючи, поки інші члени сім'ї зберуться й сядуть на коней, він скочив у сідло і м'якими, обшитими атласом кімнатними чириками хутко пірнув у стремена. Рвонув поводи. Пригнувшись, шпарко помчав, охоплений жахом.

Лопотів на вітрі золотистими полами розкішний халат. Блищала проти сонця спітніла голена голова. Хмара куряви здіймалася з-під копит ханського коня.

Без зброї, без шапки, голомозий, у барвистих шовкових шароварах і такому ж халаті, Мюрад-Гірей скидався зараз не на грізного

хана-воїна, перед яким тремтів увесь Крим, а на брезклого підстаркуватого купця з Кафи чи Гезлева.

Перелякані жителі містечка шарахалися перед його конем під кам'яні загорожі. Слідом за ханом мчали нукери, ханські жінки, сини і дочки. Тупіт копит, крики, хмара куряви і пір'я з розтоптаних копитами гусей — усе це нагонило ще більше жаху на бахчисарайських обивателів, на яких звістка про напад козаків звалилась як сніг на голову.

З усіх боків чулися крики:

— Козаки!

— Урус-шайтан!

— О вай-вай, горе нам, правовірні!

— О Аллах!

Люди металися мов божевільні. Кричали. Плакали. Благали ханських воїнів не залишати їх напризволяще. Але ніхто нікого не слухав. Сліпий тваринний жах гнав хана, його численну родину і двірцеву варту геть з Бахчисарая. Швидше туди — до лісів, що темно-зеленими хмарами залягли по узгір'ях і глибоких долинах! На Яйлу, а там — до моря, де завжди напоготові стоять ханські кораблі!

Не встигли останні втікачі сховатися в лісі, як з протилежного боку, на півночі, знялася курява — то мчали передові загони запорожців. Частина їх повернула ліворуч, у вузьку улоговину, де причаївся Бахчисарай, а чималий загін, помітивши втікачів, погнав прямо на південь, на Яйлу.

— Нас переслідують! Нас наздоганяють! Горе нам! — закричали ханські жінки і діти.

Хан скреготнув від безсилої люті зубами. Страх і сором переповнили його серце. Як трапилося, що перекопський бей завчасно не повідомив його про небезпеку? Чи козаки винищили до ноги залогу Перекопу? О великий Аллах! Тепер Урус-шайтан затопить своїми воїнами весь Крим і проллє море крові правовірних! Як же ти допустив до цього, о великий Аллах!

Хан глянув на свій розшитий халат, на м'які чирики — і сором з новою силою пронизав його серце. На кого він схожий? Як насміхатиметься з нього султан Магомет, коли його вивідачі, котрі запрудили весь Крим, донесуть йому про ганебну втечу хана.

Однак роздумувати було ніколи. За півгодини козаки будуть тут!

— Вперед! — гукнув хан і перший помчав на Яйлу.

Пізно ввечері дістався до Ялти і, кинувши поводи слугам, збіг по трапу на галеру. Тільки тут відчув себе в безпеці і трохи заспокоївся. Кожної миті галера могла відчалити од берега і вийти у відкрите море, де вже ніхто не зможе наздогнати її. Але після недовгих роздумів хан скасував свій наказ відчалювати і вирішив заночувати в ялтинській бухті.

Поволі до нього поверталася здатність тверезо мислити. Страх за власне життя зник, і він почав думати про те, як зібрати військо, щоб дати Сіркові відсіч. Переодягнувшись у військовий одяг, причепивши до боку шаблю, а за пояс застромивши пістолі, він знову відчув себе ханом, а не втікачем, і його голос, коли він почав віддавати нукерам накази, набув колишньої сили і впевненості.

— Спасибі тобі, Газі-бей, за вчасне попередження! Ти врятував нас усіх, — поблажливо поплескав Мюрад-Гірей по плечу стомленого і прибитого горем салтана. — Про твоїх діток потурбуються. А ти зараз, незважаючи на втому, скачи в Алушту, піднімай людей. Хай усі, хто має коня і шаблю, їде на Яйлу! Звідси ми ударимо по козаках! Нехай алуштинський бей розішле гінців по узбережжю аж до Кафи з моїм наказом збиратися на Яйлі, а сам завтра опівдні прибуде з військом до витоку Салгіру. Звідти — долиною — ми підемо на північ і погромимо мерзенних гяурів!

До пізнього вечора хан розсилав у всі боки гінців і вивідачів і тільки далеко за північ, вкрай знесилений, зайшов до себе в каюту і важко впав на широку, застелену розкішним барвистим килимом тахту.

4

На другий день у стан Сірка на березі Сиваша почали прибувати цілі валки колишніх невільників і невільниць. Чоловіки, озброївшись татарськими луками і шаблями, допомагали запорожцям стерегти бранців, яких було майже стільки ж, як і визволених невільників. А жінки й дівчата, а також туми, тобто діти, котрі народилися у невільниць, гнали отари овець, табуни коней і череди худоби. Ця військова здобич вкрай була необхідна для зворотного походу козацького війська, бо давала в дорозі м'ясо, молоко, сир.

В суботу вранці повернувся загін, що ходив під Козлов.

Не встигла улягтися радість від зустрічі і щасливого завершення походу, який закінчився погромом багатого приморського міста і визволенням багатьох сотень невільників, як на південному сході знялася курява: прибув кафський загін.

Сірко радів: розгромлено пів-Криму, визволено тисячі людей, захоплено багато полонеників, на яких згодом можна буде виміняти ще кілька тисяч невільників. Такого успішного походу запорожці не робили з часів Сагайдачного!

Коли б повернувся загін з-під Бахчисарая, то й додому пора!

Біля Сіркового намету, розбитого на невисокому горбі, стоїть бунчук. Кошовий наказав джурі слідкувати за тінню і відзначати її камінцями. Сонце підбивається все вище і вище — і тінь стає коротшою. Ось-ось вона впаде на полудневу відмітку...

Сірко починає хвилюватися. Чому досі не повертається загін з-під Бахчисарая? Невже трапилося з ним щось лихе? Невже Семен Палій, котрий замінив загиблого Шумила, не зрозумів його наказу?

Правда, до Бахчисарая трохи далі, ніж до Козлова чи Кафи. І населений той південний край густіше — отже, і опір ворога міг бути сильніший... Та все це не виправдання! Наказ про повернення в суботу опівдні був категоричний, і виконати його потрібно будь-що!

Чому ж затримується Палій?

Сірко стоїть на горбі, перед наметом, і вдивляється в далину, в блідо-голубий, розпечений нещадним південним сонцем обрій. Але його старі, вицвілі очі не бачать там нічого, крім хвилястого марева.

Поряд з кошовим стоять отамани і значні козаки. Всі вони не набагато молодші за Сірка, і кошовий теж не дуже покладається на їхній зір. Вся надія на молодого джуру.

— Ну, Івасю, пильно дивись! — наказує молодикові. — Не видно?

Той аж шию витягнув, аж навшпиньки піднімається — обводить поглядом далечінь.

— Здається, їдуть! — радісно вигукує він. — Ген-ген знялася хмарка на видноколі!

Голос його ще невпевнений: адже то, може, вихор здійнявся!

Та хмарина росте, ширяться — і сумнів зникає.

— Їдуть!

Сірко осіняє себе широким хрестом. Хрестяться й отамани.

— Слава Богу! Можна рушати додому!

Однак радість була передчасна. Раптом у степу знявся стовп чорного диму. То передова сторожа подавала знак, що йде орда. Сірко стиснув кулаки. Вилаявся.

— Чортів син — Палій! Через нього доведеться скубтися з кримчаками... Казав же — опівдні всі мають бути тут! Ось тепер маєш. Нас десять тисяч, а ординців — тисяч сорок, мабуть.

Всі мовчали. Пильно вдивлялися в хмару куряви, серед якої вже видніються татарські бунчуки і гостроверхі шапки кочовиків. Хмара поволі росте, розширюється, охоплюючи відстань у кілька верст.

— Що будемо робити, батьку кошовий? — питає сухий, з їжакуватими сивими вусами отаман Ріг. — Може, відступимо за Сиваш? Татари, думаю, не посміють гнатися за Гниле море...

— Відступати вже ніколи. Це буде не відступ, а втеча, — відповів Сірко. — Та й загін Палія не можемо залишити на загибель... Готуватимемося до бою... Нас не мало. Та майже дві з половиною тисячі невільників, які битимуться незгірше козаків, бо не захочуть знову потрапляти у неволю. Ми обрали й укріпили вигідну позицію — хан може атакувати нас тільки в лоб. Тож зустрінемо його вогнем з мушкетів та фальконетів. А татари страх не люблять, коли їм палять в обличчя! Тоді вони дуже швидко показують потилицю!.. Ідіть займайте місця! І без мого наказу в атаку не кидайтесь!

Весь козацький табір зразу заворушився. Запорожці кількома лавами — покурінно — залягли в шанцях. До ставки Сірка вже

мчали гінці та джури з донесеннями. Жінок і дітей, а також полонених та військову здобич відвели на край півострова і почали переправляти через Сиваш.

На якийсь час над сірим солончакуватим степом, що дихав гіркою полинною спекою, запанувала тривожна тиша. Її порушували тільки іржання козацьких коней та квиління білокрилих чайок.

Сірко стояв на горбі і стежив за ворогом, що швидко наближався. Татари вже були так близько, що навіть своїми старечими очима він добре бачив різномасті бунчуки над окремими чамбулами.

Старий отаман уже давно загубив лік своїм боям і перемогам. Січові літописці свідчать, що тільки великих боїв він провів більше півсотні і всі їх виграв, а кількість дрібніших сутичок з ворогами перевалила за півтораста.

Бій був його стихією. Він звик до нього, як швець звикає до запаху шевської смоли або орач — до скрипу ярма чи шурхоту рала в колючій стерні... Бій був його ремеслом. І знав він його, це ремесло, досконало. Саме цим дехто пояснював вражаючу везучість Сірка: за останні двадцять років він не програв жодної битви!

Однак, коли Сіркові казали про це, він насмішкувато мружив очі і скептично похитував важкою голеною головою.

Він краще, ніж будь-хто, знав, що одного ремесла полководця тут замало, що потрібна ще виучка і майстерність усього війська і віра кожного воїна у свого ватажка і в справу, за яку він бився. Якщо такої віри нема, нема й перемоги.

Саме так вірили козаки і повсталі селяни та городяни в Богдана Хмельницького. Такої віри і він, Сірко, домагався від своїх підлеглих. І здається, досягнув цього...

Татари зупинилися за півверсти від козацьких шанців. Над ними майоріли бунчуки, колихалися знамена. Поодинокі верхівці виривалися з орди і мчали до козацького табору. Наблизившись на відстань польоту кулі, вигукували образливі лайки й повертали назад.

У бляклому небі зграями шугало вороння — вічний супутник війська і кривавих бойовиськ.

Запорожці, за своїм звичаєм, залягли трьома лавами: передня мала вести вогонь, дві задні заряджали мушкети. У центрі і на флангах Сірко поставив гармати, фальконети і гаківниці. Гармаші зарядили гармати, щоб вистрілити, як тільки татари наблизяться на політ ядра.

Хан затримувався з атакою. Досвідчений воїн, він розумів, що зібране поспіхом з усіх усюд військо може не витримати першої сутички і повернути назад. Тому на очах запорожців заходився перегруповувати свої загони, виставляючи наперед озброєних вогнепальною зброєю сейменів.

— Чорт голомозий! — вилаявся Сірко, спостерігаючи за маневрами хана. — Здається, він не на жарт заповзявся біля нас. Гадає

розчавити одним ударом... Ех, був би тут Палій! Як мені зараз не вистачає його загону... Гей, Івасю, коня!

Джура підвів сірого струнконогого коня. Притримав стремено. Хотів допомогти кошовому, але Сірко відхилив його руку, бо бачив, що на нього звернуті погляди всього війська, і не хотів перед боєм показати, що його вже гнуть донизу роки і обсідають болячки. Тому сів сам. Один джура спостеріг, як напружилося все тіло старого отамана і з яким глухим свистом вирвалося з його грудей повітря. Роки брали своє...

Сірко поскакав перед лавами козаків.

— Браття, отамани, молодці, Військо Запорозьке! — звично звернувся він до воїнів. — Настала година, коли кожен повинен забути про все на світі, крім одного — як перемогти ворога. Кожен має битися сьогодні за двох, бо ворогів — не приховую цього — удвічі більше за нас. Але здавна відомо, що один добрий запорожець вартий трьох ординців. То хіба ж здригнеться у кого серце, хіба опуститься рука, якщо на нього нападе двоє або й троє?.. Пам'ятайте: Сірко ніколи не відступав! Тож чи знайдеться серед вас такий, хто сьогодні втечею зганьбить мою сивину і накличе на своє ім'я вічне прокляття й презирство всього товариства? Вірю: не знайдеться такого... Знайте: з отієї могили, — він показав рукою на горб, де стояв його намет, — я побачу сьогодні або нашу славну перемогу над Мюрад-Гіреєм, або знайду там свою смерть. Іншого бути не може. За вітчизну свою, за визволення з неволі люду християнського ми всі, браття, грудьми станемо тут проти ворога нашого ненависного, споконвічного! Перемога або смерть!

— Перемога або смерть! — відгукнулися лави воїнів.

— Умремо, але не відступимо!

— Слава батькові нашому — Сіркові!

Сірко поїхав далі вздовж неглибоких шанців, а зачаровані його проникливими словами запорожці любовно проводжали поглядами свого вождя, за яким ладні були йти у вогонь і воду. Від тих слів у них з'явилася така сила, яку, здавалося їм, ніщо в світі не могло зламати.

Об'їхавши поле, що через якийсь час мало стати кривавим бойовиськом, Сірко повернув назад і зійшов на могилу. Кошова старшина і наказні отамани Іван Ріг та Іван Стягайло, які на випадок смерті кошового мали заступити його в бою, розступилися і дали йому місце на самому шпилі.

— Глянь, Іване, до хана прибуває підмога, — тихо сказав Ріг, показуючи рукою через голови ординців, що вже вишикувалися і чекали наказу атакувати.

Справді, з півдня швидко наближалося у хмарі куряви військо.

— А може, то наші повертаються?

— Ні, Івась каже, що ясно бачить татарський одяг на вершниках... Та й знамена їхні... О, я навіть сам уже бачу!

— Так, так, і я бачу, — тихо промовив Сірко. — Ну що ж, замість двох на кожного з нас тепер стає по троє ворогів. Ото і всього!

На обличчі кошового не здригнувся жоден м'яз.

— Ти так спокійно говориш, Іване! — вигукнув Стягайло. — Можна подумати, що наперед знаєш наслідок бою.

— А чому ж — знаю! — відповів Сірко. — Ми сьогодні або переможемо, або загинемо... Одного не буде: ми не здамося — і тому я спокійний. Раджу і всім вам, отамани, так настроїти себе...

Він раптом замовк. У татарському стані сколихнулися передні лави. Стрепенулися бунчуки. Замаяли знамена.

Глухо і грізно застугоніла земля.

Кримська орда пішла в наступ.

5

Розоривши улуси понад Альмою, Качею та Бальбеком, Палій повернувся назад, щоб вчасно прибути в стан Сірка. Хоча і поспішав, бо часу лишалося обмаль, однак пішов новою дорогою: захотілося пошарпати ще кілька улусів і визволити невільників. Шлях його лежав з Булганака на Чатирлик, а вже звідти — на Джанкой і Сиваш.

Перед Джанкоєм від полоненого чабана-татарчука Палій дізнався, що годину чи дві тому тут пройшов хан з ордою.

Худий чорний татарчук стояв перед запорожцями, злякано поводив вузькими очима, дрібно цокотів зубами.

— Куди пішов хан?

— Аллах свідок, мурзо, я не знаю, — пробелькотів хлопець і махнув рукою. — Туди десь... До Сиваша...

— Скільки було орди?

— Не знаю, мурзо... Багато.

— Ну, тисяча чи десять тисяч?.. Чи двадцять?

— Двадцять, двадцять, — закивав головою хлопчина. — А то й більше... Коли б у мене було стільки овець, скільки воїнів у хана, то я був би багатший за самого падишаха, мурзо!

Палій задумався. Між запиленими бровами різко прокреслилася глибока зморшка. Що робити? Як з'єднатися з військом Сірка?

І чим більше думав, тим ясніше ставало йому, що він припустився помилки, обравши новий, довший шлях. Коли б з Бахчисарая він попростував на Ак-Мечеть, а звідти прямо на Джанкой, то виграв би півдня і вже давно був би у запорозькому таборі. Зараз же пробратися туди голим кримським степом, де все видно як на долоні, просто неможливо. Ординці враз помітять — оточать і знищать!

І Звенигора, і Воїнов, і Спихальський мовчали. Кожен думав те ж саме. Але нікому і в голову не приходило осуджувати необачний вчинок отамана. Бо винні були вони всі. То гасниуча надія примусила їх обрати інший зворотний шлях, який лежав по тих глибинних

улусах, в яких, як їм розповіли і полонені татари, і звільнені бранці, томилося в неволі чимало християнського люду. Може, там десь Златка і Стеха, думали вони. Може, Газі-бей заховав дівчат-красунь подалі від очей ханських мубаширів?[1] Тож хіба могли вони повертатися на Україну, не переконавшись, що там їх нема?

Той зворотний похід приніс їхньому загонові велику здобич: у степових улусах козаки захопили табуни коней, отари овець, визволили сотні невільників і невільниць, а на Чатирлику взяли в полон мурзу Ізмаїла з усім його родом.

Та це не тішило Арсена і його друзів: в їхніх серцях погасла остання надія, бо не знайшли вони тих, кого шукали. Ніхто не знав і не чув про дівчат, отже, втрачався останній слід...

Становище було справді складне. Відрізані від своїх, вони могли стати легкою здобиччю хана. Але ж хто міг передбачити, що Мюрад-Гірей так скоро оговтається після погрому, збере військо і навіть почне переслідувати запорожців?

— Може, пробиватися через Перекоп? — невпевнено промовив Звенигора. — У перекопського бея, гадаю, не більше сили, ніж у нас... І якщо ми раптово вдаримо...

— Ні, ні, — рішуче заперечив Палій, — через Перекоп ми не проб'ємося! А якщо і проб'ємося, то загубимо половину людей... Та навіть не в цьому річ. Не забуваймо, що кошовий жде нас, жде на нашу допомогу. Він змушений або ж прийняти нав'язаний татарами бій тут, у своєму таборі, або ж тікати за Сиваш. Якщо навіть товариству пощастить уникнути зустрічі з ханом і воно вільно перейде через Сиваш, то Мюрад-Гірей не відстане від нього і буде переслідувати в ногайських степах. Щоб урятувати військо від розгрому, кошовий змушений буде кинути здобич, полонених, невільників і поспішно тікати. Але ж може бути ще гірше: наші не встигнуть перейти Сиваш, і хан змусить їх прийняти бій... Ні, ні, ми мусимо допомогти своїм!

— Тоді треба придумати щось таке, — покрутив розчепіреною п'ятірнею Спихальський, — щоб, прошу пана, пошити хана в дурні!

— Правильно, пане Мартине, — жваво відгукнувся на слова поляка Семен Палій. — І, здається, я придумав, як це зробити!

— Як?! — в один голос гукнули друзі.

— Ми обманимо хана. У нас є чимало татарського одягу, знамен і бунчуків...

— Отже, ми переодягнемо весь загін? Тепер я розумію! — вигукнув Роман.

— Хай не весь, — заперечив Палій. — У цьому нема потреби. Досить переодягнути три-чотири сотні і поставити їх під ординськими знаменами в голові загону...

---

[1] Мубаширы *(тат.)* — ханські урядовці, збирачі податків, які складали десяту частку здобичі на користь ханської казни.

— А якщо хан не повірить і пришле своїх гінців? — спитав Арсен.

Палій замислився. Між густими темно-русими бровами зійшлася туга зморшка. Ясними сірими очима він пильно подивився на товаришів, ніби вивіряв їх.

— Нам треба випередити хана і переконати його, що йде на допомогу йому перекопський бей.

— Тоді мені доведеться їхати до хана гінцем, — тихо промовив Звенигора.

— Що ти, брате! — вигукнув Роман. — Тебе зразу схоплять. Даремно загинеш!

— Так, Арсенові самому їхати не годиться, — погодився Палій. — Як би він не перевдягався в татарський одяг, татарина з нього не вийде... Але якщо він поїде з мурзою Ізмаїлом...

— З мурзою Ізмаїлом? — Друзі не зрозуміли Палія. — Ніби він погодиться!.. А якщо й погодиться, то тільки для того, щоб усе чисто розповісти ханові.

— Ну, це ще побачимо, — усміхнувся Палій і наказав трьом сотням козаків перевдягнутися в татарський одяг.

Перевдягання не зайняло багато часу, невдовзі всі рушили в путь. Попереду розвівалися татарські знамена та бунчуки. За спинами у козаків, що відтепер мали видавати себе за кримчаків, стриміли луки, а при боках — сагайдаки зі стрілами. Цей передовий загін маскував собою козаків, котрі їхали позаду.

Військову здобич, полонених і визволений ясир залишили під охороною у неглибокій степовій балці.

Коли на обрії забовваніли неясні обриси орди, Палій наказав зупинитися. До нього підвели мурзу Ізмаїла.

— Мурзо, я вручаю зараз у твої руки життя або смерть усіх твоїх рідних і близьких.

Підстаркуватий, кривоногий, але ще дужий мурза, видно, не зовсім уторопав, чого хоче від нього уруський отаман. Він швидко заморгав вузькими очицями і вклонився.

— Я слухаю тебе, шановний бею.

— Твоя доля теж у твоїх руках.

— Як я маю це розуміти, вельмишановний бею?

— Перед нами стоїть з військом хан Мюрад-Гірей. Бачиш?

— Бачу. Хай береже його Аллах!

— Ти поїдеш до нього.

— Я? — У мурзи забігали очиці. — Що я там маю робити?

— Ти повинен сказати, що тебе прислав перекопський бей, який іде на допомогу ханові. Спитаєш, куди йому ставати з військом, і негайно повернешся назад.

— О!

— З тобою поїде турецький ага Баяр. — Палій кивнув у бік Звенигори, який вирядився в яничарський одяг і саме накручував на голову чалму.

— О вай-вай!

— Я розумію, мурзо, для тебе велика спокуса — залишитися у хана. Але в наших руках твої діти, твої жінки, старі батьки. Весь твій рід у наших руках... Якщо з голови нашого друга впаде хоч одна волосина, ми винищимо всю твою рідню.

— О Аллах! — Мурза позеленів, кволо усміхнувся. — А якщо я відмовлюся поїхати до хана?

— Тоді ми зараз же зітнемо тобі башку! Родину твою це також не врятує.

— О, я нещасний!

— Отже, ти поїдеш, мурзо?

— Ніби у мене є інша можливість!

— От і добре. Якщо все щасливо закінчиться для нас, ти будеш вільний.

— А родина?

— Родина теж. Обіцяю тобі.

— О вай-вай, великий Аллах! О, нещасний я! — почав приказувати в розпачі мурза.

Та на нього вже ніхто не зважав. Палій обняв Звенигору, поцілував.

— Рушай, Арсене!.. Пробач, що посилаю тебе до чортів у пекло, але, сам бачиш, іншого виходу в нас немає!

Звенигора міцно потиснув руки друзям, торкнув бранця за плече.

— Гайда, мурзо! — І вони швидко помчали по сірій рівнині туди, де на обрії здіймалася над ханським військом хмара куряви.

6

Орда чекала наказу наступати, але Мюрад-Гірей все ще вагався. В його серці боролися два почуття: бажання помсти і страх. Бажання помсти — за розорені улуси, за тисячі полонеників, за ганьбу, яку він пережив під час втечі з Бахчисарая. Це почуття було таке сильне, що він ладен був без роздуму, наосліп кинути свої чамбули на клятого Урус-шайтана, щоб винищити його військо. При цьому він не думав, що Сірко і його воїни, як і весь народ урусів, мають ще більше право ненавидіти кримчаків і мстити їм не за один, а за сотні кривавих наскоків на Україну, геть стоптану ординськими кіньми. Сам хижак, він керувався законом хижаків — нападати на слабшого і тікати від дужчого.

Але від нерозважного сліпого нападу його стримував страх. Він боявся досвідченого козацького ватага, боявся вогнепальної зброї запорожців і особливо їхньої артилерії. Врешті, боявся ще раз протягом одного тижня випробовувати долю: а якщо фортуна відвернеться від нього? Що тоді?

Тому він невимовно зрадів, коли йому сказали, що прибули гінці від перекопського бея.

— Слава Аллаху, якраз вчасно! — вигукнув він, не приховуючи перед мурзою Ізмаїлом та Звенигорою, які вклонилися йому, своєї радості. — Скільки бей привів з собою вершників?

— П'ять тисяч, великий хане, — відповів мурза, радіючи, що розмову повів хан і доводиться відповідати тільки на запитання.

— Чому ж він сам не прибув до мене?

Мурза не знав, що відповісти, і безтямно кліпав очицями.

— Великий хане, — втрутився в розмову Звенигора, — бей не хоче необережним маневром зламати стрій ханського війська, що вже приготувалося до бою... Він чекає вашого наказу — де йому стати?

— Це добре. Бей — досвідчений воїн, — погодився хан. — Передайте йому, щоб приєднався до мого чамбула. Ми в центрі завдамо Урус-шайтанові могутнього удару, розтрощимо його найкращі курені, розколемо його військо навпіл... Та бей, здається, і сам сюди повертає, — додав Мюрад-Гірей, вдивляючись у загін Палія, що швидко наближався.

— Ні, він зупинився, великий хане, — заперечив Звенигора, боячись, що хан не відпустить їх назад.

— Так, він зупинився, — погодився хан. — Негайно передайте йому, щоб тримався мого бунчука! Ми зараз розпочинаємо! — Хан, підвівшись на стременах, махнув шаблею і крикнув: — Вперед, правовірні! Вперед, доблесні сини Магомета! Смерть гяурам!

Орда сколихнулась і важкою лавиною рушила на запорожців. Мурза Ізмаїл розширеними від жаху очима дивився на незліченні чамбули хана і думав: «О Аллах, що буде зі мною, якщо ти принесеш перемогу моїм єдиновірцям і виявиться моя зрада? Мюрад-Гірей накаже живцем зварити мене в котлі. О вай-вай!»

Він аж поривався щось сказати ханові, але страх сковував його вуста. Мюрад-Гірей помітив душевні переживання мурзи, його незвичайну блідість і розгубленість.

— Що з тобою, мурзо? Ти не захворів?

— У нього страшне лихо, великий хане, — поспішив з відповіддю Звенигора. — Уруси захопили в полон усю його родину...

— Ми визволимо її сьогодні! Не сумнівайся в цьому, мурзо! — самовпевнено сказав хан.

Мурза поплямкав губами, але Звенигора шарпнув його за рукав.

— Їдьмо! Нас чекають! Дорога кожна мить...

Він ударив коней, і вони помчали з виючої орди в степ, де за версту чи дві стояли Палієві козаки. На півдорозі Арсен зірвав з голови чалму і підняв її високо вгору на вістрі шаблі. Це був умовний знак, що все гаразд і що можна розпочинати атаку.

Зразу ж козацький загін сколихнувся, зірвався з місця і, високо піднявши вгору малинові прапори і сяючі проти сонця шаблі, помчав на ворога.

— Мурзо! — гукнув Арсен, спиняючи коня. — Тепер ти вільний і можеш їхати до своєї родини! Я тебе відпускаю, але знай: життя і безпека твоїх рідних залежить від того, чи Аллах не скаламутить твого розуму. Досі ти поводився розумно...

— О Аллах! — простогнав мурза і прудко помчав убік, щоб вчасно випорснути із вузької щілини, яка ще розділяла орду і загін Палія.

7

Бій розпочався навальною атакою татарської кінноти. Багатотисячна лавина ординців ринула на неглибокі козацькі шанці. Над степом знялася курява. Застогнала земля. Грім від ударів кінських копит відлунився аж на пологих берегах Сиваша. А над усім линуло грізне «алла», що дзвеніло високо натягнутою струною і холодило серця.

З висоти шпиля Сіркові було добре видно все поле бою. Він зразу відзначив у думці неодночасовість татарської атаки. Здавалося, що наказ до чамбулів доходив із запізненням, тому орда йшла тупим клином, вірніш — туго натягнутим луком. «Мюрад-Гірей хоче розітнути наші сили надвоє, — подумав кошовий. — Хитро, але не зовсім. Наші гармати заряджені картеччю. Якщо влучно пальнути по кінноті, то...»

Він підняв шапку і махнув нею над головою. В ту ж мить гримнув залп з гармат і мушкетів.

І враз якась невидима сила зупинила передню лаву ворога. Ніби зашпортнувшись, важко упали на землю татарські коні. Через їхні голови полетіли додолу вершники. Крик жаху і болю пролунав над степом.

Однак задні лави, потрощивши копитами тих, що впали, не зупинились, а скажено мчали вперед.

Сірко вдруге махнув шапкою.

Гармати на цей раз мовчали: гармаші не встигли зарядити їх. Зате дружно ударив мушкетний залп. І знову поріділи ряди ворожих вершників, знову забилися в смертельних корчах низькорослі кошлаті коні. Але він не зупинив атаки. Задні ряди летіли вперед і подекуди вже досягли козацької позиції.

І в цей час у тилу татарського війська запалахкотіли малинові запорозькі прапори, пролунав бойовий козацький клич.

Крик жаху струсонув ханське військо. Мюрад-Гірей сполотнів. Прокляття! Як його ошукано! Тільки тепер йому стало зрозуміло, чому мурза Ізмаїл заїкався і мав вигляд людини, приреченої до страти. Гяури змусили його стати на шлях ганебної зради! Прокляття! Що ж тепер робити? Атака майже захлинулась, сотні воїнів корчаться в страшних муках. І те, що чамбули ще подекуди рухаються вперед, не рятує справи.

Із заціпеніння його вивів голос салтана Газі-бея:

— Великий хане, дозволь мені і салтану Бекташ-бею відбити атаку мерзенних гяурів, що опинилися у нас в тилу. Поки ти розправлятимешся з Урус-шайтаном, ми знищимо їх!

Мюрад-Гірею стало соромно. Хоча хитрий салтан Газі-бей і словом не натякнув, що помітив переляк на обличчі свого повелителя, уже одне те, що його васал виявив у скруті більше мужності і самовладання, боляче хльоснуло хана по самолюбству. Однак він поспішно відповів:

— Так, так, салтане, атакуй і відкинь гяурів у степ. Не дай їм з'єднатися з Урус-шайтаном!

Салтан Газі-бей відокремився від орди і кинувся напереріз Палієві. А Мюрад-Гірей почав заохочувати своїх воїнів до нової атаки на позиції урусів.

Тим часом у козацькому таборі панував зовсім інший настрій. Побачивши, як позаду орди раптово з'явився загін Палія, Сірко радісно вигукнув:

— Браття. Палій прибув! Та ще й як він пошив у дурні хана!.. От молодець! — і наказав джурам швидко мчати по куренях і сповістити, що прибув бахчисарайський загін. — Як тільки я подам знак, усім кінно атакувати орду!

Джури помчали виконувати наказ кошового.

— Коня мені! — гукнув Сірко.

Йому підвели коня. Він скочив у сідло і витягнув шаблю. Поглядом ковзнув по темній масі кримчаків, що вже не стояли стрункими рядами, як це було перед боєм, і не кидались безоглядно в атаку, як це було на початку битви, а розпорошилися на окремі купи, які, не маючи від хана чітких наказів, діяли кожна на свій розсуд. Одні з них ще продовжували просуватися вперед і сходилися із запорожцями врукопашну, інші зупинилися в нерішучості, не знаючи, на що зважитися — атакувати далі чи тікати, треті повернули назад, щоб відбивати атаку запорожців, котрі невідомо як опинилися у них в тилу.

Серце старого кошового радісно билося. Шалі терезів явно почали схилятися на його бік. Саме час ударити так, щоб зовсім приголомшити ворога і примусити його показати спину.

Він глянув на тили ханського війська. Там завирувало страшне бойовище. І хоча крізь куряву годі було щось до ладу роздивитися, ясно було одне: Палій своїм несподіваним нападом розладнав бойові порядки ординців, приголомшив їх. «Їй-богу, добре, синку, що ти трохи припізнився і викинув такий фортель! — подумав про Палія Сірко. — Даремно я гнівався на тебе...»

Ще раз гримнув гарматний залп. А з мушкетів козаки стріляли тепер безперервно. Вже сотні коней і вершників конали на землі, та нові і нові тисячі продовжували насідати на козацькі позиції і подекуди схопилися з запорозькими куренями врукопашну.

Сірко виждав ще якусь хвилину, поки переконався, що більшість козаків сіли на коней, а потім махнув шаблею у бік ворожого війська.

Враз шпарко нахилилися вперед довгі списи, і запорожці важкою темною лавою помчали в атаку. Степ сколихнувся від грізного тупоту й крику.

Кримчаки опинилися між молотом і ковадлом. Спочатку вони намагалися чинити опір, і не один десяток запорожців упав на землю від гострих шабель і тонких оперених стріл. Але кримчаки вже втратили віру в перемогу. Чутка про те, що в тилу з'явився великий козацький загін, зовсім охолодила їхній бойовий дух. Поодинокі вершники почали завертати коней і тікати в степ.

Мюрад-Гірей кидався від одного чамбула до іншого, та його голос губився в лементі, тупоті, брязкоті шабель та іржанні коней. Ханські накази вже не доходили в неймовірній тісняві й безладді до війська, і воєначальники — калга, салтани і мурзи — діяли як хто умів і міг.

А запорожці не послаблювали натиску. Сам Сірко ринувся в гущу бою. Його високий кінь з'являвся то в одному, то в другому місці, де було важко.

— Дужче, синки! — гримів його голос. — Помстимося ханові за підступний напад на Січ! За кров товаришів наших і всього люду християнського... Дістаньте мені, дітки, самого хана, я побалакаю з ним у Січі по-нашому, по-запорозькому... А потім пошлю в Москву — царю в подарунок. А якщо хто зачепить його шаблею, то теж буде непогано... Уперед, братчики! Уперед!

Заохочені кошовим, запорожці натиснули ще дужче.

Ворог не витримав і покотився назад. Даремно лютував і лаявся Мюрад-Гірей, даремно розмахував шаблею і погрожував своїм воїнам найлютішою карою. Його вже ніхто не слухав. Страх огорнув серця правовірних і примусив шукати порятунку у втечі.

Захоплений невтримним людським потоком, Мюрад-Гірей закрутився в несамовитому вирі і відступав разом з військом. А коли почув, як хтось із запорожців вигукнув його ім'я, страх стиснув йому серце. З тої ж миті він перестав думати про військо і вдарив коня під боки, щоб швидше втекти в степ і вирватися з лещат Урус-шайтана.

Йому пощастило проскочити вузьким проходом, що розділяв козаків Сірка і Палія. Але з нього вже не зводили погляду бувалі запорожці, які знали хана в лице.

— Хлопці, ловіть його! — гукнув Метелиця. — Тікає, клятий!

Звенигора зі Спихальським першими кинулися вслід за втікачем. Їм на допомогу помчали десятки паліївців. Кінський тупіт, козацькі крики, свист летіли за ханом і примушували його ще дужче втягувати голову в плечі.

Врятував хана дужий бистроногий кінь. Прищуливши вуха, витягнувшись як струна, він поволі віддалявся від переслідувачів, аж

поки чималий чамбул, що відступав з правого флангу, не перетнув дороги запорожцям. Арсен з товариством з ходу врізався у лаву ворожих вершників, але ті бою не прийняли. Затуливши собою хана, вони на ходу повернули коней і поскакали вслід за ним.

— Утік, шолудивий пес! — бідкався Спихальський. — Шкода! Ото була б здобич! Єден шанс був у житті самого хана спіймати! Ех!

Арсен з друзями потішався над щирим смутком і досадою товариша.

— Не сумуй, пане-брате! Маємо здобичі і так досить!

— Гай-гай, — невдоволено бурчав поляк, — то все вороння, а тут самого беркута з рук випустили! Коли то вдруге доведеться зустрітися з ним віч-на-віч?

— Не тужи, синку, — поплескав по спині пана Мартина Метелиця. — Ось прибудемо до табору — покажу тобі таку ляльку, що ти враз забудеш про хана, хай би був скис!

— Що ж то за лялька? — пожвавішав Спихальський.

— Ге-ге, таку кралю визволив я в Ак-Мечеті, що тобі, пане Мартине, і не снилася! Пишна, білотіла, як здобне тісто, очі сині, як море, а коси — як добре конопляне повісмо... До того ж — твоя землячка. Може, й шляхтянка навіть... Був би я молодший, нізащо не віддав би нікому. Та ба! Був кінь — та з'їздився... Тож боюся, що погордує мною, старим... От і поступаюся нею тобі великодушно. Бери, забавляйся! Може, забудеш про свого хана.

— А й справді, Мартине, чого тобі побиватися за тим ханом? — засміявся Роман. — Бери панну, коли дають! Може, то щастя твоє?

— Та я що, хіба відмовляюся? — підморгнув лукаво пан Мартин. — Дзенькую бардзо, батьку Корній! Хан добре, а панна, всім відомо, ліпше!

Перемовляючись і сміючись, згадуючи найцікавіше із щойно пережитого бою, друзі поволі поверталися до табору. Запорожці ховали вбитих, підбирали поранених, ладналися до далекого зворотного походу.

Перед вечором, перебрівши Сиваш, вони вступили в неозорі, поросли тирсою ногайські степи.

8

Поверталися не поспішаючи, бо не боялися погоні. Хан зі своїми недобитками навряд чи посмів би гнатися за ними. А ногайці, які кочували між Сивашем і Дніпром, налякані розгромом кримських улусів, самі тікали, щоб не стати здобиччю козаків.

Коли сонце сідало за далекий небосхил, запорожці зупинилися на нічліг. Коні і худоба та отари овець пішли пастися понад берегами майже пересохлої степової річечки. А люди рвали тирсу, бур'ян, мостили собі постелі. Кашовари розіклали багаття і варили пшоняний куліш з бараниною.

До самого смерку табір гомонів. Козаки впереміш з визволеними бранцями і бранками вечеряли, розповідали різні бувальщини, розшукували земляків. І тільки пізно ввечері повкладалися спати просто під яскравими літніми зорями.

Спихальський з Метелицею весь вечір бродили по величезному табору — розшукували бранку-польку. Але так і не знайшли.

— Чорти батька знає, де вона запропастилася! — бурчав Метелиця, не радий, що, замість відпочинку, змушений швендяти у пошуках якоїсь шляхтянки.

Та Спихальський наполягав.

— Ну, пройдімо ще ось тут, понад долиною, ачей вона де сидить біля багаття!

І вони йшли далі. Зазирали в кожне жіноче обличчя. Однак у жодному Метелиця не зміг признати «своєї» бранки.

Вранці, коли табір знявся з місця і розтягнувся по степу нескінченною валкою, в якій ішло щонайменше тридцять тисяч люду, Спихальський під'їхав знову до Метелиці.

— Поїдемо, батьку... Мо', знайдемо тоту пташину!

— От напосівся! — незадоволено буркнув старий. — І що тобі до неї?

— Не сердьтеся, батьку... Для вас вона лишень одна з визволених бранок, а для мене — землячка. А я ж на батьківщині не був уже кілька літ... Гадаєте, мені не кортить перекинутися рідним словечком із землячкою?

— Ото ж і воно, що із землячкою... Та ще якою!

Вони вдарили коней і риссю поїхали до гурту бранців. Тут були жінки і діти, парубки й літні чоловіки, ба навіть старезні, виснажені діди — з Москви, Дону, Польщі та Литви, а найбільше — з України. Одні провели в неволі рік чи два, інші — десять чи й п'ятнадцять років. На більшості облич — печать страждання і... радості. Радості від довгожданої волі, що так несподівано прилетіла на прудких козацьких конях.

Та були й такі, що не приховували смутку й розпачу. В їхніх очах стояли сльози, а з грудей виривалося зітхання.

— Чого б це вони? — спитав Спихальський. — Чей же, не в неволю ідуть?

— Е-е, синку, у кожного своя доля, — розважно промовив Метелиця. — Одному неволя — люта недоля, а іншому — матінка рідна... Глянь на ту жінку з чорноголовим хлопчаком, вона, певно, дружина татарина, а хлопчак, її син, — тум, тобто напівтатарин, напівхристиянин... Як ти гадаєш, хотілося їй кидати чоловіка, оселю, отари овець і гурти коней, виноградники та баштани і йти на свою, але таку вже для неї чужу та далеку землю, де в неї, може, ні кола ні двора? От вона й плаче, але йти мусить...

— Гм, справді те, що ми називаємо волею, для неї обертається неволею... І багато таких?

— Хто зна... Чималенько, мабуть.

Вони їхали поволі й уважно приглядалися до кожного жіночого обличчя. Метелиця напружував пам'ять. Як же впізнати польку? Перед ним спливали тільки сині, сповнені жаху очі та буйне шовкове волосся, що обрамляло красиву голівку. Однак серед тисяч жінок хіба тільки одна вона має сині очі й русяві коси? Глянь — скільки їх!..

Гурт за гуртом минали вони.

Над безконечною валкою висіла тонка сиза пилюка. Пекуче сонце нещадно смажило худі жилаві шиї чоловіків, спітнілі спини жінок і простоволосі голівки дітей. Йти було нелегко. Дошкуляла спрага. Над рівним, мов стіл, безводним степом тремтіло далеке марево, а в чистому, безхмарному небі спокійно-урочисто пропливали ширококрилі коршаки.

Спихальський уже втратив надію, що Метелиця впізнає бранку, і тому байдуже розглядався довкола.

Раптом позад нього пролунав голосний жіночий крик. Він здригнувся, мов від удару. Це ж голос, якого він ніяк не сподівався почути в цьому дикому степу!

Він рвучко повернувся.

На нього дивилися сині очі Вандзі. Чужий татарський одяг і якась брудна ганчірка на голові зовсім змінили жінку, але голос і очі... Пан Мартин аж зажмурився з несподіванки, не вірячи сам собі. Чи це сон, чи дійсність? Звідки тут взялася Вандзя? Як вона потрапила сюди?

— Вандзю! — Він кулею злетів з коня. — Вандзю! Це ти? Злотко моє дороге!

Вандзя стояла не менш вражена, ніж Спихальський. Коли б пан Мартин був не такий схвильований, він міг би помітити, як сполотніли щоки дружини, а в очах щось здригнулося, промайнуло зляканою пташкою і миттю щезло.

— Мартине! — зойкнула жінка. — Мартине!

Він схопив її на руки, притиснув до грудей.

— Вандзю! Кохання моє! Побий мене грім, якщо я сподівався зустрітися тутай з тобою!

— Я теж ніяк не сподівалася на таку зустріч!

Біля них збиралися люди. Ошелешений Метелиця з подиву розтявив рота: «його шляхтянка» виявилась дружиною Спихальського!.. Старий козак довго лупав очима і шкріб потилицю, а потім помчав до товариства, щоб розповісти таку несподівану новину.

Спихальський опустив Вандзю на землю, помітивши, що на них звернуті цікаві погляди багатьох людей, і, не випускаючи її руки із своєї, пішов поряд з нею.

Виявилося, що Вандзя вже багато років у неволі. Коли султан Магомет брав Кам'янець, кілька татарських чамбулів напали на Галичину і Польщу, тоді вона й потрапила до них у полон.

— Коб знав я напевне, що ти в Криму, то, не гаючись ні хвильки, пішов би з товариством визволяти тебе, моя кохана!..

У Вандзі зірвалося з вуст тяжке зітхання і в голубих очах забриніли сльози. Спихальський розцінив це, як вияв жалю за втраченими роками на чужині, як скаргу на долю, що так несправедливо і жорстоко повелася з нею. Він обняв жінку за плечі, гаряче прошепотів:

— Не плач, Вандзюню, не побивайся! Горе лишилося позаду — і все буде добре...

— Ах, Мартине, ти ніц не розумієш! — схлипнула жінка.

— Що ж я маю розуміти? Ми разом — і для мене цього досить. Відтепер ми завжди будемо разом, щастя моє! Поїдемо у наш Круглик...

— Там нічого не лишилося: татари все спалили.

— А ми відбудуємо! Поставимо ще кращий дім...

— Ні, Мартинчику, не поїду я...

— Що? — вигукнув спантеличений Спихальський. — Чому то?

— Крім тебе, у мене там нікого немає...

— Крім мене, кажеш? А хто ж тобі ще потрібен, ясочко?

— У мене діти, Мартине, — ледь чутно прошепотіла жінка.

— Холера ясна, які діти? Звідки?

Він раптом почав здогадуватися. Кров шугнула йому в обличчя, і воно побуряковіло. Губи затремтіли, а руки мимовільно шарпнули Вандзю за плечі.

Не тямлячи себе, він заревів:

— Звідки, питам?

Вандзя вирвалась із його рук, гордо підняла голівку.

— Не кричи, Мартине! Сам міг би здогадатися, що таких жінок, як я, в неволі не посилають доїти кобилиць чи полоти баштан...

— Отже, ти...

— Так, я стала дружиною салтана.

— О Єзус!

— А що я мала робити? Хіба я винна в тім, що мене схопили, як беззахисну вівцю, і завезли в чужий далекий край? Хіба не ти мав захищати мене? Але ж ви здали туркам Кам'янець і самі опинилися в неволі... То чого ж ти зараз звинувачуєш мене?

Спихальський безтямно дивився на жінку, не вірячи в те, що сталось. Раптово, в одну мить завалилося його щастя, про яке він марив усі ці довгі важкі роки, зів'яли рожеві надії на майбутнє, виплекані у мороці чорних каторжних ночей, коли в нього залишалася одна-єдина втіха — мрія...

— Де ж ті... діти? — глухо спитав він.

— Залишилися в Криму... Салтан, напевне, врятував їх, моїх двох хлопчиків.

— А може, вони загинули?

— Ні, не вірю! — крикнула Вандзя. — Не говори про це! Не вірю! Поки сама не переконаюсь... Я бачила, як він тікав з ними!

— У нас будуть наші діти, Вандзюню.

— Хто зна, чи будуть... Адже не було... А ті, двійко, уже є, і я безтямно люблю їх! Чуєш — люблю!

— Ти забудеш їх.

— Кого? Дітей?! Ти думаєш, що говориш?

— Холера ясна, але ж ти мусиш їхати додому!

— Я і їду. Хіба не бачиш? — байдуже проронила Вандзя.

Пан Мартин зітхнув і не відповів нічого.

9

Коли до Сірка дійшли чутки, що частина невільників неохоче повертається додому, він не повірив.

— Не може цього бути!

— Але ж це так, батьку кошовий! — похмуро кинув Метелиця.

— І все ж не віриться... Дайте мені коня — поїду сам, поговорю з ними.

Йому підвели коня. Джура підставив стремено, допоміг сісти старому в сідло. За кошовим рушили значні козаки.

Стомлені, припорошені степовою пилюкою невільники купами сиділи в ковилі — відпочивали. На одних обличчях цвіла радість — повертаються додому, в очах інших зачаїлася туга, стояли сльози.

Сірко спохмурнів.

Одна повновида жінка з кучмою пшеничного волосся на непокритій голові плакала не криючись і, лише коли перед нею зупинився вершник, витерла сльози кулаком.

— Чого плачеш, молодице? — спитав кошовий. — Не рада, що вільна, що повертаєшся в рідний край?

Жінка підвела заплакані очі.

— А чого радіти? Хто мене жде дома?

— А в Криму?

— Там залишилися діти...

— Скільки ж їх у тебе?

— Троє.

— А чоловік?

— І чоловік... Якщо живий...

— Татарин?

— Атож.

Сірко потемнів на виду. Раптом відчув, як запекло під серцем, ніби хтось ударив у нього ножем.

— А ти? — звернувся від до чорнявої красуні, яка з якоюсь притаєною надією прислухалась до розмови. — У тебе теж діти?

— Теж... Двійко дочок.

— Ти також хочеш назад, у Крим?

— До діточок хочу...

— І багато вас таких, що назад хочете?

— Немало... У кого — діти й чоловік, у інших — жінка в Криму й діти...

— Але ж ми кров проливали, щоб визволити вас! Скільки добрих лицарів полягло в цьому поході! А ви... Ех, ви!.. — Сірко скривився, бо знову відчув приступ гострого болю в серці. Потім, подумавши, сказав: — Ну, що ж — хай буде по-вашому... Покличте всіх колишніх бранців до мене!

На поклик джури всі згромадились перед кошовим.

— Люди-и! — підвівся на стременах Сірко. — Бачу я, що не всі ви охоче повертаєтесь додому, на рідну землю, на тихі води, на ясні зорі, у край веселий, у мир хрещений... Є й такі, хто хоче повернутися назад, у Крим, до своїх чоловіків, до жінок, до дітей... Я не осуджую їх — хай ідуть! Вольному — воля! Але я хочу знати, чи багато таких. А тому прошу: розділіться надвоє! Хто додому, в Україну, станьте праворуч, а хто в Крим — ліворуч!

Натовп загув, заворушився. Люди почали поспішно переміщатися по полю. Одні — направо, інші — наліво. А розділившись, стали купами одна проти одної.

Спихальський побачив серед меншої купи хустину червоного шовку — сполотнів.

— Вандзуню! Вандзуню! — гукнув з відчаєм у голосі. — Вернися!

У відповідь почувся жіночий голос:

— Не вернуся, Мартине! Не вернуся! Прощава-ай!..

І запала тиша, тільки вітер шелестів у ковилі.

Тоді Сірко повернувся до тих, хто хотів повернутися до Криму, і глухо промовив:

— Ідіть собі! — і махнув рукою.

Люди повернулися і рушили поволі. Потім — швидше, швидше... І запорожці, і визволені бранці мовчки дивилися, як вони віддалялися і зникали у невидимій звідси глибокій балці.

Запорозька старшина стояла похмура — мов ніч. Дехто почав ремствувати:

— Боже! Скільки братчиків наших голови поклали за їхню волю, а вони...

— Батьку кошовий! Іване! Та що ж це робиться! Ми стільки крові пролили своєї!.. Як можна стерпіти таке?

Сірко все темнів і темнів на виду. Рука сама, мимо його волі, все дужче і дужче стискала руків'я шаблі. Потім кинув джурі через плече:

— Івасю, візьми дві сотні молодиків, наздожени їх — і... Щоб поки я над'їду до тієї долини, все було закінчено! Зрозумів?

Джура усміхнувся, радо відповів:

— Зрозумів! Я миттю...

За хвилину загін молодих запорожців з оголеними шаблями помчав на південь, услід за поверненцями. За ними, поспішаючи, полетів Мартин Спихальський.

Вітер свистів йому в вухах, шабля виблискувала проти сонця, мов блискавка, кінь натужно дихав під ним, несучи нелегку ношу, а пан Мартин гамселив його ногами під боки без жалю — швидше, швидше!

Він наздогнав молодиків на краю долини — і на мить зупинився. Там, унизу, був жах! Над долиною стояв, мов кара Господня, передсмертний крик. Блискали шаблі, червоніла кров, у всі боки металися ошалілі від страху жінки й чоловіки, намагаючись утекти, ухилитися від видимої смерті. А вершники наздоганяли і рубали всіх підряд, нікого не жаліючи, ніби то були не єдинокровні брати й сестри, а їхні найлютіші вороги.

Червону косинку Вандзі він побачив зразу — жінка щодуху тікала до кущів глоду, що росли попід горою. Побачив — і вдарив коня по крупу плазом шаблі.

— Но-о!

Мчав наосліп, не спускаючи ока з червоної хустини, — і люди шарахалися від нього, як від зачумленого.

Швидше! Швидше! Та, здається, не він один запримітив золотисту голівку, недбало пов'язану шматиною червоного шовку. Ген до неї повертає молодий безвусий козачок і заносить угору свою блискучу шаблю...

Спихальський шалено б'є коня ногами, прилягає йому майже до гриви, а шаблю простягає, скільки можна, вперед, і в ту мить, коли козачок, наздогнавши втікачку, мав знести їй голову, підставляє її під його шаблю.

Блискучі клинки дзвякнули, заскреготали, викресали іскри над самою головою жінки — аж вона присіла пополотнівши. В ту ж мить могутні руки Спихальського легко підняли її і посадили на луку сідла, а над вухом помертвілої з переляку жінки прогув знайомий голос:

— Вандзуню! Злотко має дроге! Не бійся — це я!

...Минуло не більше години. На узвишшя, що здіймається над долиною, виїхав гурт запорозьких старшин і зупинився. Попереду на гарячому тонконогому коні сидів Іван Сірко.

Всі вражено мовчали.

Жахлива картина постала перед їхніми очима! Вся долина була усіяна трупами, забризкана кров'ю, столочена сотнями ніг сіра ковила здавалася здалеку чорною, ніби по ній пройшовся вогонь.

— Боже! Чорна долина! — вигукнув хтось.

Тим часом знизу, з долини, піднялися молодики, стали півколом. Джура під'їхав до кошового, промовив тихо:

— Зробили все так, як ви наказали, батьку...

Сірко важко підвів голову.

— Бачу... Все так, як я сказав... Дякую вам, молодці, за вірну службу! Їдьте відпочивати! — Потім повернувся до загиблих: — А ви, браття і сестри, простіть нас, що ми позбавили вас життя, а самі спіть тут до Страшного суду Господнього! Краще вам лежать порубаними, аніж розмножуватися в Криму між бусурманами на наші християнські голови молодецькі і на свою вічну без хрещення загибель...

Перехрестився — і повернув коня назад, до табору.

АРКАН В'ЄТЬСЯ

1

Диван[1] зібрався після обіднього намазу[2] в малій тронній залі. Надворі палило сонце, і гаряча задуха в'ялила поблякле листя дерев, а тут було прохолодно й приємно пахло трояндовою олією.

На розшитих золотом і сріблом м'яких міндерах[3], набитих перемитою верблюжою шерстю, сиділи найвищі сановники Османської імперії. Німі, без'язикі чорні раби-нубійці в білих як сніг тюрбанах і таких же білих балахонах безшумно прослизнули з задрапованих шовком дверей і поставили перед кожним велику — тонкої роботи — піалу з холодним шербетом.

Але ніхто до шербету не доторкнувся. Йшлося про важливі для майбутнього Порти діла.

Говорив великий візир Кара-Мустафа. З його розповіді виходило, що цей рік буде фатальним для урусів. У Валахії стоїть готове до нападу відпочиле за зиму і заново оснащене всім необхідним двохсоттисячне військо. Його має підтримати Кримська і Аккерманська орди. Правда, недавній напад запорожців значно підірвав сили Мюрад-Гірея, але через місяць він зможе з допомогою Аллаха відновити їх і поставити під свій бунчук не менше тридцяти-сорока тисяч вершників. Кримчаки наскочать через Муравський шлях на Лівобережжя, вогняним смерчем прокотяться по землі козаків і вдарять у тил уруським військам, які оборонятимуть свою древню столицю — Київ.

— Я з військом підступлю до того міста з півдня і змету його з лиця землі! Це буде страшніший погром, ніж Батиїв! Я не залишу там каменя на камені! Я не залишу їм, як це зробив Батий, їхньої

---

[1] Диван — державна рада в султанській Туреччині.

[2] Намаз — мусульманська молитва, яку читають п'ять разів на день.

[3] Міндер — подушка для сидіння.

Софії! Вона стане мечеттю, північною Ая-Софією, оплотом магометанства на диких сарматських землях! А тих урусів, котрі не здадуться, ми потопимо у Дніпрі! — заявив паша Мустафа і низько поклонився султанові. — Знамено ісламу віднині замає над усією землею урусів!

— Це треба зробити якнайшвидше, — промовив султан Магомет, кривлячись від болю. Він уже другий тиждень нездужав. — Бо нас жде велика війна на заході. Король Ляхистану разом з Венецією і цісарем австрійським, як доповідають наші вивідачі, готує проти нас хрестовий похід!.. Тож одним ударом ми повинні розгромити урусів, а другим, ще могутнішим, — австрійців і їхніх союзників. Тоді вся Європа впаде до моїх ніг!

— Інчалла! Хай буде воля Аллаха! — закивали бородами султанські радники. — Покінчити з урусами одним ударом!

— Непогано було б перед походом зробити глибоку розвідку, вивідати сили урусів і їхні укріплення, — промовив паша константинопольський Суваш. — Ми не можемо знову, як торік і позаторік, іти наосліп...

Це зауваження зачепило візира за живе. За позаторішню поразку він не відповідає — вона лежить на совісті Ібрагіма-паші. Але торік... Невже паша Суваш вважає, що торік він, великий візир, зазнав поразки під Чигирином? Адже Чигирин упав! Його вже нема. Він більше не існує... Хіба ж то не перемога?

Однак візир нічого цього вголос не сказав, бо знав, що не один паша Суваш вважає, що торік уруси лишились непереможеними, він також знав, що глибоко в душі так вважає і султан. Тому відповів стримано:

— Незабаром Буджацька орда за моїм наказом ударить на Київ, пошарпає його околиці і вивідає сили урусів...

Султан ствердно кивнув головою.

Потім підвівся сухий, з темним, поораним глибокими зморшками обличчям великий муфтій. Склавши молитовно руки, він вклонився султанові і сказав:

— Я хотів би нагадати повелителеві правовірних і всьому дивану про те, що в тилу наших військ і досі залишається Запорозька Січ, це кляте гніздо гяурів-розбійників, смертельних ворогів ісламу... Я боюся, що їхній ватаг Урус-шайтан Сірко скористається з того, що під час війни і Крим, і Буджак, і все Причорномор'я залишаться без військ, і нападе на поселення правовірних, як він уже робив це не раз... Або ж вирветься на море на своїх байдаках і спалить приморські міста Криму або й самої Туреччини.

— Ми не повинні допустити цього! — сухо сказав султан, неприємно вражений згадкою про запорожців, яких він уже не один раз обіцяв знищити, стерти з лиця землі, але які й досі живуть і навіть завдали йому відчутного й прикрого для султанського престижу удару. — Що думає зробити великий візир?

— Я вже послав загони, які відбудують Кизи-Кермен та інші фортеці в гирлі Дніпра. Ці фортеці зачинять вихід запорожцям у море, а їхні залоги перетнуть шлях у Крим та в Буджак!

Великий муфтій задоволено схилив голову, знову молитовно склав перед собою руки.

— Хай славиться ім'я Пророка! Смерть гяурам!

— Великий султане, — знову вклонився візир Мустафа, — кам'янецький паша Галіль доносить, що гетьман і князь України Юрій Хмельницький не зумів завоювати довір'я народу свого. Він сидить у Немирові, як на вулкані. Населення повстає, тікає з Поділля... Одного разу навіть трапилось так, що якісь розбишаки вкинули гетьмана в яму, в якій він тримав злочинців. І тільки на другий день Азем-ага зі своїми людьми вирятував його звідти... Я не чекаю від нього ніякої допомоги, бо його гяурське військо налічує сотню волоцюг. Ми ж тримаємо біля нього більше тисячі своїх воїнів, щоб уберегти його від повстанців та від спокуси перекинутися до своїх чи до поляків...

— Хіба є докази такого умислу?

— Поки що нема, але...

— Накажи паші Галілю і Азем-азі, щоб не спускали ока з нього! Нам потрібне його ім'я... Як приманка. Але як тільки щось помітиш за ним...

— Ясно, мій повелителю.

Султан підвівся, даючи зрозуміти, що розмова закінчена.

2

Після походу на Крим Сірко схуд, збляк і якось раптово почав старіти. Під очима у нього залягли сині тіні, на шиї та обличчі різкіше вималювались зморшки. А очі, що ще донедавна ясніли по-молодечому, погасли, померкли.

Ніхто не розумів, що сталося з ним.

— Захворів наш батько, — перешіптувалися по куренях козаки.

— Шкода старого, — журилися інші.

А ті, хто стояв ближче до кошового, розповідали:

— Не спить ночами, стогне, молиться... Просить Бога прийняти його душу... Мабуть, віджив наш батько своє... Душа і тіло просять спочинку...

Однак грізні події, що насувалися на рідну землю, змушували старого кошового забувати про свої болячки та душевні переживання і займатися військовими й господарчими справами. Кожного дня, від ранку до пізнього вечора, він був на ногах: радився із старшинами, писав листи, заглядав до майстерень, де виготовляли зброю, порох та ядра, до чинбарні, стельмашні, підганяв теслярів, які лагодили старі та будували нові човни, перевіряв, скільки пороху,

олова та зброї зберігається в коморах, скільки там збіжжя, борошна й солонини, а іноді, сівши з молодиками в легкий човен, об'їздив Військову Скарбницю — навколишні острови, де в потайних місцях стояла запорозька флотилія, зберігалася зброя, де за багато років козаки позводили невеличкі укріплення, що захищали підступи до Січі.

Одного разу джура покликав до кошового Арсена та Палія.

— Сідайте, синки, — показав старий отаман на лаву, коли козаки переступили поріг військової канцелярії. — Маю з вами трохи побалакати...

Арсен і Семен Палій умостилися край столу на фарбованій лаві з різьбленою спинкою, вичікувально дивилися на Сірка.

Вигляд у кошового справді був поганий, землисто-сіре обличчя загострилося, як після хвороби, а з-під сорочки на плечах випирали гострі лопатки.

— Ось що, синки, — зупинився перед козаками кошовий. — Настає час, коли кожного дня можна чекати непроханих гостей. Є певні відомості, що турки розпочали відбудову Ислам-Кермена та Кизи-Кермена... Заворушилася Аккерманська орда... Оговтався після нашої прочуханки хан Мюрад-Гірей і збирає під свої знамена недобитків... Але нам невідомо, що зараз робить і замишляє на майбутнє візир Кара-Мустафа. Це наш головний ворог! Тож саме з нього ми мали б не спускати очей...

— Що ж робити, батьку? — спитав Палій.

— Треба їхати в Немирів і Кам'янець... Тільки там можна добути потрібні відомості.

— Поїду я? — спитав Арсен.

— Так, сину, поїдеш ти, — твердо сказав кошовий.

— Що ж робити мені? — Палій був трохи спантеличений.

Сірко усміхнувся доброю старечою усмішкою: останнім часом він полюбив цього розумного і відважного козака.

— Чекай, чекай, буде і тобі робота... Візьми сотні дві чи три охочих — такий собі летючий полк — і проведеш Арсена до Немирова, полковнику. Ми — тобто я, київський воєвода Шереметьєв і гетьман — повинні точно знати, коли виступить Кара-Мустафа. Арсен має добути такі відомості, а ти негайно передаси їх куди слід... Без певних вістей не повертайтеся!

— Розуміємо, батьку, — відповіли козаки.

— Але це ще не все... Щось треба робити з Юрком Хмельницьким. Брати ще і його кров на свою совість не хочу. Досить її на моїх руках... Пам'ять про Богдана не дозволяє мені віддати такий наказ. Але й миритися з тим, що той нелюд творить на Поділлі та й на всьому Правобережжі, не можна теж... Отже, потрібно зробити так, щоб йому самому стало тісно в Немирові і на всім Поділлі... Тісно разом з його союзниками — турками й татарами.

— Повстання? — сяйнув очима Палій.

— Так, повстання! І не одно... А твій полк, Семене, підтримає повстанців, буде їхньою опорою.

— Розумію.

— Але не тільки повстання... Непогано було б забити клин між Юрком і турками. Буває, що одне слово може зробити більше, ніж тисяча шабель... Це вже хай Арсен зі своїми болгарськими друзями помізкує...

— Постараюся, батьку, — відгукнувся Звенигора. — Нам усе зрозуміло.

— Ну, коли зрозуміло, то йдіть збирайтеся! Щоб завтра були в дорозі.

Сірко обняв козаків і провів їх аж на ґанок.

3

Київ кишів військовим людом. З Москви по Дніпру і Десні плотарі гнали будівельний ліс, човни з залізом, військом, зброєю. З Лівобережжя гетьман Самойлович прислав кілька тисяч козаків і ще більше посполитих селян для грабарських робіт.

Вдень і вночі на Печерську і Звіринці не вщухав людський гомін. Там зводилися високі земляні вали, укріплені частоколом, гармаші встановлювали на них гармати, в передпіллі козаки споруджували вовчі ями... Укріплювалося старе місто. Поділ теж обнесено палісадом.

Через Дніпро перекинуто великий наплавний міст на байдаках. Ширина мосту була така, що по ньому могло зразу їхати чотири ряди возів.

Генерал Патрік Гордон, або, як його тепер звали, Петро Іванович Гордон, який керував цим величезним будівництвом, ледве встигав побувати за день усюди, де велися роботи. І печерські ретраншементи, і міст були в центрі його турбот. Особливо міст: ось-ось мали надійти основні сили з Лівобережжя. Десятки тисяч воїнів, тисячі возів і тисячі голів худоби потрібно було швидко, без затримки переправити на правий берег. Крім того, він мав так укріпити підходи до моста, щоб вороги не змогли його зруйнувати чи спалити... Тому й гасав непосидющий генерал на високому тонконогому коні з одного кінця міста в другий, і всюди його гостре око помічало те, чого не могли або не хотіли помітити інші, а різкий голос підганяв лінтюхів.

Та, незважаючи на зайнятість, генерал знайшов годину, щоб потурбуватися про Арсенову сім'ю. Він послав у Новосілки з припасами Кузьму Рожкова, якого після чигиринської облоги тримав при собі, і той одного теплого дня повернувся до Києва не сам, а з Іваником, який узяв найдужчих коней і найбільшого воза в надії ще чим-небудь поживитися. Не заїжджаючи на генеральське по-

двір'я, вони помандрували до Софії, потинялися перед пишними будинками київських вельмож, спустилися на Поділ.

Велике гамірне місто справило на Іваника сильне враження. Сяючі золотом бані церков, кам'яні будинки, просторі крамниці, де можна було купити їжу, сіль, зброю і збрую, ошатно вбрані городяни і городянки — все це викликало у нього захоплення і подив. Він тільки прицмокував, поглядаючи на блискучі сокири та лопати, сапки й гостролезі коси, на хомути та наритники з гнуздечками, що пахли свіжовичиненим ременем, бив руками по своїх порожніх кишенях.

— Ай-ай-ай, досада яка, знаєш-маєш!.. Усе тута є, крім пташиного молока. Одної дрібнички не вистачає — грошенят. Ай-ай-ай, жодного шеляга, як на те, не завалялося в кишені... Тьху!

Кузьма тихцем підсміювався, бо знав, що генерал Гордон уже наказав усе те приготувати. А крім того — і солі, і борошна, і в'яленої риби...

Радощам Іваника не було меж, коли ввечері він побачив усе те багатство.

— Хоч би осі не поламалися, — похитував головою стрілець, дивлячись, як Іваник запопадливо хапає з комори різне залізяччя і кладе на воза.

— Не поламаються! Вони в мене дубові, знаєш-маєш, — відповідав Іваник. — А поламаються — нові в дорозі витешу!

Вранці другого дня він мав виїхати додому. Але це якраз була неділя, і коли в церквах ударили дзвони до заутрені, Іваник почухав потилицю і сказав:

— А що, знаєш-маєш, бути в Києві і не заглянути в Києво-Печерську лавру?.. Кузьмо, поведи, будь другом!

Вони спустилися в Хрещатий яр, на дорогу, що вела через Угорське до лаври.

Стояв сонячний погожий ранок. У яру, серед зеленої гущавини, кувала зозуля, бриніли пташині співи. Десь угорі, в розложистому гіллі обсипаних цвітом лип, гули бджоли, а над усім цим пливли звуки дзвонів — дзень-бом, тілі-бом, дзень-бом, тілі-бом!..

Дорога випетляла нагору, до Угорського. Звідти вже виднілися золоті хрести Успенського собору, руїни оборонних стін, що з часів нападу Батия лишалися невідбудованими, Стара і Нова печерські слободи.

І тут раптом звуки дзвонів обірвалися. Натомість з валів ретраншементу залпом ударили гармати, почулися далекі крики.

— Свято яке, чи що? — спантеличився Іваник.

Кузьма зблід. Ні, заради свята з гармат не палитимуть. Та до того ж ретраншемент ще не закінчено і не всі гармати установлено... Невже напад?

Його сумніви розвіялися, коли від лаври долинули тривожні звуки сполоху. Великий дзвін забомкав часто, мов на пожежу, —

бом-бом-бом! Ті звуки проникали крижаним холодом в саме серце і розростались в ньому чорним жахом.

— Татари! — вигукнув Кузьма, вихоплюючи шаблю. — Прокляття! Тікай, Іванику!

Від Нової слободи прямо на них мчали вершники, на скаку пускаючи в бік Лаври хмару стріл. Видно, вони прорвалися через Звіринець, де будівництво валів ще тільки починалося, і, зім'явши нечисленну сторожу, затопили Печерськ. Порятунку не було.

Іваник теж вихопив шаблю.

— Тікай! Я прикрию тебе, Кузьмо, знаєш-маєш! Затримаю їх! Тікай у гущавину, на схили Дніпра! — гукнув він. — Бо то я винен, що потягнув тебе сюди... Чого обом гинути!

Кузьма і не думав тікати.

— Та тікай же, холера ясна! — вигукнув Іваник, не помічаючи, що перейняв від Спихальського його улюблену лайку.

Але тікати вже було пізно. Татари швидко наближалися. У повітрі просвистіло кілька стріл, і одна з них уп'ялася Іваникові в руку. Він недоладно змахнув високо піднятою шаблею, зойкнув і став поволі осідати на землю. На білій полотняній сорочці швидко розтікалась червона пляма.

— Зінько! — зойкнув Іваник. — Рятуй! Погибаю...

Кузьма нахилився, щоб витягти із рани стрілу, але тут прошумів аркан і обкрутився навколо його шиї, здавив, мов обценьками. Кузьма задихнувся, випустив з руки шаблю і повалився на землю поряд з Іваником.

— Прикінчити їх, батьку? — почув над собою юнацький голос.

Рожков розплющив очі. Над ним стояли два вершники: один молодий, другий — літній чоловік з густою чорною бородою.

— Не треба, Чоро, — відповів старший. — За них дадуть на невільницькому базарі що-небудь... Накажи зв'язати!

— Добре, батьку, — відповів молодий і гукнув воїнам: — Гей, люди, зв'яжіть їх і відпровадьте в наш стан!

Кілька татар довгими вузькими пасами, вирізаними з нечиненої лошачої шкури-сириці, зв'язали руки Іваникові і Рожкову. В ту ж мить замашний нагай оперіщив їх по плечах. Невільники схопилися на ноги. Тугий аркан зразу ж потягнув їх за собою...

Татарський напад тривав недовго. Орда налетіла зненацька, мов вихор серед ясного дня, і так же швидко, захопивши кількасот бранців і бранок, підпаливши кілька будівель, почала відступати. Козаки і стрільці повсюди вибили татар за межі міста, і вони, промчавши околицями його, так же раптово щезли, як і з'явилися, полишивши після себе трупи, пожарища та плач рідних за бранцями.

КАМ'ЯНЕЦЬ

1

Загін Палія зупинився у нетрях Краковецького лісу, що в ті часи був одним з найбільших на Поділлі. Ліс не тільки мав захищати від стороннього ока та несподіваного нападу ворога, влітку він був рідною хатою для воїнів і щедрим столом. Тут можна було випасати коней, будувати курені, безпечно розводити вогнища. Тут водилося безліч найрізноманітнішої дичини: зайці, дрохви, гуси, козулі, лосі, ведмеді. Тут, нарешті, земля рясніла ягідниками, а на кислицях та грушах плодів начіплялося, як роси.

Вибравши над лісовим струмком, під горою, де били джерела, затишну місцину, Палій наказав козакам будувати курені, а сам підійшов до Арсена, який стояв осторонь з Романом і Спихальським. Віддалеки на зламаному дереві сиділа змарніла, зажурена Вандзя. Опустивши голову, вона втупила погляд у землю і, здається, нічого не бачила і не чула.

— Ну, от, панове-браття, юж і наступила година нашої розлуки, — тихо промовив Спихальський. — Звідси ми самі будемо добиратися до Львова... Шкода мені розлучатися з вами, але мушу...

Він обняв Арсена і ткнувся колючими вусами йому в щоку. І Арсен відчув, як раптом пан Мартин здригнувся всім тілом, ніби гамував ридання, швидко задихав, а потім зовсім тихо прошепотів:

— Ех, кохам тя, холера ясна!.. Нех буду песій син, же лжу мовлю... Кохам, як брата... Шкода, Златки і Стехи нема! Але вірю — знайдуться вони...

Він відхилився, і Арсен побачив у оці товариша сльозу.

— Ми ще зустрінемося, пане Мартине! Їй-богу, зустрінемося, спом'янеш моє слово! — Арсен і сам не вірив у те, що говорив, але йому дуже хотілося втішити друга, бо й самому на серці було тяжко. — Приїдеш до нас у Новосілки... на весілля... Як знайдеться Златка, я дам знати... Бо теж вірю...

— Приїду! — пообіцяв Спихальський і почав обнімати Романа і Палія.

За кілька хвилин він підсадив Вандзю на коня і спритно сам скочив у сідло. Помахав рукою.

— Прощавайте, братове!

Шелеснули зелені кущі ліщини — і пан Мартин зник у густому пралісі.

2

А в Немирові і далі тривала колотнеча: гетьман усіх підозрював у зраді, у тому, що від нього приховують золото і коштовності,

потрібні для казни, і не було дня, щоб на Викітці когось не катували або не вішали.

Останнім часом у немилість потрапив сам полковник Яненченко. Після того, як син гетьмана Самойловича полковник Семен Самойлович з військом напав на Правобережжя і вигнав Яненченка з Корсуня, він перебрався в Немирів і поселився на Шполівцях. Хитрий, підступний і не менш жорстокий, ніж Юрій Хмельницький, він, крім того, ще був владолюбною і корисливою людиною. Разом з тим він добре знав Юрія і розумів, що той ніколи не поступиться ні владою, ні здобиччю на його користь. А останнім часом гетьман зовсім схибнувся: йому в голову засіла думка, що відродити Правобережжя і всю Україну він зможе тільки тоді, коли в своїх скринях матиме достатню кількість золота і срібла, щоб утримувати чимале військо. І вимагав грошей не лише з населення, а й зі своїх сотників та полковників.

— Пане Іване, ти й до цього часу не вніс у мою казну ту тисячу золотих, про які я нагадував тобі ще взимку, — сказав він одного разу Яненченкові, коли вони зосталися у гетьманській світлиці втрьох; тут ще був присутній Ненко. — А кажуть, грошенята у тебе є...

— Пане гетьмане, де в мене ті грошенята! — вигукнув вражений почутим Яненченко і схопив гетьмана за руку. — Юрію, ти це справді? Чи жартуєш?

Але дружнє звертання ніяк не вплинуло на гетьмана. Очі його дивилися холодно, суворо, а бліде красиве обличчя мов закам'яніло в своїй незворушності.

— Якщо ти, пане Іване, хочеш підтримувати зі мною дружні стосунки, то раджу тобі негайно їхати ось із ним, — гетьман кивнув на Ненка, — додому і привезти все те, що ти нагарбав, будучи на службі в мене...

— Ясновельможний пане гетьмане!.. — скрикнув полковник. Але Юрась не дав йому докінчити.

— І не думай, що коли ти держиш мою сестру, то я все тобі спущу з рук... Ні, для мене нічого зараз немає святішого і дорожчого за батьківщину, і для її користі я готовий на все! Навіть якщо б довелося посадити тебе в яму, то я не зупинився б і перед цим. Затям собі!

Яненченко знітився і втягнув голову в плечі. Він якось дивно поглянув на гетьмана і зразу ж прикрив очі довгими віями. Але в коротку мить Ненко, який уважно стежив за цією розмовою, встиг помітити, якою люттю блиснули полковникові очі. «Це добре, — подумав Ненко. — Вовки погризлися між собою, тим легше можуть обидва потрапити до пастки!»

— Гаразд, пане гетьмане, я зроблю так, як ти наказуєш, — промовив тихо Яненченко. — Але прошу — не посилай зі мною охорону... Через годину-другу я сам прибуду на Викітку з усім, що в мене є.

Юрась пильно подивився на нього і холодно сказав:

— Добре. Але не подумай обдурювати мене!

Не прощаючись, Яненченко вийшов із світлиці.

Ні через годину, ні через дві не прибув він на Викітку. Перед вечором козак-гонець, посланий гетьманом, сповістив, що полковник, осідлавши двох своїх найпрудкіших коней, виїхав з дому і повернув на Вінницький шлях. А там слід його губився...

3

Побувши у Круглику і пересвідчившись, що від його невеличкого маєтку — чималої дерев'яної хати, які бувають і в заможних селян-лемків, від повіток та клуні, від усього майна — не залишилося після татарського нападу нічого, крім головешок, а дворище вже почало заростати бур'яном. Мартин Спихальський з болем у серці повернув коней і поїхав до Львова. Ще в дорозі до Круглика він дізнався, що його колишній сюзерен, Станіслав Яблоновський, тепер — коронний польний гетьман, і пан Мартин, не маючи де в цілому краї прихилити з дружиною голову, попростував до нього, маючи надію, що Яблоновський не забув його і допоможе обзавестися господарством або візьме до себе на службу. При цьому пан Мартин, з притаманною його душі добрістю, заздалегідь простив його колишнє перелюбство з Вандзею і вирішив не нагадувати йому про це. Однак дружині не стерпів — нагадав. В'їжджаючи на широке подвір'я міського замку, запруджене військовим людом, пан Мартин раптом стиснув їй руку і суворо сказав:

— Зараз ми зустрінемося з паном Станіславом... Я все знаю...

Вандзя здивовано підвела голубенькі оченята і поморщилася.

— Що пан має на увазі?

— Хай пані не прикидається ягнятком... Мені все повідано про ваше укохання!

— Що пан мовить? — скрикнула ображено Вандзя.

— Пані не має причини хвилюватися: я все простив і забув!.. Але я хочу попередити пані, якщо це повториться знову...

Пан Мартин не сказав, що буде, якщо «це повториться знову», але по тому, як побуряковіло від гніву його обличчя, як настовбурчилися грізно вуса та блиснули очі, і без слів було зрозуміло, що Вандзі будуть напереливки.

— Пан міг і не тягти мене сюди, а залишити в Криму. Я казала про це панові не раз, — випалила розгнівана жінка.

— Тихо, прошу тебе! — зашипів пан Мартин, помітивши, що на них уже звернули увагу. — Домовилися ж...

Він сплигнув з коня, допоміг зійти пані Вандзі, накинув поводи на вмурований у стіну залізний гак і звернувся до шляхтича в ошатному вбранні, що саме вийшов з дверей масивного кам'яного будинку під черепичним дахом.

— Як пройти до ясновельможного пана гетьмана?

Шляхтич пильно оглянув незвичайний і добре поношений одяг Спихальського, загоріле, аж задублене на сонці й вітрах обличчя, запилені чоботи і недбало відповів:

— Ясновельможний пан гетьман нині дуже зайнятий, мостивий пане, і навряд чи зможе приділити вам хоч єдну хвилину часу... Я порадив би мостивому панові прийти днів через два-три...

— Як! — вигукнув вражений Спихальський. — Через днів два-три? Чи пан думає, що говорить?

— Але пане! — спалахнув шляхтич. — Я єстем військовий товариш пана гетьмана! Як пан сміє так говорити зі мною!

— А я був військовим товаришем ясновельможного пана гетьмана ще тоді, коли мостивий пан під столом пішки ходив, — розпалився ще більше Спихальський, не помічаючи, що тому теж уже років тридцять, як і йому.

Без гроша в кишені, без даху над головою, він не знав, як прожити день, а тут раптом йому пропонують зачекати два, а то й три дні. А хто гарантує, що через три дні його допустять перед ясні очі гетьмана? Розлютований пан Мартин важко дихав і не міг стримати себе.

— Я з паном гетьманом не в одном бою побував, поки мостивому панові няні соплі витирали, тричі на день кашею з молоком запихали і стільки ж разів дещо із штанів витрушували! Перун мене побий, якщо мостивий пан зараз же не доповість про мене, тобто пана Мартина Спихальського, то я шаблею зіб'ю пиху з бундючного і нерозумного пана військового товариша! Холера ясна!

Шляхтич зблід і схопився за шаблю. Біля входу в будинок збиралися люди, з цікавістю прислухаючись до суперечки. Але тут з відчиненого вікна другого поверху пролунав голос, який примусив усіх враз замовкнути.

— Що там за шум, панове?

— Пан гетьман, пан гетьман, — прошелестіло в натовпі.

Спихальський задер голову, наставивши вгору свої полум'яно-червоні вуса.

— Я естем шляхтич Мартин Спихальський, мій ясновельможний пане! Гадаю, ясновельможний пан не забув мене?.. А то — моя малжонка пані Вандзя... Її пан теж мусить пам'ятати... Я повернувся з турецької неволі, прошу, пана.

Пан Мартин раптом замовк і почервонів. Йому стало соромно і шкода себе. «Песій ти син, пане Мартин, — подумав він. — Перед ким принижуєшся? Перед коханцем твоєї дружини? Перед людиною, яка поглумилася з твого гонору, а сама тільки тим переважає тебе, що має великі маєтки? Сто дзяблів!..»

Він розпачливо обвів поглядом принишклих шляхтичів і жовнірів, що стояли навколо, і ладен був уже шуснути в натовп і зникнути, втекти геть, але тут знову пролунав згори голос:

— Ба, ба, ба, пані Вандзя! Пан Мартин! Яким побитом? Піднімайтеся сюди! Я хочу бачити вас негайно! Матко Боска, та ви прямо з того світу!..

Спихальський узяв Вандзю за руку і, супроводжуваний отетерілим поглядом військового товариша, швидко увійшов під похмурі склепіння стародавнього будинку. Нагорі їх уже ждав високий, гонористий на вид господар.

— Прошу, прошу, ласкава пані, ходіть сюди! — показав він на розчинені двері. — Пане Мартине, я радий бачити тебе у своєму домі! Де ж мостивий пан пропадав стільки літ?

— У турецькій неволі, прошу ласкавого пана, — відповів Спихальський, потискуючи вузьку холодну руку гетьмана і заходячи до великої вітальні, гарно умебльованої і завішаної дорогими килимами, на які було почеплено не менш дорогу зброю — шаблі, турецькі ятагани, пістолі. — А пані Вандзя — в татарській... Ми щойно прибули з України...

— О, це тим більше цікаво, бо в мене гість з України, — і Яблоновський помахом лівої руки вказав на незнайомця, який підвівся з глибокого крісла і статечно вклонився прибулим. — Знайомтеся — полковник Ян Яненченко...

Спихальський уважно оглянув козацького полковника, про якого чимало чув не дуже доброго на Україні, і подумав, що, мабуть, Арсен Звенигора був би дуже цікавий знати, що привело цю людину з Немирова до Львова. Невже прислав Юрій Хмельницький? З якою метою?

Після взаємних привітань і пустих фраз, які нічого не означали, крім віддання належної данини світсько-шляхетському етикетові, Яблоновський запросив усіх сісти, а Спихальському наказав розповісти про свої поневіряння і пригоди. Слуга вніс на таці вино і кришталеві келихи. Яблоновський, відсьорбуючи маленькими ковтками холодний напій, слухав розповідь пана Мартина, а краєчком ока поглядав на Вандзю, змарнілу, схудлу і досить-таки обшарпану. Але по його очах і по всьому виразу обличчя годі було зрозуміти, що він думає про такий нежданий приїзд цієї збіднілої шляхтянської пари, чи радий він їй, чи ні.

Коли Спихальський закінчив свою не дуже веселу розповідь, гетьман зітхнув і сказав:

— Одіссея ваша, панове, справді цікава, і ми ще коли-небудь продовжимо нашу розмову про це. А зараз, пане Мартине, я хотів би почути твою думку про становище в Україні... Чи правда, що все Правобережжя — то є напівпустеля, як мовить пан Яненченко? Що Корсунь, Умань, Фастів та інші колись багатолюдні міста зараз лежать у суцільних руїнах, стали пристановищем для дикої звірини?

— Так, пане, то все правда.

— Тобто ти хочеш сказати, що весь той край поспіль позбавлений людності?

— Ну, це не зовсім так, вельможний пане... Люди там є, де більше, де менше... Так, у Фастові ми бачили три душі — стару бабусю і двійко дітей...

— Це все одно що нічого, — замислено промовив гетьман. — Отже, якщо край майже безлюдний, то він, можна сказати, нічий... І якщо Річ Посполита проявить хоч трохи наполегливості і бажання, то зможе повернути ті землі в лоно матері-ойчизни?.. Про це щойно мені говорив пан полковник...

Спихальський був прикро вражений таким поворотом думок воєводи. Так от з якою метою приїхав Яненченко! Отже, Юрій Хмельницький затіяв чергову зраду? На цей раз вирішив відступитися від султана і переметнутися до короля? Але ж це означатиме, що проти Польщі стане не тільки Порта, а й Україна та Москва! Чи тут, може, щось інше?.. Щоб не виявити своїх справжніх почуттів, він обмежився непевною відповіддю.

— Я не думав про це, ясновельможний пане... Але якщо гетьман Юрій Хмельницький відсахнеться від турків і знову почне служити його мосці королеві польському...

— Юрій Хмельницький тут ні при чому, і ми не можемо розраховувати на нього...

— Пробачте, але я думав, що пан полковник прибув від гетьмана.

— Навпаки, пан полковник втік од нього, боячись позбутися голови... Юрія Хмельницького до уваги ми можемо не брати: він не має ніякої сили. До того ж це напівбожевільний, якого султан терпить тільки заради його імені...

— Я не знаю, що розповідав ясновельможному панові пан полковник, але я гадаю, що вступ коронних військ на терен України викличе опір як турків, так і Москви...

— Війська — так... Але хто ж каже посилати військо?.. Туди треба послати розумних, відважних і відданих людей, таких, приміром, як пан полковник. І хай вони збирають звідусюди козаків, хлопів, різних гультяїв, саджають їх на пустирища і служать з ними Речі Посполитій!.. Над цим треба подумати і доповісти королеві та сеймові. Ми ще повернемося до цієї розмови, панове. А зараз, я гадаю, вам потрібно одне — притулок, бо, я бачу, пані Вандзя мріє про баняк гарячої води, чисту білизну і спочинок... Панове нічого не матимуть проти, якщо деякий час поживуть сусідами під одним дахом? — звернувся Яблоновський до Спихальського і Яненченка і, не чекаючи відповіді, ніби ця справа вирішена, додав: — Тут поблизу є у мене невеличка садиба, зараз слуги відведуть вас туди... Я вважаю, що і пан Яненченко, і пан Спихальський віднині перебувають на моїй службі?..

— Так, ясновельможний пане, — в один голос відповіли Спихальський і Яненченко.

Зовсім незатишно почувався Юрій Хмельницький у своїй немирівській фортеці на Викітці. Під його ногами горіла земля. Доведені до відчаю безконечними поборами, знущанням і глумлінням, селяни і міщани навколишніх сіл і містечок тікали в ліси, збиралися в купи і нападали на татарські й турецькі загони, що розбрелися по Поділлю збирати ясак. А коли по краю прокотилася чутка, що із Запорожжя з'явився якийсь Палій з козаками і б'є турків, у Тульчині, Джурині, Тиврові та Шпикові спалахнули справжні повстання. Їх очолили Абазин, Іскра та Самусь.

З огляду на те, що в селах і містах людей залишилося мало, особливо чоловіків, повстанські загони теж були малочисельні і не могли оволодіти Немировом. Однак вони завдавали відчутних ударів турецькій адміністрації та окремим невеличким татарським загонам. Палій же одного разу навіть спробував увірватися в Немирів. І хоча йому не пощастило захопити посад, Юрій Хмельницький не на жарт перелякався. Він послав двох гінців до кам'янецького паші з проханням прислати полк яничарів або чотирьохтисячний татарський чамбул, але повстанці тих гінців перехопили і повісили на роздоріжжі, при в'їзді до Немирова. Це вкрай зіпсувало настрій гетьманові.

— Ми повинні щось робити, — заявив він на раді, куди були запрошені всі старшини — турецькі, татарські й українські. — Не можемо ж ми сидіти у фортеці... І вийти з неї, щоб пройти Поділлям, вогнем і мечем покарати розбійників, теж не можемо: вони захоплять Немирів... Єдиний вихід — пробитися комусь у Кам'янець і привести від паші сильне підкріплення...

— Двоє уже наклали головами, — обережно сказав Многогрішний, боячись, аби вибір цього разу не впав на нього.

Всі мовчали. Ще стояли перед очима спотворені обличчя повішених, яких тільки сьогодні поховали. Нікому не хотілося поділити з ними гірку долю.

— Однак їхати комусь треба, — промовив після паузи Азем-ага. — Справді, ми опинилися в скрутному становищі.

Ненко і Младен переглянулися. Кожного третього дня вони таємно зустрічалися з Арсеном Звенигорою, розповідали йому про все, що робиться в стані гетьмана. Однак істотних новин не було, бо і сам гетьман давненько вже не одержував ніяких звісток від візира та паші. Вони не раз говорили, що потрібно комусь їхати в Кам'янець, щоб там з перших уст дізнатися про наміри турецького командування.

— Дозвольте поїхати мені, — тихо сказав Ненко, потискуючи непомітно батькову руку.

— З ким? — швидко запитав Азем-ага.

— Гадаю, що самому найкраще.

Гетьман схвально кивнув головою.

— Я завжди був про цього молодого агу найвищої думки, — звернувся він до всіх. — І мені теж здається, що одному легше пробратися непоміченим, особливо вночі...

Коли Младен і Ненко після ради залишилися самі, Младен схвильовано прошепотів:

— Ненко, сину мій, я розумію, що тобі треба їхати, але заклинаю тебе — будь обережний! Адже сам знаєш, що ризикуєш головою.

Ненко досі не міг звикнути, що його називають сином, що за нього щиро турбуються і непокояться за його життя і добробут. Ніколи раніш, відколи себе пам'ятав, ніхто не проявляв про нього ні найменшої турботи, як і взагалі про всіх яничарів, людей без роду й родини, і тепер йому було і якось незвично, і дивно, і разом з тим радісно-бентежно на серці. Такий настрій не полишав його вже півроку, з того часу, як він визнав Младена за батька, а Златку — за сестру.

— Не турбуйся за мене, татку, — заспокоїв він старого. — Адже я поїду не сам...

— А з ким же?

— З Арсеном. Сьогодні ми попередимо його друзів у лісі, щоб не чіпали нас і забезпечили благополучний переїзд до Кам'янця і назад. Гадаю, під такою надійною охороною ми будемо в безпеці.

5

Немає у світі більш сильного і постійного почуття, ніж почуття любові матері до своїх дітей.

Кілька тижнів Вандзя не знаходила собі місця: весь час їй увижалися її маленькі синочки, вчувався їхній лепет. Вночі вона прокидалася з криком, схоплювалася і ходила по кімнаті, як сновида, кличучи дітей, і, не докликавшись, заливалася слізьми. Спихальський теж не спав, заспокоював, умовляв, голубив, поклавши її русокосу голову собі на груди. Але ніщо не допомагало. Жінка тужила, марніла, на очах танула, як воскова свічка.

Її стан помітив і полковник Яненченко, який поселився поряд і, зі згоди Спихальського, а вірніше — з наказу Яблоновського, який доручив Спихальському таємно стежити за Яненченком, харчувався в сім'ї Спихальських. Вдень він рідко бував дома — більше швендяв по місту та в замку, але вечорами любив посидіти з паном Мартином за кухлем смачного львівського пива.

— Що з вашою дружиною, пане Спихальський? Вона, часом, не хворіє? — спитав він одного разу. — Погляньте, як змучилася, бідна! Може б, до лікаря її або до знахарки?

— Ніц не треба, — відповів пан Мартин сумно. — Минеться...

— Дивитися ж шкода.

Підкуплений душевністю полковника, захмелілий Спихальський відкрив панові Яну сімейну таємницю.

— За дітьми тужить... За татарчуками, — і розповів про свої і Вандині поневіряння на чужині. — Боляче мі, пане Ян, дивитися, як вона ся мучить. А чим можна запомогти?

— Час вилікує...

Однак час не вилікував, зате почав лікувати Яненченко. Помітивши, що Яблоновський не цілком довіряє йому і встановив за ним таємний нагляд, полковник і у Львові відчув себе незручно, а головне, невпевнено. Бажання грати першу скрипку, непомірне честолюбство і самолюбство жерли його душу, як вогонь — суху солому. І в буйній уяві полковника визрівають заміри, які, на його думку, мають поставити його правителем цілого краю... У здійсненні цих замірів, сама того не відаючи, могла допомогти йому пані Вандзя.

Тепер він намагався повернутися додому раніше, ніж Спихальський, щоб поговорити з Вандзею наодинці. В цих розмовах він завжди непомітно торкався найболючіших струн її серця — розповідав про своїх дітей, про їхні дитячі забави та ігри, про свою тугу за ними і бажання забрати їх до себе у Львів. Згодом він сказав, що знає її таємницю, знає, чому вона так мучиться, терзає свою душу, не спить ночами, і поспівчував їй. Це прихилило жіноче серце до хитрого, не позбавленого гострого розуму полковника.

— Що ж мені робити, пане Ян? — питала змучена жінка. — Порадьте, як мені бути?.. Коли б я відала, що мої сини загинули, мені було б важко, боляче, але я знала б, що ця рана з часом зарубцюється, і змирилася б з жорстокою долею. Але ж я напевне знаю, що мурза врятував їх! Вони живі!.. А я не можу бачити їх, не можу взяти на руки їхні маленькі теплі тільця, не можу почути їхній щебет... Матка Боска, я збожеволію від такого горя!

— Пані, вам не треба божеволіти, — обережно почав Яненченко. — Є й інші можливості...

— Які? Хай пан скаже...

— Повернутися до своїх дітей.

— Єзус-Марія, хіба то можливо?! — аж кинулася Вандзя.

— А чому б ні? Що вам заважає? Кохання до пана Мартина?

— Пхе! — скривилася Вандзя і сумно усміхнулася.

— Ну, тоді я не бачу причини, чому ви маєте залишатися тут, у Львові.

— Пан Мартин не відпустить... А коли б і відпустив — то чи змогла б я, слабка жінка, добратися до Криму?

Яненченко примружив очі, легенько торкнувся тендітної руки пані Вандзі.

— Пані не треба добиратися до Криму... Є значно ближчий і легший шлях — якихось дві сотні миль...

— Який же? — насторожилася Вандзя.

Яненченко помовчав, вагаючись.

— Але, пані...

— Хай пан не думає, що я викажу його. Я ладна витерпіти все, аби лиш досягнути свого!

— Я вірю, пані... Тож слухайте: від Львова до Кам'янця зовсім недалеко...

— До Кам'янця?.. Але ж там турки!

— Ну, й що? Крим теж належить туркам...

— Але хто ж допоможе мені в Кам'янці? Я боюся, що мене схоплять і запроторять у Туреччину. А там — у гарем або у хлів, до скотини.

— Я допоможу пані...

— Ви?! Як саме?

— У Кам'янці в мене є друзі, які допоможуть вам. Досить мені сказати одне слово...

— То ви поїдете зі мною?

— Ні, що ви! Там на мене чекає шибениця... Але я можу написати листа, якого пані передасть моїм друзям. Це, звичайно, небезпечно. Якщо лист потрапить до пана Мартина, до воєводи Яблоновського, то нас обох стратять...

— До цього не дійде, клянусь вам!

— Ну що ж, тоді домовились... Хай пані приготує сакви в дорогу, бистрого коня — і з Богом!

— Дзенькую вам бардзо, пане Ян, ви добра людина, — аж зашарілася від щастя Вандзя.

Кілька днів вона таємно від чоловіка готувалася до втечі — насушила сухарів, припасла солонини, підібрала вбрання, зручне для далекої дороги, і написала Спихальському коротенького листа, в якому повідомляла:

«Любий пане Мартин, коли ти одержиш цього листа, я буду вже далеко, не шукай мене. Щиро дякую тобі за кохання, якого я, на жаль, не могла поділити, за добре ставлення, Я не варта тебе, тож не тужи за мною. Я вірю, що ти ще знайдеш своє щастя. А я полечу шукати свого... Прощай. *Вандзя*».

Вона пожвавішала, повеселіла, і пан Мартин теж розцвів, гадаючи, що дружина почала забувати Крим і все те, що прив'язувало її до нього. Ця радість засліпила його: він не помітив ні Вандзиного готування до далекої дороги, ні загадкового блиску її голубих очей, ні бистрих поглядів, якими обмінювалась Вандзя з Яненченком.

Напередодні втечі вона попросила чоловіка дати їй трохи грошей і залишити коня — хоче проїхатися містом, заглянути в крамниці...

— Я супроводжуватиму тебе, моя люба, — зрадів Спихальський.

Та Вандзя запротестувала. Їй хочеться побути на самоті. Вона не суперечитиме, коли пан Мартин супроводжуватиме її наступно-

го разу, а зараз вона хотіла б заїхати до монастиря кармеліток, щоб спокутувати гріхи... І ще хоче відвідати своїх подруг, котрі, як вона дізналася, живуть у цьому місті... Невже пан Мартин не дозволить їй цього?

Обеззброєний такими доводами і чарівною усмішкою, якої він давно не бачив на обличчі дружини, Спихальський погодився. Вранці осідлав коня, вишкріб з кишень усе, що встиг заробити на службі в Яблоновського, і вручив Вандзі, яка не приховувала свого тривожно-радісного настрою. Потім поцілував її, як завжди, у щічку і вийшов з двору.

— Все, пане Яне, їду! — вигукнула Вандзя збуджено, вбігаючи до покою Яненченка. — Давайте листа!

Яненченко вийняв заздалегідь заготовлені два листи, написані на тонкому жовтуватому папері, вклав у потайну схованку, майстерно зроблену в роговій оправі маленького дзеркальця, і простягнув жінці.

— Пані, тут ваша і моя долі! Будьте обережні! Люстерко ви повинні віддати тільки господареві харчевні, яка міститься у старому місті, навпроти Вірменського колодязя, — Енверу Кермен-азі... Запам'ятайте — Кермен-азі! Тобто камінь по-нашому... Запам'ятали, пані?

— Запам'ятала, — прошепотіла Вандзя, повторивши кілька разів чуже ім'я, що мало тепер для неї таке велике значення.

— Ну, то рушайте. І хай береже вас Матір Божа!

Він допоміг їй сісти на коня, відчинив ворота. Вандзя окинула поглядом невелике подвір'я, вікна, з яких вона не раз дивилася на схід, туди, де на неї чекало двійко маленьких синочків, високу постать чорнявого горбоносого полковника, котрий невідомо чому вирішив зробити для неї добре діло, і поволі виїхала на вузьку, майже безлюдну вуличку. Позад неї з тихим скрипом зачинилися старі дерев'яні ворота.

6

Сонце нещадно пекло ніздрюваті скелі над каламутним Смотричем, сірі, похмурі громаддя фортеці і черепичні дахи Кам'янця-Подільського. Спека стояла така, що босою ногою годі було стати на гарячу, мов присок, землю.

В таку післяобідню пору до старовинного кам'яного мосту, перекинутого через глибоку впадину Смотрича, що відділяла півострів, на якому сіріли кам'яниці міста, від материка, на змилених, стомлених конях під'їхали два вершники.

Біля мостової застави точилася суперечка. Кілька яничарів, оточивши невисокого стрункого юнака в польського крою одязі, щось наперебій намагалися втовкмачити йому, а він, мало не плачучи, відбивався від них і пальцем показував на той бік, мабуть, пояснюючи, що йому треба до міста.

Вершники зістрибнули з коней, припнули їх до конов'язі у затінку розлогих в'язів та лип і підійшли до гурту. До них зразу ж повернувся підстаркуватий розповнілий ага.

— Хто такі? Куди їдете?

— Сафар-бей, з Немирова... Їдемо в ставку паші від Азем-аги і гетьмана Юрія Хмельницького. Що тут за базар?

Яничари притихли й озирнулися на молодого красивого агу і його супутника, котрий пильно приглядався до білявого юнака в польському строї.

— Та ось приїхав тут один... Ніяких паперів, по-турецькому розуміє погано. Каже, що йому потрібно в місто, а з якою метою — відмовляється сказати...

— Значить, у нього є якась таємниця, — усміхнувся Ненко і звернувся до Звенигори: — Ну, нам пора їхати. Приведи коней!

Арсен, не спускаючи погляду з юнака, тихо прошепотів, так щоб його міг чути тільки Ненко:

— Чекай... Ти бачиш цього хлопця? Побий мене грім, якщо це не пані Вандзя, дружина Спихальського! Треба її якось виручити...

Ненко бистро окинув оком яничарів і принишклого незнайомця, обличчя якого справді мало скидалося на обличчя мужчини, за якого він себе видавав.

— Ага, я бачу, ви самі тут не з'ясуєте, хто цей незнайомець, — звернувся він до старшого. — Гадаю, буде найкраще допровадити його в місто і передати в канцелярію паші. А там уже розберуться. Може, справді він привіз якісь важливі вісті?

Ага засопів носом, витер з блискучого лисіючого лоба рясний піт і буркнув:

— Якщо ага береться це зробити...

— Мені зовсім не важко: я ж їду туди.

Ага гукнув на яничарів, щоб віддали подорожньому коня і відпустили його. Юнак, видно, не розумів, чому так раптово змінилося ставлення до нього цих грубих, крикливих воїнів, але не став докопуватися причини, а зразу ж скочив у сідло і рушив до мосту.

— Пані Вандзя, не поспішайте, — раптом пролунав тихий голос. — Як трапилося, що ви опинилися тут, у Кам'янці? Де пан Мартин?

— Матка Боска! — Юнак враз зблід і злякано глянув на двох вершників, що їхали обабіч нього. — Хто ви?

— Не бійтеся, пані, — промовив уже голосніше Арсен, коли вони опинилися посеред мосту, — ми ваші друзі... Пам'ятаєте Звенигору? Я друг пана Мартина... Але ви не відповіли на моє запитання.

— Так, я Ванда Спихальська, — призналася збентежена жінка. — Вас, мабуть, дивує, чому я тут?

— Безперечно.

В голубих оченятах Вандзі застиг переляк, і хоч вона відповіла зразу, не затинаючись, Арсенові все ж здалося, що жінка говорить неправду.

— Я шукаю свою сестру... Кажуть, вона повинна бути десь тут.

— Чому ж з вами нема пана Мартина? Де він? Що з ним?

— Він поступив на службу до гетьмана Яблоновського... До того ж він зараз хворіє.

По тому, як непевно це було сказано і як порожевіли щоки пані Вандзі, Арсен зрозумів, що жінка все вигадує від початку й до кінця. Для чого це їй? Як вона опинилася в Кам'янці? Що сталося зі Спихальським? Чи не ховається тут якась таємниця, яка, можливо, коштувала життя панові Мартину?

Він не міг дати відповіді на ці запитання. Сподіватися ж, що Вандзя чесно розповість про все, що трапилося після того, як вони розсталися у Краковецькому лісі під Немировом, було марно. Жінка явно щось приховує.

— Пані знає, де мешкає її сестра?

— Ні, не знаю.

— Де ж пані зупиниться?

— Ну, тут, напевне, є харчевня або корчма...

— Ми могли б запропонувати свою опіку, якщо пані дозволить. Адже в чужому місті та ще і в чужій країні такій чарівній молодій жінці не зовсім безпечно подорожувати одній.

— Дякую. Я охоче скористаюся вашою люб'язністю. Звичайно, якщо пан не стане набридливо нав'язувати своєї опіки.

— О ні, хай пані не турбується. Адже я це роблю для дружини свого найліпшого друга! — запевнив Арсен.

Вони з'їхали з мосту і, поминувши кам'яну браму, вимурувану над самим урвищем прямовисного берега, попрямували вузькою вулицею вгору, до центра.

Людей на вулицях було зовсім мало. Та й ті, забачивши вершників, хутко звертали вбік і зникали у дворах чи провулках. Минуло вже чимало років з часу турецької навали, але й досі всюди було видно сліди жорстоких боїв. Розтрощених вибухами будинків ніхто не лагодив. На черепичних дахах церков і костьолів, ратуші і будинків місцевої шляхти зяяли проломи, з яких із галасом вилітало ворон ня. Смердючі згарища поросли лободою та чортополохом. Тільки де-не-де можна було побачити ознаки життя — сохла на вірьовках випрана білизна або крізь запилене вікно виглядало на вулицю зелене листячко герані.

— Чи ви не знаєте, де тут Вірменський колодязь? — раптом запитала Вандзя, коли вершники виїхали на чималий майдан перед похмурим будинком ратуші.

— Як не знати, адже я народився і виріс у цьому місті, — відповів Арсен, дивуючись обізнаності своєї супутниці в таких деталях, про які чужинець не може знати. — Навіщо вам Вірменський колодязь?

Вандзя відповіла не зразу.

— Мені казали, що там недалеко є харчевня, де я могла б зупинитися...

Арсен приязно усміхнувся.

— Вважайте, пані, що вам пощастило: ми теж з моїм другом завжди зупиняємося в цій харчевні напроти Вірменського колодязя... Та ось і вона! — Козак показав нагайкою на чималий будинок по другий бік майдану. — До речі, зараз у Кам'янці харчевень зовсім мало, і всі вони в руках турків... Тож треба хоч трохи знати турецьку мову, щоб порозумітися з ними...

— Я трохи знаю татарську.

— О, тоді цього досить.

Вони перетнули майдан і незабаром в'їхали на широкий двір заїзду, де біля конов'язі стояло кілька коней.

Господар заїзду каведжі Кермен-ага, худий високий турок у засмальцьованому барвистому халаті і посірілій від поту чалмі, провів їх у напівтемне приміщення, де пахло смаженою бараниною і часником. Тут сиділо кілька подорожніх, біля них шастав хлопчина-служник. Під стелею гув рій мух.

Каведжі запросив їх поїсти, але Вандзя заперечила, сказавши:

— Я не голодна і, крім того, хотіла б помитися з дороги і відпочити... Коли б у заїзді знайшлося затишне приміщення, я добре заплатила б господареві.

Арсен переклав.

Кермен-ага вклонився і повів Вандзю нагору.

— Ненко, ти помітив, як сторожко тримається жінка? — спитав Арсен. — Я певен, тут якась таємниця. Що трапилося з паном Мартином? Я мушу вияснити це. Залишайся тут, а я миттю...

Він тихо піднявся дерев'яними сходами на другий поверх. У коридорі було порожньо: Кермен-ага і Вандзя вже встигли зайти в одні з багатьох дверей. В які ж?

Арсен почав обережно скрадатися, прислухаючись до звуків, що наповнювали цей великий дім. Біля одних дверей зупинився, припав вухом: з кімнати долетіли слова, що примусили його уклякнути на місці. Говорила Вандзя, плутаючи польські, татарські і турецькі слова.

— Ага Кермен, я маю до вас пильну справу. Ви мене розумієте? Я не мужчина, я жінка... Ханум, ханум... Я дружина ак-мечетського мурзи, що в Криму. Ах, видно, ви нічого не розумієте! Матка Боска, він нічого не розуміє... Як же йому пояснити?..

Почувся скрипучий голос каведжі:

— Не хвилюйся, ханум, я все розумію. Кажи, в якій справі ти прибула сюди і хто тебе прислав? — Він добре говорив польською мовою.

Вандзя аж скрикнула радісно:

— О, ви говорите по-нашому! Тоді слухайте уважно: мене прислав сюди пан Яненченко... Полковник Яненченко. Чи пан каведжі знає його?

— Так, я знаю його. Що ж пані привезла мені від полковника?

— Люстерко... Пан полковник казав, що ви все зробите для мене, якщо я передам вам невеличке люстерко...

— Де ж воно?

— Хай пан залишить на деякий час кімнату, я повинна дістати його... Пан розуміє...

— Розумію, розумію. — В голосі каведжі забриніла нотка сміху. — Я зайду через деякий час.

Арсен ледве встиг відскочити і заховатися в дверній ніші сусідньої кімнати, як двері зі скрипом розчинилися і каведжі почимчикував коридором до виходу.

Коли завмер скрип сходів під його ногами, Арсен швидко прошмигнув до Вандиної кімнати і відчинив двері. З несподіванки жінка скрикнула і, отетеріло дивлячись на непроханого відвідувача, застигла біля столу.

Арсен причинив щільно двері, зупинився перед на смерть переляканою жінкою, яка марно намагалася неслухняними пальцями застебнути ґудзики жупана.

— Пані Вандзя, я все чув. Давайте сюди дзеркальце!

— Але ж, пане...

Арсен вийняв пістоль. І хоча стріляти він, звичайно, не збирався, зброя подіяла на жінку магічно. Вона запустила руку в складки свого одягу, довго порпалася там, однак безуспішно: дзеркальце десь запропастилося. Жінка винувато-збентежено усміхнулася.

— Але ж, пане...

— Нічого, нічого, — підбадьорив її Звенигора, і не думаючи відвертатися. — Діставайте, пані! Розсупонюйтесь, розстібайте ваш незвичний одяг і діставайте! Ну!

Він вирішив не церемонитися з нею: кожної миті міг знову повернутися каведжі.

Вандзя знітилася і, відвернувшись, розстебнула широкий жовнірський пояс на штанях, з потайної кишеньки дістала невеличке металеве дзеркальце. В цю мить у коридорі почулося кахикання каведжі.

Арсен миттю вихопив в ошелешеної жінки дзеркальце і прошепотів:

— Про мене — ні слова! Скажи, що дзеркальця ще не знайшла... Що, може, воно біля сідла в саквах. Хай почекає... Пам'ятай — стріляю я без промаху!

Він швидко відступив у куток, за грубку, і сховався за широким дерев'яним ліжком.

Скрипнули двері, почувся голос каведжі:

— Ну що, пані, знайшла?

— Нехай пан ще зачекає трохи, — пробелькотіла Вандзя. — Я гукну пана... Бо ще не встигла...

— Як пані хоче. — І каведжі, здивовано стенувши плечима, позадкував з кімнати.

Вандзя в знемозі опустилася на стілець. Арсен вийшов зі своєї схованки і став перед нею, тримаючи в руці дзеркальце.

— Пані, що з паном Мартином? Тільки — правду!

— Не турбуйтеся, він живий і здоровий.

— Де ж він?

— Залишився у Львові...

— А пані?

Вандзя мовчала. Боязко глянула на козака, і в її очах промайнула така туга, що Арсенові раптом стало соромно, що він розмовляє з беззахисною жінкою, тримаючи в руці пістоль. Застромивши зброю за пояс, уже спокійніше сказав:

— Отже, пані покинула мого друга?

— Так, — ледь чутно прошепотіла Вандзя.

— І куди ж пані простує? В Крим? До дітей?

— Так, — ще тихше промовила Вандзя, і на її очах блиснули сльози. — Пан догадливий...

— Я так і думав... А звідки пані знає полковника Яненченка? Якщо пані скаже правду, їй не треба мене боятися.

— Пан Ян теж у Львові... На службі у коронного польного гетьмана Станіслава Яблоновського.

— О! — вирвалося у Звенигори, який ніяк не сподівався, що полковник Яненченко, втікши від Хмельницького, опиниться аж у Львові. — То виходить, що то Яненченко передав дзеркальце Кермен-азі?

— Так.

— Що ж у ньому? — Арсен зі всіх боків оглянув дзеркальце, але не помітив нічого підозрілого.

— Всього лиш лист Кермен-азі, щоб він допоміг мені добратися до Криму... Пан Яненченко був такий добрий і шляхетний, що безкорисливо, з одного тільки співчуття погодився допомогти мені... Якби всі були такі, пане Звенигора...

— Де ж той лист?

— Хай пан відкрутить ручку...

Арсен швидко відкрутив рогову ручку і з неї витягнув згорнуту в трубку цидулку. Розгорнув. Повернув до світла. На двох невеличких клаптиках паперу густо, дрібними, як мак, літерами було написано по-турецькому.

В першому справді Яненченко просив Кермен-агу допомогти жінці, яка подасть цього листа, дістатися в Крим, де у неї чоловік і двоє дітей. А в другому...

Арсен не повірив своїм очам, коли прочитав другий лист. У ньому Яненченко звертався до кам'янецького паші з пропозицією за-

хопити Львів. «У всьому краї не знайдеться зараз і трьох полків боєздатного війська, що могло б противитися вашій милості, вельмишановний паша Галіль. Гетьман Яблоновський ще тільки розпочинає збирати ополчення, яке сходиться з великою неохотою. Захищати Львів теж нікому. До того ж я, ваш покірний слуга, зумію відчинити потайні ходи, якими впущу в місто значну частину війська його султанської величності, — писав зрадник. — Кращого часу для нападу, щасливішої нагоди для захоплення Львова і бажати годі!».

В першу мить у голову запала думка, що Вандзя — співучасниця Яненченкової зради, що вона знала, з чим їде в Кам'янець. Але глянувши в її засмучені очі, побачивши, з якою надією стежить вона за тим, як він читає цього злополучного листа, Арсен зрозумів, що жінка була введена полковником в оману, що він використав її як зв'язківця мимо її волі.

Що ж робити? Як бути з Вандзею? Залишати її саму тут ніяк не можна, щоб вона не розповіла каведжі про те, що лист, адресований йому, потрапив у чужі руки. Разом з тим каведжі знає, що йому є лист від Яненченка, і буде домагатися його у жінки. Якщо Яненченко довірив Кермен-азі таку важливу таємницю, то, безперечно, між ними здавна існує якась потаємна згода, домовленість, і старий здогадується, що лист дуже важливий.

Арсен гарячково обмірковував, як бути. Його погляд упав на два листочки, що тримав у руці, — один призначено Яненченком для Кермен-аги, а другий — для паші. А що коли пошити в дурні всіх — і Яненченка, і Кермен-агу, і пашу?

Він непомітно для Вандзі сховав листа, призначеного для паші, собі в кишеню, а листа для Кермен-аги заклав у дзеркальце.

— Пані Вандзя, перепрошую вас уклінно за ту неприємність, яку завдав я вам своїм допитом, — промовив він, повертаючи жінці дзеркальце. — Я пересвідчився, що ви не вчинили супроти пана Мартина нічого лихого... А за те, що ви покинули його і хочете відшукати своїх дітей, я не осуджую: адже це так природно і кожному зрозуміло!

— Справді, пане? — скрикнула Вандзя радісно. — Якщо так, то ви шляхетна людина! Спасибі вам за добрість вашу...

— Не варто дякувати... Одно вас прошу: якщо хочете, щоб усе склалося якнайкраще, про цю пригоду мовчіть. Ніби мене ви й не бачили ніколи. І цієї розмови не було між нами. Зрозуміли?

— Так, пане.

— Ну, то прощайте. Бажаю вам щасливої дороги!

7

Того ж дня Арсен і Ненко попрямували до правителя кам'янецького пашалика Галіль-паші.

Своєю резиденцією паша обрав воєводський будинок, що захований за могутніми стінами грізного замку, розташованого на скелястому березі Смотрича.

Спускаючись до Турецького мосту, Арсен відчув, як йому раптом перехопило віддих. Внизу, в глибокому каньйоні, лежали Карвасари! Той куточок землі, де він уперше побачив світ, де босоніж ганяв з хлопчаками в челика, де у братській могилі лежать останки його батька... А зараз там — пустирища і згарища, порослі дерезою.

На мосту, над каламутним потоком, що хлюпотів глибоко внизу, Арсен зупинився і перехилився через кам'яні перила. Не міг відірвати погляду від рідних, до болю знайомих місць. В голові роєм завихрилися спогади, перед очима встали картини минулого життя, якому, як здавалося йому колись, не буде кінця... І де все те ділося? Якими вітрами розвіялося в безмірній далекості часу?

Легкий стогін вирвався з його грудей.

— Що тобі, Арсене? — сполошився Ненко.

Звенигора показав на темні купи золи над Смотричем, на запустілі руїни, порослі бур'янами. Глухо промовив:

— Там стояв наш дім. Там я народився... Це моя батьківщина. Розумієш?

Ненко обняв його за плечі.

— Розумію... І щиро співчуваю тобі. — А перегодя додав: — Гарно тут!

— Гарно, — погодився Арсен. — Дарма, що камінь навкруги, а гарно!.. Але ж бачиш — тепер мені сюди немає дороги. — І він показав на темні постаті турецьких вартових біля брами замку. — Тепер це чужий край, чужа земля... Османський пашалик, звідки султан зорить на всю Україну, щоб і її загарбати...

— Не думай так! Адже ми приїхали сюди саме для того, щоб ти відшукав вільну дорогу до рідного краю...

— Спасибі тобі, Ненку, за втіху. Боюся тільки, що довгою-предовгою буде ця дорога. І багато ще крові проллється на ній!

— І все ж не треба втрачати надії... Надія держить нас на світі... Ходімо! Час не жде.

З мосту дорога нагло роздвоїлась: одна круто повернула праворуч і зав'юнилась попід стінами замку, понад обривистим берегом — це починався битий шлях на Хотин, а звідти — на Волощину, Болгарію і Туреччину, а друга — довжиною в кілька десятків сажнів — стрімко подерлася вгору, до похмурих воріт замку, де на невеличкому похилому майданчику, ховаючись від пекучого сонця у тінь під кам'яні мури вежі, сонно стовбичили вартові.

В замку всюди було видно сліди недавньої облоги: розтрощені дахи будівель, подовбані ядрами вежі і стіни. На всьому лежав відбиток запустіння. І коли б не поодинокі постаті яничарів, що сновигали по подвір'ю, можна було б подумати, що замок покинутий людьми.

Галіль-паша прийняв посланців гетьмана у чималому прохолодному покої. Прийняв, всупереч їхньому побоюванню, дуже швидко, ніби давно і нетерпляче ждав на них. Мовчазний чауш провів їх похмурими коридорами, порожніми кімнатами і, вклонившись, відчинив двері до покою.

Ненко і Арсен ступили кілька кроків і зупинилися від несподіванки: прямо перед ними у позолоченому, обтягнутому оксамитом кріслі, що залишилося ще з польських часів, розвалився великий візир Кара-Мустафа. Праворуч від нього, пантруючи кожен рух візира, сидів Галіль-паша. Обабіч них, попід стінами, на шовкових міндерах, завмерли вищі урядовці кам'янецького пашалика.

Але недарма Ненко провів стільки часу в яничарських сейбанах — він миттю оцінив обстановку, якої ніяк не сподівався, і вклякнув на коліна перед великим візирем. Арсен грюкнувся на підлогу поряд з ним. Обидва застигли в шанобливому поклоні.

— Ну, з чим прибули гінці від гетьмана Іхмельніскі? — запитав скрипучим голосом візир і з-під чорної брови, побитої подекуди сивиною, кинув пронизливий погляд на двох молодиків.

— Великий візире, камінна опора трону падишаха, — промовив Ненко, підводячись, — гетьман і князь сарматської України, а також Азем-ага прислали нас до Кам'янця для того, щоб ми дізналися, коли непереможні війська володаря півсвіту виступлять походом на гяурів. Гетьман, спить і бачить золоті бані київських церков, великий візире. Йому не терпиться оволодіти древньою столицею урусів і лівим берегом Дніпра.

— Хай потерпить... Прийде час — і мій кінь скаламутить воду священної ріки гяурів!

Візир явно ухилився від прямої відповіді. Чому? Чи це його звичайна обережність і придворна звичка — затуманювати свої думки, чи тут якась інша глибша причина?

— Гетьман і Азем-ага просять надіслати їм кілька військових загонів, великий візире, бо тих воїнів, що маємо, не вистачає для охорони такого великого краю, — вів далі Ненко, намагаючись якимсь чином вивідати таємні наміри Стамбула. Однак про напади повстанців він промовчав.

— Передай, ага...

— Сафар-бей, — підказав Галіль-паша.

— Передай, Сафар-бею, гетьманові і Азем-азі, щоб допомоги ближчим часом не чекали. Хай обходяться тими загонами, які в них є! — з притиском відрізав Кара-Мустафа.

— Може, набрати військо з місцевого населення, великий візире? — вставив Звенигора. — Козаки — непогані воїни.

— Це розумна думка. Тільки вона однобока. Після двох походів під Чигирин я не можу повірити в те, що козаки стануть під знамена гетьмана Іхмельніскі. Якщо він за ці роки зібрав якусь мізерну сотню гультяїв і бродяг, то хіба ми можемо зараз сподіватися,

що за місяць чи два під його руку зберуться цілі полки?.. Ні, не можна чекати такого чуда... Однак ми повинні поповнити наші війська новою живою силою. Яничарські сейбани в останніх війнах з невірними зазнали значних втрат. Раніш ми поповнювали їх болгарськими, сербськими та грецькими хлопчиками, а також дітьми рабів-гяурів. Та зараз їх стало обмаль. Передайте мій твердий наказ Азем-азі і гетьману Іхмельніскі, щоб вони забрали в населення тисячу хлопчиків віком від трьох до десяти років і прислали в Стамбул!

Арсен і Ненко мовчки вклонилися. Жодним словом, жодним порухом не виявили вони своїх почуттів. А Кара-Мустафа, не стільки відповідаючи на запитання гінця з Немирова, як розвиваючи свої думки, що, видно, давно бродили в його голові, вів далі:

— Нам потрібне не українське військо, а українська земля і ті багатства, що зростають на ній! Нам потрібні їхні діти, яких ми навчимо нашої мови, наших звичаїв, прищепимо їм нашу віру, і хай вони, коли виростуть, проливають свою кров за іслам і за нашу імперію! Це повинен розуміти кожен турецький ага!

— Ми розуміємо, — глухо відгукнулися Арсен і Ненко.

— Звичайно, цих моїх думок не слід передавати гетьманові Іхмельніскі, щоб у нього не виникло бажання переметнутися на бік урусів...

Кара-Мустафа зробив паузу, і нею спритно скористався Арсен.

— Ми пильно стережемо кожен крок гетьмана, великий візире. І переконалися, що за Дніпро йому ходу нема. А от...

— Що — от? — витягнув уперед жилаву шию візир. — Кажи!

— Ми боїмося, що він може за нашими спинами змовитися з поляками...

Візир переглянувся з пашею Галілем. По його темному сухому обличчі промайнула тінь.

— Є певні докази цього, ага?

— Так, — втрутився в розмову Ненко, відгадавши хід думок товариша. — Є певні докази цього... Ми дізналися, що полковник Яненченко, родич гетьмана і довірена його особа, таємно поїхав до Львова і зараз перебуває там як гість гетьмана Яблоновського. Ми не змогли дізнатися, про що трактує там Яненченко. Але оскільки ці переговори проходять без вашого відома, без відома Азем-аги і будь-кого з вищих турецьких достойників, то можна підозрювати, що наміри гетьмана нечесні і не відповідають інтересам Османської держави, великий візире.

Кара-Мустафа знову переглянувся з Галіль-пашею. Видно було, що ця несподівана звістка вразила їх. Вони обидва знали, що за Кам'янецький пашалик і за все Правобережжя, вірніш за ту його частину, на яку розповсюджувалася влада Османів, відповідають перед султаном безпосередньо вони вдвох.

— Це дуже важлива звістка, ага, — промовив візир. — Ми не можемо допустити, щоб у той час, поки ми перебуваємо в стані війни з Москвою, в наші північні справи вплуталася й Польща. Це зовсім не в наших інтересах. Ми не можемо допустити об'єднання цих двох великих держав! Нам несила буде протистояти їм обом, особливо тоді, коли на заході проти нас виступає Австрія! Мудрість нашої політики якраз і полягає в тому, щоб розбити ці дві гяурські держави поодинці, не дозволивши їм об'єднатися... Якщо ж гетьман Іхмельніскі, переслідуючи свої власні цілі, прагне піддатися Ляхистанові чи намагається втягнути Ляхистан у коаліцію з Москвою, то він заслуговує найлютішої кари!

— Ми мусимо ще доповісти найяснішому візирові, що гетьман приховує від державної казни великі багатства.

— Що ага має на увазі?

— Погрозами і лютими тортурами він змушує багатих людей віддавати йому золото, самоцвіти й дорогоцінні речі... Але жодне акче, як нам відомо, не було передане в казну. Все залишається в Немирові, в тайниках гетьмана, великий візире.

Це було найболючіше місце Кара-Мустафи. Чуже багатство він сприймав як особисту образу. Замолоду він відзначався властолюбством, яке пізніше, в зрілі роки, доповнилося неймовірною жадобою наживи, майже зажерливістю. Саме на грунті властолюбства і користолюбства виникла смертельна ненависть його до паші Ібрагіма, з яким він суперничав і за посаду великого візира, і за вплив при дворі, і за багатства, що діставалися внаслідок військових походів. Тож почувши таку новину, він зразу стрепенувся. Якийсь мерзенний гяур — навіть хай це буде сам гетьман! — сміє уривати в нього, великого візира, грози навколишніх народів, ласий шматок? Це занадто!.. Власне, його вразила не стільки звістка про те, що Юрій Хмельницький здирствами й грабунками наживається, скільки думка, що тут можна самому непогано поживитися. Він зразу зіставив дві щойно одержані звістки — перебування полковника Яненченка у Львові і багатства гетьмана, які в його уяві прибрали надзвичайних розмірів, — і зрозумів, що легко буде ці багатства перетягти з тайників немирівського розбійника у власні кишені. Гм, ці два чорбаджії не дурні хлопці. Здається, їх посилає йому сам Аллах!

У першу мить він хотів віддати категоричний наказ негайно вилучити всі багатства у «князя і гетьмана сарматської України», але вчасно схаменувся. Ні, поспішати не треба! Передусім тому, щоб на дозвіллі обдумати, як повести справу так, щоб ці багатства, обминувши державну скарбницю, опинилися у повному його розпорядженні, а по-друге, тому, що коли дати гетьману ще якийсь час, він витисне із свого нечисленного населення і ту решту, яка ще в нього залишається в скринях, в капшуках і тайниках. Задоволений собою, Кара-Мустафа подумки усміхається, але його сухор-

ляве темне обличчя, на якому чорними агатами горять невеликі пронизливі очі, залишається суворим і непроникним.

— Спасибі вам, вірні мої слуги, за важливі звістки, — промовив візир, намагаючись зобразити на лиці люб'язну усмішку. — Я високо ціную ваші послуги і з радістю взяв би вас із собою у новий похід, де мені будуть потрібні сміливі, розумні й віддані люди, але я не можу цього зараз зробити, бо ви потрібніші тут, у цій північній країні, яку я завоював, а ви всі гуртом повинні утримати для слави і величі нашого сонцеликого падишаха, держави нашої та ісламу. Тож їдьте назад, у Немирів, пильно стежте за кожним кроком гетьмана і про все доповідайте паші Галілю... Ніхто, навіть Азем-ага, не повинен знати в Немирові про те, що ви розповіли тут. Це все дуже важливі справи, над розв'язанням яких я думатиму найближчим часом. Ідіть!

Арсен і Ненко низько вклонилися і, задкуючи, вийшли з покою. Мовчки перетнули замкове подвір'я і, тільки опинившись за воротьми, на мосту, зупинилися і глянули один одному в вічі.

— Ти сподівався на таку зустріч? — спитав Ненко.

— Признатися по правді — ні! Я не думав, що великий візир у Кам'янці, — відповів Арсен. — Але, здається мені, нам пощастило... Ми зробили все, що могли...

Ненко хитнув головою.

— Так, не завидую я гетьманові. Міни під нього підведено потужні, і дивно буде, якщо хоч одна з них не вибухне. На цей раз високо він злетить і низько впаде!

— Туди зрадникові й дорога! — похмуро сказав Арсен, ковзнувши поглядом по спустілих Карвасарах. — Він сам собі викопав яму, сам собі накинув зашморг на шию. Ніхто за ним не тужитиме... Мене зараз цікавить інше: про який похід мовив візир? По всьому виходить, що це буде не похід на Київ, якого ми всі ждали. Тоді питання — куди ж?

— Цього я не знаю. Але у мене теж склалося тверде переконання, що походу на Київ не буде, — відповів Ненко. — Напевне, у світі відбулися події, про які ми нічого не знаємо, але які змусили Стамбул відмовитися від третього походу на Україну... Гадаю, що нам варто кілька днів побути в Кам'янці, дивись, щось і пронюхаємо. Візир приїжджав сюди не даремно.

— Я згоден з тобою. — Арсен ще раз глянув на рідні Карвасари і тихо рушив по мосту. — Крім того, у нас ще є одна пильна справа...

— Яка?

— Яненченко... Цей негідник з чорною совістю повинен поплатитися за свої злочини! — Арсен говорив рішуче, навіть зі злобою. — Цей потрійний зрадник ладен торгувати нашою землею і нашим народом, як своїм власним добром! Йому все одно, де розбишакувати, — чи на Лівобережжі, чи на Поділлі, чи запродувати Львів.

— Його доля теж у наших руках!

— Так. Мені гидко це робити, правда... Коли б я міг стати з ним до чесного двобою...

— Арсене, до чесного двобою можна ставати з чесним і прямодушним супротивником, а з таким підлим перекинчиком, як Яненченко, слід воювати його ж зброєю, тобто підступом. Я нічого не бачу в цьому поганого... Тим більше, що ми не виноситимемо йому вироку, ми тільки відішлемо його ж листа Яблоновському, а той як захоче, хай так і судить.

8

Два наступні дні не додали нічого до того, що вже знали Арсен і Ненко, А на третій, уранці, трапилась пригода, яка змусила їх спішно покинути місто.

Ранок був сонячний, теплий. За вікном весело щебетали ластівки і цвірінчали розбишаки-горобці. Десь за стіною чувся брязкіт посуду і гомоніли жіночі голоси — то на кухні готували сніданок. Звідти просочувалися пахощі смаженої баранини з перцем і цибулею та підгорілих піде — коржів, що туркам заміняють хліб.

Арсен і Ненко після міцного сну відчували в тілі силу і бадьорість, а в шлунку — приємну порожнечу, яка буває у молодих людей, коли вони готуються добре попоїсти. Ось-ось до кімнати мав зайти господар кав'ярні — завжди послужливий Кермен-ага — і запросити вниз, до сніданку, як він це робив кожного разу, підкреслюючи повагу до грошовитих постояльців.

За дверима почувся тупіт ніг. Але це був не Кермен-ага, бо його кроків майже не чути було. У м'яких овечих чириках він ступав м'яко, скрадливо, мов кіт. Це ж були кроки грімкі, бистрі. До того ж ішло двоє, поспішаючи.

За якусь хвильку кроки затихли. Десь грюкнули двері, і в ту ж мить пролунав приглушений, але сповнений жаху жіночий крик. В ньому вчувалася така смертельна туга, така безвихідь, що Арсен і Ненко здригнулися. То кричала Вандзя.

Не змовляючись, вони стрімголов кинулись їй на допомогу.

Двері до її кімнати були щільно причинені. Арсен з розгону штурхонув їх плечем, як вихор увірвався всередину.

І... зупинився.

Біля вікна, обличчям до дверей, стояла Вандзя. Мабуть, вона щойно підвелася з ліжка, бо була в спідній білій сорочці, боса, з розпатланим волоссям, що безладно падало на білі, аж рожеві після сну плечі. Лівою рукою вона намагалася прикрити розхристану пазуху, а праву викинула вперед, ніби захищалася від удару. На сполотнілому, приречено застиглому обличчі голубим жахом горіли великі прекрасні очі.

Посеред кімнати, спинами до дверей, височіли дві яничарські постаті. Один яничар, високий, кремезний, піднявши на рівні плечей руки і розчепіривши товсті, мов цурупалки, пальці, поволі наближався до Вандзі. Другий мовчки спостерігав цю сцену.

Побачивши Арсена, Вандзя хотіла щось крикнути, але не змогла, з її горла вирвався тільки хрипкий стогін.

Почувши позаду грюкіт дверей і тупіт ніг, яничари обернулись, і на Арсена глянуло побуряковіле, страшне від гніву вусате обличчя Спихальського. Якусь мить він нерозуміюче дивився на свого друга, ніби впізнаючи його, потім раптом в обличчі щось здригнулося, змінилося — і в очах спалахнула радість. Скоцюрблені пальці розпростались, руки широко розкинулися — і пан Мартин по-ведмежому згріб Арсена в обійми.

— Арсене! Холера! Це ти?

— Я, братику, я! — усміхнувся Звенигора. — Та не тисни так, бо й ребра поламаєш.

— Звідкіля ти тутай узявся, хлопаку?.. Ба-ба-ба, а то ж Ненко? От не сподівався!

— І ми не сподівалися зустрітися з тобою, пане Мартине... А ти як опинився тут?

Спихальський враз посуворішав. В обличчя знову шугнула темна кров. Очі блиснули і мало не вискочили з орбіт.

— Чого я тутай?.. Наздоганяв ось цю мерзенну зрадницю! Татарське сміття... І наздогнав! І задушу ниньки, як скажену кішку!

Він кинувся до Вандзі, та Арсен і Ненко схопили його за руки.

— Чекай, пане Мартине! Будь же лицарем! — вигукнув Арсен. — Адже перед тобою жінка!

— Жінка, ти кажеш?.. Ні, змія!

— Цить!.. Сюди йдуть!

У двері боязко заглянув Кермен-ага. Видно, крик Вандзі сполохав і його. Він ледве переводив подих.

— Ненко, спровадь його, будь ласка, — шепнув Арсен. — Нам тут зайві свідки не потрібні.

Ненко, люб'язно усміхаючись, вийшов з кімнати, узяв Кермен-агу під руку і тихо повів до виходу.

— Я буду вам дуже зобов'язаний, Кермен-ага, якщо ви негайно осідлаєте наших коней і коня пані Вандзі. А також приготуєте в дорогу що-небудь смачне...

— Ви маєте їхати?

— Так, за нами прислано гінців...

— Великий Аллах, а я думав, що то якісь розбійники.

— Не маєте підстав хвилюватися, ага, то порядні люди...

— Чого ж так перелякалась пані Вандзя?

— Вони шукали нас, а випадково потрапили в кімнату до неї, ага.

— То пані Вандзя теж з вами?

— Так, адже ми повертаємося в Немирів, а там повно кримчаків... Вони допоможуть їй...

Останні слова заспокоїли старого каведжі, і він, вибачаючись, почимчикував сходами вниз.

Коли Ненко повернувся до кімнати, Спихальський уже трохи вгамувався. Чоловіки відійшли в куток і, відвернувшись од Вандзі, яка одягалася, мирно розмовляли. Тільки бас пана Мартина воркотів сердито.

— Здаюсь, пане Арсене, тільки на одну твою вимогу — не зчиняти шуму тутай, у кав'ярні. Але як тільки виїдемо за місто, клянусь Перуном, я...

— Гаразд, пане Мартине, гаразд, — заспокоював розгніваного друга Звенигора. — Виїдемо за місто — там поговоримо... А зараз, прошу тебе, будь розумний і не здіймай шарварку, щоб нас не схопила турецька варта.

Тим часом Вандзя одяглася і — ні жива ні мертва — стала перед чоловіками. Спихальський дивився на неї так, ніби хотів спопелити поглядом.

Коли всі вийшли у двір, там уже чекали їх осідлані коні. Ненко розплатився з каведжі, подякував за гостинність, і невеличкий загін виїхав за ворота.

За містом Арсен торкнув Спихальського за рукав і зробив знак, щоб той трохи відстав.

— Хто це з тобою? — спитав тихо, кивнувши на мовчазного супутника пана Мартина.

— Це пан Єжі Новак, мій добрий приятель і знавець турецької мови і турецьких звичаїв... На службі у Яблоновського... Коли я дізнався про зраду цієї негідниці і вирішив знайти її хоч на краю світу і покарати нещадно — що, клянусь гонором, і зроблю, хоч би проти мене повстали всі сили пекла і раю! — то пан Єжі ласкаво погодився супроводжувати мене... Як тільки я прочитав записку, залишену моєю колишньою малжонкою, я зразу кинувся по її сліду. Я знав, що в неї шлях один — до Кам'янця, бо тільки звідтам вона може добратися до свого мурзи. Тож мені потрібен був супутник, котрий добре б знався на турецькій мові і зумів би привести мене сюди...

— Гадаю, йому можна довіритися?

— Як мені. А що в тебе до нього?

— Не тільки до нього, а й до тебе. Ось доїдемо до того лужка на березі річки, напоїмо коней, пустимо їх попастися і там поговоримо...

Арсен стьобнув коня і риссю помчав уперед, до зеленого бережка, де над сріблястим плесом річки схилилися рясні, тінисті верби.

— Ось тут ми і поговоримо, друзі, — сказав він, коли всі спішилися, напоїли коней і пустили їх, стриножених, пастися. — Бо тут ми маємо розстатися...

— Як то розстатися? — здивувався Спихальський. — Хіба ми далі їдемо не разом?

— Ні, пане Мартине, ми з Ненком маємо повернути на Немирів, пані Ванда — з нами, а ви вдвох з паном Новаком помандруєте до Львова...

— Холера ясна! — розлютився Спихальський. — Як ти хитромудро розсудив, Арсене! А на якій підставі, прошу пана? Я мчав із Львова, як навіжений, для того, щоб покарати тоту шльондру, тоту зрадницю! А ти, виходить, намислив уже по-своєму? Га?.. Ні, братику, так не буде, слово гонору!.. Вона не повернеться живою до Криму, або я не зватимусь Мартином Спихальським, пся крев!

Він стукав шаблею, пирхав, мов кіт, і лаявся, мов перекупка на базарі. Налякана, прибита горем Вандзя знітилась і ховалася за Арсена. Ненко іронічно усміхався, а невисокий, але міцно збитий Новак стояв осторонь, і з його обличчя не зникав вираз подиву, бо він, видно, і досі не міг дотямити, які стосунки зв'язують шляхтича Спихальського і цих не то яничарів, не то козаків.

— Пане Мартине, заспокойся, — примирливо мовив Арсен. — Сідаймо кружка ось тут на травичку, витягаймо, щоб не гаяти часу, з саков хліб та все, що є у нас до хліба, і мирно, ладком побалакаємо.

Він розіслав у тіні, під вербою, широку попону, вийняв сухі турецькі коржі та смажену баранину, поклав усе це на широке листя лопуха. Новак додав окраєць хліба та шматок солонини. І Спихальський, побачивши їжу, замовк.

Всі враз відчули, як зголодніли.

Деякий час панувала тиша. Чулося тільки голосне плямкання Спихальського та форкання коней, які з насолодою хрумкали соковиту траву.

З річки повіяв легенький прохолодний вітерець, остуджував розгарячілі тіла подорожніх.

Коли сніданок було закінчено, Арсен сказав:

— Ну от, пане Мартине, тепер можна й поговорити... Чого ти хочеш?

— Кари на горло! — знову спалахнув невгамовний пан Спихальський. — І хай я буду песій син, якщо вимагаю забагато!.. Не став би ти, Арсене, з Ненком на перешкоді, я вже зняв би з цих білих плечей тоту голову, голову змії, голову горгони, підступної зрадниці!

— Ясно, — сказав Арсен і повернувся до Вандзі. — А що скаже пані Вандзя? Чому вона втекла від свого Богом даного чоловіка? Куди вона простувала? Хто її надоумив так зробити? І якого листа вона несла з собою?.. Все, пані, розкажіть! Нічого не приховуючи.

Вандзя несміливо глянула на чотирьох чоловіків, які оточували її, трохи довше затримала погляд на побуряковілому обличчі Спихальського і тихо почала розповідати.

— Коли я виходила за пана Мартина заміж, то справді кохала його. Але дуже скоро пересвідчилась, що він холодний до мене і почав задивлятися на нашу сусідку, пані Зосю, дружину пана Ястржембського...

— Кгм, кгм, — закашлявся Спихальський і опустив очі.

— Я відплатила йому тим же...

— О небо! — вигукнув пан Мартин, стиснувши кулаки.

— І хоча я зовсім не була закохана в одного пана, я дозволила йому позалицятися до мене.

— Коли б я знав, я убив би тебе ще тоді! — рявкнув Спихальський. — Так усе перекрутити! Моє гаряче кохання видати за холодність!.. І кому дозволила залицятися до себе! На кого проміняла мене! На того зманіженого, бридкого слимака! Тьху!

— Дітей у нас з паном Мартином не було, а тому коли він несподівано зник...

— Зник!.. Люди, ви чуєте? Вона каже — зник! Але ж я обороняв Кам'янець і був узятий турками, шляк би їх трафив, у полон!

— Я зосталася зовсім одинокою, — вела далі Вандзя, не звертаючи уваги на їдкі репліки Спихальського. — Я не знала, де себе подіти, до кого прихилитися.

— Можна повірити!

— А потім трапилося найгірше: напали татари, схопили мене і затягли аж у Крим... Я тяжко страждала, побивалася за домівкою, за рідною землею, ладна була на крилах летіти на свою ойчизну...

— І скоро втішилася... В обіймах у салтана, пся крев! — Спихальський знову затремтів від гніву і схопився за шаблю.

Але Арсен притримав його руку.

— Заспокойся, пане Мартине! Будь же лицарем!.. Кажіть далі, пані.

— А що я мала робити? Я була рабою... Наложницею...

— Холера ясна! — не стримався нещасний пан Мартин.

— А коли у мене народилося двійко синів — Алі та Ахмет...

— Ви чуєте?.. Прокляття!

— ...мурза забув про свій гарем і звав мене не інакше як коханою, своєю єдиною ханум, ненею[1] його синів, які після нього стануть салтанами! І хоч серце моє ще рвалося на батьківщину, хоч у снах я майже кожної ночі бачила свій рідний край і своїх людей, я поволі починала звикати до думки, що батько моїх синів — мій чоловік, хата моїх синів — моя хата, а батьківщина моїх синів — моя батьківщина...

— Матка Боска, що тільки каже ця жінка! — Пан Мартин упереріщив кулачищами по траві так, що аж берег здригнувся. — Та вона тричі заслужила собі смерті!

---

[1] Нене *(тат.)* — мати.

— А коли підросли мої синочки, коли їхні рожеві вустонька лепетали ніжне словечко «ненька», коли їхні рученята не тільки шукали моєї пазухи, а й обвивали мою шию, я зрозуміла, що на світі є така любов, до якої не можуть дорівнятися ніякі інші любові, — материнська любов!..

Спихальський похилив голову, мовчав.

А Вандзя після паузи вела далі:

— Однак недовго втішалася я дітьми. Одного ясного літнього дня напали козаки, спалили Ак-Мечеть, повбивали багатьох жителів, а тих, хто не встиг втекти в гори, забрали в полон... Ні, я не кажу, що стала полонянкою у запорожців. Вони вважали, що визволили мене з неволі агарянської. І я разом з усіма поверталася на рідну землю... В поході я зустріла свого колишнього чоловіка... Але люта туга за дітьми, яких, я певна, врятував мій чоловік, салтан, точила мені серце... Мої ноги несли мене все далі і далі, на Україну, в Польщу, а душа моя рвалася назад, у Крим, до моїх маленьких беззахисних сиріток, які день і ніч стояли переді мною в моїй уяві, простягали до мене рученята і кликали до себе... Чи ж могла я не повернутися назад?..

— Нещасна, — зітхнув Спихальський.

— Мені допоміг полковник Яненченко, наш сусід, якому я відкрила свою таємницю. Він дав мені листа до каведжі в Кам'янці, щоб той перепровадив мене в Крим...

— Прокляття! — заревів Спихальський, почувши таку несподівану для нього новину. — Я уб'ю його!

— Тепер ви все знаєте, панове, — тихо прошепотіла Вандзя. — Чим же я завинила перед паном Мартином? Хіба тим, що люблю своїх дітей?

Вона замовкла і низько похилила русокосу голівку. Всі теж мовчали. Тільки Спихальський люто сопів.

Тихо шелестіло на вербах листя. З голубої високості усміхалося і землі, і людям, і всьому живому золоте сонечко. З річки повівало приємною прохолодою і гостро-терпким запахом лепехи та водоростей. З гаю, що неподалік розкинувся попід горою, долинало заспокійливе кування зозулі.

Всі мимоволі вслухалися в те кування, і ніхто не наважувався порушувати тиші, бо кожному хотілося дізнатися, а скільки ж років накує сива зозуля? Чи довго топтати ряст на цій широкій, милій землі?

Та ось зозуля замовкла, і знову настала дзвінка тиша.

Арсен підвів голову і, ні до кого не звертаючись, повторив у задумі останні слова Вандзі:

— Справді, чим же завинила ця жінка? Хіба тим, що любить своїх дітей і хоче бачити їх?

Спихальський похилив голову і довго мовчав. По тому, як з його грудей виривалося тихе зітхання і все менше і менше посіпувався вус, видно було, що буря в його душі почала вщухати.

Нарешті він поволі підвів голову.

— Арсене, я давно вже переконався, що серед нас ти найбільш поміркована і справедлива людина... І серце маєш добре... За що і люблю тебе, як брата... Тож хай ця жінка... іде... куди хоче... Аби з моїх очей!.. Але, клянусь ойцем, якщо вона знову стане коли-небудь на моєму шляху, то... — голос його загримів і враз обірвався.

Спихальський замовк.

Арсен поклав руку йому на плече.

— Зрозуміло, Мартине... Вона з нами поїде до Немирова, а звідти — куди захоче. — І повернувся до Ванди: — Ідіть, пані, збирайтеся в дорогу, а в нас тут ще буде чоловіча розмова...

Коли Ванда підвелася і відійшла, Арсен тихо сказав:

— Ну от, з цим покінчено... А тепер, пане Мартине, і ви, пане Новак, дивіться сюди... — Він вийняв з кишені папір і подав Новакові. — Пан, здається, розуміє по-турецькому, хай прочитає і для пана Мартина...

Новак прочитав і переклав листа.

— Стонайдцять дзяблів! — вигукнув Спихальський. — Що це означає, Арсене? Чий це лист? Як він потрапив до тебе?

— Я відібрав його у Вандзі...

— Невже це полковник Яненченко?..

— Так, це він пише кам'янецькому паші. Він пропонує йому свою допомогу у взятті Львова... Як бачиш, пане Мартине, це набагато серйозніше, ніж зрада пані Вандзі!

— А так, це набагато серйозніше, побий мене Перун! Що ж будемо робити?

— Нам треба негайно мчати до Львова, — сказав Новак.

— Так. Я віддам вам цього листа, передайте його Яблоновському, — погодився Арсен. — А він уже знатиме, як розквитатися із зрадником!

— Але ж, друзі, я не думав повертатися до Львова! — вигукнув Спихальський. — Тепер мені нема чого там робити — ні у Львові, ні в Круглику!.. Я гадав, що поїду з тобою, Арсене... В Україну!

— Друже мій, — Арсен обняв його за плечі, — я був би дуже радий разом з тобою прибути до нас додому. Всі мої теж щиро вітали б тебе... Як сина і як брата. Але зараз ти мусиш супроводжувати пана Новака. Адже дорога далека і небезпечна, а листа обов'язково потрібно довезти і передати безпосередньо в руки гетьмана. Йдеться про дуже серйозні речі!

— Я розумію.

— А до нас ти, гадаю, не забаришся?

— Ще б пак!

— Ну от, коли затужиш дуже, приїзди, друже мій! Двері моєї хати, якщо вона у мене буде, завжди відчинені. А серце — також! — І Арсен тричі навхрест почоломкався зі Спихальським.

Полковник Яненченко ступив через поріг і, лівою рукою притримуючи шаблю, щоб не бряжчала, шанобливо вклонився.

— Кликали, ясновельможний пане?

— Так, пане Яне, — відповів Яблоновський, пильно вдивляючись у міцно збиту, кремезну постать полковника. — Проходь, сідай... Маю до тебе пильну розмову.

Яненченко окинув бистрим поглядом простору кімнату. Обабіч столу сиділо двоє — Спихальський і Новак. Щось відразу не сподобалося полковникові у виразі облич цих шляхтичів, але він не міг зрозуміти, що саме, а тому зразу відмахнувся од тривожної думки, що гнітила його з часу від'їзду пані Вандзі.

— Слухаю, ласкавий пане, — сказав він, сідаючи на дзиґлик і ставлячи між коліньми шаблю.

Яблоновський мовчав. Його худорляве гордовите обличчя було непроникне. Холодні голубі очі уважно вивчали кожну рисочку на полковниковому лиці, і від того Яненченку ставало трохи моторошно. Чого покликав гетьман? Яку пильну справу має до нього?

— Як живеться-ведеться панові у Львові? — запитав Яблоновський.

— Спасибі, добре.

— Ніхто не притісняє і не ображає тут пана?

— Дякувати Богові, ніхто.

— Чому ж полковник за притулок і щедрість його мосці короля польського, а також за мою ласку платить чорною невдячністю?

Яненченко відчув, як у нього похололо під серцем.

— Як розуміти слова пана коронного гетьмана?

Яблоновський рвучко встав, перехилився через стіл і тицьнув майже під самий ніс Яненченкові невеличку цидулку, в якій той миттю впізнав свого листа кам'янецькому паші.

— Пан впізнає свою руку? — грізно спитав Яблоновський.

Яненченко зблід. У роті раптом пересохло. Тепер йому стало зрозуміло, чому воєвода покликав його до себе в такий непідходящий для аудієнції час і чому не сподобались йому відверто ворожі погляди Спихальського і Новака. Але полковник не думав одразу здаватися.

— Пан гетьман жартує? — здивувався Яненченко. — Адже то написано по-турецькому!

— Це тільки засвідчує, що в особі полковника ми маємо хитрого і розумного ворога, який знає не тільки польську мову та латинь, а й турецьку... Сподіваюся, що пан полковник буде розумний до кінця і не змусить нас вдаватися до недостойних шляхетського стану засобів допиту.

— Ясновельможний пане, я не розумію, в чому ви обвинувачуєте мене! — вигукнув Яненченко, підвівшись із дзиґлика.

— У зраді, пане! — з притиском сказав Яблоновський. — В тому, що ви хотіли здати Львів туркам!

— Це неправда! Це чиясь зла вигадка!

— Вигадка? — Яблоновський іронічно усміхнувся. — Я теж хотів би вірити, що це тільки чиясь вигадка, бо пригрів у Львові і взяв на королівську службу пана я. Однак докази такі, що я не маю ні найменшого сумніву в правдивості їх!

— Докази? Хотів би я їх почути або побачити!

— Далеко за тим ходити не треба... Ось перед вами пани Спихальський та Новак, вони щойно повернулися з Кам'янця, де бачили пані Ванду Спихальську. Рятуючи своє життя, жінка розповіла, від кого одержала лист.

— Я повторюю — це наклеп!

— Слідство з'ясує все, і ви матимете змогу на суді довести свою невинність. А зараз дозвольте вашу шаблю!

Спихальський і Новак стали обабіч полковника, який тремтячими руками відстебнув від пояса шаблю і поклав на стіл перед воєводою.

— Відведіть його в темницю, панове! Та поставте кмітливих вартових!

ЗАПОВІТ КОШОВОГО

1

Ні того літа, ні взимку Кара-Мустафа не напав на Київ. Несподівано становище Туреччини ускладнилося: Австрія, Венеція та німецькі князівства оголосили хрестовий похід проти Османської імперії. Папа Інокентій XI примусив католицьку Польщу приєднатися до цієї коаліції, і хоча Річ Посполита була на той час вкрай виснажена безперервними війнами та шляхетськими міжусобицями, король Ян Собеський вів з Австрією трактат про взаємодопомогу і зобов'язався виставити сорок тисяч війська. Тому Кара-Мустафа почав готуватися до великої війни на заході. До того ж запорожці спустошили Крим, а восени дощенту зруйнували відбудовані яничарами фортеці в гирлі Дніпра, що мали стати опорними базами турків.

Виснажені й розорені багаторічними війнами, Москва та Лівобережна Україна здобули нарешті на деякий час передишку. Самойлович, влада якого відтепер сягала тільки на Лівобережжя та Київ з невеликою територією на захід та південь від нього, обмеженою річками Ірпенем та Стугною, доукомплектовував свої поріділі полки і посилав тисячі грабарів на будівництво оборонних споруд у Києві.

Після невдалого походу на Лівобережжя Юрій Хмельницький нікуди більше не потикався з Немирова. Та й у самому Немирові відчував себе, як на вулкані. Все літо й осінь на Поділлі вибухали повстання. Загони запорожців, послані Сірком, піднімали людей на боротьбу проти турецько-татарських загарбників та ненависного запроданця Юрія Хмельницького.

Тільки з настанням зими повстання почали затухати. Люті морози і глибокі сніги змусили повстанців згорнути бойові дії: запорожці потягнули на Запорожжя, а селяни розбрелися по селах та хуторах.

Арсен та Роман разом із Палієвим загоном гасали по Наддністрянщині, Поділлю, не раз навідувалися таємно в Немирів до Младена та Ненка, приносили запорожцям цінні відомості про турків і татар, про їхні наміри, про Юрія Хмельницького, але ніде і ні від кого не змогли добути жодного достовірного слова про Златку і Стеху. Дівчата як у воду канули. Їхній слід губився, як вони думали, в Криму, серед невільників салтана Газі-бея. Друзі поривалися знову в Крим, але після походу запорожців на кримське ханство та пониззя Дніпра всі шляхи для них туди були відрізані. Сірко теж нічого не міг придумати, щоб допомогти козакам. Тільки навесні він повідомив Арсенові, що готується московське посольство в Бахчисарай для мирних переговорів з турками і ханом, і обіцяв посприяти, щоб Арсена було включено до складу посольства як товмача, а Романа — як джуру. Козаки тільки й жили цією надією.

2

Взимку Іван Сірко відчув, що сили його починають швидко танути, але з Січі не виїздив. Повсякденні турботи про укріплення фортеці, про будівництво нових човнів і лагодження старих, про виготовлення пороху, селітри та зброї і ще десятки різних великих і дрібних клопотів тримали його на ногах. Він змарнів, погано спав, відчував нехіть до їжі. Січові лікарі і знахарі поїли його настоями і наварами трав і коріння, та це не допомагало. Після Великодня кошовий відчув себе так погано, що залишив Січ і поселився в Грушівці, своєму хуторі, на березі Дніпра.

Одного дня — це було першого серпня — гонець передав Палієві, Арсенові і Романові наказ кошового негайно прибути в Грушівку. В Арсена тьохнуло серце — невже гетьман погодився включити їх у склад посольства?

До Грушівки десять верст, і козаки промчали ту відстань швидко. Залишивши стриножених коней на лузі, вони піднялися нагору, до хутора, і зупинилися на подвір'ї, перед чималою хатою, над якою курився виплетений з лози і обмазаний рудою глиною широкий димар. З хати вийшов джура кошового.

— Кошовий на пасіці, — сказав він.

Козаки пройшли садом, спустилися в затишну улоговину, що вела до Дніпра, і попростували стежкою до невеликої чепурної хатини. За нею, попід горою сіріли вулики-дуплянки. В полуденній сонячній тиші густо пахло медом і вощиною. Гули бджоли.

Біля хатини, під розлогою старою липою, за довгим столом, заставленим полумисками зі смаженою рибою, локшиною, стільниками з медом, сидів гурт старшин і значних козаків. У голові столу, на дощаному тапчані, опираючись гострими ліктями на високо збиті подушки, напівлежав Сірко. Перед ним стояли миска із свіжими стільниками, в яких іскрився молодий запашний мед, і кухоль узвару.

Побачивши кошового, Арсен мало не скрикнув від жалю. Що з ним сталося! Замість кремезної постаті — немічний скелет, обтягнутий пожовтілою зморшкуватою шкірою. Замість блиску в очах — пригаслий, байдужий погляд...

Прибулі привіталися.

— Чолом, батьку кошовий! Чолом уславленому товариству!

Сірко пожвавішав, уздрівши Арсена. Поманив його до себе пальцем.

— Іди сюди, голубе!

Арсен підійшов, сів на тапчан. Сірко обняв його і, слабкою рукою притягнувши до себе, поцілував у щоку.

— Радий бачити тебе, синку... Маю звістку з Батурина: поїдеш товмачем з московським посольством стольника Тяпкіна в Бахчисарай. Тож зможеш там дізнатися щось певне про наречену і сестру...

— Спасибі, батьку.

— Ну, йди... Сідайте до столу. Пригощайтеся, друзі. А потім поговоримо.

Підійшло ще кілька козаків, старшин. Сіли, випили по чарці слив'янки, побажавши Сіркові доброго здоров'я, і взялися до їжі. Кошовий не їв і не пив — тільки припрошував інших. Джура налив у чарки знову. Та всі, мов змовившись, тільки пригубили і поставили назад. Чекали розмови з кошовим, відчуваючи, що вона буде і важливою, і останньою в його житті.

Відкинувши голову на подушку. Сірко мовчки дивився на своїх побратимів, і ніхто не здогадувався, які думи борознять його чоло. Він переводив погляд з одного на другого, ніби прицінювався, хто чого вартий. Тут і Іван Стягайло, і Іван Ріг, і Андрій Могила, і Самусь, і Абазин, і Палій... І ще добрих три десятки значних козаків, відомих не тільки на Січі, а й по всій Україні.

Врешті обід скінчився. Старшини поклали ложки, подякували господареві за хліб-сіль.

— На здоров'я, друзі, — тихо проказав Сірко і глянув на джуру. Той підвів кошового, намостив йому під спину кілька подушок. Сірко перевів дух і промовив — знову тихо, але якось урочисто:

— Запросив я вас до себе, братчики, для того, щоб попрощатися... Назавжди... Навіки...

Козаки загули.

— Що ти, батьку! Бог з тобою! — замахав руками Іван Стягайло. — Ми сподіваємося, що ти видужаєш і ще не раз поведеш нас на супостатів!

Сірко кволо усміхнувся.

— Ні, браття, я не тішу себе такою надією. Дні мої полічені, і щербата з косою вже стоїть на моєму порозі... Та я не боюся її. Звик... Бо не раз і не два замахувалася вона на мене, щоб зняти голову, а я все жив і жив! І рясту потоптав доволі, і крові пролив чимало, і горілочки попив досхочу... Тож пора і честь знати. Пора вже, мабуть, братчики, з козацького сідла пересідати в човен Харона...

Козаки загули знову, але на цей раз значно тихше. Кожен бачив, що й справді старому кошовому три чисниці до смерті.

— Та й гріхи свої пора спокутувати...

— Опам'ятайся, Іване! Які гріхи у праведника! — вигукнув Метелиця.

— Який же я праведник? Скільки душ погубив. Хоч і вороги, а все ж люди... Та не про це зараз мова, товариство. Я не сповідатися прийшов перед вами, а прощатися... А коли прощаєшся з найближчими людьми, з якими довгі роки ходив крутими шляхами-дорогами, то хочеться сказати їм щось найважливіше, найзаповітніше, чого не маєш права не сказати, забрати з собою в могилу...

— Ми слухаємо тебе, батьку, — промовили козаки.

Сірко передихнув, змахнув з лоба рушником краплини поту.

— Я знаю, звичайно, що мої слова — не закон для вас, що ви будете діяти і чинити по-своєму... Так велося споконвіку, так вестиметься і далі, скільки буде світа-сонця на землі...Та є деякі речі, яких не вичитаєш ні в якій книжці, є деякі знання, які здобуваються не в школі, а в житті, і про це якраз я й хотів би з вами поговорити перед смертю...

— Ми слухаємо, батьку.

— Живемо ми, друзі мої, в дуже тяжкий час. Вітчизна наша лежить у руїнах, дощенту сплюндрована ворогами. Народ винищений або розбігся у пошуках затишку й хліба. Десятки тисяч людей з правого берега за ці роки переселилися на Лівобережжя, на Донець і Оскіл — аж до Воронежа. Дике поле, що відокремлювало нас від ворогів, поширшало, родючі поля заросли тирсою і буркуном. Дійшло до того, що калмицький хан посилає послів до султана, щоб той віддав йому землі між Дніпром і Дністром для випасання табунів. Кримська та Буджацька орди почувають себе на Правобережжі господарями... І ми стоїмо перед загрозою навіки втратити ці землі... Тому заповідаю вам — і далі, як споконвіку, мужньо стояти супроти ясирників, звідки б вони не приходили! Не випускайте,

браття, шабель із рук, поки криваві чамбули розгулюють по наших степах...

Всі мовчали, суворі й пригнічені. Ні для кого сказане Сірком не було таємницею, але слова старого кошового, мовлені на смертному одрі, кожному здавалися і вагомими, і болючими і навіки закарбовувалися в серцях.

На пасіці стояла тепла літня тиша. Тільки чулося безперервне трудівниче гудіння бджіл та шемрання вітерцю у верховіттях дерев.

Трохи спочивши, кошовий знову промовив:

— Я вже казав — Правобережжя знелюдніло... Самойлович, дбаючи передусім про свою владу й прибутки, не відпускає колишніх втікачів з Правобережжя, які в час воєнного лихоліття знайшли притулок на лівому березі, назад, на їхні дідизни. Виникає загроза, що ці землі будуть заселені кимось іншим. Тож, відбиваючи ясирників, думайте і над тим, щоб знову заселити той край і зберегти його для нащадків наших... А це можна зробити тільки тоді, коли там буде військова сила, яка захищатиме народ. Із шістнадцяти козацьких полків, що були на Правобережжі при Богданові, тепер не лишилося жодного... Я вже послав туди Палія, Самуся, Іскру і Абазина з невеликими загонами запорожців... Тож хай кіш допомагає їм і зброєю, і порохом, і оловом, і людьми та продовольством, бо вони там робитимуть велике діло. Покляніться, що Січ завжди буде для них опорою і притулком в тяжкий час! Що Січ завжди допомагатиме — явно чи таємно — цим наставленим мною полковникам у їхніх многотрудних діяннях по відродженню правого берега!

— Клянемося! — хором відповіли старшини і значні козаки.

— Чув я, що турки ставлять мідні слупи на Поділлі і в Карпатах, роблять новий кордон, відтинаючи добрячий шмат землі нашої, щоб навіки приєднати її до султанських володінь... І для мене, і для вас усіх не таємниця, що шляхта ще міцно тримає в своїх руках Волинь та Галичину і не губить надії коли-небудь заволодіти знову Правобережжям і всією Україною... І досі, як і за Богдана, зі всіх боків нам тісно... Тож, браття, єдиний наш порятунок — шабля! Тільки вона врятувала нещодавно Лівобережжя і Київ від винищення і повної загибелі. Досвід підказує, що в тих тяжких обставинах, що склалися для нашого народу, єдиним нашим захисником є збройна сила, а найперше — Січ Запорозька! Бережіть її як зіницю ока! Не допускайте розбрату! Тільки йдучи цим шляхом, ми можемо врятувати народ український від поголовного винищення, від остаточної загибелі, яку приготували для нього найлютіші вороги його! На цьому повинна і далі стояти Січ! Якщо вона схибить, то завдасть непоправної шкоди і собі, і всьому народові...

— Розуміємо, батьку! Розуміємо! — загули козаки.

— А щодо Юрка Хмельницького і Кара-Мустафи, то знайте — на сьогодні це найлютіші і найнебезпечніші вороги наші. І я запові-

даю вам боротися з ними до останнього! І чим швидше згинуть вони, тим краще для народу нашого!

— Будемо боротися, батьку! Не сумнівайся! — за всіх проказав тихо, але твердо Палій.

— Арсене, сину мій, — раптом звернувся кошовий до Звенигори, — і Кара-Мустафу, і Юраська нелегко і непросто дістати. Тому я покладаю особливі надії на тебе, на твою спритність і твій розум... Там, де не зможе пройти козацький кінь, де не поможе козацька шабля, там пройдеш ти... Розумієш мене?

— Розумію, батьку, — похилив голову перед умираючим Арсен, відчуваючи, як гіркий клубок здушив горло. — Зроблю все, що зможу...

— Амінь! — прошепотів Сірко стомлено. — Тож із цим покінчено... Лишається сказати ще одне: хотів би я знати, кому ви вручите після мене булаву кошового?

Всі мовчали. Запитання було несподіване і серйозне. А також зачіпало інтереси більшості присутніх тут старшин, бо хто ж із них не мріяв побувати коли-небудь кошовим, потримати в руках булаву, що давала необмежену владу над багатотисячним військом?

— Хай це тебе не турбує, Іване, — сказав після тривалої мовчанки Стягайло. — Виберемо достойного!

— До булави треба й голови. Не забувайте цього ніколи, — тихо промовив Сірко. — Я стою одною ногою в могилі, тож, гадаю, на мене не образяться мої побратими, коли я висловлю свою думку...

— Кажи, батьку! Кажи!

— Час зараз такий, що на чолі війська повинна стояти людина сміливa і розумна, чесна і досвідчена у військовій справі і в житті... Серед вас є така людина...

— Хто ж це, батьку? — почулися голоси.

— Семен Палій!

Запала тиша. Для Палія це було великою несподіванкою. Не меншою несподіванкою, напевне, це було і для решти старшин. Хтось крякнув. І знову настала тиша.

— Чого ж ви мовчите? — з усмішкою спитав Сірко. — Не я ж вибираю кошового... Я тільки висловлюю свою думку...

— Молодий ще, — похмуро кинув Іван Стягайло. — Хай почекає. Адже є старші!

На вустах Сірка промайнула ледь помітна гірка усмішка. І зразу зникла. Кошовий важко задихав і відкинув голову на подушку. Холодний піт зросив його чоло.

— Ми стомили кошового, — тихо промовив Семен Палій і перший встав з-за столу. — Прощай, батьку!

Старшини і значні козаки теж підвелися і почали прощатися. Кожен підходив до ліжка, доземно вклонявся і тихо відходив. Стягайло зніяковіло пробурмотів:

— Пробач мені, Іване. Засмутив я тебе. Ляпнув необдумано... Будь певен, оберемо ми достойного!

Сірко не відповів нічого, і Стягайло, потоптавшись, відійшов.

Незабаром пасіка опустіла. Біля кошового залишився один джура. Хоча припікало літнє сонце, хворий попросив прикрити його кожухом. А через годину його не стало...

3

На другий день після похорону у військовій канцелярії зібралася старшинська рада. Велика простора кімната ледве вмістила всіх значних козаків — військового суддю, військового писаря, осаулів, тобто помічників кошового отамана, курінних отаманів, а також старших та «луччих» козаків, які в минулому обиралися отаманами або прославилися військовими подвигами чи мали великі господарства.

За столом, на покуті, під образами стояли клейноди — прапор і бунчук. На столі, застеленому заради урочистої хвилини шовковою турецькою скатертиною, виблискували самоцвітами булава кошового отамана.

До чиїх рук вона потрапить?

Погляди всіх присутніх були звернуті на неї. Кожен знав, що не на військовій раді, яка має зібратися опівдні, а тут, на сходці, буде названо людину, яку потім рада має обрати кошовим. Так велося здавна.

Але кого буде названо?

Покійний кошовий Сірко подав перед смертю свій голос за Семена Палія. Це знали всі. І з цікавістю поглядали на широкоплечого красеня, котрий скромно сидів на лаві біля порога в оточенні своїх друзів — Арсена Звенигори, Романа Воїнова, Метелиці, Андрія Могили, Самуся, Іскри та Абазина.

За столом, залишивши незайнятим місце кошового, сиділи Іван Стягайло та Іван Ріг — найвпливовіші отамани, котрі — усім це було видно — з надією позирали на булаву кошового.

Кому ж усміхнеться фортуна?

Першим — по старшинству — підвівся і став говорити військовий суддя, старий сивоусий козак, давній сподвижник Сірка.

— Браття отамани, преславні лицарі запорозькі, — промовив він глухуватим голосом, — сьогодні ми зібралися для того, щоб гуртом подумати, кого на січовій раді оберемо кошовим отаманом... Бо після смерті батька нашого, славетного ватага запорозького Івана Сірка, військо наше осиротіло, а братчики, як сіромахи нещасні, не знають, до кого прихилитися, і в разі несподіваного нападу ворога залишилися без військового вождя...

— Так, так, ми повинні подумати, — закивали головами старі козаки. — Треба обрати достойного!

— Перед смертю кошовий Іван Сірко, як це відомо більшості з вас, заповів нам обрати Семена Палія, запорожця недавнього, але вже уславленого в походах і боях лицаря...

Стягайло схопився на ноги, важкою, мов дубовий корч, рукою грюкнув по столу.

— Браття, Семен Палій молодий ще! — гукнув він. — Подивіться — у його вусах жодної сивої волосинки! То хіба ж личитиме нам, старим і досвідченим козакам, підкорятися молодикові, який до того ж і козакує на Запорожжі від Пречистої до Різдва?..

— Хіба річ у тому, щоб обрати старішого? — озвався від порога Метелиця. — Треба обрати розумнішого, меткішого і хоробрішого!

— Знайшов розумного! — підхопився Покотило. — Хай покозакує років двадцять, тоді ми й оцінимо, який у нього розум... А зараз хай попасе задніх.

— Кого б же ти, Покотило, хотів бачити кошовим? — спитав військовий суддя.

— Івана Стягайла... Старий значний козак. Хоробрий лицар. Курінний отаман...

— Івана Рога! — гукнув хтось із гурту. — Якщо і є серед нас найдостойніший, то це він!.. Уже не раз і не два був кошовим, осаулом, наказним отаманом... Та й на Запорожжі років тридцять, якщо не більше!

— Всі сорок, — сказав Ріг і високо підняв стовбуристу голову на довгій жилавій шиї, окидаючи пильним поглядом чорних очей товариство. — Всі сорок...

— Ну, от бачите, кого ж і обрати, як не його!

Підхопився Самусь, рожевощокий, голубоокий козарлюга.

— Братчики, мені здається, що ми не повинні нехтувати заповітом Сірка! — вигукнув він. — Хіба ви забули, що він радив нам обрати кошовим Семена Палія? Чого ж тоді товкти воду в ступі?

— Нас і самих Бог не обділив розумом! — спалахнув Стягайло. — Мертвому — вічна слава, а живим — про живе думати! Сірко відотаманував своє...

— Стягайла! Стягайла! — почулися голоси.

— Івана Рога! — загули з другого боку.

— Семена Палія! — закричали Арсен Звенигора, Роман Воїнов та Сікач.

Шум здійнявся такий, що військовий суддя затулив долонями вуха.

— Так, браття, ми до згоди не дійдемо, — сказав він. — Якщо з вас трьох, — звернувся він до претендентів на булаву кошового, — двоє не відмовляться добровільно, то на січовій раді бозна-що буде! І до шабель дійде!

Встав Семен Палій.

— Отамани, братчики, — сказав він. — Ми всі любили і глибоко поважали Сірка, звикли рахуватися з його думкою і безвідмовно виконували його накази. Тож я розумію, що остання воля покійного кошового багатьом із вас зв'язує руки зараз... Щоб цього не було, я відмовляюся від честі бути кошовим. Хай ним буде той, кого захоче отаманська сходка і все січове товариство! А я прийшов на Запорожжя не для того, щоб здобувати тут якісь привілеї, не для того, щоб стати курінним отаманом, осаулом чи домагатися булави кошового, а для того, щоб своєю шаблею захищати нашу вітчизну від її численних ворогів! А це — найперший обов'язок кожного з нас, братчики!

Отамани схвально загули. Палій злегка вклонився і сів.

Військовий суддя повернувся до Стягайла і Рога.

— Може, котрий з вас теж має щось подібне сказати, отамани?

Стягайло і Ріг мовчали.

— Тоді хай вас розсудить товариство, — сказав суддя. — Стріляйте з гармат, бийте в литаври — збирайте військову раду! Як вона гукне — так і буде!

Хтось побіг виконувати наказ військового судді. Отамани і значні козаки почали підводитися і виходити надвір. У канцелярії залишилися тільки члени коша — військовий суддя, військовий писар, військовий обозний та осаули.

4

Грім пострілів з фортечних гармат і тривожно-закличний дріб литавр сколихнули полуденну сонну тишу. Січ враз ожила. З усіх усюд до січового майдану поспішали запорожці, мовчки шикувалися по куренях, утворюючи навколо дубового стовпа велике живе коло. Кілька молодиків винесли стіл, застелений білою скатертиною, поставили у проході між двома крилами кола, якраз навпроти військової канцелярії. На чолі кожного куреня стали курінні старшини — курінний отаман і хорунжий. Кому не вистачило місця в колі, той здирався на дах куреня чи вилазив на вал фортеці.

А литаври, що стояли на залізних триногах у центрі кола, біля стовпа, не вгавали. Голий до пояса, засмаглий, мов циган, довбиш щосили гамселив по туго натягнутій на великий казан, до блиску вичиненій бичачій шкурі двома замашними дерев'яними довбешками, вибиваючи мелодію, яка означала збір на військову раду, — ту-ту-тум, ту-ту-тум!

На цей раз швидко збиралися запорожці. Всі знали, що сьогодні відбудуться вибори нового кошового, і ніхто нікуди не відлучався з Січі.

Не чути було звичайних для подібних зборів жартів, сміху, молодецьких витребеньок. Над Січчю, як здавалося запорожцям, невидимою тінню витала безсмертна душа їхнього ватага Івана Сірка.

Запорозьке військо завмерло в чеканні.

Та ось розчинилися двері військової канцелярії — і на майдан вийшла січова старшина. Замість померлого кошового, попереду йшов булавничий, ніс на витягнутих руках, покритих невеличким, розшитим сріблом килимком, булаву. За ним урочисто осаули несли малиновий прапор і бунчук — запорозькі клейноди. Позаду йшли військовий писар, військовий суддя, військовий обозний та старшини без посад, тобто ті значні козаки, які в минулому були членами коша — запорозького уряду.

Булавничий підійшов до стола і мовчки поклав булаву. Осаули з прапором та бунчуком стали посередині кола. Військовий писар, який в одній руці тримав срібний каламар з чорнилом, а в другій — біле гусяче перо і сувій паперу, військовий суддя з великою військовою печаткою в руці та інші старшини пройшли в коло, стали під бунчуком і вклонилися товариству на всі чотири боки.

Після того наперед виступив військовий суддя і сказав:

— Панове молодці! Преславний Іван Сірко, якого ми вісім разів обирали своїм отаманом, під орудою якого безліч разів здобували славні вікторії над ворогами нашими, волею Божою упокоївся і залишив нас сиротами. Тож сьогодні ми повинні обрати нового кошового... Разом з тим кіш хоче знати, чи не будете ви, панове молодці, інших, нових старшин вибирати, а старих скидати?

— Ні, ні, не будемо! — загукали козаки.

— Одного кошового оберемо!

— От і славно! — сказав суддя. — Тоді гукайте, кого б ви хотіли за кошового мати.

Якусь мить над майданом стояла тиша. Потім з гурту старшин почулися вигуки:

— Івана Стягайла хочемо!

— Івана Рога!

— Палія! Семена Палія!

Поволі вигуки посилювалися. Вже кричали не тільки старшини, а й усі запорожці. Кожен якомога дужче вигукував ім'я свого обранця, бо від цього залежало, чия візьме.

— Палія! Палія! — репетував Сікач що є сили.

Його підтримували Звенигора, Воїнов, Метелиця і ті козаки, які ходили разом з Палієм до Немирова. Згодом до них приєднала голоси січова голота, яка вбачала в Палієві «свого», а Стягайла ненавиділа за жмикрутство та зажерливість.

— Палія! Палія!

Для багатьох старшин, котрі чули на сходці, що Палій сам відмовився від булави кошового, це було несподіванкою. Старий Іван Ріг, який за свій вік уже був кілька разів кошовим, зберігав зовнішній спокій і незворушно дивився на розбурхане море братчиків. Зате Стягайло аж позеленів від злості. Втративши душевну рівновагу, він

раптом вискочив у середину кола і на всю силу своєї могутньої горлянки гукнув:

— Братчики! Кого ж ви обираєте? Та Палій молодий ще! І на сході сам відмовився від булави!

Йому на підтримку вибіг Покотило. Скориставшись замішанням, викликаним серед запорожців словами Стягайла, крикнув:

— Панове молодці! Івана Стягайла ми знаємо вже багато років! Хто скаже, що він коли-небудь показав ворогові спину? Хто скаже, що він не виручив у бою товариша?..

— Ніхто! Ніхто! — загукали козаки, бо то була правда.

— То чого ж ви сумніваєтесь? Обирайте Івана Стягайла!.. А я поставлю товариству п'ять бочок горілки, п'ять возів хліба, віз тарані і дві бодні сала, щоб було чим після виборів кошового промочити горло і заїсти.

Серед прихильників Рога і Палія почулися обурливі вигуки.

— Це підкуп! Геть його!

Але багатьом сподобалася думка — похмелитися за чужий кошт. І над колом залунало:

— Славно! Славно!

— Стягайла! Стягайла!

Покотило шмигнув у натовп і звідти підморгнув Стягайлові: мовляв, усе гаразд! Тільки він один знав, що і горілка, і риба, і хліб, і сало — все те належало Стягайлові, а не йому.

А над майданом тим часом лунало:

— Стягайла кошовим! Стягайла!

Коли цей крик подужчав настільки, що в ньому потонули імена Рога і Палія, військовий суддя взяв зі стола булаву і простягнув Стягайлові. У того радісно заблищали очі, але, зважаючи на давній запорозький звичай, він заховав за спину руки і сказав:

— Ні, не годен я такої високої честі, братчики!

— Стягайла! Стягайла! — знову ревнули запорожці.

Суддя вдруге простягнув булаву. Та Стягайло знову відмовився.

Крики струсонули фортечні стіни.

— Стягайла кошовим!

Суддя втретє простягнув Стягайлові булаву. На цей раз той і не подумав відмовлятися, а притьмом схопив її корчуватими ручищами, потримав перед собою деякий час і підніс до вуст. Ніхто не сумнівався в тому, що поцілунок його був цілком щирий.

Суддя нагнувся, схопив жменю піску і сипнув Стягайлові на голову.

— Пам'ятай, батьку кошовий, що ти слуга нашого запорозького товариства! — сказав він при цьому. — Пам'ятай — і не задирай носа!

Стягайло не перечив, бо знав, як і всі запорожці, цей прадавній звичай.

Запорожці, хто хотів, підходили до новообраного кошового і посипали йому голову землею. А він, міцно тримаючи в руці булаву, доброзичливо усміхався і вклонявся товариству. А коли бажаючих посипати не стало і всі братчики, заспокоївшись, знову стали по куренях, він уклонився війську мало не до землі і сказав:

— Спасибі, братчики, за честь і шану! Клянусь свято пильнувати наші запорозькі звичаї і вольності! Бути нещадним до ворогів землі нашої і віри православної! По-батьківськи ставитися до всіх вас, побратими мої дорогі.

— Гм, м'яко стеле, та чи не твердо буде спати? — прошамкотів Шевчик на вухо Звенигорі.

А Стягайло, хитро підморгнувши, раптом звів на інше.

— Тепер, братчики, запрошую вас усіх випити за моє здоров'я по корцю горілочки!.. Гей, Покотило, де ж твоє пригощення?

Покотило потрюхикав до воріт — і через кілька хвилин у Січ в'їхала ціла валка підвід, що загодя прибула зі Стягайлового зимівника. Запорожці зустріли її веселими вигуками і жартами. Стрій враз поламався. Кожен хотів бути ближче до возів, на яких темніли дубові бочки...

5

Минув тиждень. Час, здається, невеликий, але в Арсенове і Романове життя він приніс великі зміни. Хоч Сірка вже й не було на світі, його думки, його воля ще жили серед людей. Вони ще впливали на долі багатьох з них.

Наприкінці літа в Січ прибуло московське посольство, яке простувало в Бахчисарай для укладання миру з турками й татарами. На чолі посольства стояв стольник Василь Тяпкін. Помічником його і писарем був дяк Микита Зотов. По дорозі з Москви на Запорожжя посольство завернуло в гетьманську столицю Батурин, і Самойлович, як було домовлено з посольським приказом у Москві, зі свого боку послав у Бахчисарай визначного козака, військового товариша Раковича, доброго знавця татарської і турецької мов, а також латині. Він мав бути товмачем і представляти інтереси гетьманського уряду на переговорах.

Тяпкін поспішав. Тому, перепочивши лише один день і поповнивши запаси для свого далеко не малого загону, бо налічувалося в ньому шістсот козаків та рейтарів, наказав негайно вирушати далі.

Від коша, як домовився Сірко раніш, до складу посольства ввійшли Арсен Звенигора та Роман Воїнов. Числилися вони провідниками, але Арсен, крім того, мав бути другим товмачем і помічником Раковича.

Четверта ніч застала посольство в безводному ногайському степу, за один перехід від Перекопу. Вже третій день його супроводжував загін перекопського бея, — запорожці зразу ж повернулися назад, як тільки дійшли до кордонів своїх угідь, — і посол Тяпкін та його люди почували себе у відносній безпеці, хоча досвід підказував, що віроломні кримчаки могли кожної миті змінити милість на гнів.

Для посла було розбито невеличкий похідний намет. Інші члени посольства, товмачі, провідники та воїни, а також татари, стомлені важкою дорогою, повкладалися просто неба.

Арсен ліг поряд з Романом на простелену кошму, поклавши голову на сідло, що пахло кінським потом, руки заклав за потилицю, розпростав затерплі від цілоденної верхової їзди ноги.

Ніч була тиха, місячна. Тишу порушувало тільки форкання коней, що паслися віддалеки під наглядом вартових, та веселе, невгамовне сюрчання цвіркунів у пахучих бур'янах.

Арсен лежав мовчки, широко розплющеними очима дивлячись у зоряне небо, по якому величаво котився ясний повний місяць. Сон не йшов до нього. Серце скніло в грудях, мов затиснуте в лещата. Скільки днів минуло, скільки місяців, а про Златку і Стеху — жодної звістки достовірної! Тепер вся надія на поїздку в Крим. Там вони з Романом якось зуміють зустрітися з салтаном Газі-беєм і — хай що буде, те й буде! — примусять його сказати всю правду!

Він дивиться на небо, а бачить Златку. Очі її, пригаслі, посмутнілі, мовби заплакані, заглядають з високості в його душу і завдають йому ще більшого болю.

«Дорога моя... Люба моя... Не обвинувачуй мене! — шепоче він майже беззвучно. — Видить Бог, я роблю все, щоб знайти тебе, визволити з неволі... Потерпи ще трохи — і я знайду тебе, де б ти не була, куди б не закинула тебе лиха доля, мила моя!»

Йому здається, що її личко розпогодилося, а темні очі враз усміхнулися, і в нього раптом виникає напівбожевільна думка, що і Златка в цю мить дивиться на це зоряне небо, на місяць, і її думки й почуття передаються йому, а його — їй.

Чи ж може таке бути?

Мабуть, він так увірував у це, що не допускав найменшого сумніву, що таке неможливе. Адже він ось лежить серед степу, під бездонною темно-синьою банею, усіяною мерехтливими зірками, а бачить її, свою кохану, то чому б і вона десь на чужині, в безмірній далекості, не дивилася в цей час на небо і місяць, що котиться по ньому, і не думала про нього? Отже, вони разом бачать місяць, і він з'єднує їхні серця невидимими струнами!

Чи то ж так?

Легеньке зітхання вирвалося з його грудей, і в ту ж мить гаряча Романова рука міцно стиснула його руку.

— Не сумуй, Арсене, — прошепотів дончак, намагаючись втішити побратима, хоча Арсен знав, що в нього теж душа боліла за Стехою. — Не сумуй. Віриться мені, що живі вони... І ми визволимо їх. Визволимо! Або самі загинемо...

— Або самі загинемо, — відгукнулося Арсенове серце.

ПЕРЕМИР'Я

1

Перекопський бей зустрів московське посольство непривітно: від подарунків відмовився, від зустрічі ухилився, а приміщення надав не в посольському стані і навіть не в караван-сараї для чужоземних купців, а в похмурій старовинній цитаделі, що день і ніч охоронялася сотнею мовчазних сейменів, які не дозволяли нікому вийти за межі двору, обнесеного високою вапняковою стіною.

Так минув тиждень. Потім — другий.

— Хай йому чорт! — лаявся худий, непосидющий дяк Микита Зотов, швидко ходячи по великій кімнаті і розчісуючи дерев'яним гребінцем рідку рудувату борідку. — Схоже на те, що нас зустрічають не краще, ніж торішнє посольство Сухотіна та Михайлова. Але ж то було зразу після війни! А зараз... Хан міг би вже й охолонути.

— Він знає, що робить, — промовив Звенигора. — Це давній татарський звичай: спочатку вимучити послів чеканням, налякати погрозами, знущаннями, а потім починати з ними переговори. Мовляв, м'якші, податливіші будуть!

— Ну, від нас цього не діждуться, — буркнув Зотов. — Більшим, ніж дозволив цар, ми не поступимося.

Стольник Василь Тяпкін мовчав. Він взагалі був неговіркий, небагатослівний, більше заглиблений в себе, у свої думки. Кожне діло робив поволі, але обдумано і рішуче. Вивести його з рівноваги було важко, майже неможливо. Мабуть, у Москві зважили на цю рису його характеру, коли посилали в Крим, де потрібні були неабияка витримка й розсудливість, та й досвід посольський мав великий... Всі ці дні він терпляче ждав, що їх ось-ось відправлять далі, в Бахчисарай до хана. Але минали дні за днями, а про них ніби забули. Ніхто з вищих ханських урядовців не заходив, не цікавився, як вони живуть, чого бажають. Тільки служки з улесливими усмішками на обличчях з'являлися у точно визначений час з дерев'яними тацями в руках і ставили на низенькі столики глибокі череп'яні миски з незмінною тушкованою бараниною.

Сьогодні вони теж вкотилися в широко розчинені двері і, кланяючись, попростували в глибину кімнати. Але Тяпкін раптом підвів-

ся з свого місця і, перегородивши їм дорогу, люто тупнув ногою, закричав:

— Геть до біса з вашим бішбармаком! Ми приїхали сюди не обжиратися, а трактувати про більш важливі справи. Ідіть і негайно передайте бею, що ми вимагаємо зустрічі з ханом! І поки не одержимо від нього твердого запевнення, що найближчим часом нас відправлять у Бахчисарай, ми в рот нічого не візьмемо.

Служки були вражені і позадкували зі своїми мисками. Не менше були вражені і члени посольства, які вперше бачили стольника таким розлютованим. Дяк Зотов аж рота роззявив з подиву, та не сказав нічого. Промовчав.

Ніхто не доторкнувся ні до сніданку, ні до вечері. А другого дня вранці слідом за служником прийшов чауш і повідомив, що завтра посольство мошковів[1] вирушить до Ак-Мечеті.

Всі полегшено зітхнули і почали готуватися до від'їзду.

Від Перекопа до Ак-Мечеті два кінні переходи. Але провідники не поспішали, і посольство прибуло до міста на п'ятий день опівдні.

Власне, Ак-Мечеть тільки називалася містом, а насправді це було невелике селище, що розкинулося в широкій улоговині на берегах Салгіру. В центрі його, на пригірку, височіла біла мечеть, викладена із пиляного вапняку. Від неї селище і дістало назву Ак-Мечеть, тобто Біла мечеть. За нею потопали в садах будинки калги та ак-мечетського бея Газі. А далі в'юнилися вузенькі вулички, вигороджені високими кам'яними огорожами, з-за яких виглядали дахи низьких приземкуватих мазанок.

Посольство зупинилося в дворі бея.

У Арсена тьохнуло серце. Невже він зараз побачить свого кривдника? Невже дізнається, де той подів дівчат? А що він примусить його сказати правду, в козака не було сумніву. Він поставить на карту життя, а свого доможеться!..

Двір був просторий, обнесений за татарським звичаєм з усіх боків будівлями. Чималий приземкуватий будинок тильною стіною виходив у сад.

Арсенові й Романові все це було знайоме із часу походу в Крим. Але вони все одно приглядалися пильно, бо розуміли, що тепер їм тут доведеться, можливо, без нічиєї підтримки подолати багато перешкод. Тому й примічали і потайні засуви на брамі, і хвіртку, що вела в сад, і місця, де можна було при потребі заховатися...

Вийшов у супроводі двох сейменів Газі-бей. Це був високий, міцно збитий чоловік середніх років, з бистрими, трохи розкосими очима.

---

[1] Мошкови — тобто москови, московіти. Так татари називали всіх підданих Московської держави.

— Я радий вітати у себе посольство царя мошковів, — уклонився він, приклавши до чола праву руку. — Але я не можу сказати словами стародавньої приказки: мій дім — ваш дім, бо калга наказав надати для вас притулок у його домі...

Тонка усмішка промайнула на смаглявому обличчі бея. Це насторожило Арсена, який невідривно стежив за ним.

Стольникові Тяпкіну теж не сподобалися слова бея.

— То хіба нас не зразу допровадять у Бахчисарай, вельмишановний? Ми хочемо якнайшвидше зустрітися з ханом...

— Всякому овочу свій час, — ухилився від прямої відповіді бей. — Прошу вас до будинку калги. Його, правда, немає дома, але для вас приготовлено приміщення...

І він рушив до воріт.

Та в цю мить із саду зі сміхом і вереском вискочили два чорночубі хлопчики, а за ними, доганяючи їх, вибігла молода гарна жінка в легкому шовковому вбранні. Від швидкого бігу лице її розпашілося, а густа золотисто-русява коса розмаялася за плечима.

Наткнувшись на гурт чужинців, хлопчики і жінка враз перестали сміятися і зупинилися.

— Матка Боска! — скрикнула жінка, уздрівши перед собою Арсена Звенигору.

Вандзя?.. Арсен замалим не кинувся до колишньої дружини Спихальського, однак вчасно стримався.

Він допускав думку, що Вандзя могла вже добратися до Криму, і все ж зустріч була така несподівана, що на якусь мить і він розгубився.

Всі здивовано дивилися на них. Газі-бей підозріло втупився у ставного красеня козака, і це відразу підстьобнуло Арсена. Пильно глянувши в перелякані голубі очі Вандзі, ніби наказуючи, щоб вона мовчала, він уклонився і сказав:

— Ми, здається, налякали вас, ханум? Ласкаво просимо пробачити нас... Які гарненькі хлоп'ята!

Він уже здогадався, що перед ним — сини Газі-бея, і, щоб зробити приємне батькові і повернути розмову в інше, бажане для нього русло, почав вихваляти дітей.

Обличчя бея розпогодилося.

— Це мої сини, шановні гості, Алі та Ахмет, — не без гордощів сказав він. — А це моя дружина — Ванда-ханум... Княгиня із Ляхистану!..

Арсен знав, що Ванда — ніяка не княгиня, і потай, в душі, усміхався.

Всі вклонилися Ванді-ханум.

Підкоряючись суворому поглядові чоловіка, вона схопила за руки дітей і швидко пішла до будинку. Тільки на порозі зупинилася і, як здалося Арсенові, ще раз проникливо глянула на нього.

Серед просторих будівель калги для посольства було вибране не найкраще приміщення. Газі-бей пройшов аж у кінець саду і зупинився перед високою масивною кам'яною вежею, яка стояла на межі з його садибою.

Молодий сеймен відчинив двері.

— Що це означає? — вигукнув обурено Тяпкін. — Чи калга не має наміру запроторити нас сюди на місяць чи й два, як це зробив перекопський бей, і тримати на становищі почесних в'язнів? Коли ж ми зустрінемося з ханом?

— Урус-бєєві нічого тривожитися, — запевнив Газі-бей. — Прийде час — і він стане перед ясні очі нашого великого хана, хай Аллах продовжить його літа!

Та найгірше було те, що посольство розділили. Кожному дали по кімнатці, а Романа й Арсена, як наймолодших віком і чином, поселили разом вгорі, під самим дахом.

Коли зачинилися двері і гримнув засув, козаки деякий час постояли мовчки, а потім почали оглядати свою кімнату.

Власне, оглядати було нічого. Довкола них жовтіли голі ніздрюваті стіни, по яких снувалося павутиння. Ні стола, ні лави. Тільки в кутку лежала постіль — стара кошма, два такі ж старі килими та кілька баранячих шкур. На підвіконні вузького, мов бійниця, вікна блищав свіжоначищений мідний глек з водою.

— Гм, здається, наш посол був правий, — глухо промовив Роман. — З однієї тюрми — в Перекопі — ми потрапили в іншу — в Ак-Мечеті... Цікаво, чому татари зволікають з переговорами?

— Поживемо — побачимо, — відповів Арсен, даючи другові пораду не сушити голови над тим, чого не можна зараз пояснити і розв'язати. — Давай краще роздивимося, куди ми потрапили...

Він підійшов до вікна. Звідси відкрився широкий краєвид на розлогу долину Салгіру, безладно забудовану низенькими татарськими мазанками, на високі мінарети мечеті і просторий майдан перед нею.

Та не це привернуло його увагу.

Погляд упав передусім униз, на сад і двір Газі-бея, що відокремлювалися від двору калги товстим кам'яним муром. Дворище бея було видно як на долоні. Якраз під ними кучерявився тінистий сад, вкритий осінньою позолотою: посередині — приземкуватий довгий будинок під черепицею; за ним — господарчий двір, де тіснилися стайні, криті навіси, приміщення для невільників та наймитів.

Серце схвильовано тьохнуло. Невже Златка і Стеха десь тут, зовсім близько?

— Романе, глянь сюди! Під цим дахом живе людина, яка потягла в неволю наших дівчат. Або ж знає щось про них.

Роман із-за Арсенового плеча глянув на ребристий дах.

— Якщо він знає хоч що-небудь, то скаже і нам. Ми примусимо його сказати!

— Як же це зробити?

— Треба пролізти крізь вікно і...

Роман замовк.

Арсен усміхнувся. Усміх його був невеселий, ба навіть гіркий. Але він трохи скрасив посуворіле, схудле козакове обличчя.

— Ото ж бо, що «і»... Пролізти не штука. А спуститися донизу на чому? — Він почав нишпорити поглядом по кімнаті. — А що коли... — Арсен раптом сів на м'яку кошму і взяв до рук овечу шкуру. — А що коли розпустити її на смужки? Адже з них, думаю, можна сплести добрячу вірьовку!.. Держи, Романе!

Він вийняв з піхов ятаган і почав батувати овчину. Нарізавши вузьких стьожок, сплів із них міцну, мов конопляна линва, вірьовку довжиною в два чи три лікті, блиснув повеселілими очима.

— Ну, як? Витримає?

— Спробуємо... Тягни!

Вони вхопилися за вірьовку, смикнули, потягли щосили, намагаючись будь-що перервати її. Та перервати не змогли.

Тоді засіли за роботу. До вечора не розгинали спини. Зате, коли стемніло, вірьовка була готова. Роман обережно спустив її за вікно, міцно прив'язавши до дерев'яної бантини, що підтримувала сволок.

Вечір був по-осінньому вітряний. З моря йшли по небу важкі рвані хмари, заступаючи повне, яскраво-жовте коло місяця. І коли вони напливали на нього, тоді на землю лягала важка непроглядна пітьма.

Вибравши хвилину, коли все поринуло в темряву, Арсен перекинув ногу через підвіконня і, опираючись об ніздрювату стіну, почав швидко опускатися донизу. Торкнувшись землі, сіпнув за вірьовку. Роман не примусив чекати на себе.

— Ось і я! — шепнув, стаючи поряд. — Ходімо.

Вони обережно прокралися садом до будинку. В деяких вікнах блимало світло. Крізь шибки долинав глухий гомін голосів.

Де ж шукати Газі-бея? Як пробратися до нього? Як не викрити себе передчасно і не здійняти тривоги?

Ці запитання Арсен ставив перед собою ще тоді, коли верстав шлях у Крим і в Ак-Мечеть. Справді, як зустрітися з Газі-беєм на самоті, без зайвих очей? Адже тільки в такому випадку можна примусити його розв'язати язик.

Козакам потрібно було знати одне: де Златка і Стеха? В чиїх руках? А вже після того вони мали вирішувати, як визволяти їх — силою чи викупити за гроші.

Арсен стояв під деревом, за кілька кроків од будинку і напружено думав — що робити?

Складність полягала ще й у тому, що вони не знали ні розташування кімнат, ні секретів хитромудрих татарських замків, ні кількості мешканців, ні інших непередбачених таємниць, які могли зустрітися їм.

Все, все невідоме. Доводилося йти наосліп. Іншого шляху не було. Арсен розумів, що вони з Романом ставлять на карту дуже багато: свою безпеку, волю, життя... Але не використати такої щасливої нагоди — може, одної з тисячі! — не могли. Коли то вдруге вони потраплять у Крим вільними людьми? І не просто в Крим, а в Ак-Мечеть, до самого Газі-бея...

Поволі спливали хвилини. Завжди дійовий і рішучий, Арсен зараз був весь охоплений сумнівами й ваганням.

Нарешті він шепнув Романові:

— Стань на розі, повартуй! Будь уважний...

Роман безшумно зник у темряві.

Арсен наблизився до крайнього вікна, що світилося, і припав до шибки.

Від несподіванки у нього радісно забилося серце. Треба ж — такий щасливий збіг! У чималій, обвішаній килимами кімнаті він побачив Вандзю, Газі-бея і їхніх маленьких чорноголових хлопчиків. Бей, у барвистих шароварах і червоній сорочці, лежав навкіс широкої низької тахти і бавився з дітьми. Вандзя сиділа біля його ніг на підлозі, спиною до вікна, і щось шила, іноді підводячи голову і кидаючи швидкий погляд на дітей і чоловіка. Ліворуч від неї, у високому підсвічнику, палахкотіла товста лойова свічка.

Тиха, мирна картина сімейного щастя. Чужого щастя...

Арсен міцно стиснув уста. Зараз він сколихне, збурить цю радісну безтурботність! Зараз переляком наповняться оченята хлопчиків, вираз жаху застигне на миловидному личку пані Вандзі, або тепер Ванди-ханум, як зве її чоловік, кинеться в пошуках зброї Газі-бей.

Тільки на одну мить зринули такі думки в Арсеновій голові й зразу зникли. Натомість у серці почав закипати гнів. Може, цей сухорлявий, з темним лицем чоловік, цей хижий людолов, не далі як учора отак само заходив у кімнату до Златки? Може, він зробив її своєю наложницею? Чи, як рабу, продав такому ж татарському чи турецькому багатієві? Та й для Стехи уготував таку ж долю?..

Йому пригадалися розорені, сплюндровані міста й села, розпач і гнів на обличчі Мартина Спихальського, коли пані Вандзя сідала на коня, щоб їхати в цей далекий чужий Крим, — і в серці з'явилися та рішучість і твердість, якими він завжди відзначався.

Щастя йде до сміливих!

Він тихо наблизився до Романа, який з-за рогу будинку виглядав у двір. Торкнув його за плече.

— Я знайшов їх!

— Кого?

— Бея і його дружину Ванду... Я зараз зайду туди, а ти приготуй пістоль і стань під вікном. Звичайно, стрілятимеш тільки в крайньому випадку.

— Розумію...

Залишивши товариша на варті, Арсен почав обережно скрадатися попід стіною до хвіртки, що вела у двір. Рвучкий вітер гулко шумів у верховіттях дерев, шарудів листям, приглушував його кроки. Зривалося на дощ — інколи лапаті краплини лунко періщили по дзвінкій черепиці і так же швидко стихали.

Прочинивши хвіртку і виждавши, коли в розривах між хмарами блиснув місяць, Арсен оглянув двір. Ніде нікого. Тоді безшумно ковзнув попід муром до будинку і легенько штовхнув двері. Вони розчинилися — і Арсен опинився у напівтемних сінях. Недовго думаючи, повернув ліворуч, на жіночу половину. В темряві зачепився за щось.

З напівпрочинених дверей долинув голос старої жінки.

— Це ти, Селіме?

— Я, — глухо відповів Арсен, завмираючи на місці.

— Товчешся тут, — пробурчав голос і, задовольнившись відповіддю, замовк.

Арсен полегшено зітхнув, попростував далі, одночасно ладнаючи пістоль і прислухаючись до звуків за дверима.

До його слуху долинув дитячий сміх.

Тут!

Арсен легенько натиснув плечима на двері, швидко шмигнув у кімнату і ліктем причинив їх.

Замиготіла свічка.

Перша побачила його Ванда і тихо скрикнула. З її рук випало шиття. В голубих очах зляканою пташкою метнувся страх і спотворив миловидне личко.

Бей лежав на тахті спиною до дверей і якийсь час продовжував бавитися з дітлахами. Та скоро він завважив, що з дружиною сталося щось незвичне, і повернув голову.

Його бистрий погляд ковзнув по високій постаті козака. На обличчі з'явився вираз крайнього подиву. Він враз відкинув від себе дітей і підвівся.

— Спокійно, Газі-бей! Не рухайся! — владно сказав Арсен, підводячи пістоль. — Будь розумний і обачний. Я прийшов з миром і з миром піду, якщо ти проявиш витримку, вислухаєш мене уважно і не наробиш дурниць. До того ж я тут не сам... Глянь у вікно!

Бей повернув голову. Крізь невеличку шибку тьмяно поблискувало дуло пістоля.

— Хто ти такий? Чого хочеш? — глухо спитав бей і важко опустився на тахту.

Почали пхикати налякані діти.

— Пані, забавте їх! — наказав Арсен, повівши пістолем убік.

Вандзя кинулася до синів, і вони прихилилися до неї, мов курчата до квочки.

— Бею, як бачиш, я прийшов сюди не жартувати! Якщо тобі дороге твоє життя і життя твоїх дітей, то правдиво, як перед Аллахом, відповідай на мої запитання. — Арсен ступив крок уперед, пронизуючи поглядом татарина, який зовсім не виявляв страху.

— Я ще раз кажу — чого ти хочеш від мене? — спитав бей.

— Зараз дізнаєшся... Скажи мені, де дівчина по імені Златка, яку ти викрав у Немирові з двору Юрія Хмельницького?

— Златка?.. Я вперше чую таке ймення...

— Пригадай! Її ще звали — Адіке.

— Чекай... Чекай... Чи це не та красуня, котра сподобалася гетьманові? Га?

— Так. І ти її викрав! Скажи — де вона?

— Я її не викрадав...

— Ти брешеш, собако! Або ти скажеш, або...

— Аллах свідок, я не викрадав її... Взагалі, в самому Немирові я не взяв жодної душі. Тільки на селах, де ще було трохи люду... Та й то всього півтора десятка якихось калік. Але ж мені дозволив сам гетьман. В рахунок плати за мою військову службу...

— Ти кажеш неправду! В Немирові впевнені, що викрадення Златки і Стехи, другої дівчини... такої білявої... Пам'ятаєш?

— Пам'ятаю... гарні дівчата...

— ...це справа твоїх рук!

— Ні! Клянусь Аллахом...

— Чим ти доведеш? У мене обмаль часу!

— Чекай... чекай... Тепер я пригадую, Ти шукаєш не там, де треба.

— Ну! — в голосі Арсена забриніла надія. — Де ж?

— Вона в Буджаку!

— У Буджаку?

— Так. Зі мною повертався додому син Кучук-бея Чора... Він, пригадую, віз дівчину... Але я не цікавився, хто вона.

— Де ж її там шукати? Буджак великий...

— От цього не знаю. Кучук — мурза білгородський... Там шукай!

— Дякую, бею... Якщо це правда... Поклянись!

— Чоловіче!.. А втім — клянусь дітьми... Я сказав правду.

— Я вірю тобі... Ще одне запитання: де ж поділася друга дівчина?

— Цього я не знаю... Бачив тільки одну.

— Не може бути! Вони зникли одночасно.

— Ще раз кажу — не знаю... Не бачив і не чув.

— Гм, — Арсен задумався: по всьому видно, бей говорить правду. — Що ж, дякую, бею... І пробач, що примусив тебе і твою сім'ю пережити кілька неприємних хвилин... А тепер — стань до вікна спиною і стій там доти, доки не почуєш стук у шибку. Зрозумів?..

Якщо не хочеш одержати кулю в спину, то будь розсудливий і не переслідуй мене!

Газі-бей пройшов до вікна, повільно повернувся до нього спиною. Арсен тим часом поволі відступав назад.

— На добраніч! — кинув з порога і зачинив за собою двері.

3

Газі-бей і Ванда-ханум не промовили жодного слова і не поворухнулися, аж поки не постукали у шибку. Тільки тоді бей зірвався з місця і метнувся до дверей, мов навіжений. Очі його палали лютістю, з горла виривався нелюдський стогін.

— Я уб'ю його, гяура! Уб'ю, як скажену собаку!

В ту ж мить Ванда кинулась йому навперейми, розставила руки, мов крила, і затулила собою двері.

— Газі, чекай! Не наробі дурниць!

— Пусти мене!

— Зажди, любий, я хочу тобі розповісти...

— Геть з дороги! — заревів розлютований бей і так штурхонув дружину, що вона, охнувши, відлетіла вбік і важко впала на підлогу.

Заплакали перелякані діти. Але бей не почув їхнього крику: зірвавши зі стіни шаблю, як був у самій сорочці, без шапки, вискочив надвір і закричав щосили:

— Гей, люди, до мене!

Прибігло кілька заспаних сейменів.

— За мною!

Він мчав, мов розлютований бугай, проклинаючи все на світі: уруське посольство, яким у відсутність калги, котрого хан послав з важливим дорученням у Стамбул, він мав піклуватись, козака, що наважився на такий зухвалий вчинок, себе — за те, що не проявив твердості і не зумів витурити з дому того зухвальця чи схопити його.

Поки сеймени грюкали в ворота, поки вартові доскіпливо допитувалися, хто стукає і чого, легко вдягнутий бей замерз. Пронизливий осінній вітер обвівав його зі всіх боків, а холодна мжичка вистуджувала гарячу голену голову. Тому, коли він нарешті вбіг на подвір'я калги, а потім крутими сходами здерся на вежу і, сильно шарпнувши за ручку, відчинив двері, від його наміру на місці забити козака залишився тільки спомин. Ні, він так зразу не вкоротить йому віку. Та це було б і необачно: невідомо, що скаже хан. Він все зробить обдумано, хитро, по закону, але так, що той гяур сім разів пошкодує, що був дурний і завдав прикрощів можновладному беєві, хановому улюбленцеві!

Коли сеймени присвітили палаючим смолоскипом, Газі з радістю уздрів, що обидва козаки тут, у вежі. Вони ще не спали — лежали на кошмі, прикрившись рядюгами і кожушинами.

— Встати! — гарикнув він.

Козаки підвелися.

— Зв'яжіть їм руки! — повернувся до сейменів.

Ті кинулися до козаків.

— Бею! — гукнув Арсен, відбиваючись від нападників. — Ти забуваєш, що ми належимо до посольства. А послів усюди вважають недоторканними особами.

— Посли не вриваються в чужі оселі, як розбійники, — криво усміхнувся Газі і повторив свій наказ: — В'яжіть їх!

Козакам скрутили руки, підштовхнули до виходу. Арсен усе ще намагався звернутися до Газі-бея, переконати його, що він чинить не по закону, але той тільки криво шкірив зуби і, поблискуючи голеною мокрою головою, що у світлі смолоскипів здавалася круглою жовтогарячою динею, мовчки йшов попереду.

Їх завели на подвір'я салтана і кинули в льох.

— Ми вимагаємо повідомити про нас посла Тяпкіна! — крикнув Звенигора. — Ти відповідатимеш за цей злочин, бею!

— Помовч, гяуре! Тут я господар! Що захочу, те й зроблю з вами! — зловісно зареготав Газі-бей. — І почну з того, що почастую таким питвом, яке примусить вас швидко розв'язати ваші паскудні язики... Гей, слуги, принесіть сюди напою шайтана! Та залийте його по добрій кружці в козацькі горлянки!

Арсен здригнувся. Він не раз чув, що в Криму небезпечним злочинцям, щоб примусити їх розповісти правду, насильно заливають у рот густу смердючу ропу із Гнилого моря — Сиваша. Вона роз'їдає горло, пекельним вогнем пече нутрощі, викликає таку спрагу, що її годі згасити навіть бочкою води. Але поки нещасний не зізнається або не наговорить на себе і своїх спільників, доти йому води не дають.

Двоє сейменів метнулися по крутих сходах нагору і через якийсь час вернулися із дзбаном ропи і дерев'яною коновкою. Інші накинулися на козаків, збили з ніг, коліньми притиснули до землі.

— Заливайте! Та більше! Не шкодуйте шайтанової водички! — наказував Газі-бей, одягаючи на себе кожушок, принесений слугою.

Здоровенний голомозий татарин зачерпнув повну коновку ропи і наблизився до Арсена.

— Сам питимеш, гяуре, чи розціпити зуби ятаганом?

Арсен міцно стулив губи. Мовчав. Мов задерев'янів.

— Всуньте йому лійку в рота і залийте! — наказав салтан, здригаючись від холоду.

Та раптом нагорі скрипнули двері, і по кам'яних сходах задріботіли жіночі кроки.

— Газі! Газі! — почувся голос Ванди.

— Чого тобі? — суворо запитав бей і ступив крок назустріч жінці.

Ванда збігла вниз і враз зупинилася, побачивши долі розпластані тіла козаків.

— Ти вбив їх! — зойкнула, — О горе! Матка Боска!

— Не кричи! Вони живі, — вже м'якше промовив бей.

— Живі!.. Слава Йсу... Газі, не чіпай їх! Не чіпай отого козака! — Вона показала на Звенигору. — Я тобі все розповім!

— Що ти мені розповіси?

— Я знаю його...

— Ти знаєш його? Звідки? — вражено спитав Газі-бей. — Ну, розповідай!

Ванда провела тремтячою рукою по розмаяних білявих косах, що проти кривавого світла смолоскипів відливали щирим золотом.

— Спочатку дай слово гонору, любий. Поклянись Аллахом, що не заподієш цим людям нічого злого!

— З чого б то! Що за нерозумні жіночі примхи?.. То вже моя справа, що я з ними зроблю!

— Ні, ти не зачепиш їх і пальцем, коханий! Чуєш — і пальцем! — І звернулась до сейменів, що все ще тримали козаків: — Гей ви, відпустіть їх! Негайно!.. Газі, накажи їм відпустити їх!

Збентежений бей зробив короткий, ледь помітний жест пальцем, і сеймени відійшли вбік. Арсен і Роман поволі підвелися, стали під стіною. А Газі похмуро втупився в жінку.

— Не говори загадками! Звідки знаєш цього козака? Ну!

Ванда кинула бистрий погляд на Арсена і наблизилася до чоловіка.

— Ти пам'ятаєш, любий, я розповідала тобі, як мій колишній малжонок хотів забити мене?

— Пам'ятаю.

— Так от: цей козак — мій рятівник. Коли б він не зустрівся тоді на моєму шляху, коли б не його добре, шляхетне серце, ти не мав би своєї коханої Ванди-ханум, а наші синочки — матері... Тепер ти розумієш, чому я заклинаю тебе, прошу, благаю залишити цього козака і його друга в спокої! А те, що він шукає свою наречену, — адже це так мені зрозуміло... Бо я ж сама летіла до тебе і до наших діток як на крилах. Через степи, ліси і ріки линула... До тебе, коханий!

Газі-бей обм'як. Руки опустилися. Жорстке, закам'яніле обличчя розпогодилося, і на ньому з'явився усміх.

— Невже це все правда, джаним?

— Правда! Як Бога кохам! — вигукнула Вандзя.

— Гм, чому ж ти не сказала мені про це раніш?

— Але ж ти несамовитий, мій пане! — В голосі Вандзі бриніли одночасно і образа, і захоплення. — Ти й слухати мене не захотів.

— Ну, не ображайся, джаним... Іди! — примирливо сказав бей.

— А козаки? Що буде з ними?

— Що буде з ними? — Газі-бей на мить задумався, потім вихопив у одного з сейменів ятаган. — Дивись!

Він швидко підійшов до Арсена і розрізав вірьовки, якими було стягнуто руки. Потім таким же чином звільнив від пут і Романа.

— Спасибі, бею, — промовив Арсен.

— Їй дякуйте. — Газі-бей закоханим поглядом подивився на дружину. — Тільки їй... А мені ж за що?

Арсен підійшов до Ванди і поцілував руку.

— Дякую, пані. Ви врятували мене і мого друга. Ми ніколи не забудемо цього.

— Долі дякуйте... Я рада, що ви лишилися живі, — тихо сказала Ванда і швидко побігла сходами нагору.

4

Вранці 25 жовтня 1680 року російське посольство у супроводі нуреддіна[1] Саадет-Гірей-султана і сотні сейменів виїхало з Ак-Мечеті і того ж дня прибуло в посольський стан на річці Альмі.

Хан Мюрад-Гірей з великим почтом зупинився в полі, в шатрах, поблизу Бахчисарая. Після полудня прибули: посол Тяпкін, дяк Зотов, товмач Ракович. Їх супроводили Арсен Звенигора та Роман Воїнов.

Після взаємних привітань і вручення подарунків, що становило невід'ємну частину тогочасного дипломатичного етикету, посол Василь Тяпкін, розгладивши бороду і дивлячись прямо перед собою, сказав, звертаючись до хана:

— Великий і ясновельможний хане, повелителю орд Кримської, Буджацької, Єдісанської, Джамбуйлуцької, Єдичкульської, Азовської та Кубанської, затяжна і важка для обох сторін війна між нашими країнами, на всезагальну радість, закінчилася. Великий государ московський і всея Русі Федір Олексійович наказав нам, холопам своїм, прибути до тебе, хане, щоб дійти згоди про мир.

Тяпкін зробив паузу, пильно стежачи за виразом обличчя хитрого і розумного хана Мюрад-Гірея. Але той мовчав, свердлячи уруських послів пронизливим поглядом вузьких чорних очей. Тільки калга, котрий сидів праворуч і нижче від хана, сказав суворо:

— З чим же прибули посли царя урусів? Якщо з тим, з чим були тут торік посол Сухотін і дяк Михайлов, то нам нема про що говорити. Кажи прямо!

— Ми прибули з твердим наміром укласти мир, — незворушно вів далі Тяпкін, і в його сірих очах не промайнуло й тіні зніяковілості. — А міцний мир можна укласти тільки тоді, коли сторони передусім домовляться про кордони між державами...

Хан ледь помітно хитнув головою, даючи зрозуміти, що він згоден з послом.

---

[1] Нуреддін — другий після калги намісник престолу в Криму.

— Що ж пропонують уруси? — буркнув калга, що доводився двоюрідним братом ханові.

— Ми пропонуємо установити кордони між державами по річках Росі, Тясмину та Інгулу, — твердо проказав Тяпкін.

— Що?! — Калга схопився. — Це ж глум! Таке пропонував нам і Сухотін!

— Авжеж, авжеж! — зашварготіли еміри, аяни, салтани та мурзи, що товпилися у ханському наметі. — Мошкови знущаються з нас!

— Уже три роки не платять ханові казну!

— Хочуть відкраяти Київ і все Київське воєводство!

— І Запорожжя!

— А завтра захочуть Азов і Кубань!

Ракович ледве встигав перекладати.

Гарячковитий Микита Зотов, вистромивши з-за плеча посла Тяпкіна довгу цапину бороду, гукнув:

— Ми нічого зараз не кажемо про Азов і Кубань... Але дехто з беїв забув, що колись то теж була руська земля!

— Що?! — проревів не менш гарячий калга і, вирвавши з піхов шаблю, кинувся до дяка. — Я зарубаю цього невірного!

Тут хан двічі плеснув у долоні. Калга заховав шаблю і мовчки сів на своє місце. Беї теж замовкли, мов язики проковтнули. Настала тиша. Тільки чути було, як важко сопе дяк Зотов та шелестить за шатром осінній вітер.

— Не треба гарячкувати, — спокійно сказав хан. — Коли сходяться посли двох країн, щоб трактувати про мир, то вони завжди схожі на торговців на базарі: один хоче продати дорожче, а другий — купити якомога дешевше... Тому я розумію уруських послів, які заломили надто високу ціну.

— Ми хочемо почути вашу, хане, — спокійно проказав Тяпкін.

Мюрад-Гірей хитро примружив праве око.

— Ми не вимагаємо надмірного, а тільки те, що нам належить по праву...

— Ми слухаємо, хане.

— Границею між нашими державами має бути Дніпро, а не Рось, не Тясмин, не Інгул... На всьому протязі — від Києва до володінь запорозьких козаків... Це раз, — Мюрад-Гірей загнув мізинець лівої руки. — По-друге, цар московський має сплатити мені заборговану за три роки казну, як це було встановлено договорами з царем Олексієм, і справно присилати її у майбутньому по старих розписах... І третє: установити перемир'я на двадцять літ... Якщо уруські посли згодні на це, то ми можемо підписати договір дуже швидко. Навіть завтра.

Микита Зотов щось пробурчав нерозбірливе, засовався на шовковому міндері. Але Тяпкін застережливо підняв вказівний палець лівої руки, даючи знак дякові, щоб мовчав, а сам сказав:

— Ми обміркуємо, великий хане, твої думки... Але нам ще хотілося б знати, як Крим тлумачить слова «від Києва до володінь запорозьких козаків». Чи це означає, що Київ і Запорожжя мають відійти до Порти й Криму, чи залишаться в складі Московської держави? Нам не ясно також, що буде з правим берегом і Брацлавщиною та Поділлям, де зараз гетьманує Юрій Хмельницький. Цар московський стоїть на тому, що Стамбул і Бахчисарай не повинні допомагати козакам цього гетьмана... Далі. Нас турбує доля наших полонених, що знаходяться в Криму. Зокрема доля боярина Василя Шереметьєва, котрий потрапив у полон під Чудновом до гетьмана польського Станіслава Потоцького, а той за двадцять тисяч злотих продав його кримському ханові... А також доля князя Андрія, сина воєводи Григорія Ромодановського, та інших руських людей. Ми могли б їх обміняти на татар і турків, що знаходяться у нас в полоні...

— Пан посол наговорив стільки, що ми змушені будемо думати цілий тиждень, — усміхнувся хан. — Але вже сьогодні можу сказати, що за боярина Шеремет-бея треба заплатити шістдесят тисяч срібних карбованців. Якщо врахувати двадцять тисяч злотих, виплачених за нього Потоцькому, та утримання протягом двадцяти років у полоні, то це зовсім не дорого... Ромодан-паша хай теж готує добрий капшук грошей за сина... Про всі інші умови я зможу сказати при наступній нашій зустрічі...

Хан підвівся. Це був знак, що переговори закінчилися. Посли теж встали і, вклонившись, вийшли з шатра.

5

Наступні місяці тривали безперервні торги. Поволі були узгоджені всі питання, крім двох — про кордон і Запорожжя.

Було домовлено укласти перемир'я на двадцять років.

Московські посли підтверджували давні договори про виплату ханові щорічної казни за те, щоб кримчаки не нападали на окраїнні землі Московської держави.

І хан, і султан зобов'язалися не допомагати козакам. Це означало, що Порта, по суті, відмовлялася від зазіхань на українські землі, які лежали на захід від Дніпра, і від дійової підтримки Юрію Хмельницькому.

Не викликало опору з боку Туреччини й Криму і питання про Київ. Мюрад-Гірей швидко погодився, що Київ з монастирями й городами, містечками й селами передається московському государю.

Після довгих суперечок обидві сторони врешті дійшли згоди і про обмін полоненими.

Жорстокі суперечки зайшли з приводу статусу Запорожжя, і особливо з приводу кордону.

Московське посольство, керуючись Переяславськими статтями та статтями пізніших років, які регулювали взаємини України й Москви, а також фактичним станом речей, — а стан був такий, що Січ Запорозька ще 1654 року разом з усім народом українським становила частину Московської держави, — домагалося, щоб Крим і Порта визнали приєднання Запорожжя до Москви. Хан люто опирався і, посилаючись на категоричний наказ султана, й слухати не хотів про це.

Тяпкін, Зотов і всі члени посольства прекрасно розуміли, чому опирається хан. Він боявся навіть подумати, що південні кордони Москви наблизяться майже до самого Перекопу, а тим більше — визнати такий стан речей. Він, звичайно, волів краще мати сусідом неспокійне, войовниче, але не таке вже сильне Запорожжя, ніж могутню Московську державу.

Врешті Тяпкін, зважаючи на те, що Запорожжя фактично визнає владу царя, вирішив не наполягати на своєму і просто зняти це питання з переговорів з тим, щоб порушити його потім у Стамбулі, під час одержання «затвердженої грамоти» від султана.

І султан, і хан вимагати, щоб кордоном був Дніпро, а Правобережжя залишалося нічиєю землею. Тяпкін не погоджувався. На кінець грудня переговори зайшли в тупик. Жодна із сторін не поступалася.

6

Охорону посольського стану несли сеймени Газі-бея. Вони ж доставляли з Ак-Мечеті паливо, продовольство та фураж. Сам бей майже кожного дня навідувався на Альму, цікавився, як живуть посли, чи не потребують чого, жартував і навіть намагався зав'язати дружні стосунки із Тяпкіним та Зотовим. Однак всі розуміли, що це хитрий ханський вивідач, і Зотов зразу відшив його, а Тяпкін тримався насторожено. Тільки Арсен Звенигора, за наказом Тяпкіна, не цурався беєвої дружби і, хоча язика при ньому не розпускав, не втрачав нагоди зав'язати розмову.

Про сутичку Арсена й Романа з беєм не знав ніхто. Так вони домовилися ще тоді, коли бей вивів їх із льоху і допровадив на вежу. Бей не хотів, щоб про це дізналися в Бахчисараї, а Звенигора й Воїнов вважали, що не варто даремно турбувати послів, які й без того мали чимало клопоту. До того ж вони почувалися винними, бо розуміли, що наражали все посольство на небезпеку.

В кінці грудня, коли після особливо бурхливих торгів з ханом Василь Тяпкін, вкрай змучений і не знаючи, що далі робити, мовчки лежав на тахті, вкрившись кожухом, а Микита Зотов з Раковичем писали біля змайстрованого запорожцями стола, бо татари обставили посольський дім по-своєму, без високих, узвичаєних в Європі меблів, прибув Газі-бей.

— Салям! — привітався він, скидаючи з голеної голови лисячий малахай і струшуючи з нього на глиняну долівку сніг.

— Будь здоров, бею, — відповів за всіх Арсен. — Сідай, гостем будеш!

— Дякую. Але не гостювати я приїхав, а вас запрошувати до себе в гості... Вірніше — на полювання... Поїдемо на Яйлу лисиць постріляємо.

— Я хворий, почуваю себе зле, — сказав з-під кожуха Тяпкін.

— А у нас, як бачиш, шановний бею, турбот невпрогорт, — сухо кинув від столу Микита Зотов.

По темному обличчю Газі-бея промайнула тінь.

— А я думав, що уруські посли захочуть розважитися. І Ванда-ханум сподівається... Бо це вона, згадавши шляхетські виїзди на зимові полювання в Ляхистані, тягне мене на Яйлу. Нашим жінкам-татаркам таке навіть і на думку не могло б спасти, бо не жіноче це діло. Але ж маю жінку-гяурку, мушу іноді задовольняти її бажання... Щоб не так сумувала за батьківщиною...

— А дуже сумує? — спитав Тяпкін, відгортаючи кожуха.

— Ще б пак! Тільки й мови про свій Ляхистан!..

— Коли б не хвороба, я із задоволенням прийняв би твоє запрошення, бею. Але, гадаю, наші молоді друзі не відмовляться поскакати на конях по засніжених горбах Яйли за звіриною і трохи розважитися.

— Я з радістю приймаю запрошення, — сказав Арсен.

— Я теж, — підвівся Роман.

Бей зрадів.

— От і добре. Тоді я накажу своїм людям осідлати ваших коней.

Він вийшов.

— Дивіться, хлопці, не накидайте оком на польку, а то бей вуха відріже! — усміхнувся Ракович. — Татарин у цьому ділі жарту не розуміє!

— Якось обійдеться, — сяйнув голубими очима Роман, натягаючи на голову шапку.

На Яйлу невеликий мисливський загін прибув опівдні. Ванда, яка з Ак-Мечеті їхала в межиріччя Альми й Салгіру без чоловіка, у супроводі його сейменів, уже ждала їх в умовленому місці. Вона сиділа на великому сірому камені, що здіймався над горбкуватою, злегка засніженою рівниною, поростою подекуди кущами дроку, глоду та грабини і густо всіяною сухою травою і бур'янами. Була в чоловічому одязі: розшитому барвистою заполоччю кожушку на кшталт гуральських, в шальварах і теплих, на хутрі, чобітках. На голові мала, як і чоловік, лисячий малахай із червоною окантовкою, з-під якого вибивалися пасма густого білявого волосся.

— Вітаю, пані, — сплигнувши з коня і цілуючи руку Ванді, сказав Звенигора по-польськи. — Я радий вас бачити знову.

— Я теж, пане... Тут нечасто можна чути рідну мову. Правда, не далі як позавчора через Ак-Мечеть проїжджали до Кафи польські купці, але вони поспішали, і я тільки один вечір могла тішитися приємною бесідою з земляками із Кракова.

Залунав ріжок, і всі почали лагодитися до полювання. Бей послав загінчих із собаками, щоб заганяли звірину, сеймени виймали з сагайдаків луки, Ванда скочила на гнідого коня, їй подали легкий лук і два пістолі.

Козакам теж дали луки й стріли.

Їхали поволі лавою, на такій відстані, щоб можна було дістати дичину стрілою або кулею з пістоля.

Арсен жадібно вдивлявся у безкраю далечінь. Сліпуче сонце міріадами іскринок відбивалося на чистому білому снігу, а в холодному голубому небі ширяли орли.

Здалеку, із-за яру, поросłого чагарником, долинули крики загінчих, звуки ріжків і гавкіт собак.

Газі-бей підняв руку.

— Увага! Пильнуйте!

Сеймени обступили яр півколом, зняли луки й наклали на них стріли.

Крики загінчих і гавкіт собак наближалися.

І раптом з чагарників, метляючи довгим рудим хвостом, вискочила лисиця. За нею — друга, третя... Налякані собаками, вони мчали наосліп, прямо на вершників.

Забриніли тятиви луків, просвистіли оперені білими гусячими перами стріли. Дві лисиці заборсалися в снігу, третя, мов вихор, збиваючи за собою білу куряву, прошмигнула між вершників і побігла видолинком до рідкого чагаря, що темнів у неглибокому яру. Звенигора і Ванда повернули коней і помчали слідом за нею.

— Стріляй, пане Арсене! Стріляй! — гукнула Ванда, коли лисиця перед тим, як шугнути в чагарі, на мить зупинилась і оглянулася на переслідувачів.

Арсен, не зупиняючи коня, наклав стрілу, натягнув тугу тятиву. Але чи то від швидкої їзди, чи з незвички схибив. Стріла влучила в кущі глоду. Лисиця зникла в яру.

— Шкода! — вигукнула з досадою Ванда. — Втекла... А яке розкішне хутро! Як золото!

— Не шкодуйте, пані, — втішив її Арсен. — Тут, видно, такої дичини багато... Двох уже вполювали. А це ж тільки перший захід. Обіцяю вам вполювати лиса!

— Наперед дякую, пане.

Вони повернули назад. Коні йшли поруч.

— Які вісті з Речі Посполитої принесли вам заїжджі купці, пані? — спитав Арсен. — Уже чотири місяці як ми в Криму, відрізані від усього світу...

Вандині очі посмутніли.

— Як вони поїхали, я проплакала всю ніч. Так було тяжко на серці...

— Чому ж то?

— Не побачу я більше вітчизни своєї... Король Ян Собеський жде нападу султана і хана.

— Звідки це пані відомо? — з цікавістю спитав Арсен, пильно вглядаючись в гарненьке, розрум'яніле личко жінки.

— Від тих же подорожніх. Кажуть, проти турків виступає Австрія, Венеція і папа... Вони втягують у свою коаліцію і Річ Посполиту. А в Польщі — розбрат між магнатами. Король Собеський не знає, де взяти грошей, щоб спорядити військо для оборони. Якщо турки й татари вдарять спочатку на Польщу, буде лихо. Ніхто їй не прийде на поміч...

— Це так казали купці?

— Ні, я сама так думаю.

— Пані говорила про це беєві?.. Пробачте, чоловікові?

— Ні. А для чого? — здивувалася Ванда. — Я ж полька! Хіба я хочу лиха своїй вітчизні?

— Пані мудро зробила, — похвалив її Арсен, у душі визнаючи, що жінка і справді розумна і він аніскільки не перебільшив, хвалячи її.

Вони під'їхали до гурту.

Полювання тривало ще годин зо дві чи три. Арсенові пощастило вполювати лиса, і він подарував його Ванді, думаючи при цьому, що всіх лисиць Яйли було б замало, щоб віддячити цій жінці і за те, що врятувала його з Романом, і за те, що переказала нині такі важливі вісті.

7

Коли Арсен закінчив свою розповідь, Тяпкін скинув на підлогу кожуха, з-під якого хотів було не вилазити цілий день і цілу ніч, і швидко заходив по кімнаті.

— Козаче, ти розумієш, що ти приніс? — раптом спинився він перед Арсеном і сам же відповів: — Ні, ти не розумієш!

— Якщо я не розумію, то хай пан посол пояснить, — усміхнувся самими очима Арсен, а сам подумав, що коли б він не розумів значення вістей, почутих од Ванди, то, напевне, пропустив би їх повз вуха і не переповідав би тут, у посольському стані.

Дяк Зотов витягнув тонку зморшкувату шию, почухав п'ятірнею бороду, втупився у Тяпкіна.

— Що ти хочеш сказати, Василю?

— Те, що ми можемо зі спокійною совістю уже завтра підписати договір про перемир'я. От що!

— Як тебе розуміти? Хіба те, що Австрія і Ян Собеський ждуть нападу Туреччини, якимось чином може вплинути на наші тут дії?

— Безперечно!

— Як саме?

Тяпкін потер руки, хитро примружився.

— Давайте подумаємо... Чи нам вигідно, щоб наш вчорашній супротивник завтра вв'язався у велику і, мабуть, затяжну війну?

— Безперечно, — відповів дяк.

— Отже, ми матимемо кількарічну передишку, а це те, що нам потрібно. Після безперервних воєн з Польщею, Туреччиною і Кримом казна наша спорожніла, народ стомився, а вся Україна розорена дотла, — міркував уголос Тяпкін. — Ми повинні підписати перемир'я, щоб дати нашій країні передишку, а туркам розв'язати руки на заході. Щоб наша непоступливість не змусила хана й султана шукати примирення з Віднем і Варшавою і не привела до третього турецького походу на Україну.

— Ти міркуєш правильно, пане посол, — вставив своє слово розважливий Ракович. — Звичайно, шкода віддавати туркам і татарам шмат нашої землі між Інгулом, Тясмином і Дніпром. Але зараз та земля — пустеля... Ні турки, ні татари її, звичайно, не заселять. Заселимо її ми! А мине кілька чи кільканадцять років — і вона повернеться в лоно матері-вітчизни.

Тільки тепер Арсен збагнув усю важливість вістей, з якими повернувся з полювання. Звичайно, він зразу, ще там, на Яйлі, зрозумів, що польські купці привезли дуже важливі новини, але щоб вони так вплинули на хід мирних переговорів і їхню долю, бо прискорювали їхнє повернення на батьківщину, а отже, й майбутню поїздку в Буджак, на розшуки Златки і Стехи, — цього він до останньої миті не усвідомлював.

— Але ж це добре! — вигукнув він. — Якщо ми завтра підпишемо договір, то післязавтра вирушимо додому. Так уже остогидло сидіти тут, на цій безводній Альмі!

— Не поспішай, друже, — остудив запал козака Тяпкін. — Завтра ми ще нічого не підпишемо, на це теж потрібен час. Хоча б кілька днів... А повертатися додому зможемо тільки тоді, коли дозволить хан, а дозволить він, мабуть, не раніше, як одержить на це згоду Стамбула...

— Ох, чорт! — не стримався Арсен. — То це буде хтозна-коли!

— А ти ж думав!..

8

З січня 1681 року в ханський стан поблизу Бахчисарая з'їхалися найбільші вельможі Криму. На пагорбі, де стояло золочене шатро Мюрад-Гірея, виросло ціле шатрове містечко. В долині, біля конов'язі, іржали коні, сновигали в заяложених кожухах і овечих шапках наймити. Повсюди горіли багаття, над якими в закіптюжених казанах варилася баранина.

Опівдні з Альми, з посольського стану, прибуло московське посольство. Стольник Василь Тяпкін, у новому каптані і чорній соболиній шапці, з підстриженою бородою, не доїжджаючи до ханського шатра, зупинив коня, статечно, не поспішаючи, зліз і поволі пішов протоптаною у неглибокому снігу доріжкою нагору. За ним дибав цибатий худий дяк Микита Зотов. Ракович, Звенигора і Воїнов ішли позаду.

Навколо ханового шатра юрмилася кримська знать. Всі мовчки дивилися на урусів, які з високо піднятими головами простували мимо них.

Біля входу в шатро дорогу послам переступив Газі-бей. Приклавши праву руку до грудей, він вклонився і сказав:

— Великий хан Мюрад-Гірей чекає на вас, посли!

Два нукери відкрили важкий полог, і посли вступили в шатро. За ними почали входити — по старшинству — еміри, аяни, мурзи.

Мюрад-Гірей сидів у глибині шатра і у відповідь на поклони послів і кримської знаті мовчки кивав головою.

За хвилину настала повна тиша. Мюрад-Гірей обвів поглядом напружені обличчя присутніх, склав перед собою молитовно руки.

— Волею Аллаха, волею намісника Бога на землі, володаря трьох суходолів, султана Магомета Четвертого, сповіщаємо всім, що сьогодні ми підпишемо, дійшовши про те згоди, договір про перемир'я між Османською імперією та Кримським ханством, з одного боку, і царем московським, з другого. Чи готові уруські посли поставити свої підписи на грамоті?

— Готові, — голосно проказав Тяпкін, злегка вклоняючись.

— Тоді — волею Аллаха — почнемо... Каді[1], читай!

Наперед виступив старий сухий татарин у великому білому тюрбані, в чорному балахоні з широкими рукавами, став зліва від хана, розгорнув сувій пергаменту. Відкашлявшись, почав читати.

Ракович тихо перекладав. Тяпкін і Зотов, хоча знали кожну статтю договору напам'ять, уважно слухали.

За договором, що згодом увійде в історію під назвою Бахчисарайського, між Москвою, Туреччиною та Кримом укладалося перемир'я на двадцять років.

Кордоном між державами від Трипілля під Києвом до володінь запорозьких козаків ставала ріка Дніпро.

Московський государ зобов'язувався дати казну ханській величності за минулі три роки, а потім присилати кожен рік по старих розписах.

Ні хан, ні султан не будуть допомагати козакам Юрія Хмельницького.

Київ з монастирями й городами, містечками й селами — Васильковом, Стайками, Трипіллям, Радомишлем та іншими — передається московському государю.

---

[1] Каді, кадій — духовна особа, що має обов'язки судді.

Кадій, закінчивши читати, поклав грамоту на вузький довгий столик, що стояв посеред шатра, і поряд розклав грамоту на мові колишнього противника.

Першими поставили свої підписи хан і калга.

Потім підійшли стольник Тяпкін і дяк Зотов. Перехрестилися. Розбризкуючи чорнило, підписалися.

— От і кінець війні, — сказав дяк Зотов, відходячи від столу. — Тепер, друзі, додому!.. Ми своє зробили!

Арсен Звенигора пильно вдивлявся в суворі обличчя татарських вельмож, в непроникно-хитрі очі хана і, ніби відповідаючи на слова Зотова, подумав: «Чи то ж кінець? Ні хан, ні султан не захотіли укласти миру... А перемир'я... Чи не має це означати, що як тільки Порта розправиться з противниками на заході, вона зразу ж поверне знову свої орди на північ, на Україну?..»

9

Тільки через два місяці після підписання перемир'я Мюрад-Гірей дав дозвіл московському посольству на від'їзд.

4 березня, опівдні, хан з калгою, беями й мурзами прибув у свій стан на полі поблизу Бахчисарая. Сюди були прикликані московські посли. Тяпкін хотів заявити рішучий протест, що їх затримують то з огляду на те, що, мовляв, ханові приємно пригостити послів Московської держави, то через те, що зіпсувалася погода, степи замело снігом і вирушати в далеку дорогу небезпечно, то через якісь інші несерйозні причини, хоча всім було ясно, що хан послав у Стамбул остаточно погоджені й підписані статті про перемир'я і жде відповіді. Але не встиг стольник Тяпкін вклонитися й мовити слово, як Мюрад-Гірей підвівся зі свого шовкового міндера, вийшов на середину шатра, де зупинилося посольство, і, за гяурським звичаєм, потиснув усім руки.

— Волею Аллаха, ми спільно зробили добре діло, вигідне для обох держав, — промовив він урочисто. — Сьогодні ви можете вирушити на батьківщину... На знак моєї щирої поваги до послів мого брата, великого государя Московського, я вручаю вам подарунки — найкращих аргамаків з моїх табунів. Із сідлами і чапраками... Дарую вам не шаблю, не зброю, що є знаком війни, а верхових об'їжджених скакунів — на знак миру і доброго сусідства!

Ханські вельможі закивали головами, зацокали язиками. Під високою шовковою банею шатра прошелестіло загальне схвалення.

Тяпкін, не виказуючи здивування і того, що він приємно вражений, подякував і потиснув ханську руку. Правду кажучи, на таке він не сподівався, бо кримські хани здавна з чужоземними послами поводилися зверхньо, як із своїми підлеглими. Таку поведінку хана, отже, можна було пояснити тільки тим, що зроблена ним справа прийшлася до вподоби Порті.

— Спасибі, вельможний хане, за щедрий подарунок. Я і мої товариші дуже задоволені. Особливо ми задоволені тим, що між нашими країнами встановлюється перемир'я. Бо, як казали древні, краще поганий мир, ніж гарна війна. Тож будемо сподіватися, що ваша милість дотримуватиметься укладених нами статей, а підлеглі ханській владі орди своїми нападами не чинитимуть кривд нашому населенню і не даватимуть приводу для взаємної ворожнечі.

— У всьому воля Аллаха! — схилив голову Мюрад-Гірей, і важко було зрозуміти: схвалює він слова Тяпкіна чи суперечить йому.

Того ж дня московське посольство, супроводжуване Газі-беєм і його сейменами, виїхало з ханського стану в напрямку Перекопа.

Всі були в гарному настрої. Цьому сприяло, крім щасливо виконаного царського доручення, ще й те, що наступила рання весна. Сніг розтанув. Над Кримським степом віяли теплі вітри, дзвеніли жайворонки. З голубої високості пригрівало ласкаве весняне сонце.

Арсенові й Романові нетерпеливилося. Їм хотілося якнайшвидше добратися додому, на Січ, а звідти — в Буджак, де в неволі знемагає Златка. Від неї сподівалися щось дізнатися і про Стеху... Тому й підганяли коней, що застоялися за зиму.

Степ лежав перед ними плоский і безмежний. І дорога, ледь помітна серед торішніх бур'янів, тонула в синій далечині, і здавалося — не буде їй ні кінця ні краю...

ВАРВАРА-ХАНУМ

1

— Нене!

— Чоро! Сину мій! Повернувся!.. А змарнів як!

Красива білолиця жінка легко, мов дівчина, метнулася назустріч юнакові, котрий несподівано з'явився на порозі, і притисла його чорняву голову до своїх грудей. Потім заглянула йому в очі. поцілувала в обидві щоки і тільки після того повела в глибину великої, розкішно прибраної кімнати і посадила на засланій барвистим килимом отоманці.

Худа чорна служниця-татарка внесла на широкій дерев'яній таці їжу і миску з водою. Чора сполоснув руки, сів на міндер поряд з матір'ю, узяв шмат смаженої з перцем баранини і запустив у неї свої молоді зуби... Мати дивилася на сина з любов'ю і ніжно гладила його тверде гостре коліно. Коли він закінчив їсти і запив їжу шербетом, вона спитала:

— А де ж батько? Він також повернувся? Адже не був дома вже майже півроку!

Чора враз почервонів і опустив голову. Мати помітила несподівану переміну, що сталася з хлопцем, підняла пальцями його підборіддя, заглянула в очі.

— Чоро, ви, часом, не посварилися?

— Так, — тихо відповів хлопець і відвів погляд.

— З-за чого?

Чора похнюпився і з зусиллям вимовив:

— Не з-за чого, а з-за кого... З-за полонянки.

— З-за полонянки? Це з-за тієї, що ти привіз із Немирова?

— Так.

— Чого ж ви посварилися?

Чора раптом припав щокою до материного плеча.

— Нене, ти ж знаєш, що я покохав ту дівчину...

— Я знала це, — спокійно відповіла мати. — Але думала, що в тебе не дійде до шлюбу... Ти ще молодий. А до того ж та полонянка, здається, не приховувала, що кохала якогось козака і збиралася вийти за нього заміж...

— Так, вона казала це...

— От бачиш!

— Але це нічого не значить! — вигукнув хлопець з відчаєм. — Вона з ним ніколи вже не зустрінеться... То наша полонянка!

Мати сумно подивилася на сина і теплою долонею провела по його шорсткому чорному чубові.

— А що ж тобі сказав батько?

Чора здригнувся.

— Батько! Батько! — розхвилювався хлопець. — На Київ ми з ним ішли різними шляхами: я з дому, а він — з Немирова... Зустрілися на Росі, і на радощах я попросив у нього дозволу одружитися зі Стехою...

— Ну?

Чора похилив ще нижче голову і ледь чутно прошепотів:

— Мені соромно тобі казати, нене...

Мати закусила губу. Раптовий здогад відігнав від серця кров. Щоки її зблідли, Гіркий клубок, що підступив до горла, перехопив подих. Вона враз зрозуміла все.

— Він відмовив тобі Чоро?

— Так.

— І налаяв тебе?

— Так.

— Що ж він казав — що сам одружиться з тією полонянкою?

— Так, нене... Пробач, що я розповів тобі про це...

На якийсь час у кімнаті запала мовчанка. Потім жінка гордо випросталася, стиснула кулаки і вже своїм звичайним, врівноваженим голосом спитала:

— Де ж він зараз? Чи, може, знов поїхав до Немирова?

— Ні, він тут... Скоро прийде... Ми повернулися не з порожніми руками, і він зараз ділить здобич — ясир та гурти скоту, бо

воїни вимагають негайно своєї частки... А наш ясир я вже доправив додому, бо ще в дорозі батько відібрав і відокремив те, що належить нам... Ти ж знаєш, як це робиться.

— Боже мій! Знаю, знаю... Хіба я можу забути, як і мене одного літнього дня притягли сюди, на береги Дністра, і, мов худобину, обмацували хижі очі чужинців... Коли все це скінчиться! Кожного разу моє серце обливається кров'ю... — з болем промовила мати.

Чора обняв її.

— Нене, заспокойся, дорога! Не треба спогадів. Адже я люблю тебе, і сестри люблять... Люблю над усе на світі! Бо ти ж така гарна, лагідна і мудра, нене рідненька!

Жінка помовчала. Але поволі нахмурене чоло почало прояснюватися, а в голубих очах засвітилися ласкаві вогники.

— Дякую тобі, синку... Ти добрий у мене. Ну, розповідай, де ж ви побували?

— На цей раз — у самому Києві, нене. Пошарпали приміські села, ввірвалися в місто... О Аллах, яке то пишне і велике місто! Наш Аккерман в порівнянні з ним здається тепер мені таким мізерним і брудним. Коли б не фортеця та не будинки місцевих мурз, то ці безладно розкидані глиняні халупи соромно було б називати нашою столицею!

— І це говориш ти — син мурзи? — здивувалася мати.

— Нене, ти ж сама навчала мене говорити правду!

— Але не зневажати свою батьківщину і свій народ, навіть який би він бідний, затурканий і жорстокий був...

— Дякую, нене, за науку.

— Я хотіла б побачити ясир, Чоро... І ту... дівчину... Проведи мене!

Вони вийшли з будинку, що потопав у зелені саду і виноградників. З Дністровського лиману тягнуло прохолодою і запахом риби та водоростей. Яскраве південне сонце щедро поливало землю пекучим промінням... Перейшовши широке подвір'я, де вешталися біля служб невільники і татари-батраки, опинилися в далекому закутку садиби, обнесеному високим муром з ніздрюватого черепашника. Тут, у похмурих низьких приміщеннях, що приліпилися до муру, мешкали невільники.

— Ось вони, — сказав Чора, показавши рукою на гурт бранців і бранок, що, стомлено похнюпивши голови, сиділи в тіні під стіною.

Назустріч господині кинувся підстаркуватий, але ще міцний татарин-наглядач.

— Салям, Варвара-ханум, — вклонився він майже до землі. — Прийшла поглянути на ясир?.. О, чудовий! Дуже добрий ясир, ханум! Будеш задоволена, ханум! Хай Аллах продовжить твої золоті літа!

— Я хочу спочатку побачити дівчину по імені Стеха, Селіме, — скривилася жінка. — Покажи мені її.

— Вона тут, ханум. — Наглядач показав на вузенькі двері. — Її годують краще і не женуть на роботу. Так повелів молодий мурза, хай будуть благословенні його дні... Але бережу її якнайпильніше, ханум, — дорога пташка! — Він відімкнув двері, гукнув: — Стехо, виходь! Тебе хоче бачити господиня, Варвара-ханум.

Почулося шурхотіння — і з дверей вийшла Стеха.

Не вклоняючись, мовчки стала і пильно подивилась на Чору і красиву жінку з важкою русявою косою. Незважаючи на тугу, що світилася в її очах, вона була свіжа і гарна, як щойно розквітла півонія. Молодість брала своє.

— Як тебе звати, дівчино? — спитала збентежена її красою Варвара.

Стеха мовчала.

— Тут тобі добре? Ніхто не зобиджає?

Дівчина і на цей раз не відповіла. Тільки по тому, як здригнулося її підборіддя і потемніли очі, Варвара зрозуміла, що не доб'ється від неї жодного слова.

Чора теж мовчав, але мати помітила, якими закоханими очима дивився він на красиву полонянку. І в її грудях разом із гірким щемом за власною молодістю, що поволі відходила від неї, раптом почала зростати гордість за сина, дорослого, змужнілого, обвіяного і обсмаленого пекучими степовими вітрами, і тривога за його майбутнє щастя. Де воно? Невже в цій дівчині?.. Вона окинула бистрим поглядом її гарно скроєну постать, привабливе обличчя, тугий жмут русявого волосся, і в другому закутку серця заклубочилися суперечливі почуття — жалю до полонянки, материнської любові, як до можливої майбутньої дружини сина, і гострої ненависті, як до молодої красивої суперниці.

— Ну, чому ж ти не хочеш відповідати моїй матері, Стехо? — спитав Чора.

Дівчина повернулася до нього, але відповісти не встигла. В цю мить з гурту невільників прудко вискочив невеличкий худенький чоловічок з перев'язаною рукою і вигукнув:

— Стехо! Це ти, Стехо?

Дівчина здригнулася, зблідла — і раптом з криком метнулася йому назустріч.

— Дядьку Іванику! — Вона впала чоловікові на груди, заридала. — І ви тут! І ви в неволі!.. А де ж Арсен?

Серед невільників пройшов гомін. Варвара і Чора мовчки дивилися на таку несподівану для них зустріч. Іваник здоровою рукою погладив Стеху по косах.

— Бідненька!.. Арсен розшукує тебе, дівчино, знаєш-маєш. У Немирові все перевернули — не знайшли. Поїхав теперечки у Крим, бо гадав, що тебе і Златку туди завіз людолов-салтан...

— О Боже! Я тут... А Златка... Не знаю, де вона...

— Ну, ти не тужи — він знайде вас! Ось тобі хрест! — Іваник справді перехрестився, від щирого серця бажаючи втішити дівчину. — Хоч би довелося йому весь світ обнишпорити — знайде! Ось хай скаже Кузьма, він добре знає твого брата...

Рожков привітався, з жалем глянув на Арсенову сестру.

— Не журися, дівонько! Іваник правду каже: Арсен розшукає тебе — і визволить або викупить.

Навколо них стовпилися невільники. Чуже горе на якийсь час заслонило їхнє власне — і посипалися поради та втішання. Та скоро люди замовкли і, згадавши про своє рабське становище, обернулися до господині.

— Добрий день, люди добрі! Добрий день, земляки і землячки! — привіталася Варвара-ханум.

— Добрий день, ласкава пані, — буркнув хтось тихо з гурту.

Невільники похмуро розглядали красиву жінку в розкішному шовковому одязі і вишитих бісером чириках. Хто вона, що так гарно говорить по-їхньому?

А Варвара-ханум мовчки дивилася на бранців, і на її очах блищали сльози. Скільки разів зустрічала вона таких нещасних з того часу, як сама потрапила сюди! Скільки тисяч пройшло перед нею, а звикнути до такого жорстокого видовища не змогла!

— Боже мій, чи ще хоч трохи залишилося людей на Україні, чи там уже один голий дикий степ? — промовила ніби сама до себе. — Коли ж скінчиться це лихоліття? Коли наша дорога вітчизна перестане кров'ю стікати, болем кричати, у нестерпній неволі конати?

Всі мовчали, вражені словами цієї незнайомої жінки.

Наперед виступив Кузьма Рожков.

— Про це варто б вам, ханум, запитати не в нас, а в яли агаси[1] та мурзи Кучука... Це вони найчастіше нападають зі своєю ордою на Правобережжя! Це вони разом з кримчаками та яничарами так плюндрують той край, що там справді скоро не лишиться жодної душі... Тож не в нас мали б питати, ханум, а в свого чоловіка, кривавого людолова!

— Рабе! — вигукнув вражений Чора і схопився за шаблю. — Як смієш так говорити?

Але мати притримала його руку.

— Облиш, Чоро! Цей сміливець правду каже, — і підвела очі на стрільця. — Як тебе звати, чоловіче?

— Кузьмою Рожковим, ханум.

— Кузьма Рожков... Спасибі тобі за відвертість... Ти сміліва людина.

— А ми всі тут сміливими стали, — буркнув Іваник, — бо втрачати нам, крім життя, нічого. А таке рабське життя нічого неварте, ханум, знаєш-маєш...

---

[1] Яли агаси *(тат.)* — прибережний ага, намісник кримського хана в Білгородській орді.

— Не звіть мене так, — тихо промовила жінка. — Яка я ханум? Я така ж полонянка, як і ви.

— Така, та не така! — знову буркнув Іваник.

— Доля і для невільників — а особливо для невільниць — складається по-різному...

— Звідки ж сама? Не землячка часом? — спитав Іваник.

— З Борзни, коли чували.

— З Борзни? Звичайно, чув... Навіть доброго знайомого мав звідти... Щирий друг ось її брата. — Іваник кивнув на Стеху.

Очі Варвари-ханум спалахнули.

— Знайомого? Якщо він мого віку або старший, то я його напевно знаю.. Хто ж це? Як його звати?

— Семен Палій...

— Не чула.

— Звичайно, не чула, знаєш-маєш... Бо він тільки недавно став прозиватися Палієм. А раніш, поки не пішов на Січ та не вступив до низового товариства, звався Семеном Гурком.

— Що?!. — Варвара-ханум враз сполотніла і схопилася за серце. — Як ти сказав, чоловіче? Семен Гурко?..

— Так, Семен Гурко.

— Боже!

У неї затремтіли ноги. Вона замалим не впала. Чора підтримав її.

— Нене, що з тобою?

— Семен... Братик мій дорогий! — прошепотіла жінка. — Отже, живий він, живий. А я гадала, що з мого роду вже нікого й на світі нема, так давно я з дому... Що ж він розповідав? Про кого з наших згадував? Розкажи мені, чоловіче!

Всі були вражені несподіваним відкриттям і ще тісніше обступили жінку-землячку, що відтепер ставала їхньою господинею, від якої залежала не в малій мірі їхня доля, Іваник і Стеха розповіли все, що знали про її брата, про його сім'ю, змалювали, який він зараз на вигляд. Все цікавило жінку. А коли Іваник захоплено розповів про те, як гарно Семен Гурко грає на кобзі і співає, жінка вкрай розчулилась і заплакала.

— Боже мій, це, безперечно, він! Красень на всю Борзну, музика і співак неперевершений... Чи то ж я побачу його коли-небудь? — лебеділа вона крізь сльози.

Врешті так розхвилювалася, що не могла говорити. Чора взяв її під руку і повів з двору.

2

Мурза Кучук прибув додому ввечері. Хоча він, згідно з мусульманськими законами і звичаями, мав чотирьох жінок, по суті, його єдиною коханою дружиною довгі роки була Варвара, русокоса, голубоока полонянка, що причарувала серце суворого мурзи. Вона

одна жила як повноправна господиня в його просторому домі на березі дністровського лиману, поблизу аккерманської фортеці. Інших жінок він давно відіслав у далекі степові улуси доглядати за численними отарами овець і табунами коней.

Міцний, загорілий на степових вітрах, з круглою голеною головою, що міцно сиділа на жилавій короткій шиї, пропахлий після походу кінським потом і димом кочових вогнищ, він швидко ввійшов до жіночої половини будинку і, побачивши на отоманці дружину, що схилилася в задумі на подушки, радісно блиснув білими зубами і розкинув руки для обіймів.

— Салям, дорога Варвара-ханум!

Та Варвара не кинулась, як бувало раніше, йому на груди, не почала гаряче цілувати, ба навіть не підвелася з отоманки. Натомість холодно глянула на чоловіка і відвела очі вбік.

Кучук зупинився.

— Люба моя, що трапилося?

За майже два десятки років спільного життя він навчився безпомилково вгадувати значення кожного погляду, кожного жесту своєї красивої і дуже своєвільної дружини.

— Сам знаєш! — тихо, але значуще відповіла Варвара.

— Що ти маєш на увазі?.. Ще один похід на твою батьківщину? Але ж ти вже повинна б звикнути до цього. Війна — це моє ремесло! Вона приносить мені більше прибутків, ніж скотарство чи рибальство.

— Я вже змирилася з цим...

— Тоді ж що?

Варвара гордо підняла голову, сміливо глянула чоловікові в очі.

— Красуню викрав... Молодої захотілося!..

Кучук деякий час стояв непорушно, жодним порухом не проявляючи своїх почуттів. Однак поволі обличчя його суворішало, ставало непроникним, ніби закам'янілим.

— А-а, он ти про що... Ти даремно сердишся, люба. Мала б до цього часу звикнути, що мусульманам Аллах дозволив мати не одну, як у гяурів, а дві і навіть чотири жінки... Ти ж знаєш, що торік Фатьма померла. Отже, я можу взяти собі іншу жінку. Ну, звичайно, старої я не хочу, я віддаю перевагу молодим. Я справді викрав у Немирові одну дівчину. Та що з того?.. Ти можеш не хвилюватися! Я тебе не розлюбив. Ти і надалі залишишся моєю старшою дружиною, матір'ю нашого любого сина Чори, мого єдиного наслідника, якого подарував мені Аллах, бо всі інші жінки плодили мені тільки дівчат... Хіба тобі цього замало?

Варвара різко підвелася з отоманки, стала перед чоловіком. Лице її пашіло, очі горіли гнівом.

— Якщо ти, мурзо, гадаєш, що я згоджуся на таке життя, то ти жорстоко помиляєшся! Аллах мені свідок, я так само ніколи не

захочу ні з ким розділяти твого кохання, як риба ніколи добровільно не захоче розлучатися з водою!.. Назавжди затям собі це!

Кучук засміявся своїм хижо-диким сміхом, від якого обсипало морозом всіх, хто чув його. Але Варвара не звернула на нього ніякої уваги. Не опускаючи очей, гнівно дивилася на чоловіка, стиснувши на грудях міцні красиві руки.

Мурза раптом урвав сміх, підійшов до жінки майже впритул, обняв за стан і двічі — швидко й міцно — поцілував у губи.

— І все ж тобі доведеться змиритися, ханум, з тим, що сталося! Мені подобається та дівчина, і вона буде моєю!

— Але ж її кохає Чора! — вигукнула Варвара.

— Він ще дитина, — суворо відповів Кучук. — До того ж він — майбутній мурза, і йому не личить першу дружину брати з полонянок.

Щось у його погляді було таке, що змусило Варвару стриматися. Вона в'юном вислизнула з його рук і мовчки лягла на м'яку кошму, застелену пухким барвистим килимом. Думала, що він ляже поруч, пригорне, як раніш, припаде до неї, буде перепрошувати, голубити, цілувати. Але Кучук круто повернувся і вийшов з кімнати.

Вона не ждала цього. Після півріччної розлуки прийти на одну хвилину, сказати, що кохає іншу, що хоче одружитися з нею, — і зникнути... Образа важкою хвилею ударила їй в серце. Ні, вона так легко не здасться! Вона буде боротися — і або переможе, або загине в цій боротьбі!

Сповнена гніву, образи, жалю, що роздирали їй груди, Варвара зціпила зуби, щоб не розридатися, задерев'яніло лежала на м'якій постелі і сухими очима дивилася в густі сутінки, що залягли по кутках. Що робити?..

З відчиненого вікна долинув раптовий шурхіт. Вона підхопилася, злякано спитала:

— Хто там?

У вікні показалася голова Чори.

— Це я, нене... Я все чув!

Хлопець вліз у кімнату і сів поряд з матір'ю. Варвара притягла його до себе, поцілувала.

— Ти підслуховував нашу розмову? Але ж...

— Я не хотів, нене... Так трапилося...

— Ну, гаразд. Це, може, й краще, що ти все чув. Що ж нам робити?

— Не знаю... — розгублено, зовсім по-дитячому відповів Чора.

— А я знаю! — рішуче сказала мати. — Ми повинні боротися за наше щастя!

— Але як?

Варвара помовчала, ніби збиралася з думками. Потім міцно стиснула синову руку.

— Слухай мене уважно, Чоро... Ти повинен відмовитись від тієї полонянки. Адже ти знаєш, що вона тебе не кохає, бо має нареченого... Тож невже ти хочеш мати дружину, яка ненавидітиме тебе все життя?

— Нене! — вигукнув з болем і розпачем Чора.

— Тс-с-с! Помовч... До того ж ти не можеш перечити батькові, вона стане його дружиною.

Чора схопився руками за голову, засичав, мов від болю.

— О Аллах! Що ж мені робити?

— Я ось що надумала, — сказала мати. — Ти пам'ятаєш тих двох невільників із Києва?

— Ну, звичайно.

— Так ось — сю ніч приготуєш трьох коней, сакви з їжею, три ярлики мурзи на вільний виїзд з улусів, виведеш тих невільників і дівчину в степ і відпустиш...

— Нене! — вигукнув вражений Чора.

— Тихо, синку! Так треба... Я знаю, найбільшу жертву приносиш ти — відмовляєшся від свого кохання. Але зате врятуєш матір, батька, а може, й себе... Бо уяви — як тобі буде, коли Стеха стане батьковою дружиною? Мені страшно подумати, які муки терзатимуть твоє серце! І що може трапитися між вами...

Чора мовчав. Мати, як завжди, була права. Однак від усвідомлення того, що мати права, йому не було легше. Його молоде гаряче серце, з якого своїми руками потрібно було вирвати болісно-солодке почуття, лунко, як молотом, стукало в груди і ніяк не хотіло погоджуватися з доводами розуму.

А мати говорила далі:

— І ще одно, Чоро: я хочу зустрітися зі своїм братом...

— Як же це зробити, нене?

— Невільники знають його. І та дівчина знає... Хай передадуть йому моє прохання і ярлики. Я певна, Семен, тобто твій дядько Семен, дізнавшись, що я жива і перебуваю в Аккермані, і маючи ярлик мурзи Кучука, не забариться прибути сюди.

— Я це зроблю, нене, — тихо промовив Чора.

— Ну, то йди готуйся! А я поговорю з Селімом, щоб сю ніч спав міцніше. Та віднесу йому глечик вина...

Чора мовчки обняв матір і вийшов з кімнати.

3

Залишивши коней у заростях лозняка на березі лиману, Чора повернувся додому. Проходячи мимо освітленого батькового вікна, не втримався — заглянув. Мурза ще не спав. Сидів на ліжку і, підперши правицею підборіддя, дивився прямо перед собою.

Чорі стало страшно. Йому здавалося, що батько помітив його крізь шибку і зараз поженеться за ним. Він відступив у тінь. Став

під розложистою молодою абрикосою, стежачи за кожним батьковим рухом. Але мурза і не ворухнувся, сидів непорушно, заглиблений у свої думки.

Чора завмер. Серце його билося бентежно.

Залишилося зробити ще один рішучий крок — вивести невільників і невільницю, посадити на коней і... Та чи зробить він це? Чи вистачить у нього духу власними руками зруйнувати своє щастя? Адже коли сьогодні Стеха поїде на Україну, він уже ніколи не побачить її. Вона стане недосяжною для нього...

Недосяжною?

А хіба ближчою вона буде, якщо стане батьковою дружиною?

Від цієї думки він аж здригнувся і закусив губу. Ні, боляче йому зі всіх боків. Куди не гляне — виходу нема...

А хіба нема? Чекай — чому б не відвезти Стеху таємно в далекий улус, ну, хоча б до старого Ямгурчі, доброго сивобородого аталика[1] Ямгурчі, далекого батькового родича, який, втративши в походах усіх своїх синів, доживає віку? Він так приязно ставиться до нього, свого двоюрідного внука!.. Він залюбки переховав би в себе дівчину до кращих часів і, коли б Чора попросив, зберіг би це в таємниці і від батька, і від матері...

Хлопець аж усміхнувся сам до себе від раптової думки, що осяяла його затуманену, розбурхану душу. Як він не подумав про це раніше?

Світло у вікні погасло: батько ліг спати. Постоявши ще деякий час і пересвідчившись, що всюди тихо, Чора пішов до двору невільників.

Тут теж було темно і тихо. Селім хропів на всі заставки у своїй комірчині. Сторожові собаки, впізнавши хлопця, заскавучали і почали лащитися. Чора зачинив їх у порожню кухню, підпер двері й заглянув у заґратоване віконце до невільників.

— Іванику! Рожков! — загукав він приглушеним голосом.

У комірчині хтось завовтузився, встав.

— Хто там?

— Розбуди Кузьму Рожкова та Іваника, чоловіче!

— Я і є Кузьма Рожков... Чого тобі?

— Розбуди Іваника і виходь сюди! Я відчиню двері... Та швидше!

Коли невільники вийшли, Чора зашепотів:

— Не бійтеся мене... Я Чора... Я хочу допомогти вам втекти додому...

— З чого б то, знаеш-маеш? — здивувався Іваник.

— Так хоче моя ненька... Я приготував коней, харчі... Зараз виведу вас із міста, дам ярлики на вільний виїзд із Буджака, а там ви вже самі домчите до Києва...

---

[1] Аталик *(тат.)* — наставник-вихователь, що навчає підлітка з вельможної сім'ї військової справи.

— Гм, аж не віриться, — все ще сумнівався Іваник. — Ти того... знаєш-маєш... хлопче, не підведеш нас часом під дурного хату?

— Самі не будьте дурнями, — розсердився Чора. — Неня відпускає вас не тому, що ви їй дуже сподобалися, а тому, що знаєте її брата Семена Гурка. А мого дядька, виходить. Передасте йому ваші ярлики і скажете, що його сестра Варвара жде до себе в гості... З таким ярликом він може вільно проїхати в самий Аккерман... Зрозуміли?

Іваник і Рожков переглянулись. На таке щастя вони ніяк не сподівалися.

— Звичайно, зрозуміли, мурзо, — відповів Кузьма Рожков, не в силі приховати радісного блиску очей. — Зробимо все як слід! Ходімо!

Чора вивів їх на берег лиману, де в заростях густого верболозу стояло напоготові двоє коней з притороченими до сідел дорожніми саквами. Рожков міцно потис татарчукові руку.

— Спасибі тобі, хлопче!

А Іваник розчулився.

— Хоч ти й нехрист, знаєш-маєш... а добра людина! Хай береже тебе Господь Бог! А матінці твоїй — низенький уклін!

— Щасливої дороги! — усміхнувся Чора, почувши Іваникове побажання.

Він постояв, поки затих глухий стукіт копит, а потім бігцем помчав додому. Серце його тривожно калатало в грудях. Те, що він задумав, суперечило тепер не тільки волі батька, а й побажанню матері, яка наказала і Стеху відправити на Україну. Але, незважаючи на глибоку його любов і прив'язаність до матері, він не в силі був перебороти своє почуття до цієї дівчини-гяурки, не міг власними руками поламати своє щастя, тому й зважився на відчайдушний вчинок...

Обережно прокравшись на невільницький двір, відімкнув дверцята комірчини, де жила Стеха.

— Ой, хто там? — злякано скрикнула дівчина, намагаючись у темряві розпізнати пізнього гостя.

— Не бійся мене. Я Чора, — прошепотів хлопець. — Одягайся швидше. Виходь!

— Куди?.. Не чіпай мене, мурзо!

— Тс-с-с... Не бійся, дурненька, я нічого злого не заподію тобі. Я хочу врятувати тебе!

— Врятувати!.. Хіба мені щось загрожує?

— Повернувся з Немирова мій батько...

— Ну й що?

— Він хоче взяти тебе за жінку...

— О Боже!

— А я не хочу цього. І моя ненька цього не хоче... Тепер ти розумієш? Ну, збирайся! Та хутчій! Бо до світа ми повинні бути далеко...

Стеха помовчала. Те, що сказав Чора, скидалося на правду.

— Куди ж ти повезеш мене?

— У безпечне місце... У далекому степовому улусі живе мій двоюрідний дідусь Ямгурчі, добрий старик. Мене він дуже любить і зробить для мене все, чого я забажаю...

— Отже, ти...

— Стехо, невже ти до цього часу не здогадалася, як я кохаю тебе! — вирвалося у хлопця. — Краще мені бачити тебе мертвою, ніж дружиною іншого... ніж дружиною... батька мого...

Стеха давно знала, що Чора кохає її. Але поскільки хлопець — чи то через сором'язливість, чи через якусь іншу причину — ніколи їй про це не казав, вона не надавала цьому значення. Тепер же це могло зіграти вирішальну роль в її долі. Адже закоханого Чори їй поки що нічого боятися. Зате жорстокого і брутального Кучук-бея...

Ні, вагатися нема чого! Та й життя за останній час навчило її бути рішучою і покладатися у важкі хвилини на саму себе.

Вона швидко накинула на плечі барвистий татарський халат, взула м'які чирики із баранячої шкіри і ступила крок до дверей.

Чора взяв її за руку і, виглянувши надвір, вивів із маленької невільницької комірчини у густо-синю темноту південної безмісячної ночі...

БУДЖАК

1

Іваник і Рожков втратили коней ще на Дністрі, їх відібрали татари при переправі через ріку, а самих відпустили: виручили ярлики. Обірвані, босі, ледь живі від голоду й утоми, доплелися вони до Києва і перші два дні, скориставшись гостинністю генерала Гордона, тільки те й робили, що їли на кухні і спали в конюшні на горищі. А на третій день, трохи оклигавши, спустилися вузьким узвозом на Поділ, минули Житній базар і попростували до Києво-Братського монастиря, де містилася колегія.

За кам'яною стіною, на просторому подвір'ї, вимощеному паленою цеглою, сновигали ченці, борюкалися спудеї молодших класів. Старші стояли купками і про щось розмовляли. Сміх, що вибухав то в тому, то в іншому місці, свідчив, що теми їхніх розмов були далеко не вчені.

Іваник і Рожков наблизилися до одного гурту.

— Хлопче, ходи-но сюди, знаєш-маєш, — поманив Іваник пальцем низького опецькуватого хлопчину, що глипнув на них чорними очима. І коли той підійшов, спитав: — Ти часом не знаєш тут таких... Яцька і Семашка?

Хлопчина крутнувся на одній нозі і щосили гукнув на весь двір: — Яцьку! Семашко! До вас родичі приїхали! Хліба й сала привезли! Ге-ей, сюди!

Іваник ніяково переглянувся з Рожковим: у них з собою не було ніякого подарунка. Та й де б він узявся, коли самі були голі мов бубни?

Яцько й Семашко не забарилися з'явитися і, пізнавши Іваника, зраділи, як рідному. Зразу засипали десятками запитань. Видно було, що хлопцям жилося несолодко, бо схудли, витягнулися, а до всього — нудьгували за рідними й близькими.

— Чекай, Яцьку, чекай! — перебив їх Іваник. — Ми й самі нічого не знаємо ні про Арсена, ні про Семашкову родину, бо щойно повернулися з татарського полону...

— О! — вирвалося в Яцька. Семашко мовчав, видно, був стриманіший.

— Так. З полону... Але там ми бачили Стеху, Арсенову сестру...

— О! — ще дужче здивувався Яцько. — Арсен знає?

— Та ні ж! Ми й прийшли сюди, знаєш-маєш, щоб ти гайнув на Запорожжя і розшукав там Арсена... Треба визволяти дівчину.

Яцькові очі блиснули радістю.

— Так це я вмить!.. Семашку, поїдемо?

Розважливий Семашко відповів не зразу. Наморщив лоба, від чого дві чорні брови зійшлися над переніссям, як два воронячих крила.

— А чи нас відпустить пан ректор?

— Чи ми його питатимемо!

— До Запорожжя неблизький шлях. А ми — піша-пішаниця.

— Семашку, ти ніби з неба впав! — Видно було, що Яцько, як старший і бувалий, верховодив. — Хто ж ітиме пішки? А Дніпро навіщо?.. Ген скільки дубів пливе вниз! Попросимося — і нас візьмуть. Ще й харчуватимуть за те, що помагатимемо.

Яцько міркував як дорослий. Іваник переглянувся з Кузьмою: їхні сумніви, чи можна доручати таке важливе діло хлопцям, розвіялися, мов дим. Яцько добереться до Січі, А вдвох із Семашком — тим більше. А там уже Арсена знайдуть...

— Ну, чого ж, я згоден, — сказав Семашко.

Видно, йому теж набридло сидіти на спудейських харчах, хотілося на волю, на дніпровське привілля.

— Ну, от і добре, хлопці, — сказав Кузьма Рожков. — Тоді відійдімо вбік. Треба дещо розповісти і передати...

Вони завернули за ріг будинку і сіли на низеньку, почорнілу від часу і негоди лавочку під кущем бузку.

В котрий раз повертався Арсен з близьких і далеких доріг до Січі, а все не міг позбутися дитинно-радісного збудження, звикнути до зустрічей з товариством, з друзями і сприймати ці зустрічі як щось звичне, буденне. Це завжди були для нього найщасливіші хвилини життя.

Коли посольство, допроваджене Газі-беєм і його сейменами до кордонів Кримського ханства, ступило на землі Запорожжя, сторожові козаки довели його до Січі, а братчики влаштували йому урочисту зустріч.

Всі висипали на стіни. З надбрамної вежі гримнула гармата. Кошовий і старшини у святковому одязі, з клейнодами зустріли посольство на майдані перед фортецею і провели його в посольський дім.

Арсена й Романа оточили друзі.

— Синку, як ти змарнів на чужинських харчах! — Метелиця притис Арсена до грудей. — Знать, нелегкий посольський хліб... Але добре, що живий-здоровий повернувся. Козакові аби шкіра та кістки — а м'ясо наросте... — Він важким кулаком витер сльозу. — Тьфу, хай йому чорт! Видно, починаю старіти, що розрюмсався, мов баба...

Арсен поцілував старого в шорстку щоку.

— Спасибі, батьку Корнію, за ваше добре серце... Дякую, друзі, за привітання!

Арсен і Роман переходили з одних обіймів до інших, аж поки Палій не сказав:

— Ну, годі вам чоломкатись та сльозу пускати... Арсене, є важлива звістка!

Всі замовкли. Арсен кинувся до Палія.

— Яка звістка, батьку Семене?

— Сідайте і слухайте. Бо одним словом не скажеш... Ви довго, хлопці, мандрували, а життя тим часом не стояло на місці — текло та й текло. От і накапало трохи новин...

Сіли проти сонця хто на чому: на вербовій колоді, що заміняла козакам лавку, на призьбі під куренем, а то й просто на теплій землі.

Арсенові не терпілося. По очах Палія бачив, що той має сказати щось важливе.

— Ну, батьку!

Палій розгладив вуса.

— Приїздили з Києва хлопці — Яцько і молодий Семашко...

— Що ж трапилося? — Арсен раптом зблід. — Якесь нещастя з нашими? Я чув, що на Київ нападали татари...

— Ні, ні, там усе гаразд. — Палій поклав козакові руку на плече, щоб заспокоїти його. — Знайшлася Стеха...

— Стеха?.. Де ж вона була?

— У Буджаку. Вона й зараз там.

— У Буджаку... — Арсен на мить замовк, а потім тихо спитав: — А Златка?

— Про Златку нічого не відомо.

Арсен не приховував розчарування.

— Газі-бей сказав, що Златку викрав Чора, син Кучук-бея. Як же нічого невідомо?..

— Ось як! — здивувався Палій. — А ми маємо відомості, що це якраз Стеху викрав Чора... Вона його полонянка.

— Його полонянка! — вигукнув Роман схвильовано. — Я доберусь до нього і задушу, мов кошеня! А потім — хай буде що буде!

— Чекай, Романе! Не поспішай убивати. Ви не все знаєте, друзі...

— Що ж іще?

— Чора — мій племінник...

— Племінник? Чора?!. — Арсен і Роман були вражені.

— Його мати — моя молодша сестра Варвара.

— О!

— Так, моя сестра... Дружина Кучук-бея. Ось як буває! — Палій сумно похитав головою, а потім невесело усміхнувся. — Та іноді й нещастя може послужити добру службу. Ось бачите? — Він витягнув шматок пергаменту. — Це ярлик... Він відкриє нам не тільки дорогу в Буджак, а й двері до хати білгородського мурзи. А там буде видно, що робити... Сестра допоможе...

— Батьку, так їдьмо ж скоріше! — Арсен схопився. — Не гаймося!

Палій лагідно усміхнувся.

— Зажди! Не поспішай. Треба як слід приготуватися в дорогу.

— А що нам збиратися?

— Як що? Потрібні коні, гроші, харчі... Та й кількох полонених не завадило б узяти з собою, може, доведеться викуповувати дівчину або обміняти... Не забувай і про подарунки: їду ж я в гості до рідної сестри!

Арсен почухав потилицю.

— І справді... Шкода! Де ж узяти грошей? — І він вивернув кишені. — Ось кілька шелягів... А в тебе, Романе?

Роман сумно усміхнувся і розвів руками.

— У мене навряд чи й те знайдеться...

Тут наперед вискочив Сікач, зірвав з голови шапку.

— А братчики навіщо? Підемо по колу, дивись, і назбираємо на дорогу... Ану, хто більше? — І він перший кинув золотого.

В шапку посипалися монети — московські срібні карбованці, випущені царем Олексієм Михайловичем, польські злоті, персидські ріали, італійські дукати, іспанські дублони, англійські гінеї, австрійські, датські та шведські крони, німецькі талери, турецькі

куруші та піастри... Мабуть, не було на світі такої монети, яка б у ті часи не потрапляла на Запорожжя.

Обійшовши побратимів, Сікач струснув шапкою, звідки почувся металевий брязкіт, і попростував на майдан, де клекотіло людське море...

Тим часом Палій, зрадівши такій несподіваній удачі, почав відбирати собі супутників.

— Арсен — раз, Роман — два, — загинав він пальці на лівій руці. — Метелиця — три, Сікач — чотири, я — п'ять... Ну, і досить, гадаю... А то, чого доброго, татари приймуть нас не за гостей, а за здобичників, — підсумував він.

— А я? — вискочив наперед Шевчик. — Ти про мене забув, Семене!

Палій не хотів брати старого, щоб не був зайвим тягарем у далекій і небезпечній дорозі. Однак і ображати його не хотілося. Тому сказав якомога м'якше:

— А може б, ви, батьку, зостались дома? Чи ж охота вам трусити кістками аж до Дністра? Неблизький же світ!

Але Шевчик обурився і підстрибнув, як облізлий півень.

— Це ж хто труситиме кістками? Я?.. Та ти знаєш, хто я такий? — Він зробив паузу, витягнув догори тонку, зморшкувату шию, щоб здаватися вищим, а потім сам відповів на своє запитання: — Я — Шевчик! Я ще, щоб ти знав, пам'ятаю Гуню й Острянина! А з батьком Хмелем за одним столом сидів і чарку пив... Не кажучи вже про Сірка... І всюди я був перший!

— Позаду, — вставив, підсміюючись над хвальковитим побратимом, Метелиця.

Шевчик остовпів і закліпав, бліднучи, повіками.

— Це ж хто позаду?.. Я?! — Він розсердився не на жарт і вихопив шаблю. — Ах ти, пуцьверінок! Собачий хвіст!.. Ходи сюди, я проткну твоє товсте черево своєю залізякою, і тоді ти дізнаєшся, хто я такий!

І він справді ткнув шаблею прямо в живіт Метелиці, — той ледве встиг відхилитися.

— Ти що, старе помело, часом не здурів? — Усмішка враз щезла з м'ясистого, поораного шрамами і зморшками обличчя Метелиці. — А то, побий мене грім, як схоплю за ноги, то відразу опинишся за фортечною стіною, на смітнику!..

Вони стали один проти одного і, люто бризкаючи слиною, почали сваритися.

Козаки реготали. Сміявся і Палій.

— Ну, гаразд, хай їде старий! У дорозі пригодиться — куліш варити або вночі на чатах стояти... Йому однак не спиться...

Шевчик зрадів.

— Невже візьмеш, синку? Справді?

— Я не жартую.

— Ото молодець! Дякую. А за куліш не сумлівайся! Я мастак на таке діло. Такий зварю, що держись!

— За живіт! — не втримався знову Метелиця, щоб не підкусити, і, заливаючись від реготу, плеснув важкою долонею миршавенького побратима по сухих, утлих плечах, аж той присів. — Го-оренько ти моє!

Шевчик розплився в добрій усмішці і прихилив голову до широких грудей свого друга.

3

Стояв жаркий південний травень. Це був той час, коли степова рослинність — тирса, буркун, будяки, ромен-зілля та інше різнотрав'я — дійшла свого розквіту і ще не почала сохнути під палючим промінням сонця, а тому буйно, як море, хвилювалася на безмежних просторах, і коні поринали в цьому барвистому морі по самі загривки.

Дикий степ, що відділяв запорозькі володіння від татарських кочовищ, козаки подолали за кілька днів.

Шевчик справді не став тягарем для товаришів. Незважаючи на похилий вік, міцно, мов реп'ях, тримався в сідлі, не скаржився на втому, а на привалах розпалював багаття, ставив триногу, підвішував казанок і варив пшоняний куліш, що припав усім до смаку.

На Великому Куяльнику їм зустрілися татарські чабани, які, забачивши козаків, чкурнули щодуху в степ. Отже, Дике поле залишилося позаду — починалися татарські володіння.

На переправі через Дністер, південніше Бендер, Арсен Звенигора, який їхав попереду, раптом побачив великий кінний загін, що переправлявся на лівий берег. У вершників у сагайдаках було по два луки, не менше як по сотні стріл. У кожного — по двоє, а то й по троє коней.

Арсен зразу зрозумів, що то татарський чамбул вирушає по здобич на Україну. Він хотів повернути до своїх, але його вже помітили — і ціла сотня вершників направилася до нього. Передні, впізнавши у ньому запорожця, вихопили шаблі, дехто на ходу накладав стріли на тугого лука.

— Не стріляйте! — гукнув Арсен. — Я маю ярлик мурзи Кучука! Його вмить оточили.

— Хто такий? Звідки? Покажи ярлик! — залунали голоси.

Арсен витягнув з кишені цупкий аркушик пергаменту і підняв над головою.

Запала тиша. Три схрещені чорні стріли — родовий знак Кучука — подіяли безвідмовно.

— Куди простує козак? — спитав молоденький чорнобровий татарин.

— До мурзи Кучука.

— О! — тільки й вихопилося у того.

— Але я не сам, зі мною — мої побратими. — І Арсен показав назад, де з-за горба поволі виїжджали його товариші.

Молоденький татарин щось тихо сказав двом вершникам, і ті помчали назустріч запорожцям.

— Із чим же козаки простують до мурзи Кучука?

— Про це ми скажемо самому мурзі, — спокійно відповів Арсен.

— Ти можеш і мені сказати. Я його син — Чора!

Арсен здригнувся і чіпко уп'явся поглядом у юнака. Так от у чиїх руках Стеха! Ось хто захопив її підступно в Немирові і завіз у далекий Буджак!.. Йому зразу ж, в цю хвилину, хотілося дізнатися, що з сестрою, де вона, чи жива-здорова, але, помітивши на собі десятки допитливих поглядів, стримався. Натомість сказав:

— Дуже приємно зустрітися з сином славного Кучука. Але про те, з чим ми їдемо в Буджак, скажемо самому мурзі...

Чора нахмурився.

— Тоді поспішімо до батька... Він на переправі.

Під'їхав Палій з козаками, і всі гуртом, у супроводі Чори, рушили до Дністра.

Кучук стояв на пригірку і стежив за тим, як його воїни вплав переправлялися через широку бистру ріку. Побачивши запорожців, що прямували до нього, він здивовано підвів брови.

— До тебе, батьку, — сказав Чора підходячи. — Мають ярлик...

— Ярлик?.. Чий?..

— Твій.

— Але я ніколи не давав ярлика тим невірним собакам, хай помилує мене Аллах! — В очах мурзи спалахнув гнів.

— Ярлик давала твоя дружина Варвара-ханум, мурзо, — виступив наперед Семен Палій.

— Варвара-ханум? — Кучук не зміг приховати подиву і глянув на сина. — Але як вона посміла зробити це?!

Чора зблід, бо боявся батьківського гніву. Йому ще й зараз у пам'яті той день, коли батько, дізнавшись про зникнення Стехи і двох невільників, мов несамовитий кинувся до дружини з піднятими кулаками. Очі його шалено блиснули, з вуст зірвався не крик, а якийсь страшний звірячий рик. Здавалося, ще одна мить — і він ударить Варвару-ханум... Чора пам'ятає, як напружилась мати, як гордо підвела свою красиву голову в обрамленні важких русявих кіс, ждучи того удару, як дивним сяйвом блиснули її голубі очі... Одного він не пам'ятає — яка сила кинула його, мов пружину, вперед. Він затулив собою матір і рвучко підняв руки в ту мить, коли батькові кулаки вже звелися над нею...

І сталося несподіване: батько зупинився, важко дихаючи і скрегочучи зубами. Довго дивився на них, мов уперше бачив, потім враз якось обм'як, опустив голову і, повернувшись, без жодного слова пішов геть.

З того часу він ні разу не згадував про полонянку і вів себе і з дружиною, і з сином так, мовби нічого не сталося, — був привітний, веселий, добрий.

І ось... В батьковому голосі Чорі вчулося грізне відлуння тієї далекої вже грози.

— Не гнівайся, мурзо, — спокійно промовив Палій. — Краще приймай гостей!

— Гостей?..

— Так. Усюди, у всіх краях і в усіх народів, коли прибуває брат дружини, його вітають, як найближчого родича і бажаного гостя...

Кучук похмуро глипнув на козака.

— Не розумію...

— Ну, звичайно, не розумієш, — усміхнувся Палій, — бо коли брав мою сестру Варвару в Борзні, то не питав нічиєї згоди — ні її, ні батьків, ні братів... Тож звідки тобі знати її брата?

Кучук пильно глянув на свого співрозмовника, на його високу дужу постать, на відкрите обличчя, на якому ясніли гарні сірі очі. І раптом усміхнувся.

— Невже ти брат Варвари-ханум?

— Так.

— Семен?

— Так.

— Ох, шайтан! От не сподівався! Варвара-ханум розповідала про тебе... Ну, будь здоровий, Семене Гурко! — Мурза простягнув руку.

— Семен Палій...

— Що?.. Семен Палій?! — Кучук був вражений. — Але ж... Семен Палій — то погромитель кримчаків! Слава про тебе пронеслася і по Буджаку... І коли б у тебе не було мого ярлика...

— То що? Наказав би голову відтяти?

— Наказав би!

— Дякую за відвертість... Але, на щастя, я маю з моїми друзями твій ярлик, і моя рідна сестра — твоя дружина... А це що-небудь та означає!

— Безперечно.

— Тоді, родичу, приймай гостей!

Кучук знову спохмурнів. І оглянувся на своїх вояків, що переправлялися через Дністер.

— Але... — він зам'явся.

Палій теж перестав усміхатись. Йому стало ясно, куди веде Кучук свій чамбул. Голос його прозвучав глухо й суворо.

— Ти зібрався на Україну?

Той прямо глянув у вічі Палієві.

— Так, ти вгадав. Ми йдемо на Україну. Рік важкий: сарана спустошила наші пасовиська і бахчі, насувається голод...

— І ти вирішив поживитися на Україні? Взяти ясир?

— Не тільки ясир... Коні, худоба, вівці, одяг, гроші — все знадобиться! — В очах мурзи загорілися насмішкуваті іскринки.

— Ви чуєте, хлопці? — звернувся Палій до своїх товаришів.

— Але ж наш край став майже пусткою, мурзо! — вигукнув, виїжджаючи наперед, Арсен. — Ви всіх там винищили, все забрали! Чим же ще хочете поживитись?

На карому коні, в чорному жупані, сам схудлий, потемнілий, він зупинився на горбку, проти ясного синього неба.

Кучук прикипів поглядом до похмурого козака. Потім вигукнув здивовано:

— Чорний вершник?! І ти тут?

— Тут, мурзо, — спокійно відповів Арсен.

— Ох, чорт! Шкода, що не зустрілися ми в степу, а то б мої люди посікли тебе на шмаття!

— Я знаю це.

— І все ж ти посмів приїхати сюди?

— Як бачиш, мурзо.

— Ти й справді сміливa людина, чорний вершнику... Недарма мої воїни наділили тебе надприродною силою. Але тримайся від них подалі: впізнають — башку знесуть!

— І все ж тобі доведеться на цей раз відкласти похід і повернутися додому, шановний мій родичу! — суворо сказав Палій.

— Чому?

— Ну, як же! Гості на поріг, а він з дому побіг?.. Так не годиться! Я прибув до тебе перший та, може, й останній раз. Хочу посидіти за гостинним столом, поговорити із сестрою і зятем. А це, наскільки я розумію, мій небіж? — він повернувся до Чори. — І з ним хотілося б познайомитися ближче... Те, що ми смертельні вороги, — всяк знає. А от що ми ж таки люди, а не пси, та ще й родичі — не всім відомо...

Кучук мовчав. Чора торкнув його за рукав.

— Тату, козак правду каже...

— Не козак, а дядько, — вставив Палій. — Адже моя сестра Варвара — твоя мати?

— Так.

— Ну, от бачиш! Дядько...

— Дядько, — повторив Чора і раптом почервонів, зустрівшись з батьковим поглядом.

Кучук закусив губу і щось думав. Видно було, що в його серці точилася боротьба. Він боровся сам із собою.

Похід на Україну почався. Зібрано чимале військо. Половина його вже переправилась через ріку. Не хотілося повертатися без здобичі. Та й що скажуть воїни? А яли агаси що скаже?

Однак і їхати не виходить...

Він зітхнув і промовив тихо до Чори:

— Накажи припинити переправу! Повертаємося назад. Додому.

— Приймай гостей, Варваро-ханум, — сказав мурза, кидаючи батракові повід коня. — Впізнаєш?

Був ранок, і Варвара-ханум давала на подвір'ї роботу невільникам і невільницям. Одягнута по-домашньому: у білу вишиту сорочку і квітчасту, за татарським звичаєм, спідницю. В руці мала в'язанку ключів. У вухах поблискували проти сонця невеличкі золоті сережки.

На її обличчі промайнув подив: вона не ждала чоловіка так скоро з походу.

— Ти повернувся? А це...

Її погляд ковзнув по козаках, що поволі наближалися, і раптом застиг. Губи здригнулися. Ключі з брязкотом упали додолу. Гострим зойком вирвалося з вуст:

— Братику-у! Семене!

Вона кинулася до Палія і впала йому на груди. Забилася в нестримному риданні.

— Братику! Рідненький мій! Невже це ти?

Палій цілував її в коси, в лоб, в мокрі від сліз щоки.

— Сестронько! Лебідонько моя нещасная!

Всі стояли мовчки — Кучук, Чора, козаки і невільники.

Арсен відчув, як у нього перехопило подих, а очі зволожилися слізьми. Яка-то у нього буде зустріч із сестрою? І чи буде? Чи не продав її цей кривавий мурза-людолов у гарем за тридев'ять земель?

А Златка? Чи зустріне він її, милу свою, найдорожчу? Чи загляне в її густо-сині очі? Чи навіки вже втратив?

Після перших привітань і перших сліз Кучук-бей запросив гостей до хати.

Тим часом невільники і батраки різали баранів, патрали гусей, з льохів несли вино і бринзу. Невільниці-українки варили куліш, галушки, пекли пиріжки з маком, ізюмом та сиром.

А поки все це готувалося, Кучук і Варвара-ханум пригощали гостей вином, розведеним, за болгарським звичаєм, водою, вели тиху, неквапливу розмову.

Арсена гризла нетерплячка. Він думав, коли їхав сюди, що перше запитання до Кучука і Варвари-ханум буде про Стеху. Але зрозумів, що помилився. Гуртом козаки вирішили, що питати мурзу небезпечно. Хто зна, як він подивиться на те, щоб відпустити за викуп дівчину. А поговорити з Палієвою сестрою не випадало нагоди.

Незабаром слуги принесли обід. Поставили на барвистий килим, розстелений на долівці. Гості, як і господарі, сіли кружка на м'які подушки. Мурза налив у срібні та скляні келихи вина, промовив:

— Дорогий мій родичу, дякую, що завітав до моєї хати! — Його чорні очі блиснули крізь прищурені повіки, і не можна було розібра-

ти — кепкує мурза чи говорить щиро. — За твоє здоров'я і за здоров'я твоїх супутників!

Обід тягнувся мало не до вечора. І тільки тоді, коли сп'янілий Кучук пішов відпочивати, а невільниці постелили козакам — на їх прохання — в саду, просто неба, Арсен шепнув Палієві:

— Кращої хвилини не буде, батьку!

Палій мовчки хитнув на знак згоди головою і, обнявши сестру за плечі, сказав:

— Варочко, я радий, що майже через двадцять років побачив тебе... Але у нас ще й діло є до тебе...

— Яке? — Варвара-ханум насторожилась.

— Ми хочемо визволити одну дівчину, сестру цього козака, — і Палій показав на Арсена.

— Де ж вона?

— У тебе... Тобто вивіз її з Немирова Чора.

— Чора?.. Як же її звати?

— Стехою...

— Стехою?!. — Варвара-ханум вражено глянула на козаків.

— Чому це тебе дивує?

— Тому, що я відпустила її додому разом з тими двома невільниками, які передали тобі ярлик!

— Відпустила?.. Додому? — Палій перезирнувся з Арсеном. — Тут щось не так... Ті двоє її не бачили... Вони повернулися без неї і сповістили, що Стеха залишилася тут.

Варвара-ханум мовчки дивилася на козаків. Обличчя її пополотніло. Міцні білі пальці, що, видно, давно не знали важкої роботи, мимовільно жмакали барвисту шовкову шаль.

Нарешті, пересиливши себе, жінка плеснула в долоні. Ввійшла невільниця.

— Гукни Чору! Хай зайде.

Чора вбіг веселий, розпашілий.

— Що, нене?

Варвара-ханум показала на міндер поряд із собою.

— Сядь сюди! — І коли син сів, запитала твердо, з притиском: — Чоро, де поділася та дівчина? Стеха...

— Стеха? — В чорних очах хлопця промайнув переляк. Він не зумів приховати збентеженості. Рум'янець на шоках почав гаснути. Однак він зробив вигляд, що напружує пам'ять. — Ах, Стеха!.. Як же — пам'ятаю! А от де вона поділася — не знаю...

Варвара-ханум поклала руку йому на гостре коліно.

— Ну, як же не знаєш? Ти ж мав відправити її додому... Я ж наказувала тобі!

— Я й відправив.

— Коли?

— Тоді ж. Разом із тими невільниками.

Чора зблід. Очі його горіли. На лобі виступив піт. Але відповідав він чітко, твердо.

Варвара-ханум була збита з пантелику.

— Ти правду кажеш, сину?

— Нене! — вигукнув Чора, але відвів погляд убік.

Мати пильно подивилася на нього і сказала:

— Ну, гаразд... Іди, Чоро!

Арсен і Палій переглянулись. Вони були вражені. Скільки сил потрачено! Скільки надій було! І все даремно, їм здалося, правда, що Чора щось приховує... Але як примусити його сказати правду?

Чора підвівся і швидко вийшов.

У кімнаті запала мовчанка. Козаки зціпили зуби і думали, що робити далі. Варвара-ханум теж не проронила жодного слова.

Порушив мовчанку Палій.

— Отже, виходить, дівчина зникла безслідно... Але ж такого не буває! Повинен же хтось знати, де вона поділася! Як ти гадаєш, сестро?

— Не знаю... Просто гублюся в здогадках.

— А не приховує чогось Чора?

Варвара-ханум пильно подивилась на брата.

— Ти так гадаєш, Семене? Я поговорю з ним... Сьогодні увечері...

5

Ніч була темна й тепла, навіть задушлива. На небі висіли мерехтливі сріблясті зірки. З широкого дністровського лиману долинали пахощі водоростей, викинутих на берег, та квакання жаб.

Чора ніяк не міг заснути. Серце лунко стукало в грудях, з голови не йшли тривожні думки. Після розмови з матір'ю він зрозумів, що приїзд дядька і козаків зовсім не випадковий. Вони приїхали по Стеху! Хочуть викупити її і забрати з собою!..

Він лежав на кожушанці, простеленій просто на землі, під кущами винограду, і дивився в темно-синє небо, на далекі манливі зорі. А думав про своє.

«О Аллах, допоможи мені! — шепотіли його губи. — Зроби так, щоб та мила гяурка Стеха, всупереч бажанню батька і матері, всупереч усьому світові, стала моєю першою дружиною!.. Вона мені народить синів, які шаблею слугуватимуть тобі, о Всевишній! Прокладатимуть шляхи в країну невірних для твоєї величі і слави!»

Зашелестіли кущі. Чора підвів голову.

— Ти тут, синку? — почувся тихий материн голос. — Не спиш?

— Не сплю, нене.

— Я присяду біля тебе...

— Сідай, нене.

Варвара-ханум сіла на кожушанку, поклала теплу руку синові на голову, пригладила шорстке волосся. З її грудей вирвалося легеньке зітхання.

Чора мовчав. Він здогадувався, чого прийшла мати, але не знав, що їй відповісти. Думки його сплуталися, а серце стиснулось від болю й тривоги.

— Чоро, — промовила тихо мати, коли мовчанка затяглася, — я знаю, ти не відіслав тоді тієї дівчини... Бо коли б відіслав разом з невільниками, вона була б дома... Скажи, навіщо ти так зробив? Чому не послухав мене? Га?

Чора не відповів.

Варвара-ханум пильно подивилась в його широко розплющені очі, в яких мерехтіли відблиски зірок.

— Ну, чому ж мовчиш? — Її рука знову погладила синову голову.

Чора раптом схопив ту руку, притиснув собі до щоки, і мати відчула, як з його очей бризнули сльози.

— Я кохаю її, нене! — аж задихнувся він. — Як ти не розумієш?!. Кохаю над усе на світі!

Тепер замовкла мати, знічена, вражена гострим болем, що прозвучав у синових словах. Той біль відізвався в її серці ще гострішим болем. Вона безмірно любила Чору, свого первістка, єдиного сина, любила такою ніжною й глибокою любов'ю, що ладна була за нього, за його щастя віддати не тільки руку на відруб, а й саме життя. Чим же вона тут допоможе йому?

— Чоро, скажи мені правду, адже я не ворог тобі, а найкращий друг і порадник... Ти не відіслав її?

— Ні, — глухо відповів Чора.

— Приховав від батька?

— Так.

— Де?

— Нене, я не можу сказати. Не питай мене! — з болем у голосі вигукнув юнак.

— Мені можеш казати все! — суворо промовила мати і зразу ж пом'якшила голос. — Бог свідок, я не використаю твої слова на шкоду тобі.

— Нене!

— Кажи! — В материному голосі знову прозвучали тверді, майже суворі нотки, притаманні її характерові.

Настала довга пауза. Чора не відповідав.

Нарешті знов заговорила мати. На цей раз голос її був лагідний, трохи смутний.

— Дурненький мій! Якщо ти вже так закохався в ту дівчину, то хіба ж я стану проти того, щоб ти взяв її собі за дружину?.. Навпаки, я хочу допомогти тобі... Адже і дядько Семен, і брат Стехи завтра про все розкажуть батькові, і хто зна, як повернеться діло... Я ж казала, що відіслала дівчину додому, а виявиться, що вона тут. Чи не накаже батько перевернути все в улусах, щоб знайти її? Для них.

Чи для себе... Ти розумієш? А коли знайде, тоді вже буде пізно зараджувати лихові.

Чора знову довго мовчав. Тільки важке дихання свідчило і про його переживання, і про важкі думи, що гнітили його душу. Потім глухо сказав:

— Я одвіз її на Чагу... До аталика Ямгурчі...

— До Ямгурчі! — вигукнула Варвара-ханум. — Слава Богу, вона там у безпеці! Нікому не спаде на думку шукати її там, в далекому степовому улусі. Ну, спи спокійно. А я візьму гріх на душу... Допоможу тобі. Хоча не знаю, чи будеш ти щасливий... А вже про її щастя і говорити нічого. Нещасна... Як і я... — Вона схлипнула.

— Нене! — вигукнув Чора і почав цілувати материні руки. — Рідна, дорога моя! Що я можу зробити, щоб ти була щаслива? Скажи — що? І я зроблю!

— Любий мій, заспокойся... Тепер мені не треба нічого, крім тебе! Аби ти був щасливий...

Вона поцілувала його в лоб, підвелася і поволі пішла стежкою до хати.

6

Арсен міцно стиснув Романову руку, аж той скривився.

Вони стояли за кущами винограду і чули кожне слово Чори і Варвари-ханум. Обидва розуміли, що не так просто буде врятувати Стеху, якщо на бік Чори стала його мати. Про те ж, щоб відкрити мету їхнього приїзду мурзі Кучуку, як міркувалося раніше, після того, що вони почули, нічого й думати. Він її не відпустить і не віддасть за викуп, а зробить своєю дружиною або одаліскою[1], як це заведено в турецьких і татарських беїв.

Арсен радів з того, що йому спала щаслива думка підслухати розмову сина й матері. Становище прояснилося, і можна діяти не наосліп.

Вони довго стояли непорушно, прислухаючись, як Чора крутився, зітхав, щось шепотів. Нарешті — замовк. Почулося рівне дихання. Тоді, обережно ступаючи, щоб не тріснула під ногами жодна галузка, не сколихнувся і не шелеснув жодний листочок, відійшли в глибину саду, спустилися до берега лиману і сіли біля самої води на м'яку холодну траву.

Арсен обняв Романа за плечі.

— Ну от — про Стеху дізналися, — промовив тихо. — Це вже добре... Чора переховує її на річці Чазі у свого аталика Ямгурчі... Звичайно, не так просто знайти цього Ямгурчі, але й не так складно. Чага — невеличка степова річечка, що влітку часто майже пересихає, і ми за день-другий обнишпоримо там усе...

---

[1] Ода *(тур.)* — кімната; одаліска — наложниця.

— Ти надумав їхати туди, Арсене?
— А як же інакше?
— Нас відразу схоплять!
— Ми маємо ярлик мурзи. А це щось та важить!
— Гм... А як подивиться на це Палій? Чи дозволить?
— А чому б він мав не дозволити?
— А коли дізнаються Кучук і Чора?
— Треба придумати правдоподібне пояснення, щоб вони повірили...
— А яке?
— Може, хай Палій скаже, що ми пересварилися між собою?..
— Ні, це погано! Зовсім погано! Адже ніхто не чув нашої сварки.
— Тоді хай скаже, що послав нас у Немирів до Юрія Хмельницького...
— З чим?
— Ну, Палій краще за нас придумає — з чим...
— Коли ж ми виїдемо?
— Гадаю, затримуватись нам тут нічого... Перекинемося з батьком Семеном слівцем, осідлаємо коней — і в дорогу! Щоб до ранку бути на Чазі.

Вони підвелися і попростували до очеретяної клуні, схожої на великий гостроверхий курінь, де на запашному сіні спали козаки. Тихенько відхилили двері, навпомацки знайшли Палія, що спав крайнім, і розбудили його...

7

Від Білгорода до Чаги — один кінний перехід. Літня ніч коротка: не встигли вершники від'їхати від Дністра верст десять, як на сході почав підніматися край неба. Спочатку він посвітлішав, потім прибрав бурого, а згодом — рожевого кольору. Нарешті весь виднокрай спалахнув, як вогонь, і з-за далекого моря викотився пруг сонця і запалахкотів буйною пожежею.

Степ враз ожив, озвався тисячами голосів — пташиним співом, сюрчанням коників, свистом бабаків та ще безліччю звуків, що затоплювали все довкруг.

Хоча Арсен мав у кишені ярлик мурзи, вони з Романом домовилися всіх зустрічних об'їжджати, щоб не навести на свій слід Чору, коли б він надумав раптом переслідувати їх.

Тож помітивши вдалині отару овець і чабана з собаками, звернули вбік і широкою балкою, накидаючи гак, помчали на захід.

Згодом попереду виринув невеличкий татарський хутір — кілька глиняних халуп, критих очеретом. Його об'їхали теж і несподівано побачили невеликий степовий гайок, що привільно розкинувся попід горою. Козаки повернули до нього, сподіваючись дати коням невеликий перепочинок.

Та коли до гаю залишалося зовсім близько, з нього раптом вискочило кілька вершників.

— Спагії! — вигукнув Арсен, притримуючи коня.

Тікати було ніяк. Спагії мчали просто на них.

— Будемо їхати своєю дорогою, — сказав Арсен. — Може, вони не зачеплять нас... А коли що — мовчи, Романе, як риба! Говоритиму з ними я...

— Хто такі? — спитав передній, кетхуда[1], наїжджаючи своїм конем на Арсенового буланого.

— Ми спагії із от-кулу[2] Гамід-бея, — якомога спокійніше відповів Арсен. — А ви?

Замість відповіді кетхуда показав пальцем на одяг козаків.

— Звідки це у вас?

Арсен оглянув себе і Романа. Справді, на спагіїв вони скидалися мало.

— А-а, це... — байдуже протягнув Арсен. — Так ми ж були у полоні в урусів і тепер, після того, як у Бахчисараї підписано перемир'я, нам пощастило вирватися від гяурів. Вони обміняли нас на своїх людей, що були в полоні у яли агаси...

— О! Так ви їдете з Аккермана? Так я зрозумів? Від яли агаси?

— Ну, самого яли агаси ми, звичайно, не бачили, — зам'явся Арсен, не знаючи, куди хилить кетхуда. — Хто б нас, простих воїнів, допустив до такого поважного бея?

— Я не про це! Важливо, що ви були в Аккермані, а ми простуємо туди... Дуже спішно треба. Та от досада — в цьому проклятому степу, як на морі, — ні доріг, ні позначок... Тому повертайте коней — будете мені за провідників!

— Але ж ми поспішаймо! — вигукнув з досадою Арсен. — Уже скільки часу не були дома!

— Встигнете! — відрізав кетхуда. — Та й не потрапите ви додому... Як тільки ступите за Дунай, вас відразу запроторять в якийнебудь от-кулу — і до муштри!..

Арсен наставив вуха: запахло важливою новиною. Але кетхуда замовк.

— Їдьте весь час на схід сонця — і потрапите до Аккермана, — не хотів здаватися Арсен. — А в степу всюди пастухи — вони вкажуть дорогу...

— Я наказую тобі, собако! — розлютився кетхуда. — Повертай голоблі!

Доводилося підкорятися. Арсен виразно глянув на Романа і підстьобнув коня.

Спочатку їхали мовчки. Попереду кетхуда з Арсеном, за ними — Роман, а позаду розтягнулися спагії.

---

[1] Кетхуда *(тур.)* — начальник, представник османського сановника.

[2] От-кулу *(тур.)* — загін кінноти.

— Невже знову пахне війною? — спитав Арсен, намагаючись зав'язати розмову. — Скажу по правді, набридла вона мені, мов гірка редька!

— Ти давно з дому? — замість відповіді спитав кетхуда.

— Уже п'ятий рік...

— А домівка далеко?

— Про Кизил-Ірмак чув?

— О, далеко!.. — поспівчував кетхуда і додав: — Ну, що я можу тобі сказати? Нічого втішного... Лаштуйся ще років на п'ять, а то й на десять тягнути військову лямку... Сердар[1] готує велике військо для війни з Австрією, бо цісар задумав відібрати у нашого падишаха Східну Угорщину. Ну, а наш падишах не від того, щоб відібрати у цісаря Західну Угорщину. Ось уже півтораста років — з часів султана Сулеймана Кануні[2] — тягнеться цей спір між двома володарями за ту землю... Ще у вересні 1529 року, після того як була захоплена Буда, Сулейман обложив Відень, і півмісяця його 120-тисячне військо штурмувало те місто, де було всього 20 тисяч захисників. Але взяти так і не зміг і відступив ні з чим... Другий його похід теж закінчився нещасливо. Тепер наш богоданий падишах вирішив, що настав час, коли Аллах допоможе йому зробити те, чого не зумів зробити Сулейман...

— О, кетхуда добре знає історію того спору! — здивувався Арсен.

— Ще б пак! — промовив вдоволений похвалою кетхуда. — Чому б я мав її не знати? Я народився в Угорщині, там мій зеємат[3], моя мати мадярка...

— О! — вигукнув Арсен. — То ти угорець?

— З чого б то! Я мусульманин, мій батько був спагія, і я теж спагія... Служу нашому падишахові.

— Мені вчулося, що тобі не хочеться знову воювати...

— А тобі хочеться? — замість відповіді сказав кетхуда. — Мені і без війни непогано!

— Я іншої думки, — схитрував Арсен. — Тобі добре — у тебе чималий маєток, душ двісті райя[4].

— Всі п'ятсот! — не без гордощів сказав кетхуда.

— Ну от, бачиш... А у мене — нічого. Руки та шабля, якою я собі здобуваю на прожиття...

Кетхуда підозріло подивився на свого супутника, але промовчав. Арсен тим часом вів далі:

---

[1] Сердар, або сераскир *(тур.)* — командуючий діючої армії.

[2] Сулейман Кануні (Законодатель) — турецький султан (1520—1566).

[3] Зеємат *(тур.)* — поміщицький маєток, що давався спагії за військову службу.

[4] Райя, реайя *(тур.)* — залежні селяни.

— Тому мені дивно слухати, що спагія, кетхуда, який мав би як пес, вірно стояти на сторожі віри й падишаха, розпускає слину і осуджує війну проти невірних...

Кетхуда враз натягнув поводи, гнівно блиснув очима.

— Хто чув, що я говорив таке?! Ніхто! А ти, паршивий шакал, дякуй Аллахові, що притримав щойно мою руку, яка замалим не знесла твоєї дурної голови! Геть звідси — і не потрапляй мені більше на очі! Мерзотник!

— Дякую, — вклонився цілком щиро Арсен, радіючи з такого повороту подій. — Їдьте прямо — вже недалеко Аккерман... І хай береже тебе Аллах, високошановний ага!

Він кивнув Романові, і вони, завернувши коней, швидко помчали назад.

8

На Чагу прибули надвечір. Невелика степова річечка в'юнилася серед рудих, стоптаних овечими отарами горбів; блищала срібними плесами супроти червонястого надвечірнього сонця.

Сподіватися на щасливий випадок, який допоміг би розшукати аталика Ямгурчі, було нерозумно: на це довелося б витратити день або й два. Тому друзі вирішили розпитати чабанів.

Напоївши коней, повернули вгору по течії, до чагарника під горою, де паслася отара і палахкотіло вогнище. Біля вогню сидів непорушно, мов гриб, старий-престарий татарин-чабан і закіптюженою довгою ложкою помішував у казанку чорбу.

Залишивши Романа з кіньми на березі біля річки, Арсен підійшов до старого, привітався. Той підвів на незнайомця вицвілі коричневі очі, що сльозилися від диму, надтріснутим, скрипучим голосом прокаркав:

— Т-ти т-турок?.. С-сідай — г-гостем б-будеш!

— Як ти дізнався, старий, що я турок? — здивувався Арсен.

— А-а, т-турка, скільки не вчи по-нашому, все одно чути... З чим п-прийшов сюди, к-кажи! Д-дорогу розпитати?

— Як ти вгадав?.. Справді, хочу розпитати дорогу.

— Я в цьому степу живу не один десяток літ і знаю, що подорожні завертають до чабана тільки тоді, коли не знають дороги. Тобі к-куди?

— До Ямгурчі... Він десь тут живе на хуторі.

— До Ямгурчі? Це ж до якого — до Безвухого чи до Кривого?

— Не знаю, чи він безвухий, чи кульгавий, а знаю, що він був аталиком у Чори, сина мурзи Кучук-бея.

— А-а-а, так би ти зразу сказав! Бо це зовсім інший Ямгурчі, щоб ти знав... Це і не Безвухий, і не Кривий, як я спочатку думав, — чабан в усміхові показав беззубий рот. — Це Ямгурчі Вороняче Гніздо! Хе-хе-хе!.. Я тут усіх знаю!

— То де ж він живе? — Арсен почав злитися на говіркого старика.

— А живе він, щоб ти знав, в урочищі Глибокий Яр. Це там, де проходить через Чагу шлях із Бендер на Дунай... Не чув?

— Ні, не чув, старий... Дякую тобі! Прощавай!

— Їдь здоровий... Та все отак берегом, берегом... Аж до караван-сарая... А там зверни праворуч — та долиною, долиною... Отак і доберешся до Глибокого Яру. А там він один і живе, Ямгурчі той, Вороняче Гніздо... Уторопав? — і старий для більшої певності показав брудним гачкуватим пальцем на північ, звідки струмувала тиха Чага.

Арсен ще раз подякував старому, дивуючись ясності його думки і вмінню чітко й зримо розповісти про шлях, що став таким знайомим, ніби сам уже пройшов по ньому.

Їхали, обминаючи ногайські кочовища, до смерку. А коли стемніло, стриножили коней і пустили в долину пастися, а самі лягли відпочити.

Встали з ранньою зорею і знову рушили в путь.

Все було так, як змалював старий чабан, — і безлюдний караван-сарай біля броду через річку, і широка долина, що звернула від Чаги праворуч і вивела до Глибокого Яру.

Кочовище аталика Ямгурчі було розташоване в мальовничому вибалку з пологими схилами, де-не-де порослими кущами глоду та бузини. Посеред вибалка, перегородженого гаткою, блищав на сонці невеличкий ставок. Під горою стояло кілька юрт та кошар. Тільки на лужку, біля ставка, паслися гуси, а вдалині, де вибалок переходив у яр, темніла на пасовиську овеча отара... І жодної живої душі.

Козаки притримали коней.

— Хутір, здається, зовсім безлюдний, — тихо промовив Роман. — Аж не віриться, що десь тут поневіряється в неволі Стеха!

— І все ж вона тут! — відгукнувся Арсен, скидаючи бистрим поглядом все довкола. — Чує моє серце, що тут... Однак залишається нам чи не найважливіше — вирвати її звідси!

— Коли вже добралися сюди, то вирвемо.

— Не кажи гоп, — застеріг Арсен і торкнув коня.

В цей час на хуторі, побачивши чужих, завалували собаки. І в ту ж мить у юртах відкинулися пологи — висипали чорноголові дітлахи, підлітки, жінки. З цікавістю втупилися в чужинців... Потім повагом вийшов старий лисий татарин у червоній сорочці і барвистих рясних шальварах. Він був, як на його роки, міцний, жилавий. На темному, поораному зморшками обличчі видавався вперед великий хрящуватий ніс, що нагадував дзьоб ворона... Приклавши руку до лоба, щоб захистити очі від яскравого сонця, старий намагався впізнати вершників, що швидко наближалися.

— Агей, шайтанове насіння! — крикнув він на собак. — Розгавкалися... Заберіть їх!

Двоє старших хлопчиків з палицями метнулися до собак, і ті з виском кинулися врозтіч.

— Ну, от і сам аталик Ямгурчі, — тихо сказав Арсен, стишуючи біг коня. — А він і справді чимось нагадує старого ворона — чорний, худий, носатий...

Тим часом перед юртами запала мертва тиша. Всі прикипіли поглядом до незнайомців, що з вигляду скидалися на гяурів, але, за татарським звичаєм, їхали із запасними кіньми.

— Хай береже Аллах твій дім, Ямгурчі, — привітався Арсен, злізши з коня і віддавши поводи Романові. — Бажаємо здоров'я тобі і всім твоїм домочадцям!

— Слава Аллаху, він милостивий до мого роду, — повагом, з достоїнством відповів Ямгурчі. — Хай і вас береже Аллах!.. Чим я заслужив честі бачити у себе таких високих гостей?

І він допитливо, навіть з підозрою глянув на приїжджих.

Арсен не встиг відповісти: раптом з одної юрти метнулася жіноча постать і з криком: «Арсене! Романе!» — упала на груди Арсенові.

Це була Стеха.

Забившись у нестримному риданні, вона не могла промовити й слова, тільки припадала до обох козаків, які теж стояли остовпілі, бо не сподівалися, що саме так відбудеться їхня зустріч. Вони думали, що її тримають десь під замком, що доведеться розшукувати, вистежувати, може, випитувати, а виявилося — дівчина перша побачила їх і, не втримавшись, на радощах кинулася їм назустріч.

І в Арсена, і в Романа на очах теж заблищали сльози. Вони добре знали, що таке неволя, і розуміли, яких мук зазнала дівчина і яка тепер у її серці бушувала радісна буря.

— Сестронько! — Арсен поцілував Стеху в мокрі щоки. — Ну, як тобі? Намучилася, бідненька?

— Заберіть мене звідси! Заберіть!

Вона глянула на Романа і, не стидаючись свого пориву, припала йому до грудей.

— Люба моя! Кохана! — гладив її пишні русяві коси Роман і шепотів, втішаючи: — Заберемо! Ми ж і приїхали, щоб визволити тебе, відвезти додому... Ми так намучилися, шукаючи тебе і Златку...

На якийсь час і Арсен, і Роман, зайняті зустріччю зі Стехою, випустили з поля зору старого Ямгурчі. Це була зовсім коротка мить, але її було досить, щоб хитрий старий дав знак своїм домочадцям — і вони оточили двох чужинців і дівчину.

Ямгурчі однією рукою схопив Арсена за плече, а другу, в якій був затиснутий кривий блискучий ятаган, заніс над головою.

— Невірний собако! Признавайся — хто ти? — Очі старого палали злобою, крила хрящуватого носа роздувалися від збудження.

Арсен зрозумів, що вони потрапили в скрутне становище і силою тут нічого не зробиш. Потрібно було хитрувати.

— Ямгурчі-ага, не личить правовірному так приймати гостей, ніби ми ввірвалися в твій дім, як розбійники... Ай-ай-ай! А Кучук, Чора і Варвара-ханум вихваляли тебе як розумного, доброго і відданого їхній сім'ї чоловіка.

Ці слова не подіяли на старого. Він суворо сказав:

— І Кучук, і мій вихованець Чора, і Варвара-ханум, хай будуть благословенні їхні дні, не помилилися, коли так казали... Але як пояснити, що ця дівчина-гяурка впізнала вас і зраділа як братам? Га?

— Бо ми і є її брати.

— От бачиш!

— Але це ще не означає, що ти маєш право нападати на нас...

Молоді татарчуки — а їх був добрий десяток — мовчки слухали розмову діда, готові кожної хвилини пустити в хід короткі буджацькі кинджали.

— Я хочу застерегти себе і свою сім'ю від біди, гяуре!

— Яка ж тут біда? Нас двоє, і ми приїхали, щоб побачитися з сестрою... Ось дозвіл від Кучука. — Арсен вийняв ярлик.

Ямгурчі побачив тамгу — три перехрещені чорні стріли на червоному полі — і враз опустив руку.

— Тамга Кучука! — вирвалося в нього. — Але ж чому ти зразу не показав її, невірний!

— Бо не встиг...

— Пробач. Я не знав, що у тебя є ярлик мурзи, — миролюбніше сказав старий і крикнув на хлопчаків: — Геть звідси і заховайте свої ножі!

Татарчуки хутко відбігли вбік, збилися в гурт і почали з цікавістю розглядати чужинців.

— Не варто вибачатися, Ямгурчі-ага. Ти зробив так, як вчинив би кожен на твоєму місці, — заспокоїв старого Арсен. — Ми не ображаємося на тебе... А от коли даси нам чого-небудь попити, то будемо вдячні.

Стеха подалася до хати, але Арсен притримав її за руку, шепнув:

— Будь біля нас.

Ямгурчі наказав:

— Принесіть гостям води! Та холодної... А ви, — гукнув на жінок і дітлахів, — геть звідси!

Вигін миттю спорожнів. Тільки цікаві підлітки, бликаючи чорними очима, юрмилися віддалік. Раптом один з них скрикнув:

— Дивіться! Дивіться! Хтось мчить сюди!.. — Він показав рукою поверх голів.

Всі повернулися в тому напрямку, куди показував хлопець. На протилежному кінці долини, приблизно за версту від хутора, швидко їхав кінний загін, що налічував не менше десятка вершників.

Хто б це міг бути? Арсен кинув бистрий погляд на Романа. Чора? Той ствердно хитнув головою. Безперечно, Чора! Це він, дізнавшись, що зникли два козаки, здогадався, куди вони могли поїхати, і помчав у погоню... Треба тікати!

Думати ніколи! Дорога кожна хвилина!

Скориставшись тим, що всі — і Ямгурчі в тім числі — намагалися розпізнати, хто наближається, Арсен підхопив Стеху під руки і посадив на запасного коня. В наступну мить обидва козаки теж були в сідлах і з місця пустилися навскач.

— Стій! — зарепетував Ямгурчі. — Прокляття!.. Держіть їх!

Та було пізно. Коні здибилися і помчали щодуху. Хлопчаки, рятуючись від кінських копит, сипонули врозтіч...

9

Арсен і Роман розуміли, що втекти в чужій країні дуже важко, а ще важче, коли переслідувачі з самого початку втечі женуться по п'ятах. Тоді ти весь час у них на виду. Найменша затримка, найдрібніша випадковість — і все пропало!.. Відразу потрапиш у ворожі лабети... Але іншого виходу не було. Коли втеча обіцяє хоч якунебудь надію на порятунок, то добровільна здача в руки Чори не віщувала нічого доброго. Безперечно, розпалений, розлютований юний мурза міг накоїти біди — нещадно розправитися з ними. Тому Арсен ні на мить не сумнівався у доцільності негайної втечі. Інша річ — чи витримають коні? Чи не зупинить їх якась непередбачена перешкода? Чи зуміють вони швидко і щасливо перебратися через Дністер?

Всі ці думки снувалися в Арсеновій голові, коли стомлені коні стишували біг і потрібно було дати їм хоч невеличкий перепочинок. Переслідувачам, видно, теж доводилося не легше: вони, напевне, мчали з самого Аккермана, намагаючись перехопити козаків, і їхні коні були стомлені до краю.

Арсен тримався Каушанського шляху, що вів на Бендери. Це був найближчий і вторований шлях. Перевага його була в тому, що Чора, який, безперечно, знав свою місцевість краще, ніж втікачі, не міг обігнати їх якимись відомими йому прямішими стежками. Таким чином обидві сторони опинилися в рівних умовах.

До того ж Арсен вирішив застосувати хитрість, обман, на що був добрий мастак, як майже кожен запорожець. А задум його можна було здійснити тільки на битій дорозі, де вешталося туди й сюди чимало людей і військових загонів.

Нарешті, ще здавна Арсен знав цей шлях, не раз ним їздив разом з Хачиком, другом юнацьких років, та його батьком, варпетом Кероненцом, до Туреччини.

Боявся Арсен тільки за сестру — чи витримає вона такі скажені перегони? Але Стеха, припавши до луки сідла і вчепившись за неї

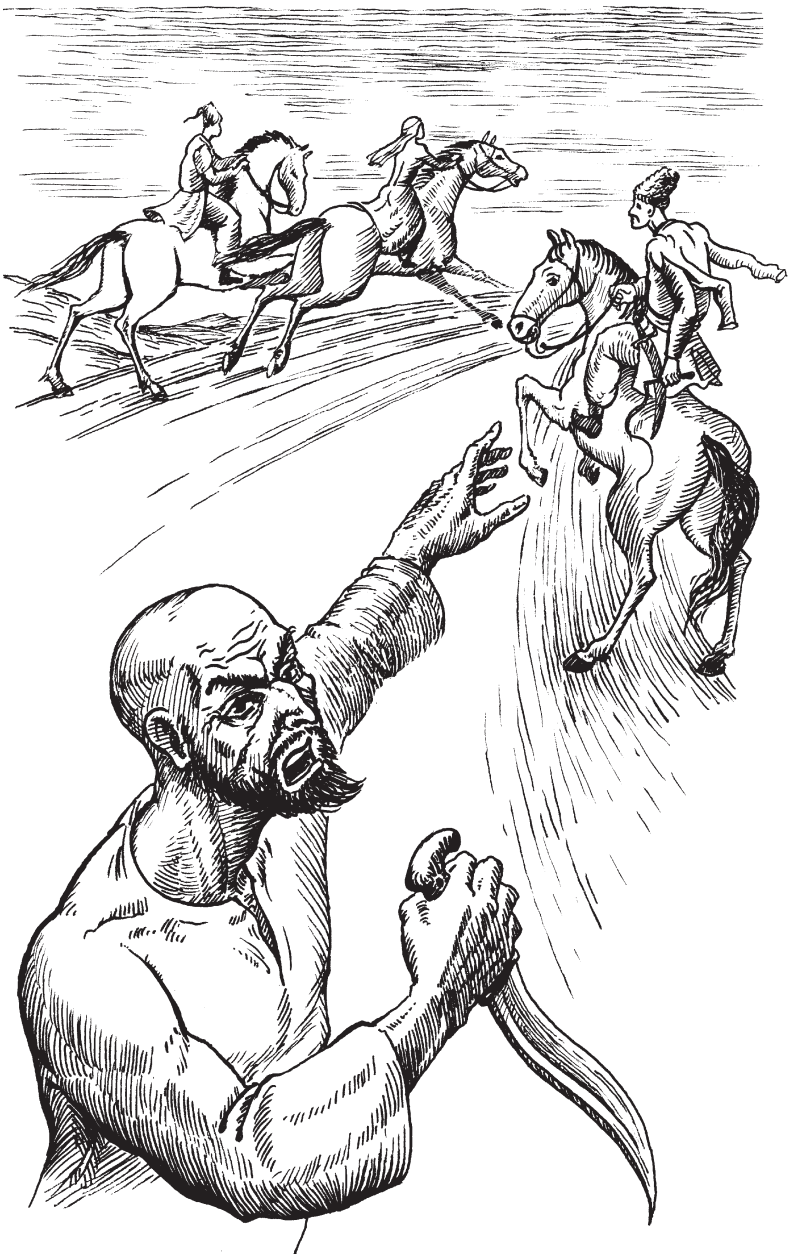

— Стій! — зарепетував Ямгурчі. — Прокляття!.. Держіть їх!

руками, ні на крок не відставала від козаків, навіть випереджала їх на своєму бистроногому огиреві.

Каушани проминули без пригод, промчали запиленою вулицею на повному скаку. Саме був післяобідній час, коли стояла нестерпна спека і все живе заховалося або в тінь дерев, або під захисток прохолодних стін та очеретяних стріх. Тільки собаки завалували вслід та з-за глиняних загорож виткнулися чорночубі дитячі голівки.

Але за Каушанами, на пагорбі, звідки було видно шлях далеко вперед, вони побачили чималий гурт вершників, що поволі їхали назустріч. Арсен кинув погляд назад — Чора зі своїми людьми виринув із селища і, збиваючи густу хмару пилюки, швидко наздоганяв їх. Роман і Стеха теж мимоволі оглянулися.

— Може, звернемо вбік, Арсене? — спитав дончак. — Боюсь, як би нас не затримали ті невідомі вершники...

— Не бійся... Відстаньте зі Стехою від мене трохи, а потім, коли я порівняюся з ними, на повному ходу минайте нас і мчіть уперед!..

— А ти?

— Не турбуйся за мене! Я наздожену вас!

Арсен ударив свого стомленого, змокрілого коня і почав поволі відриватися від Романа і Стехи, швидко наближаючись до гурту незнайомців. Це були прості буджацькі татари-скотарі, але, як завжди, вони мали при собі зброю — шаблі й луки.

Не доїжджаючи до них кроків двадцять, Арсен вихопив із-за пазухи ярлик, підняв його вгору так, щоб було видно тамгу, і, уповільнюючи трохи коня, крикнув:

— Ойе, правовірні! Дорогу гінцям прибережного аги!

Татари миттю звернули з дороги.

Роман і Стеха, пригнувшись до кінських грив, окутані хмарою куряви, прогримкотіли мимо них. Арсен ще раз підвівся на стременах.

— За нами погоня молдавського господаря! Затримайте нападників! Їх небагато. — І вдарив коня під боки.

Ошелешені татари щось заґелготали, але Арсен уже не прислухався. Головне — їх не затримали, а друге — якщо татари повірили йому і зупинять переслідувачів, то вони виграють чимало часу, поки Чора пояснюватиме, хто він і за ким женеться.

Від'їхавши з півверсти, він оглянувся. На спеченому сонцем і вітрами, запиленому обличчі промайнула радісна усмішка: татари оточили Чору і його людей. Йому навіть здалося, що проти сонця блиснули серед куряви шаблі, але те вже його не цікавило. Кілька хвилин виграно, а тепер — вперед! Швидко до Дністра! Витримати до вечора і щасливо перебратися через бистроплинну, примхливу ріку! А там — ніч, мати козацька, прийме їх під свої темні крила, а дикий степ, що розіслався між Дністром і Бугом, поглине, як море тріску.

Однак радість Арсенова була передчасна. Видно, Чора зумів швидко пояснити своїм одноплемінникам, хто він, бо незабаром позаду знову закурився шлях.

Голодні, ненапоєні коні вже ледве трималися. Вони бігли, здавалося, з останніх сил. Та й вершники, особливо Стеха, потребували перепочинку.

Сонце почало схилятися на захід. Спека стояла нестерпна. Вона виснажувала і людей, і коней, випивала із м'язів останні сили. Та найбільше дошкуляла спрага. Пересохле горло, забите пилюкою, просило хоч ковтка води, але навіть якщо проїздили вони мимо рівчака чи річки, не могли дозволити собі такої розкоші, а підстьобували змучених коней і мчали далі.

Їхати стало важче ще й тому, що перед Дністром місцевість почала змінюватись: замість рівного степу, тут пішли горби, порізані ярами та вузькими узвозами, глибокі долини, порослі кущами байраки.

Арсен з тривогою поглядав на сонце: чи скоро воно сяде за далекий небосхил? Чи витримають коні такий шалений біг до ночі? Бо тільки в цьому вбачав він порятунок.

Тим часом Чора наполегливо переслідував їх. Хоча відстань між ними не зменшувалася, але й не збільшувалась. Коли втікачі з превеликим трудом здиралися на гребінь горба, переслідувачі в цей час спускалися в долину, їх розділяла відстань в одну версту — не більше.

Стеха ледве трималася в сідлі.

— Ой, нема більше сили! — скрикнула вона, коли дорога круто пішла вниз вузьким глибоким узвозом.

З гори верхи на коні і досвідченому вершникові важко й незручно їхати, особливо коли кінь летить навскач. Що ж казати про непризвичаєну до цього дівчину!

— Потерпи, кохана, — шепнув Роман, який весь час тримався поряд з нею.

Арсен теж підбадьорив сестру:

— До вечора недалеко! Вночі спочинемо!

З узвоза вискочили в долину, по якій протікав чималий ручай. Через нього було перекинуто вузький дерев'яний місток. Поряд з містком розкинувся затишний берег з розкішною зеленою травою. Сонце вже опустилося так низько, що сіло за високий, поросл лісом горб, і в долині панувала приємна прохолода. Рай, та й годі!

Але цей рай здався втікачам страшним пеклом: на зеленому лужку паслися осідлані коні, ближче до узвозу яничари ставили намет, а через місток саме поволі перевозили важкий віз, критий брезентовими попонами.

Дорога була перекрита.

Втікачі, виринувши раптово з узвозу, замалим не врізалися в гурт яничарів, що стояли на дорозі і спостерігали, як їхні товариші підтримували воза, під яким прогиналися тонкі жердини настилу.

— Ех, чорт! — вилаявся тихо Арсен, бистро окидаючи поглядом місцевість і шукаючи виходу з пастки.

Виходу не було. Попереду — турки. Позаду — Чора зі своїми людьми. Міcток перекритий. А береги струмка такі обривисті, що перестрибнути чи переїхати вбрід — годі було й думати!..

З узвозу долинув глухий тупіт копит. Через якусь хвилину-другу Чора наздожене їх.

Арсен з тугою поглянув на протилежний берег струмка. Невже тут погибати? Невже їх спіткала та безглузда випадковість, якої він так боявся?

Так, спіткала... Виходу нема... Залишається одно — звернути в ліс виграти час, поки стемніє. Надія невелика, та все ж надія...

— За мною, Романе! За мною, Стехо! — гукнув схвильовано і вдарив коня ногами під боки.

Та в ту ж мить чиясь рука схопила за гнуздечку і осадила його назад.

Попереду стояв молодий яничарський чорбаджія.

10

— Ненко! — вигукнув вражений Арсен. — Звідки ти?.. Як тут опинився?

— Тс-с-с!.. Передусім я — Сафар-бей, — промовив той. — А як опинився тут — про це згодом... З таким же правом я міг би і перед тобою поставити подібне запитання...

— Про це теж потім... А зараз врятуй нас від погоні! За нами женеться син Кучука... Виявилось, це він викрав Стеху, а ми з Романом визволили... Та ось і погоня!

З узвозу виринув на змиленому коні Чора, за ним — кілька воїнів-ногаїв. Побачивши Стеху і козаків, Чора вихопив шаблю і кинувся до них.

— Гяури прокляті, я уб'ю вас!

Арсен і Роман теж оголили шаблі.

Але всіх випередив Ненко. Піднявши пістоль, він метнувся назустріч Чорі.

— Стій!.. Ти хто такий, що накидаєшся на воїнів падишаха? Негідник!

Уздрівши перед собою яничарського агу із срібним челенком[1] на чалмі, Чора осадив коня і опустив шаблю. Він не зумів приховати розгубленості.

— Я не нападаю на воїнів падишаха, ага... Я тільки хочу повернути невільницю, яку викрав у мене цей мерзенний гяур!

Видно було, що він не впізнав Сафар-бея — чи то через схвильованість, чи через те, що погустішали сутінки.

---

[1] Челенк *(тур.)* — срібна медаль за хоробрість.

Тим часом переслідувачі збилися біля свого ватажка, а довкола них, притягнуті криками, тупотом кінських ніг і незрозумілим замішанням, згромадилися яничари.

— Гей, воїни! — гукнув Ненко. — Візьміть цих негідників під сторожу! Та стережіть пильно, щоб жоден собака не втік!

Яничари вмить стягнули татар з коней, обеззброїли.

Чора намагався протестувати.

— Я жалітимуся прибережному азі! Ти поплатишся за самоправство, ага!.. Я син мурзи Кучука!

— Тим гірше! — усміхнувся Ненко. — Син мурзи нападає на воїнів падишаха! Непоштиво ставиться до яничарського аги... За таке по голівці не погладять. Візьміть його!

Яничари схопили Чору, заломили назад руки. Хлопець намагався вирватися, кричав, що це помилка, що він і в думці не мав наміру нападати на воїнів падишаха чи ображати агу, але його не слухали — стусонули межи плечі, потягли до табору.

Ненко залишився наодинці з втікачами.

— Ну от, ви в безпеці, — сказав він, підморгнувши по-дружньому. — Тепер я можу тримати Чору і його людей скільки треба — аж до Дунаю... На той час ви будете далеко за Дністром, і він, хоч би як хотів, не зможе вас наздогнати...

— Дякуємо тобі, Ненко. — Арсен потиснув йому руку. — Не знаю, що б з нами було, коли б не така щаслива зустріч...

— Дякуйте Аллахові, — Ненко усміхнувся. — Але чого ж ми тут стоїмо? Прошу до шатра... Гадаю, вам цікаво буде побесідувати з воєводою Младеном, та й підкріпитися не завадить...

— То і Младен тут? — Арсен не приховував радості. — А Златка?

Ненко враз спохмурнів.

— Про Златку нічого не відомо. Ніяких слідів... Ми гадали, що вона в Криму.

— В Криму ми з Романом були. Там її немає...

Вони рушили поміж возами до намету, що стояв над самим струмком. Ненко йшов попереду, і яничари, вклоняючись, поспішали дати йому дорогу.

Біля одного воза Ненко зупинився.

— Впізнаєте? — показав пальцем на темну постать людини, що, скарлючившись, сиділа біля заднього колеса.

Арсен, Роман і Стеха глянули на зарослe обличчя незнайомця. Скуйовджене, давно не стрижене волосся спадало йому на лоба. Дорогий одяг пожмаканий і висів на схудлих плечах, як на кілку.

Чоловік на мить підвів голову. Каламутний погляд байдуже ковзнув по лицях, і повіки відразу склепилися.

— Юрій Хмельницький! — скрикнув Арсен, коли вони відійшли від воза, і вражено глянув на Ненка. — Невже то справді він?

— Як бачиш — він, — хитнув головою Ненко. — Колишній гетьман...

— Отже... тепер...

— Великий візир наказав схопити його і на аркані притягнути в Стамбул... А з ним доставити і все його багатство, яке він устиг нагарбати в Немирові. — Ненко показав на важко навантаженого воза, що під охороною чималого загону вершників саме переїхав міст і зупинився посеред табору.

Це був той віз, що перешкодив втікачам перемахнути через струмок, і в думках Арсен подякував долі, що так трапилося. Сліпий випадок, який, здавалося, загрожував їм смертельною небезпекою, приніс порятунок і, що найголовніше, зустріч із Ненком і Младеном.

— Чим же Юрась прогнівив султана? Здається, він вірою і правдою служив йому...

— Мені про це не доповідали... — з іронією сказав Ненко. — З Кам'янця одного дня прибув чауш з наказом — і ми той наказ виконали... Мені доручено доставити гетьмана і його скарб до Стамбула і там доповісти безпосередньо великому візирові.

— Хто ж тепер гетьманом у Немирові?

— Кара-Мустафа, зажерливий, мов біс, — понизив голос Ненко. — Йому мало того, що загарбав у скринях Юрася Хмельницького... Тож він продав Правобережну Україну молдавському господареві за чималий, мабуть, міх золотих, а той розсилає в усі кінці своїх полковників...

— Он як! Тепер господар видушуватиме з народу те, чого не встиг видушити проклятий Юрась...

— І справді проклятий! — відгукнувся Ненко. — Ніхто в Немирові не пожалів за ним, коли ми на аркані виводили його з міста... Тільки чулося: «Туди йому й дорога!»

— Отже, це наказ великого візира, — промовив замислено Арсен, пригадавши зустріч з ним у Кам'янці. — Клюнула рибка на приманку...

— Клюнула... — погодився Ненко. — І тепер, коли я дізнався, що Златки в Криму немає, мені здається, що це діло його рук.

— Ти його допитував? — Арсена аж струснуло від Ненкових слів.

— Ні, не допитував... Адже ця думка прийшла мені в голову щойно.

— Ми допитаємо його зараз!

— Тільки не поспішай. Маємо час. Ходімо до намету, ти ще не бачився з батьком... тобто з воєводою Младеном...

11

У наметі було темно. З протилежного від входу кутка почувся голос воєводи Младена.

— Це ти, Ненко?

— Я... Але не сам.

— З ким же, Сафар-бею? — Младен тривожно скрикнув і схопився з ліжка. Видно, йому було досадно, що при сторонніх у нього нежданно вихопилося слово «Ненко».

Ага не відповів і плеснув у долоні — молоденький яничар вніс на срібному підсвічнику лойову свічку і, поставивши на невисокий похідний столик, безшумно вийшов.

Младен ступив наперед, жмурячи від світла очі, напружено вдивлявся в три темні постаті, що стояли за Ненком. І чим довше він вдивлявся в них, тим більше на його обличчі вимальовувався подив, що врешті вибухнув радістю.

— Арсене! Голубе! — він кинувся з розкритими обіймами до козака. — Другарю мій! Сину!..

Старий воєвода міцно обняв Арсена, просльозився. Довго не міг від нього відірватися, мов боявся втратити. І тільки тоді, коли перший порив радості минув, випустив його з рук.

— І Стеха тут! І Роман! — Він обняв їх. — Дорогі мої! Звідки ви? Як потрапили сюди?

Ненко тим часом вийшов з намету — і незабаром, за його наказом, було внесено вечерю. Запиваючи їжу холодною джерельною водою, Арсен, як умів, коротко розповів про їхні пошуки Златки, про подорож до Криму і Буджака, про визволення Стехи і втечу від погоні.

У Младена все нижче й нижче опускалися плечі. Почувши, що Златки в Криму немає, що немає її і в Буджаку, — отже, слід її загубився ще в Немирові, він важко зітхнув.

— У Немирові ми теж усе перевернули — нема. І ніхто нічого не знає. А може, хто й знає, та мовчить...

— Є одна людина, що знає, де Златка, — сказав Арсен.

— Хто ж це? — кинувся Младен.

— Гетьман!

— Гетьман?.. Юрась Хмельницький?

— Так.

Младен недовірливо поглянув на Ненка, ніби питав у нього поради. Той ствердно хитнув головою.

— Так, ми гадаємо, що він знає, де Златка. І зараз примусимо його сказати правду!

Ненко знову плеснув у долоні. Полог відхилився — з'явився вартовий.

— Приведи сюди гяура-гетьмана!

Юрія Хмельницького притягнули на аркані, що обвив йому шию. Видно, його щойно розбудили, бо він розгублено блимав очима, не розуміючи, куди і для чого його привели. Невисокий, понурий, наляканий, він зараз зовсім не був схожий на того зарозумілого правителя, який нагонив страх на пів-Україні. Стояв із зв'язаними за спиною руками, з арканом, що зловісно теліпався на шиї, і покірно ждав якоїсь нової напасті.

Коли вартовий вийшов, Ненко подав Хмельницькому низенький стільчик, сказав:

— Сідай, гетьмане, та слухай мене уважно!

Той сів і підвів тьмяні очі.

— Я слухаю, ага.

Ненко підійшов і схопив Юрася за плече.

— Де поділася моя сестра?

Юрась здригнувся.

— Я н-не знаю, — відповів глухо. — Її викрали татари...

— Не поспішай стверджувати це! Подумай...

— Я мав досить часу думати.

— І все ж, гетьмане, тобі доведеться подумати ще і пригадати те, що ти так уперто намагаєшся забути чи приховати, — сказав, виступаючи наперед, Звенигора. — Ти мене впізнаєш?

Юрій Хмельницький оторопіло глянув на козака.

— Запорожець?.. Ти?!.

— Так, це я... І я радий, що Бог не позбавив тебе пам' яті. Отже, маєш пам'ятати й те, куди запроторив Златку!

— Далася вона вам... Цього я не знаю!

— Згадаєш, виродку! — вигукнув Арсен.

Він був страшний. Важко дихаючи, з налитими люттю очима, поволі підійшов до колишнього гетьмана, схопив його за шию обома руками і струснув так, що в того замалим не відірвалася голова.

— Згадаєш і скажеш! А не скажеш — тут тобі й смерть! — Козакові пальці вп'ялися в тонку шию Юрася. — Ну, кажи недолюдку!

Юрась смертельно зблід, захарчав. Очі йому полізли на лоба. З вуст зірвалися хрипкі слова.

— Зач-чекай... С-скаж-жу...

Арсен розслабив пальці. Юрась хапнув ротом повітря, струснув головою. Губи його посіріли і щось белькотати нерозбірливе.

— Ну, кажи! — знову струснув його Арсен. — І не думай брехати! Бо...

В наметі запала тиша. Погляди всіх уп'ялися, мов ножі, у чорні гетьманові очі. Що він скаже?

— Та дівчина... мене образила... — нарешті вимовив Юрась, затинаючись від страху. — Я не міг стерпіти такої наруги...

— Ну, і що ти зробив? — підбадьорив його стусаном Арсен.

— Я наказав...

Голос колишнього гетьмана зірвався і завмер.

— Що ти наказав?

— Я наказав одвезти її в Кам'янець і... — Юрась знову замовк.

— Та говори ж, клятий! — не стерпів Роман, зірвавшись з місця, підбіг до Юрася і заніс над його головою ятаган. — Говори! Не сотай жили із серця!

— І... і продати, — ледь чутно видихнув той.

— Продати! — одночасно вигукнули Младен і Ненко.

— Продати! — заревів Арсен. — Я уб'ю тебе, негіднику!

Але Романова рука лягла на плече друга.

— Чекай, Арсене!.. Заспокойся... Якщо він скаже, кому й куди продано Златку, ми залишимо його живим, хай йому чорт! — І повернувся до Юрася. — Ти чуєш, нелюде? Кажи!

Юрась позеленів. Його тіпала лихоманка. Правди сказати не хотів, бо більше за все на світі боявся великого візира, до якого — як думав він — його приведуть через кілька тижнів. Сказати ж, що Златку він відправив у подарунок великому візирові — це означало або померти зараз від шабель цих шибайголів, які невідомо як і звідки звалилися на його голову, або ж загинути в лютих муках від костоломів великого візира.

— Я... я не з-знаю, кому продано дівчину, — пробелькотів Юрась. — Але я з-знаю, хто її продав...

— Хто?

— Свирид Многогрішний... Це він возив її у Кам'янець... А я потім не цікавився її долею, — додав він зовсім тихо і якось невпевнено.

Арсен і Ненко переглянулись. Ця невпевненість породила у них підозру, що Юрась, сказавши неправду або тільки півправду, викручується.

— Я не вірю тобі, поганцю! — Арсен аж тремтів. Пальці знову стиснули горло Юрася. — Або скажеш усе, або пропадеш тут мов собака! Ну!

Він був страшний.

Юрась відсахнувся. Все його тіло покрилося холодним потом.

— Н-не вбивай... Я скажу все... — Він раптом упав на коліна.

— Ну!

— Я віддав її в подарунок Кара-Мустафі... В гарем... Многогрішний одвіз... — тихо вимовив Юрась, ждучи найгіршого.

В наметі настала могильна тиша. Арсенова рука мимоволі ослабла і відпустила горло гетьмана. Всі з жахом і огидою дивилися на нікчему, що понуро стояв на колінах.

Віддав Кара-Мустафі! В гарем!

Арсен зблід і безтямним поглядом втупився в темряву, що заснувала кутки намету. Він сподівався найгіршого — і ось воно прийшло!

Златку — в гарем!

Кара-Мустафі! Великому візирові!

Розум відмовлявся вірити. Вуха не хотіли чути цих убивчих слів. Арсенове серце розривалося від пекельних мук. Не легше було Младенові і Ненкові. Роман обняв Стеху за плечі, мовби бажаючи захистити її від злої долі, яка спіткала Златку.

Довго в наметі панувала напружено-болісна тиша. Її порушував лише тріск свічки, та здалеку чулося глухе іржання коней.

Нарешті першим опам'ятався Ненко. Відкривши полог намету, покликав вартових і наказав:

— Заберіть в'язня! Та пильно стережіть!

Юрія Хмельницького вивели.

Младен сів на похідне ліжко й, обхопивши сиву голову руками, застиг у важкій задумі. Ненко повільно ходив з кутка в куток, від того світло свічки блимало, колихалося, і мерехтливі тіні снувалися довкола. Стеха плакала. А Роман підійшов до прибитого горем Арсена, обняв друга за плечі, але слів розради не знаходив.

Нарешті Ненко зупинився.

— Що будемо робити, друзі? — спитав тихо.

Ніхто йому не відповів.

— Арсене, годі побиватись — думати треба! — підійшов він до запорожця.

— Що ж тут довго думати? — з болем, що спотворив йому обличчя, відповів Арсен. — Златці нічим не допоможеш... Залишається одно — убити негідника!

— Кого?

— Юрася... Кого ж іще?

Ненко скрушно похитав головою.

— Ні, я не дозволю вбивати його! Азем-ага доручив мені доставити в'язня в Стамбул, в Семивежний замок... І я виконаю цей наказ!

— Чого ж тоді питаєш, що робити?.. Я поїду з тобою в Стамбул, проберуся до Кара-Мустафи і вб'ю його!

— А Златка?

Арсен задумався.

— А Златку вирву з неволі!

— Ти це говориш серйозно, другарю? — підвівся Младен. — Адже сам чув, де зараз наша Златка!

— Де?

— В гаремі...

— Ну й що? — Арсен враз насупився, пригадавши раптом далекий Кизил-Ірмак, замок Ак-су і Гамідову жертву Іраз, яку Ісмет мертву ніс на витягнутих руках...

— Але ж... — Младен запнувся і похилив голову.

Арсен зрозумів стан воєводи, який вважав, що тепер, дізнавшись, що Златка в гаремі, козак відмовиться від неї. «Батьку, батьку, — обняв його за плечі, — як же ти так можеш думати про мене?»

А вголос сказав, звертаючись до всіх:

— Дорогі мої, тепер, коли знаємо, де перебуває Златка, хіба можемо ми помишляти про щось інше, крім одного — як її визволити? — Він говорив тихо, а всім здавалося, що він кричить і кожне слово — то згусток болю. — І що б з нею не трапилося, вона наша... Вона моя! А, до речі, ми ще не знаємо, що з нею. Де вона...

— Що ж ти пропонуєш? — спитав Ненко.

Арсен повернувся до нього.

— Я поїду з тобою в Стамбул, і ми там про все дізнаємося... Слід певний! Під страхом смерті Юрась сказав правду... Отже, слово за нами. І передусім за мною! Життя покладу, а Златку знайду і вирву з лабет Кара-Мустафи!

Младен розчулено обняв козака. Ненко потиснув йому руку.

— Дякую, сину!

— Дякую, брате!

Їхні руки сплелися в дружньому потискові.

До них підійшли Роман і Стеха.

— Може, і ми з вами? — тихо спитав Роман.

— Ні, ні, — заперечив Арсен. — Ви зі Стехою поїдете своєю дорогою. Ось вам ярлик мурзи. Тепер вас ніхто не переслідуватиме, бо Чору ми відпустимо аж на Дунаї. Ви ж на той час досягнете Бугу і там зустрінетесь із Палієм, який з товариством не примусить довго чекати на себе. Їдьте прямо до Києва, а там на Ірпінь — до наших. Матір вітайте, дідуся... Скажіть, що люблю їх і думаю про них весь час. А додому повернуся тільки зі Златкою. Або не повернуся зовсім...

— Братику! — схлипнула Стеха.

— Дурнесенька, ну чого ти ховаєш мене заздалегідь? Повернусь я! От побачиш... — І він поцілував сестру в заплакані очі.

12

Палій погостював три дні і ввечері оголосив, що завтра від'їздить додому.

— Пора і честь знати, — сказав на припрошування сестри залишитися надовше.

— Хіба тобі у нас погано? — вставив своє слово Кучук.

— Непогано... Дякую за гостинність. Але самі знаєте: в гостях добре, а дома краще.

Палій не сказав, що так було домовлено з Арсеном і Романом: якщо їх не буде протягом трьох днів, то він разом із товариством має подякувати за хліб, за сіль і рушати в путь. Вони визначили точно дорогу на Київ і урочище на Бузі, де повинні були зустрітися.

Три дні минуло. Отже, Арсен з Романом і Стехою вже в безпечному місці і чекають на нього.

Одно турбувало Палія — раптове зникнення Чори. Варвараханум на запитання брата відповіла, що хлопець, мабуть, гайнув з однолітками до моря. Але Палій не повірив цьому: не міг уявити, як би це племінник без поважної причини гайнув на море від гостя-дядька, якого бачить уперше, а може, й востаннє. Крім того, завважив якусь нещирість у словах сестри.

Це його насторожило.

Зрозумівши, що Палій твердо стоїть на своєму, Кучук-бей і Варвара-ханум влаштували гостям урочисту вечерю.

Простора світлиця була застелена пухким килимом, на який невільниці наставили полумисків із їжею, глечиків з вином та шербетом.

Кучук-бей посадив Палія поряд із собою і сам частував його. Варвара-ханум пригощала козаків.

Коли випили по кухлю вина, зав'язалася розмова. Привід їй подав мурза, назвавши Палія братом і другом. На це Палій відповів:

— Так, сьогодні ми з тобою друзі, мурзо... Ба навіть родичі... І недалекі — адже держиш мою сестру. Тож давай вип'ємо за те, щоб жити нам по-родичівськи! Ти не нападай на Україну, не пали наших сіл і міст, не вбивай людей, не бери ясир... А ми, з свого боку, не нападатимемо на Ногайську орду, зокрема на Білгородську...

— Ти хочеш неможливого, Семене, — заперечив Кучук, тримаючи в руці недопитий кухоль. — Як же ми житимемо без війни? Невже ти думаєш, що ногаї оратимуть, сіятимуть пшеницю, просо, як гяури? Невже вони, володарі степів, приростуть до землі, щоб усе життя копирсатися в гною?.. Ні, Аллах створив ногаїв людьми вільними і войовничими! Сьогодні ми тут, а завтра — за Бугом чи за Дніпром! Шаблею і стрілою ми здобуваємо свої багатства — одяг, коней, збіжжя, рабів!

— Але ж це суперечить доброму сусідству і здоровому глуздові! — запально вигукнув Палій. — Якщо так триватиме далі, то наші землі знелюднiють, зубожіють, розоряться і стануть легкою здобиччю кого-небудь третього. Султана, приміром... Він і так наклав на вас лапу. Та й до нас було простягнув, поки ми не вдарили по ній.

— Не вмовляй мене, Семене. — Кучук допив вино і тильною стороною руки витер губи. Не вмовляй, бо це безнадійно. Ми нападали на вас і будемо нападати. Це так же природно, як те, що вранці — по волі Аллаха — сходить сонце, а взимку стає холодно і падає сніг... Ногай зрісся з конем, шаблею і луком, як риба з водою. Сам Аллах не в силі змінити його природи. А ти хочеш, щоб це зробив я...

Козаки вже сп'яніли і ледве стримувалися, щоб не наговорити господареві різких слів. Метелиця червонів, пирхав, але під поглядом Палія замовкав і знай підливав у кухлі собі, Шевчикові і Сікачеві вина. Сікач сидів як на голках, а Шевчик розкрив рота і витріщився на мурзу, мов на диво.

Палій відчував, що починає сердитись.

— Тоді не ображайся, мурзо, коли я з козаками прийду громити твій улус та інші улуси ногайців...

— Я не ображаюсь. Тут — хто кого...

Палій блиснув очима.

— Так, хто кого... Це буде війна довга, затяжна, аж поки один із супротивників не зрозуміє, що карта його бита!

— Сподіваюся, це буде карта не наша, — сказав, підсміюючись, Кучук.

— Хтозна... Невже ти гадаєш, мурзо, що твоя тисяча кибиток чи, скажімо точніше, п'ять-сім тисяч вершників зможуть протистояти нам? Невже гадаєш, що ви в змозі винищити такий великий народ, як наш? Проти вас і Москва, і Варшава...

— Ойє, мошкови і ляхи далеко... Не завжди вони зможуть допомогти вам... А ми нападаємо несподівано, як буря, і так же, як буря, потрощивши все на своєму шляху, зникаємо.

Палій насупився, глянув йому в чорні, з коричнюватим відтінком очі. Погляди їхні схрестилися, ніби мечі.

— Я не хотів би образити тебе, мурзо, але мушу сказати: ти мислиш, як хлопчисько... Жоден народ на світі ще не прохарчувався війною. Рано чи пізно йому приходить кінець. Щоб жити, людина повинна орати, сіяти, вирощувати худобу, шити одяг, взуття, а не воювати...

— Однак ти ж маєш шаблю при боці!

— Я змушений її носити, щоб захистити себе від таких людоловів, як ти.

— Один біс — нападати чи захищатися... Це два обличчя однієї й тієї ж речі — війни! — вигукнув мурза.

— Та не однакові, — зразу ж відповів Палій. — Ось ми щойно підписали з ханом договір про перемир'я на двадцять років. Зі свого боку хан зобов'язався не нападати на нас, не брати ясир в нашій землі... А ти, підданий хана, вже йшов у похід на Україну... І вважаєш це справедливим?

— Ногаї договору не підписували, — буркнув Кучук.

— Але ж ти знав, що договір підписаний, відісланий царю і султану для затвердження?

— Знав.

— І все ж ішов на нас війною!

— Ішов... Бо мій народ хоче їсти!

Палій зціпив зуби. Довго мовчав. Бачив, як то блідло, то червоніло лице сестри, Варвари-ханум, як стискувалися кулаки його товаришів.

— Гм, бачу — добром з тобою ми не домовимося, мурзо, — промовив нарешті. — Шкода!..

Кучук зареготав, оскалюючи міцні зуби, що серед чорної бороди біліли, мов сніг, ударив Палія долонею по коліну.

— Не будемо морочити собі голови, Семене, тим, що буде. У вас є гарна приповідка: хай буде, що буде, а буде те, що Бог дасть!.. Тож сьогодні пиймо-гуляймо, а...

— А про завтра не забуваймо, — перебив його мову Палій. — Бо минулого не зміниш, а майбутнє — в наших руках!

— В руках Аллаха, Семене! Чуєш — в руках Аллаха!.. Захоче Аллах, щоб загинув мій народ, — і ніщо не врятує його. А захоче, щоб загинув твій, — то він загине, як би ти не ставав дибки!

— Жорстокий твій Бог, мурзо, — похитав головою Палій. — А коли б ми були розумні, то місця вистачило б для нас усіх...

Кучук хотів щось відповісти, але в цю мить грюкнули двері — і в кімнату ввійшов Чора. Втомлений, схудлий, злий, він похмуро привітався і довгим докірливим поглядом подивився на матір.

Варвара-ханум зблідла. Той синів погляд сказав їй про все: і про причину його смутку, і про біль, що пронизував його груди. Вона легенько зітхнула. Та ледь помітний вогник, що враз спалахнув у її очах, засвідчив про радість: син повернувся живий-здоровий, а полонянка, котра могла стати причиною роздору і ненависті в сім'ї, мабуть, назавжди щезла з їхнього видноколу.

Палій помітив мовчазну мову сина й матері, зрозумів усе, що таїлося за нею, і, полегшено зітхнувши, розправив русявого вуса. Отже, Стеха визволена — і вони можуть завтра на зорі покинути Білгород і мчати на Буг, до умовленого місця...

13

Переправившись через Дунай, яничарський загін на чолі з Сафар-беєм поволі простував Добруджею до Балканського хребта.

Одягнутий у яничарське вбрання, Арсен разом з Младеном їхав весь час попереду: він не хотів показуватись на очі Юрасю Хмельницькому, що плівся прив'язаний до воза десь всередині валки.

І Арсен, і Младен поспішали. Здавалося, коли б могли — полетіли б на крилах!

Арсена підганяло бажання якнайшвидше добратися до Стамбула, де — він був упевнений — знайде Златку. Младена ж тягнуло вперед, крім туги за дочкою, ще й інше почуття. Під його ногами була рідна болгарська земля! Десь там, на полонинах, у зелених долинах, серед лісів, гуляють його побратими-гайдуки, борці за волю Болгарії... До них, до них рветься серце старого воєводи!

Коли на шостий день їзди валка здерлася на високий перевал, Младен підкликав до себе Ненка й Арсена. Вигляд у нього був радісний, урочистий. Він скинув чалму, розправив рукою довге сиве волосся, глибоко вдихнув прохолодне гірське повітря і сказав радісно, урочисто:

— Боже! Ось вона переді мною — Болгарія! Стара Планина! — Він раптом став на коліна, нахилився і поцілував землю. В очах його блищали сльози. А підвівшись, окинув поглядом горбасті сині краєвиди, що мріли вдалині, і ледь чутно прошепотів сухими вустами: — Болгарія! Рідна моя...

І Арсен, і Ненко не проронили жодного слова. Вони розуміли, які почуття нуртують зараз у грудях старого воєводи.

Младен узяв їх за руки, підвів на край бескиду, з якого виднілися південні схили хребта, промовив схвильовано:

— Синове! Тут ми з вами розстанемося.

— Чому, тату? — здивувався Ненко. — Ми ж домовилися їхати разом до Стамбула. Там наша Златка...

— Вас двоє молодих, дужих... З мене буде невелика поміч, справитеся самі. Визволите Златку... А я залишуся тут, у рідних горах. Десь там, — він показав у далину рукою, — знайду своїх хлопців... Вірю: ждуть вони мене! Десь там, — він знову підняв зморшкувату, але ще міцну руку, — мати наша — Анка. Орлиця моя! Вона теж давно чекає на мене...

Вони довго стояли мовчки, аж поки на крутому підйомі не показалася валка, що поволі піднімалася вгору.

Старий воєвода раптом заспішив.

— Ось що, синове, слухайте мене уважно... Перше вам і головне завдання: визволіть мою доньку Златку. Де б вона не була — хоч би і в сералі[1] самого султана, вирвіть її звідти! І дайте знати про те у Сливен, старому Станку... Ви обидва знаєте, де він живе. То мій давній друг і вірний помічник... Зрозуміли?

— Зрозуміли, — хитнув головою Ненко.

— А друге завдання — підточуйте могутність Порти! Де тільки можна. І як тільки можна!.. Знищіть великого візира Кара-Мустафу! То хитрий і запеклий ворог уже підкорених і ще не підкорених народів! А особливо болгар... Бо він наробить усім біди!.. Про все, що варте уваги, сповіщайте мене через Станка, а я знайду спосіб передати ваші таємні повідомлення кому треба — у Київ, а звідти — в Москву, на Запорожжя чи, коли треба, у Варшаву... Знайте: ворог нашого ворога — то наш спільник. Допомагайте йому всюди і всім, чим можете! Ось так, синове... А тепер давайте прощатися, бо не знаю, чи побачу вас ще коли-небудь... Роки мої біжать, мов гірські потоки, і все ближче — відчуваю я — до вічного моря спокою... Тож не будемо втішати себе зайвими надіями!

Він обняв Ненка, міцно притиснув до серця.

— Я щасливий, сину, що знайшов тебе. Безмежно радий, що ти зрозумів мене і поділяєш мої думки і поривання. Спасибі тобі! Будь здоровий і щасливий, рідний мій!..

Він відхилився на довжину витягнутих рук, довго дивився на сина, потім рвучко поцілував ще раз і повернувся до Арсена:

— Арсене, другарю мій, ти став мені теж рідний, як син. Я в неоплатному боргу перед тобою, бо ти знайшов дітей моїх. А ще в більшом боргу буду, коли визволиш Златку...

---

[1] Сераль *(перс.)* — палац.

Він обняв козака і тричі — навхрест — поцілував.

— Знайду, батьку! Аби жива була — з пазурів самого шайтана вирву нашу любу Златку! — з почуттям відповів Арсен, потискуючи руки воєводи.

Младен раптом посуворішав, ще раз пильно глянув на сина і на Арсена, а потім підійшов до коня і легко, ніби за плечима не було тягаря років, скочив у сідло. Помахав рукою.

— Прощайте, рідні мої! Хай щастить вам на вашому шляху!

Він торкнув коня і звіриною стежкою звернув убік від дороги. За хвилину його невелика ставна постать сховалася в гущавині зелених кущів.

Арсен зітхнув.

— Ну, от і воєводи Младена немає...

Тим часом наблизився обоз. Пройшли стомлені яничари, прогуркотіли важкі, обковані залізом колеса. Протрюхикав припнутий до воза, припорошений дорожньою курявою Юрась Хмельницький.

Простоволосий, бо десь загубив шапку-гетьманку, маленький, згорблений, споганілий, він ледве переставляв ноги і, похиливши голову, підстьобуваний батогами кінних охоронців, через силу топтав свій тяжкий, безславний шлях...

Арсен похмуро провів його суворим поглядом, і в його серці, як і кожного разу, коли він бачив Юрася, почала наростати глуха ненависть. І хоча він розумів, що не один Юрась винуватець його поневірянь, — десь там попереду, в могутній Порті, жорстокий Кара-Мустафа, з яким він іде битися не на життя, а на смерть, — однак цьому виродкові пробачити не міг ні своїх страждань, ні страждань свого народу.

Він зціпив зуби, щоб стримати болісний стогін, що рвався з грудей.

Ненко помітив зміну, яка сталася з Арсеном, і, скочивши на коня, промовив співчутливо:

— Поїдемо, братику!

Але той, зітхнувши, заперечно похитав головою.

— Їдь, я наздожену, — і важко сів у сідло.

У його приглушеному голосі прозвучала така туга, що Ненко не зміг заперечити. А коли, рушивши вслід за валкою, через деякий час оглянувся, то побачив на перевалі, над стрімким урвищем, одинокого вершника, що темнів на тлі ясно-голубого бездонного неба. І було в ньому щось печальне і грізне одночасно.

КНИГА ЧЕТВЕРТА

Шовковий шнурок

Частина перша

ОДАЛІСКА

1

Великий візир Асан Мустафа Кепрюлю, або Кара-Мустафа, як його називала вся Туреччина, поглянув на себе у велике, в позолоченій рамці дзеркало роботи венеціанських майстрів. У ньому він побачив середнього на зріст, сухорлявого чоловіка в білому, як і належить великому візирові, одязі й такій же білосніжній чалмі, прикрашеній великим самоцвітом і срібним челенком.

Наблизившись до дзеркала майже впритул, він почав пильно розглядати своє обличчя.

Воно було темне, довгасте, з хрящуватим — не тюркським, а грецьким — носом, бо родина Кепрюлю походила з греків, що, подібно багатьом іншим, потурчилися після завоювання Константинополя османами. Дві зморшки спадали від крил носа і різко окреслювали міцно стулений рот. Вони надавали всьому обличчю суворості. На груди лягала чорна, з проблисками сивизни борода. А з-під крутих брів виглядали допитливі чорні очі, пронизливого погляду яких не витримував ніхто, навіть сам султан Магомет.

Згадавши султана, Кара-Мустафа криво посміхнувся.

Дитя! Доросле дитя, волею долі поставлене правити гігантською імперією. Йому б веселитися і розважатися з одаліскаами, яких у гаремі...[1] понад півтисячі. Або — полювати... Полювання — то його стихія і найбільша пристрасть. Заради нього султан, не задумуючись, кине державні діла, військо, гарем і помчить у дикі хащі Родопських гір, щоб поганятися за вепрами, козулями, зайцями чи лисицями. Недарма ж він і прізвисько дістав — Авджі, тобто Мисливець...

Кара-Мустафа знову посміхнувся. На цей раз сумно. Адже йому, справжньому правителеві Османської імперії, доводиться гнути спину перед цим нікчемою і лінтюхом, який, одначе, корчить із себе великого завойовника і мріє про лаври Александра Македонського... А хто підніс його на таку недосяжну висоту? Родина Кепрюлю, яка ось уже тридцять років беззмінно дає Туреччині великих візирів! Родина Кепрюлю, наймогутніша родина імперії, а можливо, і всьо-

[1] Гарем *(тур.)* — жіноча половина сералю, султанського палацу.

го світу, з надр якої вийшов і він, Кара-Мустафа! Це вона піднесла на вершину влади Магомета IV, якого більш спритні брати, претенденти на престол, давно б уже згноїли у Семивежному замку... Нікчема! Але спробуй хоч пальцем ворухнути супроти нього! Позбудешся не тільки звання й місця великого візира, а й голови...

Та ні! Рано чи пізно наступить час, коли він, Кара-Мустафа, не буде схилятися ні перед ким, бо сам стане правителем, султаном чи імператором великої імперії, яку збудує на руїнах Австрії, Венеції, Польщі та німецьких князівств. Уже готується величезне військо, перед яким зів'яне, мов трава на морозі, об'єднана сила ворогів Порти. На чолі війська він пройде вздовж Дунаю, нищачи все на своєму шляху. Подібно Тамерлану, він стане грозою і бичем Божим поганих гяурів! На їхніх землях насадить іслам, пів-Європи наверне до вчення Пророка, а Відень, прекрасну столицю австрійського імператора Леопольда, зробить своїм головним містом!

Все складається якнайкраще. З царем московським Федором, слава Аллаху, підписано перемир'я. Отже, на півночі розв'язано руки. Імператор Леопольд, під'юджуваний єзуїтами, затопив кров'ю Західну Угорщину, ведучи безпощадну війну проти повстанців, і це допомогло туркам переманити на свій бік молодого графа Емеріка Текелі, що став вождем угорців. Текелі допоможе османам у боротьбі проти Австрії, за ним піде багато тисяч відчайдушних воїнів, а коли звершить своє діло і стане непотрібний, його доведеться усунути, а Угорщину, цей благодатний край на берегах Дунаю, він, Кара-Мустафа, зробить пашаликом своєї новозбудованої імперії, її житницею.

Вивідачі доносять, що Леопольд засилає таємних послів до короля Франції Людовіка XIV, щоб після багатьох років неприязні, ворожнечі і воєн схилити його до дружби або хоча б до нейтралітету. Даремна праця! Великий візир одержав запевнення Людовіка в тому, що Франція ніколи не піде на угоду з Австрією, своєю давньою суперницею на континенті. Більше того, через королеву Ляхистану Марію-Казимиру, дочку зубожілого французького маркіза капітана д'Аркена, Людовік вимагав від Яна Собеського зберігати мир з турками і підтримувати мадяр проти Австрії... Ян Собеський, давній ворог Порти, поки що вагається... Хай вагається! Бо має підставу: у нього немає ні війська, ні грошей...

Великий візир поринув у думки. А в них переплелись химерно дійсність із домислами, тверезі роздуми досвідченого державного мужа і воїна з рожевими юнацькими мріями.

Дивлячись у дзеркало, вже не помічав свого обличчя і навіть забув про невеликі набряки під очима, що з'явилися останнім часом, а уявляв себе імператором безмежної імперії, яка простиратиметься від берегів Дунаю біля Залізних Воріт до світловодого Рейну, а може, й далі. Те, що не пощастило зробити на Півночі, він здійснить на Заході.

І може, то на краще?

Замість напівпустельних українських степів по обох берегах могутньої ріки Озу, яку гяури називають Дніпром, до його ніг ляжуть густонаселені, багаті провінції країни Золотого Яблука[1]. Його кінь викреше копитом вогонь об кам'янисті береги Присмеркового океану, про який мріяли і Аттіла, і Чінгісхан, і кривавий завойовник урусів Бату-хан. Його рука пронесе зелене знамено Пророка до самого краю землі!

Так, все це буде! Все це він зробить. Але пізніше. В майбутньому. А зараз...

Кара-Мустафа усміхнувся і підморгнув, мов хлопчисько, своєму зображенню в дзеркалі. Розправив пальцями зморшку між бровами і ще раз підморгнув.

А зараз він піде на ліве крило свого великого палацу, проникне потайним ходом у вежу і загляне в кімнату, де, за його наказом, ось уже який місяць держать квітку раю, дівчину-полонянку, незвичайна краса якої збаламутила серце першого сановника імперії.

Він залишив кабінет, минув залу прийомів і напівтемною прохолодною галереєю дійшов до сторожової вежі, що примикала до палацу й непомітними для стороннього ока дверима сполучалася з ним.

Сторожі тут не було.

Кара-Мустафа відсунув легку декоративну шафу і без зусилля відчинив масивні дубові двері — видно, завіси були заздалегідь добре змащені олією. Вузькими гвинтовими сходами піднявся вгору й зупинився в просторій ніші.

Густа напівтемрява облягала все довкола. Та Кара-Мустафу це не бентежило. Він простягнув уперед руку і, намацавши на стіні раму з картиною, зняв її.

В ту ж мить у ніші стало світліше: під рамою ховалося невеличке віконце, що пропускало трохи тьмяного світла.

Кара-Мустафа поставив обережно картину на підлогу і припав обличчям до скла.

Перед його зором відкрилася велика кругла кімната, упорядкжена навіть для візирського палацу з небаченою розкішшю. Стіни задрапіровані барвистим шовком і килимами. Зліва від дверей — велике дзеркало в золоченій оправі, праворуч — шафа з бронзовими ручками. Посередині, в красивій мармуровій чаші, грайливо бив невеличкий фонтанчик, а над ним розкинула крислате віття ніжно-зелена пальма. З другого боку фонтана стояла широка, застелена важким персидським килимом канапа. На ній лежала дівчина. Біля неї на підлозі сиділа стара жінка.

Лише міцні грати на вікнах не гармоніювали з розкішшю цієї кімнати.

---

[1] Країна Золотого Яблука — Західна Європа, зокрема Австрія.

Постоявши в задумі кілька хвилин і помилувавшись красою дівчини, Кара-Мустафа легенько зітхнув, повісив картину на місце і почав поволі спускатися крутими сходами вниз.

Останніми днями стало його настійною звичкою — приходити сюди і кілька хвилин дивитися на полонянку. І хоч би як був переобтяжений державними турботами, він знаходив час заглянути в кімнату під вежею.

Ось і сьогодні — джумеат. Свята п'ятниця. Єер халіфа, тобто урочистий султанський намаз. І йому, великому візирові, разом з іншими найвищими сановниками імперії потрібно через годину-другу супроводити падишаха до мечеті Сулейманіє та Ая Софії. А він не втримався, щоб не завернути сюди і не глянути на прекрасне личко, на розкішні коси й округлі ніжні плечі молодої красуні.

2

Кара-Мустафа повернувся тим же шляхом до свого кабінету, ще раз пильно оглянув білосніжну чалму із сяючим челенком, такий же білосніжний легкий доломан[1] з горностаєвою опушкою, красиву чорну бороду, зрідка припорошену, мов памороззю, сивизною, і, залишившись задоволений собою, попростував до виходу.

На подвір'ї на нього чекав почет. Старший конюший держав за уздечку сірого в яблуках коня. Їхати було недалеко — до пристані.

Кара-Мустафа на мить зупинився на ґанку, бистрим поглядом окинув двір. На повні груди вдихнув свіже ранкове повітря.

О Аллах, як тут гарно! Ні, хай хто що не каже, його маєток Ейюб, розташований за стінами столиці, при самій вершині Золотого Рогу, то — райська місцина!

Великий двоповерховий палац, до якого примикають гарем, кухня та інші служби, потопає у зелені тінистого саду. Всюди — море квітів. Прямо перед входом до палацу — пристань, де завжди напоготові стоїть галера. З Золотого Рогу віє прохолодою і запахами моря. Рай, та й годі! Не дивно, що сам султан, відвідавши Ейюб, це невеличке приміське сільце, сказав: «Коли б не було на світі султанського сералю, то я волів би жити в Ейюбі».

Він зійшов зі сходів, легко сів у сідло і спрямував коня до пристані. Почет рушив за ним.

На галері було піднято знамено великого візира. По парадному трапові Кара-Мустафа піднявся на палубу. Корабельний ага відсалютував йому шаблею.

---

[1] Доломан *(тур.)* — довгий верхній одяг.

В ту ж мить галера відчалила від берега. Пропливла Золотим Рогом, і, обігнувши майже все місто і випливши в Мармурове море, взяла курс до султанського мобейну[1].

Тут великого візира вже ждали члени дивану — візирі, а також придворні, про посади і роль яких навіть він сам мав туманну уяву. Споконвіку були вони, і без них, здавалося, не міг обійтися жоден султан.

Весь цей натовп посунув слідом за великим візиром до палацу падишаха і поволі танув, розчиняючись у ще більших натовпах придворних, котрі очікували виходу султана, і в трьох дворах, і в численних приміщеннях сералю.

Нарешті всі десь позникали, і Кара-Мустафа лишився у великій тронній залі сам. Якусь хвилину постояв, а потім поволі попростував до високих позолочених дверей, обабіч яких на чатах стояли два чорнолиці велетні-нубійці.

В ту ж мить крізь відчинені вікна з двору долинули протяжні співи ріжків. Ударив тулумбас.

Позолочені двері розчинились — і до зали увійшов султан Магомет. Його супроводжував тільки один придворний — головний євнух.

Кара-Мустафа мовчки вклонився і, швидко випроставшись, очолив цю невеличку процесію.

Перед ними безшумно розчинялися двері. Сторожа брала на караул. Коли проходили анфіладою кімнат, до них приєдналися: шейх-уль-іслам, візирі, радники, паші, чауші. Незабаром сотні придворних уже супроводили «намісника Бога на землі».

У третьому дворі сералю султанові підвели білосніжного красеня коня. Кілька найближчих яничарів миттю кинулися наперед, зігнули спини, утворивши живі сходи. Султан зійшов по них і сів у сідло.

Знову пролунав грім барабанів. Відчинилися ворота другого й першого двору — і процесія рушила. Заспівали зурни, флейти, ріжки. Загримкотіли тулумбаси. З тисяч горлянок вирвався крик: «Уй я уй!»[2]

Першими з воріт Топ-капу вийшли чотириста яничарів при повному озброєнні, у красивих парадних шапках.

Тисячні натовпи, що запрудили вулиці й майдани, розступилися перед ними, утворюючи широкий прохід. Рослі дужі яничари, не церемонячись, розштовхували тих, хто забарився і вчасно не відійшов убік, або давали міцного тумака межи плечі — аж ті летіли сторчака. Однак потерпілі не ображалися, а, підхопившись, знову витріщалися на пишне, строкате й бучне видовище.

---

[1] М о б е й н *(тур.)* — так урочисто називають чоловічу половину сералю — селямлик.

[2] У й я у й! *(Тур.)* — Земний бог!

Яничари з охоронних орт хизувалися дорогим одягом, барвистими шовковими поясами, різномасною, але теж дорогою зброєю і відрізнялися один від одного шапками. У одних вони були з білого сукна без ніяких прикрас, у других — жовті, у третіх — сині, прикрашені сріблом, у четвертих — прикрашені золотом або самоцвітами, що грали проти сонця всіма барвами веселки.

За яничарами вийшов загін охоронців-силачів. Потім виїхали яйабаші — кінні охоронці, в срібних касках, на яких тріпотіли золототкані плюмажі. В руках вони тримали напоготові луки й стріли.

За яйабашами з'явилися пишно вдягнуті, у височенних долбандах[1] чауші та чаушбаші. Їхні баскі коні були покриті парчевими попонами, уздечки сяяли позолотою, а сідла — сріблом.

Не встигли стамбульські обиватели подивуватися такому багатству, як виступили люті на вигляд скороходи-пайєки, до пояса голі, мускулисті, з шаблями і ятаганами наголо, ладні накинутись на ворогів падишаха, мов голодні собаки. На головах у них відливали сріблом і позолотою круглі, мов корони, шоломи.

А вже потім з'явилися стамбульські вельможі — аги й заїми, паші, два кази-аскери, муфтії. На тонконогих арабських скакунах гордо сиділи візирі.

На деякій відстані від них ішов пішки — так велів звичай і придворний етикет — великий візир Кара-Мустафа.

За ним їхав падишах.

Чудовий білий кінь, розпустивши пишного хвоста, ледве торкався копитами землі. Його сідло, чапрак і вся збруя ряхтіли щирим золотом, перлами й самоцвітами.

Осліплені цим багатством, вигукуючи «уй я уй», люди не могли відірвати очей від коня, що ніс на собі «тінь Бога на землі», «падишаха всесвіту».

Султан Магомет IV, сорокарічний, злегка обважнілий чоловік з м'яким невиразним обличчям, сидів на коні звично, як природжений наїзник, — недарма він мав пристрасть до верхової їзди і полювання. Одяг на ньому був такий розкішний і так густо всіяний золотом, перлами та самоцвітами, що, здавалося, то не одяг, а саме сонце. Особливу увагу привертав до себе султанський долбанд з двома плюмажами, усіяний безліччю коштовних камінців, кожен з яких був вартий цілого маєтку.

Зразу за султаном їхали два бородаті богатирі з шаблями при поясах, ятаганами, луками і сагайдаками, з яких виглядали пучки стріл. Кожен з них держав напоготові важкий боздуган з блискучими крицевими гостряками. Позаду йшли державні казнадари і головний євнух.

---

[1] Долбанд *(тур.)* — висока шапка знатної особи.

До самої мечеті Сулейманіє, де султан, зійшовши з коня, вклонився пам'яті своїх попередників, падишахів минулих епох, та до Ая Софії, де було відправлено єер халіфа — султанський намаз, хвилювалося неоглядне людське море. В міру наближення султана тисячні натовпи з вигуками «уй я уй» падали на коліна, а потім схоплювалися і сунули слідом за кортежем, топчучи тих, хто мав необачність спіткнутись і опинитися під ногами...

3

Після намазу, коли, повернувшись до сералю, султан зійшов з коня і зник у покоях мобейну, його величезний почет хутко розтанув. Яничари розійшлися по своїх сейбанах, придворні вельможі роз'їхалися по домівках, а прості городяни, натішившись блискучим видовищем, заклопотано брели вулицями міста, повертаючись до буденних справ.

З найвищих сановників у палаці залишилися тільки найближчі до султана люди — головний євнух і великий візир.

Кара-Мустафа, поволі походжаючи вздовж вікон, попід кристалатими пальмами, що були окрасою великої зали, злився. Ще б пак! Султан не прийняв його відразу, а звелів почекати, поки він трохи спочине. Іншим разом великий візир не чекав би і поїхав би в Ейюб спочивати, але дві справи були такі нагальні, що відкладати на завтра він ніяк не міг.

З години на годину, як повідомив нарочний, має прибути з Немирова яничарський загін. Він привезе гетьмана Юрія Хмельницького і його казну. Султан уже дав згоду на усунення його від влади на Україні, а тепер треба домогтися, щоб дозволив стратити або кинути у страшні каземати Єди Куле[1]. Тоді можна було б безперешкодно привласнити його багатства.

І по-друге, з Дунаю, від будського паші Ібрагіма, прибув посланець, який привіз нові повідомлення з Відня. Задумавши війну з Австрією, Порта давно пильно стежила за кожним кроком віденського двора. Ці останні важливі вісті теж треба негайно довести до відома падишаха. Тому так нетерпеливилося великому візирові.

Коли маленька стрілка великих золочених дзиґарів, що стояли в кутку зали на високому, теж із позолоченими ніжками столикові, двічі обійшла коло, він рушив до султанських покоїв. Назустріч підвівся головний євнух, котрий, мов вірний пес, пантрував біля «порога щастя».

— Пора! — коротко кинув Кара-Мустафа.

— Я спитаю дозволу, бей-ефенді, — вклонився той і зник за дверима.

---

[1] Єди Куле — фортеця у Стамбулі, політична тюрма.

Через якийсь час він повернувся і, оголосивши, що падишах дав згоду вислухати великого візира, ще з нижчим поклоном впустив Кара-Мустафу до султанської опочивальні.

Це була велика розкішна кімната. Султан напівлежав на широкій, гаптованій по боках сріблом отоманці, а на килимі, біля його ніг, сиділа молода красива одаліска, грала на лютні і тихо наспівувала італійську пісеньку.

Кара-Мустафа низько вклонився.

Одаліска миттю урвала спів, опустила на обличчя серпанок і зникла в бічних дверях. Головний євнух вийшов теж.

Султан підвівся. На його розповнілому, випещеному обличчі промайнув вираз удаваного невдоволення й досади.

— Великі візирі, мабуть, придумані Аллахом для того, щоб султани не мали спокійного життя, — сказав він капризно. — Ти налякав цю маленьку італійську пташину, і вона втекла...

Кара-Мустафа вклонився ще раз.

— Я визнаю свою провину, мій володарю, але, на жаль, і в намісників Бога на землі є обов'язки, хоча, не приховаю цього, їх значно менше, ніж у великих візирів... І ці обов'язки змушують мене турбувати мого падишаха навіть у святу п'ятницю.

Султан на знак згоди кивнув головою.

— Ну, гаразд, гаразд... Розповідай, що трапилося!

— Мій повелителю, — почав тихо Кара-Мустафа, — після переможної війни проти урусів...

— Ця перемога дуже дорого нам коштувала, — похмуро кинув султан. — Хай у майбутньому оберігає нас Аллах від таких перемог!

Кара-Мустафі не сподобалися ці слова султана, але він зробив вигляд, що не чув їх, і знову повторив те, що сказав щойно. Тільки тепер у його голосі почулися металеві нотки, які він іноді дозволяв собі в розмові з султаном, коли якимось підсвідомим чуттям відчував, що той перебуває в стані душевної млявості і не розгнівається на нього.

— Мій повелителю, після нашої перемоги на півночі ми відразу ж почали готуватися до війни на заході... Зараз настав час приймати рішення. Від паші Ібрагіма є донесення. Наші вивідачі в Австрії сповіщають, що віденський двір теж не дрімає... Імператор Леопольд з благословення папи Інокентія направив послів у Варшаву до короля Яна Собеського, щоб домовитися про союз...

— Що? Вони таки хочуть підписати договір?

— Так. До них приєднуються німецькі курфюрсти[1].

Магомет схопився з отоманки. Повідомлення схвилювало його.

— Ми висічемо їх упень! — вигукнув він. — Ми запроторимо їх усіх на галери! Адже у Собеського немає й десяти тисяч війська!

---

[1] Курфюрст *(нім.)* — князь.

— Однак подейкують, що він зобов'язується виставити сорок тисяч.

— Хотів би я побачити ті сорок тисяч! Звідки їх візьме? Казна ж у нього порожня!

— Зате у папи багато золота... Дасть Ватикан!

— Гм, ти маєш рацію... Скільки ж війська може нашкребти той нікчема Леопольд?

— Леопольд нібито обіцяє майбутнім союзникам виставити проти нас, як доносять вивідачі, шістдесят тисяч... Ну, а коли реально, то, я думаю, тисяч сорок...

— А курфюрсти?

— Ті приведуть тисяч двадцять... Найбільше — тридцять...

— Ну, що ж — тоді ми кинемо під Відень удвічі більше! — запально, мов юнак, вигукнув Магомет. — І я сам поведу це військо — зітру на порох Австрію і Ляхистан! Знищу мерзенних гяурів...

Останні слова султан вимовив уже без пафосу, мляво, і Кара-Мустафа ледь помітно усміхнувся в бороду, бо знав, що цієї запальності падишахові вистачить ненадовго.

— Ми повинні розбити їх, перш ніж вони об'єднаються, мій повелителю, — шанобливо, але твердо сказав великий візир. — Я вже послав Ібрагіму-паші наказ зробити все, щоб перетягти на наш бік Текелі...

— Правильно зробив.

— І стягую війська до столиці, щоб, коли потрібно буде найяснішому падишахові, міг двинути їх на ворога. Цими днями зберемо диван — приймемо остаточне рішення.

— І це добре... Що ще?

Кара-Мустафа понизив голос.

— Мій великий повелителю, свічадо божественної мудрості, той гяур, гетьман Юрій Іхмельніскі, як я уже доповідав, виявився людиною, недостойною високої ласки...

— Що він ще там накоїв?

— Вірні люди доповіли, що його шуряк полковник Яненченко знаходиться зараз у Ляхистані і веде якісь таємні переговори з гетьманом Яблоновським, а може, і з самим королем. Підозрюю, що переговори з нашими ворогами поза нашою спиною — це...

Кара-Мустафа зробив паузу. Та султана вже охопив гнів.

— Гяур! Собака! Смерть для нього — не найтяжче покарання!

— Так, славний повелителю трьох суходолів... І я звелів схопити негідника. Накажете повісити?

Султан задумався.

— Повісити?.. Гм, це зробити неважко... Але для чого поспішати? Ні, краще відправь його в Єди Куле — в каземат! — Він трохи помовчав. — А хто ж тепер правитиме Україною?

Кара-Мустафа хитро примружився.

— Ми зробили хід конем... Як у шахах, мій повелителю...

— Як саме?

— Я наказав господареві Молдови Дуці купити у нас той обширний, і благодатний край, і йому не залишалося нічого іншого, як розчинити свої скрині, що тріщать від золота. Отже, ми маємо гроші для нового походу і покриємо ними значну частину витрат на війну...

— Це ти зробив мудро... Ха-ха-ха! Так потрусити кишені того старого скупердяги! Ха-ха-ха! — зареготав султан. — Як це тобі спало на думку?

— Коли державна казна порожня, то мимоволі станеш спритним і хитрим, мов сам шайтан.

— Ну, й що ж він? Дуже опирався?

— Уявіть собі — ні... Видно, спокусився на безмежні простори Правобережної України... Зразу ж переніс резиденцію правителя того краю з Немирова до Печер, що у Брацлавському полку, а в Чигирин призначив полковником якогось козака Гримашевського...

— Ну, що ж — хай порядкує... Але дай йому зрозуміти, що джизьє[1] відтепер збільшиться вдвоє... І щоб платив справно! А крім того, до весни хай поставить десять тисяч кінних воїнів з обозом і приведе під Белград!

— Ви це мудро придумали, мій повелителю, — схилився в поклоні Кара-Мустафа. — Господар виконає ваш наказ, я подбаю про це.

— У тебе все?

— Все, мій повелителю. Дозвольте йти?

— Іди!

Кара-Мустафа ще раз вклонився і позадкував до дверей, дотримуючись придворного етикету, який не дозволяв підданим падишаха повертатися до нього спиною. Але в ту мить, коли він уже простягнув назад руку, щоб відчинити двері, султан зупинив його.

— Чекай, Мустафо!

Великий візир зупинився, запитливо глянув на султана.

— Підійди сюди! — наказав Магомет, і коли Кара-Мустафа знову наблизився до нього, спитав, пильно заглядаючи йому у вічі: — До мене дійшли чутки, що в твоєму гаремі зацвіла троянда раю... Чи це правда?

— Що мій повелитель має на увазі?

— Ну, як же! Кажуть, такої красуні і в султанському гаремі немає!

Кара-Мустафі коштувало великого зусилля приховати хвилювання, що враз охопило його. Він зрозумів, на яку красуню натякає султан.

— Злі язики перебільшують, мій богоданий повелителю, — сказав Кара-Мустафа. — Справді, у моєму гаремі є кілька красунь, але

---

[1] Джизьє *(тур.)* — подушне з немусульман.

щоб вони дорівнялися красуням із султанського гарему?! Не віриться мені... Та й досі я не можу здогадатися, про яку йде мова. — І він сміливо глянув на султана.

— Кажуть, ту полонянку привезли тобі з Каменіче?[1]

«Він таки знає все, — промайнуло в голові Кара-Мустафи. — Цікаво, хто ж із моїх людей є султанським вивідачем? Дізнаюся — випечу собаці очі й вирву язика!»

А вголос промовив:

— А-а, тепер мені все ясно... Є така дівчина! Гарненька. Вас не обманювали, коли захоплено змальовували її красу... І все ж серед троянд султанського гарему вона здавалася б звичайною польовою квіткою.

— То це ж чудово! — вигукнув Магомет. — Троянди колючі і, незважаючи на пахощі й красу, швидко набридають, а менш яскраві польові квіти часто миліші нашому серцю... Чи не так?

Кара-Мустафа прекрасно розумів, куди хилить султан, і не посмів на цей раз перечити. Хоча Магомет говорив, здавалося б, ласкаво й доброзичливо і нічого прямо не вимагав, та за цією зовнішньою добротою приховувалася мстива і заздрісна натура, — і через якесь необережно мовлене слово султан міг щомиті спалахнути. А зараз, напередодні походу на Австрію, на який Кара-Мустафа покладав такі великі й честолюбні надії, він боявся ускладнити своє становище. Тому вклонився і, незважаючи на те, що серце гризла досада, з привітним усміхом сказав:

— Безперечно так, хранителю мудрості Пророка! Настане час — і та скромна польова квітка розквітне пишно, мов найдорогоцінніша троянда. Тоді рука відданого слуги піднесе її вам у всій її непорочній красі. Гадаю, це буде найкращий подарунок моєму повелителю в той день, коли мерзенні, охоплені гординею гяури впадуть під ударами щабель непереможних воїнів нашого грізного хондкара[2], найбільшого завойовника всіх часів!

Обличчя султана проясніло: він любив лестощі.

— На все воля Аллаха! Я завжди знав, що ти мій найвідданіший слуга, Мустафо... Можеш іти!

Знову задкуючи, великий візир вийшов із султанської опочивальні, несучи гризоту в серці.

4

На галері, коли в обличчя подув свіжий морський вітерець і слуги подали на верхню палубу глек холодного шербету, Кара-Мустафа поволі почав заспокоюватися.

Власне, що сталося? Адже все складається якнайкраще!

---

[1] Каменіче *(тур.)* — Кам'янець-Подільський.

[2] Хондкар *(тур.)* — один із титулів султана.

Султан доручив йому готувати військо для великої війни в Європі і, можна не сумніватись, призначить на час походу сердаром, бо навряд чи в самого стане сили і бажання нести тяготи військового життя. А це — певний шлях до здійснення його мрій і намірів! Хай думає Магомет, що похід готується для возвеличення його особи. Ха-ха! Зарозумілий хлопчисько! Ні, Кара-Мустафа не такий недоумок, щоб, стоячи біля керма імперії, не подбав про себе, про своє і своїх нащадків майбутнє! Ні, не був би він представником роду Кепрюлю, щоб, ставши великим візиром, не мріяв про більше — про трон падишаха чи корону імператора! І перший успішний крок на цьому шляху зроблено. Чого ж турбуватися?

Без ускладнень пощастило також спекатися Юрія Хмельницького. Як повідомили гінці, ось-ось прибуде яничарська орта з казною українського гетьмана, яка істотно поповнить власну казну великого візира. Чого ж іще бажати?

Ах, так, — досада гризе серце через ту красуню невільницю, про яку дізнався султан і прозоро натякнув, що хотів би мати її в своєму гаремі. Це справді неприємно. Султани, як і всі смертні, люблять подарунки. Тож було б необачно не зрозуміти натяку... Гм, доведеться подарувати дівчину, хоча краса і розум її полонили його самого. Тьфу, шайтан! Як погано вийшло! І все через якогось султанського вивідача.

Кара-Мустафа почав у думках перебирати своїх слуг, охоронців, чаушів, радників, які могли б бути оком і вухом султана в його домі, але дуже скоро кинув цю марну затію, бо людей, що оточували його, було так багато, що він не міг пригадати і половини їх.

Прибувши в Ейюб, він передусім покликав старшого євнуха.

До кімнати вкотився невисокий товстун у гарному оксамитовому вбранні, м'яких, розшитих сріблом чириках і білосніжній чалмі. Наблизившись, з натугою зігнув короткий, барилоподібний стан і мовчки втупився у свого повелителя.

«Невже він султанський вивідач?» — подумав Кара-Мустафа, а вголос запитав:

— Ну, як вона, кизляр-ага?[1]

— Все те ж, бей-ефенді... Сьогодні її оглядав П'єтро-ага, лікар-італієць. Каже, дівчина здорова тілом, але хвора душею.

— Ох, цей мені римлянин!

— П'єтро-ага — чудовий лікар, бей-ефенді, — м'яко заперечив кизляр-ага. — Ви самі знаєте... До того ж він читає по зірках майбутнє...

— Але в нього дуже добре серце! Він усіх жаліє... Особливо рабів.

— Це зрозуміло: він сам довгі роки був рабом.

---

[1] Кизляр-ага *(тур.)* — дівочий начальник, євнух-наглядач.

— Ну, гаразд, тебе не переговориш... Веди мене до неї!

— Прошу, бей-ефенді... Після того як дівчина хотіла викинутися з вежі, я, з вашого наказу, поселив її внизу, в круглій оді. Її день і ніч стереже стара Фатіма...

Вони спустилися по мармурових сходах на перший поверх, і кизляр-ага провів Кара-Мустафу в кімнату у вежі.

Біля вікна, на канапі, сиділо дві жінки — стара й молода. Побачивши великого візира, вони миттю схопилися і застигли в низькому поклоні.

Кизляр-ага кивнув старій головою.

— Фатіма, ходімо зі мною!

Стара швидко вийшла. Молода зробила рух, ніби хотіла затримати її, але потім, гордо випроставшись, сміливо глянула на Кара-Мустафу і вже не зводила з нього очей.

Це була Златка.

Та як вона змінилася за той час, що провела в неволі. Коли б її міг зараз побачити Арсен, її коханий, навіки втрачений Арсен, він одразу й не впізнав би дівчину.

Одягнута в розкішне шовкове вбрання, взута в мережені золотими й срібними нитками черевички, скупана в гаремній лазні, де підігріту воду скроплюють трояндовою олією, від чого шкіра набирає ніжності й пахощів троянд, вона здалася б йому надто красивою, але водночас і чужою. Він помітив би, як вона змарніла, як під очима залягли тіні, що надали її личку тієї привабливості, яку цінують у палацах вельмож, але яка зовсім не пасує красуням Старої Планини чи українського степу. Він помітив би також, як примеркли її чудові сині очі і в них зачаїлися глибокий сум і безнадія.

Кара-Мустафа якийсь час мовчки милувався красою дівчини. На одну мить у нього зринула думка, що її прислав йому в подарунок Юрій Хмельницький, якого він одним розчерком пера викинув, мов ганчірку, на смітник, але він одразу ж відігнав її. Чи годиться тривожити сумління через якогось недолугого гетьмана-гяура? Зовсім інша річ — власні почуття. З ними варто рахуватися!

А ці почуття ось уже який тиждень бентежать його. Смішно подумати: він закохався, як хлопчисько! Відколи в Ейюбі з'явилася ця дівчина, він утратив спокій. Спочатку думав, що то буде одна з багатьох сотень одалісок, якими переповнений його гарем і які були йому зовсім байдужі. Але коли несподівано одержав од дівчини одкоша і вона пригрозила, що заподіє собі смерть, як тільки він насмілиться доторкнутися до неї, почуття його спалахнули, мов у юнака, і він зрозумів, що це серйозно.

Кохання і радувало його, бо раптом він відчув, що ще досить молодий і повен пристрастей, і злило, бо вперта дівчина спочатку й чути не хотіла про його домагання. А потім — захворіла...

Він таїв свої почуття від усіх. Здогадувалися про них тільки стара Фатіма та кизляр-ага. Ну, і, звичайно, знала Златка...

Від його пильного погляду не приховалося, що за останній час дівчина змінилася. Замість приреченості й страху в її очах світилася відчайдушна рішучість, а в міцно стиснутих вустах і гордо піднятій голівці вгадувалася сильна воля.

О Аллах екбер![1] І таку ніжну, мов весняний ранок, і горду, мов царівна, красуню віддати султанові? Щоб вона стала його кадуною?[2] Нізащо!

Ні, він не зламає свого щастя власними руками! Він зуміє обхитрити султана і не віддасть йому цю дівчину до того часу, поки сам не стане султаном країн Золотого Яблука. А тоді... А тоді зробить її своєю баш-кадуною, тобто першою дружиною, або краще — імператрицею... Він візьме з нею законний шлюб у віденському соборі Святого Стефана, який після завоювання Відня буде називатися мечеттю Ая Стефано, і вона народить йому шаха-заде, принца, наслідника престолу. Так він покладе початок новій династії, яка правитиме всіма країнами Золотого Яблука — Європою. Династії Кепрюлю! Не великих візирів Кепрюлю, а імператорів!

Але поки це буде, поки на голові ще не сяє імператорська корона, треба бути хитрим і передбачливим, щоб про ці думки не дізналася жодна собака. А з султаном вести тонку гру до останнього дня, і головним козирем у ній буде ця прекрасна полонянка! Як добре, що йому спала на думку така туманна обіцянка султанові: подарувати дівчину після перемоги над гяурами! Отже, у нього буде вдосталь часу, щоб маневрувати і зберегти Златку для себе... Хоча й треба кожної днини ждати від султана нового нагадування — тоді доведеться пожертвувати своїм почуттям і відпровадити полонянку в султанський гарем... Та до того далеко!

Він ще раз пильно глянув на дівчину. «Справді, лікар П'єтро правильно визначив її хворобу: у неї болить душа, — подумав із сумом, запримітивши глибоку зажуру в її прекрасних очах. — Але ж здавна відомо, що душу лікують не травами, не мазями і навіть не цілющими водами, а часом і добрим словом».

Златка стояла мовчки, в напруженому чеканні, і не зводила з нього тривожного погляду. Вона була прекрасна, як ніжна польова квітка...

Кара-Мустафа стримав зітхання. Хай йому біс, коли б не султан, ця польова царівна — хотіла б вона того чи ні — розділила б з ним його ложе!

Златка розцінила по-своєму думки й почуття великого візира, що мимоволі відбилися на його обличчі, і в її очах знову промайнув страх.

---

[1] Аллах екбер *(тур.)* — великий Аллах.

[2] Кадуна *(тур.)* — дружина султана, яку він вибирає собі з числа чужоземних рабинь. З туркенями султани не одружувалися.

— Не бійся мене, пташко. Я не заподію тобі зла, — лагідно сказав Кара-Мустафа, ступаючи крок наперед.

— Я не боюся. Аллах захистить мене, — зіщулилася Златка.

— Не Аллах, а я, дівчино... Я захищу тебе від усього злого на світі! Бо в моїй владі — робити добро і зло. Ти це розумієш?

— Розумію. Тоді зроби добро — відпусти мене...

Кара-Мустафа усміхнувся.

— Дурненька, ніде тобі краще не буде, як тут. Скільки красунь з усього світу вважали б за честь і щастя стати моїми одалісками!

— Я ніколи не погоджуся стати наложницею навіть самого падишаха! — гордо випросталася Златка, і в її словах прозвучала така твердість, що Кара-Мустафа здивувався.

— Ніби у тебе є вибір!

— Так, у мене є інша можливість...

— Яка?

— Смерть... Я вже не раз казала тобі про це!

— Смерті ніхто не мине... Але такій молодій і красивій дівчині ще треба довго жити. І жити в розкоші, в коханні. І це тобі можу дати тільки я!

— Розкіш — так, кохання — ні.

— Чому?

— Бо я не кохаю тебе і ніколи не покохаю!

Кара-Мустафа розгладив пальцями, прикрашеними коштовними перснями, свою чорну бороду. Гм, давно вже його вуха не чули, щоб хто-небудь, якщо він сповна розуму, перечив йому чи говорив неприємності. А ось ця дівчина посміла! Її відверта відповідь боляче стьобнула його по самолюбству. Одначе він проковтнув образу, бо не міг на неї образитися, як не міг розгніватися на пишну троянду, що вколола своєю колючкою.

— Я ждатиму, поки ти зміниш ставлення до мене, — тихо проказав великий візир. — Місяць, два... рік... Ждатиму...

— Цього не буде ніколи! Не сподівайся!

По обличчю Кара-Мустафи промайнула тінь.

— Тоді я ждатиму до того часу, поки не розлюблю тебе.

— Що ж буде потім?

— Потім... Краще не будемо говорити, що буде потім...

— Ти накажеш убити мене?

— Ні, для чого ж? Я просто подарую тебе людині, яка тебе не кохає.

Златка на хвилину задумалась. Потім сказала:

— Спасибі за відвертість, ефенді... Отже, я маю якийсь час на роздуми?

— Безперечно.

— Тоді я думатиму, а ти мені не заважай!

— Ти зловживаєш моєю добрістю і моїм терпінням! — вигукнув зачеплений за живе Кара-Мустафа. — Пам'ятай, навіть закоханому може ввірватися терпець!

Златка зітхнула й нічого не відповіла. Вона розуміла, що потрапила в безвихідь, що висвободитись із лабет великого візира немає ніякої надії. Не було у неї надії й на те, що Арсен, батько чи брат знайдуть її тут. І все ж кожній людині, в якому б безвихідному становищі вона не опинилася, властиво сподіватися на краще. І вона сподівалася, а сподіваючись, боролась. Боролася за життя, за честь, за майбутнє...

Кара-Мустафа пройшовся по кімнаті, окинув оком речі, якими, за його наказом, кизляр-ага оточив цю своєвільну полонянку. Тут були десятки дрібничок, до яких жінки дуже швидко звикають і потім без них не уявляють свого життя.

Він лишився задоволений. Мине час — і Златка теж звикне до всього цього: до смачної їжі й ласощів, до гарного одягу, до всіх цих фонтанчиків, пальм, м'яких отоманок, до дзеркал в позолочених рамах і слоїків з пахучими мазями й парфумами. А коли звикне, тоді сама не захоче нікуди йти звідси.

Так само звикне вона і до нього, ще зовсім не старого і, як він уявляв, красивого мужчини. А тоді...

Златка напружено стежила за кожним рухом великого візира, за його непроникним обличчям, яким він за довгі роки життя при султанському дворі навчився майстерно володіти. Але нічого загрозливого для себе не помітила. Навпаки, його погляд швидше був ласкавий, ніж погрозливо-ворожий.

— У тебе, може, є якесь прохання, Златко? Кажи — і твоє бажання буде зразу ж задоволене, — тихо спитав Кара-Мустафа.

— Зараз нема.

— Якщо з'явиться, скажи Фатімі. Вона все зробить так, як ти забажаєш... Можеш звертатися і прямо до мене. Через кизляр-агу Джаліля... Повір мені, великий візир, перед яким тремтять цілі народи й держави, буде радий зайвий раз побачити тебе, квітко раю, і задовольнити твою найнеймовірнішу забаганку!

Останні слова Кара-Мустафа сказав з почуттям. Одначе відповідь Златки була холодна.

— Дякую. Сподіваюсь, до цього не дійде.

Кара-Мустафа довго й пильно подивився на неї, а потім, не прощаючись, поволі вийшов з кімнати.

Якийсь час Златка мовчки стояла в напруженні, ніби ждучи, що великий візир повернеться. Та він не повернувся. Його кроки, відлунюючись під високим склепінням, затихали вдалині. І, коли зовсім затихли, Златка враз зів'яла, плечі її опустилися, з грудей вирвався стогін, а з очей бризнули сльози. Вона простягла перед собою тонкі білі руки, зойкнула:

— Арсене! Арсенчику! Любий мій! Пропала ж я навіки!

І, забившись у глухому риданні, впала на покриту м'яким барвистим килимом тахту.

В Ейюб яничарський загін Сафар-бея, як знову став називатися Ненко, прибув опівдні і зупинився на господарчому дворі. Залишивши біля возів з військовим спорядженням, казною гетьмана та самим гетьманом невелику варту, голодні яничари кинулись до кухні, щоб чим-небудь поживитись.

Сафар-бей і Арсен, струсивши з себе дорожну пилюку і вмившись прохолодною водою з колодязя, попростували до палацу великого візира.

Арсен не певен був, чи варто йому з'являтися перед очі Кара-Мустафи, але Сафар-бей наполіг.

— Треба узаконити твоє перебування в моєму загоні. І найкраще буде, коли це зробить сам Кара-Мустафа.

— А якщо він не здогадається зробити це?

— Ну й що! Уже одне те, що ти був на прийомі у великого візира, піднесе тебе в очах яничарів і візирського почту так високо, що нікому й на думку не спаде коли-небудь запитати, хто ти й звідки.

— А якщо він упізнає мене і пригадає, що то я під Чигирином читав йому Сірків лист?

— То було так давно, — заперечив Сафар-бей. — Невже ти гадаєш, що він пам'ятає якогось там козака-уруса? Перед ним кожного дня проходять десятки, якщо не сотні, нових облич... Він швидше пригадає нашу з ним зустріч у Кам'янці. А це буде тільки на краще.

— Може, й так, — погодився Арсен, тяжко зітхнувши. — Не думай, що я боюся... Просто не хотілося б зараз потрапити в халепу, бо серце моє чує, що Златка наша десь тут... Зовсім близько... І тепер, коли ми добралися сюди, щоб визволити її, було б украй необачно припуститися помилки.

— Я згоден з тобою. Будемо сподіватися на краще. Про одне хочу застерегти тебе...

— Про що?

— Забудь, що мене звати Ненком! Навіть наодинці зі мною називай Сафар-беєм. Бо ця помилка може бути для нас фатальною.

Арсен усміхнувся невесело.

— Зрозумів, Сафар-бею. І не забуватиму.

— От і добре. А тепер — ходімо!

Вони відчинили важкі фарбовані двері і зайшли у просторий передпокій палацу. Їм назустріч поспішив огрядний високий капуджі[1]-ага охоронного яничарського загону. Уважно вислухавши Сафар-бея і наказавши зачекати, зник за дверима. А через якийсь час з'явився і повів за собою.

---

[1] Капуджі *(тур.)* — страж, охоронець.

Кара-Мустафа сидів у великій розкішно обставленій кімнаті біля столика на вигнутих золочених ніжках і щось писав. Закінчивши, присипав написане піском і тільки тоді підвів голову.

— Підійдіть ближче! — Голос його прозвучав холодно, різко. — А ти, капуджі-ага, вийди!

Той безшумно зник за дверима, а Сафар-бей з Арсеном ступили кілька кроків наперед і низько вклонилися.

— Ви прибули з Каменіче? — спитав Кара-Мустафа.

— Ні, великий візире, славний охоронцю падишахового трону, ми прибули з Немирова, — відповів Сафар-бей.

— Гетьмана Іхмельніскі привезли?

— Так, великий візире.

— А... — Кара-Мустафа зробив паузу, ніби роздумував — висловлювати свою думку чи ні.

Здогадливий Сафар-бей вклонився.

— Гетьманську казну привезли також, великий візире, — сказав він тихо, але виразно, і на його закам'янілому обличчі не промайнуло жодного почуття.

Кара-Мустафа задоволено кивнув головою.

— Це добре! — І, пильно приглядаючись, додав: — Мені здається, я вже десь бачив вас обох... Особливо тебе, чорбаджі[1], — вказав він на Арсена. — От тільки не пригадую де...

— В Каменіче, великий візире, — вклонився Арсен. — Це було у паші Галіля... Ми тоді привезли з Немирова звістку про те, що гетьман Іхмельніскі послав свого родича, полковника Яненченка, до Ляхистану...

— А-а, пригадую...

Кара-Мустафа злегка прикрив повіками очі. Він і справді враз пригадав цих молодих чорбаджіїв, розмова з якими наштовхнула його на думку усунути Юрія Хмельницького і заволодіти його багатством.

— Я радий бачити вас. — На обличчі великого візира з'явився легкий усміх.

Чорбаджії знову вклонилися. А Сафар-бей запитав:

— Що накажете робити з гетьманом і його казною, великий візире? Чи не хочете самі глянути?

Кара-Мустафа підвівся, підійшов до чорбаджіїв.

— Як тебе звати?

— Сафар-бей, ефенді.

— А тебе? — повернувся до Арсена.

— Асен-ага.

— Я задоволений вами, — сказав Кара-Мустафа. — Чи не хотіли б ви служити у мене? Такі розумні й сміливі воїни мені потрібні! Ось ти, — він показав на Сафар-бея, — був би моїм чауш-пашою, а ти, Асен-ага, — чаушем...

---

[1] Чорбаджі *(тур.)* — старшина, офіцер.

Сафар-бей і Арсен переглянулись і разом відповіли:

— Ми раді служити вам, великий візире!

— Гаразд. Про вас потурбуються... А тепер ходімо до обозу! — І перший рушив до дверей.

Ідучи позад великого візира, друзі ще раз мовчки переглянулись. Сафар-бей підморгнув: мовляв, усе йде добре!

Поминувши анфіладу кімнат, де біля кожних дверей стояло по двоє мовчазних, суворих охоронців, спустилися вниз, до передпокою, і вийшли надвір. Позаду поспішав капуджі-ага.

Великий візир у своєму білому довгому одязі йшов плавно й легко і скидався на гордого лебедя, що пливе по спокійній поверхні ставка.

Раптом почувся брязкіт розбитого скла. А вслід за ним пролунав розпачливо-болісний дівочий голос.

— А-а-а!..

Кара-Мустафа здригнувся і зупинився.

Зупинилися і чорбаджії.

Арсен зблід і повернувся до вежі, що височіла на розі гарему. Там, притулившись обличчям до ґрат, визирала з розбитого вікна Златка. Вона трималася за товстий залізний прут і не помічала, як з порізаної руки тонким струмочком стікає вниз, до ліктя, яскраво-червона кров.

6

— Кизляр-ага! Джаліль! Я накажу вирвати тобі язика, мерзенний шакале! — гарикнув Кара-Мустафа. — Чому не слідкуєш за дівчиною? Що робить Фатіма, та стара відьма?

З-за пліч Златки виглянуло жовте перелякане обличчя євнуха. Він намагався відірвати руки дівчини від ґрат. Йому допомагала стара Фатіма. Але Златка трималася міцно, не звертаючи уваги на те, що кров уже зачервонила їй плечі й груди.

— Ми зараз все владнаємо, найясніший мій ефенді, — бурмотів кизляр-ага. — Зараз допоможемо їй... Аби тільки вона не пручалася... О Аллах!

Тим часом Златка не зводила погляду з Арсена. В ньому були і мольба, і прохання про порятунок, і безмежна любов. Але жодне слово, яке б могло розкрити перед великим візиром її стосунки з двома молодими чорбаджіями, не злетіло з її вуст. Вона не втратила самовладання.

Врешті Джалілю і Фатімі вдалося відірвати Златчині руки від ґрат і відтягти дівчину од вікна. З кімнати долинали приказування й охкання Фатіми.

Арсен зціпив зуби, щоб не крикнути. Все його тіло тремтіло від раптового збудження. Але козак розумів, що досить одного необережного слова чи руху, щоб накликати на себе підозру великого

візира і все загубити. До того ж Сафар-бей міцно, мов обценьками, стиснув його руку вище ліктя, попереджаючи, щоб мовчав.

Кара-Мустафа постояв мовчки перед розбитим вікном, заглиблений у свої думки, а потім, як здалося Арсенові, легенько зітхнув і поволі рушив по доріжці, усипаній перемитим морським піском. Про дівчину не обізвався жодним словом.

На господарському дворі зразу ж підійшов до воза, де під наглядом яничарів сидів у тіні Юрій Хмельницький.

Колишній гетьман мав стомлений вигляд. Змарнілий, запилений, у стоптаних за далеку дорогу чоботях і вигорілому на сонці жупані, він байдуже, понуро втупив погляд у землю і, здавалося, нічого навколо не помічав — ні розкішних садів, густих, тінистих, вже зачеплених осінньою позолотою, ні такого ж розкішного палацу, ні добротних стаєнь та комор, ні людей, що вешталися на подвір'ї.

Та коли несподівано уздрів перед собою великого візира, байдужість і втому з нього як рукою зняло. Очі блиснули радістю, в них заіскрилися сльози. Він враз підвівся, кинувся до Кара-Мустафи, залопотів каліченою турецькою мовою.

— О мій найясніший повелителю, я несказанно радий, що моя гірка, невольницька дорога перехрестилася з твоєю світлою дорогою і я можу сподіватися на твою ласку і твоє заступництво!

Обличчя Кара-Мустафи гидливо скривилося.

— Ну, що ти скажеш, Іхмельніскі?

— Великий візире, прошу помилувати мене і вирвати із мого нестерпного становища! Я ні в чому не винен... Мене оббрехали перед пашею Галілем вороги мої потаємні... І паша Галіль, не розібравшись, наказав схопити мене і, яко татя, відправити в Стамбул.

— Це султан наказав схопити тебе, Іхмельніскі! — суворо мовив Кара-Мустафа. — Султан!

Юрась зблід, нижня щелепа, усіяна рідкою чорною щетиною, одвисла.

— С-султан, мій повелителю? З-за віщо? — пробелькотів затинаючись.

— За те, що ти хотів переметнутися на бік Ляхистану, собако невірний!

— Я? Помилуй мене Бог! І в гадці не мав такого!

— Не бреши, гяуре! Я мав достовірні відомості. До того ж мої вивідачі у Львові донесли, що полковника Яненченка, якого ти так необачно туди послав, за якийсь злочин коронний гетьман Яблоновський наказав розстріляти. Мабуть, не повірив твоїм брехливим обіцянкам. І правильно зробив!

Смертельний жах спотворив Юраськове обличчя. Воно аж позеленіло. Сірі губи тремтіли, як у переляканої дитини.

— Але ж усе б-було н-не так! — верескнув він. — Пес Яненченко утік від мене! Я сам би застрелив його, як собаку!

— І друге, — не слухаючи гетьманових слів, вів далі невблаганний Кара-Мустафа. — Ти, нікчемо, не зумів виправдати сподівань падишаха! Тобі було вручено половину України з тим, щоб ти зібрав військо і завоював другу половину, якою й досі володіє цар урусів. Але ти не тільки не зробив цього, не тільки не зумів зібрати військо і перетягти на свій бік розбійників-запорожців, а й утратив те, що тобі дав падишах! Від тебе, як від чуми, розбіглися всі твої піддані! Тож невже ти гадаєш, що високій Порті потрібні такі правителі в її володіннях?

— Змилуйся, великий повелителю правовірних! — ледь чутно белькотав Юрась, і його плечі безвільно опускалися все нижче й нижче. — Ти, всемогутній, пробач рабові своєму нікчемному!

— А ти і справді нікчема... Не юродствуй! Не наділяй мене титулами падишаха! Не сподівайся своїми облудними словами полоскотати мою гординю і вимолити собі прощення... Ні, тобі прощення не буде! — Кара-Мустафа плеснув у долоні, і тут же біля нього виріс капужді-ага. — Негайно взяти цю людину, одвезти в Стамбул і кинути в Єди Куле! В одиночку!

— Великий візире, стривай! Дай сказати ще... Я згоден бути порохом під твоїми ногами, тільки не замикай мене в сирий і темний каземат! Я вдосталь намучився в ньому ще в Польщі, в Марієнборзькій фортеці... Не забувай, що я не тільки воїн, а й улем, духовна особа. Я вже був колись у Стамбулі архімандритом. Тож пошли мене знову в православний монастир — архімандритом, ченцем, служкою... Будь-ким... Тільки не в Єди Куле! Аллахом тебе заклинаю! Пригадай, як я вірно служив тобі, був твоїм сподвижником у чигиринській війні, які подарунки робив тобі... І серед них — красуня, якої у самого султана, мабуть, немає...

Останні слова Юрася мов ужалили Кара-Мустафу. Його чорні очі блиснули вогнем.

— Ти смієш нагадувати мені про подарунки, негідний! Ти мусив би цілувати мої сліди за ласку, якою я наділяв тебе і якої ти не заслуговуєш! Геть з-перед очей моїх! Охоронці, візьміть його!

Юрась не встиг оком змигнути, як його схопили і потягли геть.

Арсен довго дивився йому вслід, намагаючись видобути з серця хоч краплину жалю і співчуття до поверженого, знищеного недруга, та, крім огиди, не відчував нічого. Він був глибоко переконаний, що саме Юрась Хмельниченко — винуватець не тільки його власного нещастя й горя, а й горя всенародного, погубитель діла Богданового. Це на його чорній совісті десятки тисяч загублених життів, руйнація і запустіння Правобережжя, знищення правобережних козацьких полків. Ні, нема до нього жалю. Катюзі — по заслузі!

Із задуми його вивів голос Кара-Мустафи.

— Де ж скарби цього негідника? Показуйте!

Сафар-бей і Арсен відкинули полог критого воза. Там стояла невеличка, обкована залізними обручами дубова скриня з ручками.

Вони підтягли її на полудрабок воза і запитально глянули на великого візира. Що робити?

— Несіть за мною! — наказав Кара-Мустафа і попростував до палацу.

Повів він їх не до головного входу, а до невеличких дверей, що вели в підземелля. Євнух-казнадар відімкнув важкий масивний замок і засвітив свічку.

Це була зовсім порожня невелика кімната з низькою склепінчастою стелею. В протилежній стіні виднілися ще одні двері з замком, але казнадар не поспішав їх відмикати.

— Залиште скриню тут, — наказав Кара-Мустафа. — А самі йдіть до кухні — там вас погодують!

— Спасибі, бей-ефенді, — вклонилися чорбаджії і вийшли з холодного підземелля.

Нарешті вони залишилися самі, полегшено зітхнули й подивилися один одному у вічі.

— Ну, як? — спитав Сафар-бей. — Здається, перший день в Ейюбі закінчується для нас щасливо?

— Справді, не ждав такого! Ніяк не думав, що ми одразу потрапимо на очі Кара-Мустафі і що він візьме нас на службу. А ще більше не ждав, що в перший же день побачимо Златку...

— То вона побачила нас і вибила вікно, щоб подати нам звістку про себе, — сказав Сафар-бей.

— Бідна дівчина! — зітхнув Арсен. — Скільки перемучилась, скільки горя зазнала... Ну, тепер недовго їй тут скніти! Вирву з-за ґрат — і додому!

— Ти гадаєш, це так легко і просто?

— Я вже приглядівся трохи... І не думаю, що це буде легко зробити... Про те, щоб удвох вчинити напад на палац, годі й думати. Убити сторожу й виламати двері — теж марна забаганка. Залишається дві можливості...

— Які?

— Або виламати на вікні грати, коли всі поснуть, або ждати якоїсь щасливої нагоди. Адже не можуть тримати Златку весь час під замком! Випускають же коли-небудь на прогулянку. От тоді й викрадемо!

— Гм, все це, Арсене, тільки припущення, — сказав серйозно Сафар-бей. — А життя покаже, як краще. В усякім разі, не треба поспішати. Бо як у вас кажуть, поспішиш — людей насмішиш!

— Я згоден з тобою, Сафар-бею, — похмуро відгукнувся Арсен. — Тільки не знаю, чи втримаюсь я... Може трапитись таке, що уб'ю Кара-Мустафу!

— І занапастиш нас усіх — і Златку, і себе, і мене! — суворо глянув на друга Сафар-бей. — Не смій навіть думати про це!

— Якщо він зробив її своєю наложницею, я уб'ю його! — упертo повторив Арсен. — А там — хай що буде!

— Ну й дурень! — спалахнув Сафар-бей. — А я вважав тебе за розумного!

— Легко тобі це говорити, Ненку, — прошепотів Арсен. — А мені... Як мені бути?

— Не Ненко я, а Сафар-бей! Чуєш — Сафар-бей, хай тобі біс! — прошипів яничарський чорбаджія. — Не забувай про це!

— Пробач... Вирвалося...

— Ну, гаразд, пробачаю, друже... І ось про що я тобі скажу: візьми себе в руки! Кріпись! Мені теж нелегко. Адже Златка — моя сестра!

— То зовсім інше...

— Ну, от — ти знову за своє... Ниєш, мов дівчисько. Не забувай, що у нас, крім Златки, тут є одне велике діло! Якщо вже нам поталанило потрапити сюди, в оточення самого великого візира, то ми повинні використати цю можливість з найбільшою вигодою для тих, хто жде наших важливих вістей. Для мого батька, для твоїх друзів...

Арсен стиснув кулаки. В думці він вилаяв себе за те, що розкис, піддався хвилинному розслабленню, а вголос сказав:

— Усе, Сафар-бею! Більше не буду! Якщо Кара-Мустафа не пристьобне нас, щоб позбутися небажаних свідків його злочину, ми визволимо Златку. А з Кара-Мустафою поки що треба ладком, бо це не Гамід, не Чорнобай і навіть не Юрко Хмельницький... Такого ворога у мене ще не було! Обхитрити, обвести навколо пальця самого великого візира, а може, й повалити його — це, скажу я тобі, брате, буде нелегко!

— Ні, нелегко, — відгукнувся Сафар-бей. — У Немирові ми потрапили в осине гніздо, а тут — шугонули просто у ведмежий барліг! Однак у нас є одна неабияка перевага...

— Яка?

— У цей барліг ми потрапили під виглядом друзів. І доки ми не розкриті, доти можемо сподіватися на успіх!

Арсен ствердно хитнув головою, і вони повернули до кухні, приземкуватої цегляної будівлі, звідки саме вивалив гурт розпашілих від гарячої їжі яничарів.

7

Златка сиділа на отоманці з закам'янілим обличчям, дивилася, як Джаліль і Фатіма метушаться біля неї, перев'язуючи рани на руці, а в її серці бушувала радість.

«Арсенчику, любий мій! Коханий! Ти не забув про мене! Знайшов свою Златку і зараз думаєш над тим, як її визволити! Мабуть, тобі довелося пройти немало доріг, перебороти не одну перешкоду, обминути не одну небезпеку, перш ніж ти прибув у Стамбул — серце Туреччини, в маєток самого Кара-Мустафи! Отже, ти не випадково потрапив сюди, а, напевне, довідався, що я тут... Милий

мій! Дорогий! Коли б ти знав, як я кохаю тебе! Як знудьгувалася за тобою! І яка невтримна радість збурилась у моєму серці, коли я, стоячи біля заґратованого вікна, раптом нежданно побачила тебе і Ненка. В першу мить від несподіванки я немов остовпіла. Не могла ні з місця зрушити, ні крикнути. І то добре, бо в кімнаті саме були Джаліль і Фатіма. Вони прийшли сюди зі своїми безглуздими приставаннями, щоб я поїла, бо давно минув час обіду і я можу схуднути. А їм за це перепаде від великого візира!

В наступну мить я зрозуміла, що мушу зараз же, негайно подати тобі й Ненкові про себе звістку, бо інакше вам нелегко буде знайти мене у цій позолоченій, розкішній тюрмі, в яку запроторив мене Кара-Мустафа. І я, не довго думаючи, торохнула рукою по шибці й вигукнула щось... Я не назвала ні тебе, Арсенчику, ні брата по імені, щоб не накликати на вас підозри великого візира і його охорони. Я тільки припала обличчям до фат, щоб ти побачив мене. І ти побачив... І Ненка. Цього мені було досить. Я ще встигла помітити, яким здивованим і переляканим поглядом дивився на мене Кара-Мустафа. Мабуть, він так і не зрозумів, для чого я це зробила... А потім мене відтягли од вікна Джаліль і Фатіма. Вони були страшенно перелякані, бо вважали і вважають себе винуватцями того, що сталося. А рани на моїй руці і кров, що бризнула з них, зовсім доконали сердег. Вони добре бачили великого візира і ждуть від нього прочухана за те, що не догледіли мене... Бідолахи! Як вони упадають зараз біля мене! Якими відданими очима дивляться на мене, мов замолюють свою провину. Ну, що ж — я зроблю їм приємне — поїм усе, що вони принесли на срібній таці. Хай заспокояться і забираються звідси геть... Щоб не помітили радості в моїх очах, яку я не в силі більше приховувати...»

Фатіма затягнула зубами вузол і журно похитала головою.

— Дурненька! Що наробила! І собі завдала болю, і нам перепаде...

— Нічого, Фатімо, — сказала Златка. — Мені вже не болить. І я, здається, захотіла їсти... Давай сюди все, що принесла!

У старої служки і в євнуха розпогодилися лиця. Вони ждали, що ця примхлива красуня кричатиме на них, як робила вже не раз, тупотітиме ногами, виштовхуватиме з кімнати. А воно, бач, принесло! І якщо Аллах не скаламутить розуму цій дівчині, то вона ще, чого доброго, і вигородить їх перед великим візиром... Фатіма, подаючи страву, вже й рота було розкрила, щоб натякнути їй про це, але Златка випередила її.

— А тепер — ідіть! Я хочу залишитися сама... Поїм і ляжу спочивати. Щоб не турбували мене!

Джаліль і Фатіма поспішно вийшли з кімнати.

Златка зачекала, поки їхні кроки заглухнуть вдалині, а потім упала на тахту, і з її очей полилися сльози радості.

— Арсенчику, любий мій! Ти знову біля мене! Яка я щаслива! Тепер мені не так страшно, я буду спокійна, бо знаю, що ти кохаєш мене, любий мій!

Вона довго лежала непорушно, мріючи про ту щасливу хвилину, коли доля знову з'єднає її з Арсеном. Забула про їжу, що стояла на розісланому килимі, про біль у руці, про осоружного великого візира — про все на світі! Перед очима стояв Арсен — посуворілий, потемнілий, але такий дорогий і жаданий!

Непомітно минув час, і Златка заснула.

Прокинулася від неприємного почуття, що хтось дивиться на неї. Серце тривожно забилося — і вона підвелася.

Посеред кімнати стояв Кара-Мустафа. Руки схрещені на грудях. Чорна борода рівною довгою лопатою лежить поверх рук, яскраво вирізняючись на тлі білого одягу. А палаючі очі, здається, пронизують наскрізь і заглядають у саме серце.

Златці стало не по собі. Вона мовчки вклонилась і опустила голову.

— Що трапилося, пташко? — спитав Кара-Мустафа. — Чому ти кинулася у вікно? Тебе хтось налякав?

— Ні, мене ніхто не налякав, ефенді, — знову вклонилася Златка. — Я просто не хотіла їсти... Як бачите, я й досі не доторкнулася до їжі.

Кара-Мустафа ковзнув поглядом по незайманих мисках.

— Але ж треба їсти, голубко. Мені не потрібні кістляві або сухотні жінки в гаремі... Чи, може, готують несмачно?

— Ні, готують смачно, ефенді, і Фатіма з Джалілем припрошують, але... — Златка замовкла і сумно подивилася на великого візира.

— Що — але? Кажи, не бійся! — Кара-Мустафа підійшов і взяв дівчину за руку. — Я виконаю твоє бажання!

Златка хотіла висмикнути руку, та в останню мить утрималась. Подумала: а чому б не скористатися з ласки Кара-Мустафи? І вголос мовила:

— Хіба ж захочеш їсти, коли сидиш у цих чотирьох стінах, як у тюрмі? Зовсім знудьгувалася тут, за ґратами...

Кара-Мустафа пильно глянув на дівчину. Погляд його потеплів.

— Я скажу Джалілю і Фатімі, щоб водили тебе на прогулянку — в сад, на море...

— Дякую, бей-ефенді, — щиро зраділа Златка, бо відкривалася можливість під час прогулянки зустріти Арсена чи Ненка і передати їм звісточку про себе.

І раптом, ніби читаючи її думки, Кара-Мустафа ошелешив її несподіваним запитанням:

— Скажи, голубонько, тобі знайомі ті два чорбаджії, що йшли зі мною?

Златка відчула, як під ногами у неї похитнулася підлога. Що помітив великий візир? Невже здогадався, що розбила вона вікно неспроста?

— Ні, я їх не знаю, — відповіла якомога спокійніше, хоча голос зрадливо затремтів. — Звідки б я знала чорбаджіїв, що ходять з вами, бей-ефенді?

— Вся справа в тім, що це не прості чорбаджії... Вони довгий час служили в Немирові у гетьмана Юрія Іхмельніскі. Тож ти могла їх там зустрічати.

— Може, й зустрічала, але не пам'ятаю, — вже більш упевнено відповіла Златка, зрозумівши, що Кара-Мустафа нічого підозрілого не помітив у поведінці Арсена і Ненка, а тільки був здивований і вражений її вчинком. — У гетьмана служило багато яничарських чорбаджіїв і татарських мурз... Я добре запам'ятала тільки того, що викрав мене і одвіз паші Галілю, але він не турок, а урус.

Кара-Мустафа, здається, залишився задоволений Златчиною відповіддю, бо на якийсь час замовк, тільки пильно дивився на дівчину, милуючись її красою, а потім легенько потиснув їй руку і спробував притягти до себе в обійми.

Златка делікатно звільнилась і відійшла до вікна. Кара-Мустафа подався був за нею, але передумав і зупинився.

— Ти дикунка, дівчино... Миле дикувате звірятко! Та, мабуть, я за це тебе і покохав... Прийде час — і ти станеш моєю! Хай допоможе мені Аллах!

Златка зіщулилась від тих слів, мов від удару бичем, і схилила голову. Та в серці все одно бриніла радість. Ні, не твоєю, візире! Арсеновою або нічиєю!

8

Увечері того ж дня Кара-Мустафа знову попростував до вежі, але на цей раз піднявся нагору. Не стукаючи, відчинив двері й зупинився у просторій круглій кімнаті з вузькими вікнами-бійницями, що виходили на всі чотири сторони світу. Кімната була захаращена різними незвичайними для палацу речами — невеликою жаровнею, череп'яними тиглями, скляними колбами і трубками, книгами, картами земної й небесної сфери, банками і горщиками з камінням, порошками та рідинами...

Тут жив ломбардієць П'єтро, лікар і астролог, колишній раб-весляр на галері, якого Кара-Мустафа за чималі гроші викупив у казни.

П'єтро лежав на дивані і, присунувши до узголів'я свічку, читав книжку. Побачивши в дверях високого гостя, миттю схопився і закляк у низькому поклоні.

Це був кремезний, років сорока чоловік з великою лисіючою головою і густими чорними бровами. Під барвистим шовковим халатом виразно окреслювалося кругленьке черевце.

— Гороскоп склав? — замість привітання спитав Кара-Мустафа, сідаючи на твердий дерев'яний стілець, власноручно змайстрований ломбардійцем.

— Склав, високошановний бей-ефенді, — улесливо всміхнувся астролог. — Кілька ночей не сходив з даху — спостерігав за зірками й сузір'ями, що визначають вашу долю...

Кара-Мустафа мимоволі глянув на стрімкі сходи, що просто з кімнати виводили на горище, а там і на дах, і уявив, як П'єтро, сидячи на ослінчику, направляє в небо велику підзорну трубу, спеціально для нього куплену в Італії.

— Ну й що? Покажи!

П'єтро швидко відчинив дверцята громіздкої шафи й обережно вийняв сувій жовтавого паперу.

— Ось, будь ласка! — І, розгорнувши його на столі, підсунув ближче свічку.

Кара-Мустафа з явним острахом глянув на незрозумілі йому значки й малюнки і спитав:

— Що пророкують зорі?

— Вони доброзичливі до вас, бей-ефенді, — коротко відповів астролог, але при цьому нахмурив чоло.

Це не пройшло повз увагу великого візира. Він стурбовано перепитав:

— То що ж пророкують зорі? Все кажи — мені треба правду! Чуєш? Бо стою перед вибором — починати чи не починати діло, від якого залежатиме не тільки моя доля, а й майбутнє імперії та всього ісламського світу! Розумієш?

— Так, бей-ефенді. Розумію... Тому й поставився до цього гороскопа з належною увагою. Нічим не займався — тільки ним. І радий сказати, що зорі віщують успіх усім вашим військовим починанням. Бог війни Марс постійно супутничає вам, бей-ефенді, не відходячи ні на крок...

— Так, так... А далі?

— Шлях ваш проходить під знаком Марса... Багато крові проллється, багато буде пожеж на землі і нещасть... Наступить мор великий: голод і розруха впадуть на голови людей!

— А я? Що говорять зорі про мене?

— Марс не відступає від мого повелителя, охороняючи його і ведучи через усі життєві незгоди... Хіба що... — П'єтро замовк.

Кара-Мустафа напружено слухав, відзначаючи в думці, що устами цього ломбардійця говорить сам Аллах. Адже йому нічого невідомо про майбутню війну, задуману найвищими сановниками Порти, а говорить він так, ніби щось знає. Це, безперечно, зорі навіщували йому ці слова...

Однак П'єтро чогось недоговорив. Чого саме?

— А далі? — нетерпляче наполягає Кара-Мустафа. — Чому ти сказав — хіба що? Що ховається за цими твоїми словами?

П'єтро опустив очі.

— Бей-ефенді, крім бога війни Марса на небі ще є богиня Венера... Ви знаєте...

— Знаю... Ну й що?

— Зараз вона ставиться до вас неприхильно...

— Вороже?

— Щоб вороже — то ні... Саме неприхильно. Щось тривожить мене у віщуваннях цієї зорі. А що — не можу зрозуміти. Особливо не подобається початок гороскопа. Венера ніби попереджає якесь нещастя, що може спіткати вас...

— А потім?

— А потім фортуна повертається до вас лицем, і Венера, як і Марс, віщує вам також успіх і щастя...

Кара-Мустафа витер долонею спітнілий лоб. При цьому подумав: «Ху-у-у! Цей дурний П'єтро, сам того не бажаючи, нагнав на мене страху! І даремно. Бо все ж так ясно. Йдеться про ту дівчину-полонянку, Златку... Зараз вона для мене чужа й далека. Крім того, нею зацікавився султан, і ця обставина загрожує мені великими неприємностями. А згодом — через півроку чи рік, — коли доля виведе мене на найвищий щабель влади, Златка стане моєю... Ось чому Венера спочатку відвертається від мене, а потім раптом виявляє прихильність. Все ясно... Що ж стосується головного — війни, то тут двох думок бути не може: тільки велика успішна війна допоможе мені здійснити задумане. Війна — це мій шлях!»

Він довго сидів мовчки і думав, зовсім не зважаючи на астролога, що укляк перед ним. Потім рвучко підвівся і сказав:

— Дякую, П'єтро. Ти постарався, і я задоволений тобою. Тепер з легким серцем розпочну діло, яке заповів мені Аллах!

Він кинув на стіл туго набитий гаманець і вийшов.

П'єтро ошелешено провів його поглядом і, коли зачинилися двері, ще довго дивився йому вслід, а потім схопив гаманець і вміст його витрусив на стіл. То було щире золото. Такого П'єтро не чекав. Це ж ціле багатство! Ніколи раніш великий візир не був таким щедрим! З чого б то?

В КРАЇНУ ЗОЛОТОГО ЯБЛУКА

1

Минула зима, і в Стамбулі закрутилося, зашуміло, немов у вирі. В усі кінці імперії помчали чауші з наказом пашам і бейлербеям збирати військо і йти з ним до Єдірне, тобто до Адріанополя, звідки відкривалася пряма дорога на захід, в країну Золотого Яблука.

То був початок великої війни з Австрією.

Двір великого візира в Ейюбі перетворився на справжній мурашник. Сюди прибували гінці, приїздили візирі, паші. Уже всі знали, що султан сам стане на чолі війська і поведе його на невірних. Але підготовкою до війни керував Кара-Мустафа.

Ворота Айвасари-капу, розташовані у міській стіні на березі Золотого Рогу, не зачинялися ні вдень ні вночі. Крізь них ішла дорога зі Стамбула на Ейюб, заміську резиденцію великого візира. І, мабуть, тоді, влітку і восени 1682 року, ніяка інша дорога в Османській імперії не була так забита військовим людом і найвищими сановниками, ніж ця.

Ні Сафар-бей, ні Асен-ага, тобто Арсен, не мали вільної хвилини, щоб зустрітися й поговорити. Сафар-бея Кара-Мустафа дуже швидко запримітив як здібного й освіченого чорбаджія і призначив своїм секретарем, надавши йому звання чауш-паші. Тепер Сафар-бей став довіреною особою великого візира і від сходу сонця й дотемна виконував усілякі його доручення.

Арсен був рядовим чаушем, але і йому вистачало клопоту. Нестримний потік подій закрутив його у своєму вирі. Тож він дуже зрадів, коли одного разу вночі Сафар-бей затермосив його за плече.

— Асен-ага, вставай! Виходь на подвір'я до колодязя. Я ждатиму тебе. Треба поговорити...

Ніч була темна. З півночі дув холодний поривчастий вітер, іноді пролітали крупні краплини дощу, падали на обличчя, і тоді Арсен глибше втягував голову в плечі й зіркіше вдивлявся в темряву.

Сафар-бей уже ждав його.

— Що сталося? — Арсен був схвильований. — Щось маєш нове про Златку?

— Ні, всі мої намагання проникнути до неї закінчилися невдачею, — тихо відповів Сафар-бей. — І, мабуть, не скоро побачимо...

— Чому?

— Завтра ми залишаємо Ейюб...

Арсен схопив Сафар-бея за руку. Він зрозумів, що мова йде про війну.

— Розповідай!

— Сьогодні я був присутній при розмові Кара-Мустафи з візирами та пашами... Зять султана, паша будський Ібрагім, якому підкоряються пашалики в Сербії та Східній Угорщині, сповістив, що австрійський імператор Леопольд безперервно шле гінців у Польщу до Яна Собеського, намагаючись заручитися підтримкою поляків. Але польське магнатство розділилося на дві партії — французьку й австрійську. Австрійська стоїть горою за те, щоб виступити на боці Австрії у війні проти Туреччини, її підтримує Папа Римський... А французька, на чолі з королевою Марією-Казимирою, дочкою французького маркіза, перечить їй. Кажуть, у сеймі доходить іноді до збройних сутичок і кровопролиття.

— Це, звичайно, на руку туркам, хай їм біс! — вилаявся Арсен. — Поки у Варшаві магнати чубитимуть один одного, Кара-Мустафа розгромить Австрію.

— Саме на це і розраховує великий візир. А ще — на підтримку графа Емеріка Текелі, який очолив угорців у їхній боротьбі за визволення Угорщини від австрійського гніту. Якщо Текелі піде на союз із Кара-Мустафою, він, безперечно, зробить велику помилку, бо кине свою країну з одного рабства у ще страшніше! Але на перших порах Кара-Мустафа скористається підтримкою угорців. І нападе на Австрію до того, як вона знайде собі союзників. Він так і сказав: «Ми розіб'ємо їх поодинці: спочатку Австрію, потім — Ляхистан, і тоді пів-Європи опиниться в моїх обіймах!»

У темряві не видно було Арсенового обличчя, але Сафар-бей відчув, як Арсенові пальці міцно вп'ялися в його передпліччя.

— Ненку, ми повинні щось робити! — гаряче зашепотів він. — Якщо турки розгромлять Австрію, а потім — Польщу, вони знову повернуть на північ, спробують захопити Київ. Треба подати звістку в Москву, гетьману в Батурин, а також королеві польському у Варшаву.

— Хто ж це зробить?

Арсен тяжко зітхнув.

— Доведеться їхати мені... Більше нікому.

— А Златка?

Козак зітхнув ще тяжче.

— Ех, коли б пощастило вирвати її з рук візира! З якою б радістю я помчав з нею на Україну!

— То, може, передати воєводі Младену, щоб послав своїх гінців? — спитав після довгої паузи Сафар-бей.

— Ні! — рішуче заперечив Арсен. — Надто це важлива звістка, щоб передоручати її комусь іншому.

— То як же бути?

Арсен замислився. Серце його розривалося навпіл. Справді — як бути? Залишити Златку в той час, коли після довгих пошуків нарешті знайшов її і, може, ось-ось пощастить визволити? Та коли?.. Сьогодні? Через місяць? Через рік?.. А чи не буде тоді пізно? Чи не впаде шабля османів і на Австрію, і на Польщу, а потім і на Київ та Москву раніш, ніж він зможе сповістити про цю страшну небезпеку? Ні, Арсене, май силу перебороти себе, пожертвувати найдорожчим заради батьківщини!

Сафар-бей теж мовчав, ніби відчував, яка буря знялася у серці друга.

Нарешті Арсен порушив мовчанку.

— Поїду я! Так треба, Ненку. А потім — повернуся... Якщо зумієш сам визволити Златку, відпровадь її до батька на Стару Планину... А якщо ні — хай жде мене! Повернуся — визволю або загину!

Сафар-бей стиснув Арсенові руки.

— Ну, тоді рушай!

— Так зразу?

— Гаятись не слід, бо завтра може бути пізно... Поїдеш чаушем до молдавського господаря. Папери я тобі приготував. Гроші — теж.

— Де ж ти їх дістав?

Сафар-бей поплескав Арсена по плечу й тихенько засміявся.

— Ну, знаєш, був би я великим дурнем, коли б, два місяці везучи казну гетьмана, не заглянув у неї... Я подумав, що нам з тобою гроші в майбутньому потрібні будуть не менше, ніж великому візирові... Ха-ха! І, здається, мав рацію. Тепер вони якраз і знадобляться! Бо шлях твій буде не короткий і не легкий...

2

Під звуки тулумбасів і флейт, під веселу гарматну стрілянину виступив із Стамбула султан Магомет у похід на невірних. Шлях його пролягав у країну Золотого Яблука.

Пишна султанська карета, оточена охоронцями, їхала в голові величезного війська. Попереду неї мчали на баских конях блискучі яйабаші і, щоб розігнати роззяв, які товпилися на дорозі, бажаючи подивитися на падишаха всесвіту, кричали: «Гальвет вар![1] Гальвет вар!» За нею їхало сто карет із султанськими ірбалями[2] та гієздами[3], відібраними з числа гаремних красунь самою валіде-султаншею[4] і казнадар-устою[5].

Молоді коханки султана та їхні рабині з цікавістю визирали з віконець на мальовничі краєвиди і не менш мальовничо вдягнутих молодих яничарських та спагіївських чорбаджіїв, що гарцювали на баских конях.

За гаремом тягнулися цілі валки возів зі всіляким добром для султанського двора — одягом, посудом, кухнями, харчами.

Потім ішли війська. Піші — яничарські, кінні — спагіївські. Позаду стримували гарячих коней акинджі[6], котрі в походах завжди мчали попереду війська, нещадно граблячи, спалюючи і знищуючи все на своєму шляху. А зараз, поки йшли по турецькій землі, Кара-Мустафа навмисне залишив їх в ар'єргарді, щоб охолодити їхній грабіжницький запал.

Сам великий візир узяв з собою в похід теж немало всього: наметів, одягу, дорогої зброї, грошей, золотого і срібного посуду,

---

[1] Гальвет вар! *(Тур.)* — Тікай геть!

[2] Ірбаль *(тур.)* — фаворитка.

[3] Гієзда *(тур.)* — дівчина, на яку накинув оком султан.

[4] Валіде-султанша *(тур.)* — мати султана.

[5] Казнадар-уста *(тур.)* — старша казначейша.

[6] Акинджі *(тур.)* — нападник; від турецького акин — напад.

а також людей — одалісок, євнухів, чаушів, капуджі, астролога і лікаря П'єтро. В окремій кареті, під наглядом Фатіми та в супроводі Джаліля, що сидів поряд з кучером, їхала Златка.

Від Стамбула до Адріанополя шість днів дороги. І всі ці дні Златка провела біля віконця, сподіваючись побачити Арсена або Ненка. Але ні одного, ні другого так і не побачила.

В Адріанополі, великому гарному місті, що стоїть при злитті річок Туджи та Арди з Маріцею, султан наказав зупинитися: останні два дні лив холодний осінній дощ, і дороги зовсім розкисли.

Увесь султанський двір розташувався у просторому палаці, оточеному розкішними садами. Не менш пишний і просторий палац дістався великому візирові й членам дивану, які зразу ж почали влаштовуватися з великим комфортом.

І недаремно. В Адріанополі та в прилеглих до нього місцевостях військові довелося провести всю зиму. Це було не важке, але досить одноманітне життя. Дощі періщили майже кожного дня. Султан лютував, бо ні разу через негоду не пощастило вибратися на полювання, а для нього тиждень без полювання вже здавався каторгою.

Однак у такому вимушеному стоянні на місці було багато й корисного. Зі всіх кінців неозорої імперії сюди стікалися все нові й нові загони. Як доносили гінці, з далекого Криму йшла татарська орда на чолі з ханом Мюрад-Гіреєм. До неї приєдналися ногаї. Орда прямувала до Бєлграда. Туди ж мали прибути інші допоміжні частини. Отже, збиралося величезне військо, якого ще ні разу не мав під своєю рукою султан Магомет.

3

Мунеджим-паша, особистий астролог султана, відкинув теплу ковдру, схопився з ліжка і, вступивши в оторочені хутром сукняні капці, потрюхикав до дверей. Хтось настійливо стукав.

Астролог тримав поперед себе свічку. Його брунатні очі злякано дивилися на двері, за якими стояв невідомий, а на високому лобі зібралися зморшки.

Хто б це міг бути? Він нікого не ждав.

— Хто?

— Мунеджим-паша, відчини! — почувся знадвору дуже знайомий голос.

Брязнув засув. У дверях з'явився великий візир Кара-Мустафа.

Це не дуже здивувало астролога. Таке траплялося і раніш, бо хто ж не хоче дізнатися про майбутнє? А всім відомо, що ніхто так точно не передвіщав майбутнього, як Мунеджим-паша. На те ж він і носив звання паші й особистого астролога падишаха!

Був він, однак, украй здивований тим, що Кара-Мустафа вибрав для відвідин нічну пору і з'явився не в своєму пишному візирському вбранні, а в простій одежі яничара. Для чого такий маскарад?

Однак Мунеджим-паша був досвідчений царедворець і швидко взяв себе в руки.

— О! — вигукнув він. — Який я щасливий бачити в себе славного охоронця трону падишаха!

— Тс-с-с! Не кричи, паша! — шикнув на нього Кара-Мустафа, поспішно причиняючи двері. — Бо своїм гучним голосом розбудиш усе місто!

У астролога справді був громоподібний голос із трагічно-зловісними нотками, якими він щедро користувався під час своїх пророкувань.

— Мовчу, мовчу... Прошу сюди, мій повелителю! — І астролог відчинив двері до сусідньої кімнати.

Це була звичайна для того часу велика робоча кімната астролога й алхіміка. Все тут для Кара-Мустафи було знайоме... На довгих столах стояли скляні банки, наповнені порошками, шматками різнобарвних мінералів, рідинами. Біля вікна, у тиглі, пригасав малиновий жар. Пахло чадом і ще чимось невідомим і не зовсім приємним для звиклого до тонких пахощів носа великого візира. Посередині, на дерев'яній підставці, висіла велика карта зоряного неба, помережена ламаними лініями і помальована знаками зодіака. Круті сходи вели на горище, де, як знав Кара-Мустафа, Мунеджим-паша спостерігав хід небесних світил. Всюди в безладді лежали і стояли якісь прилади й інструменти, що в душі великого візира викликали повагу до їх власника і забобонний страх.

Астролог підсунув Кара-Мустафі крісло. Спитав:

— Що змусило великого візира ощасливити мене своїми відвідинами?

Кара-Мустафа рішуче відсторонив од себе крісло і довго вдивлявся в оливкове непроникне обличчя придворного астролога, ніби зважував — казати чи ні? Потім узяв його за руку вище ліктя і промовив тихо, але тоном наказу:

— Мунеджим-паша, ти повинен зробити мені і всій нашій імперії велику послугу...

— Я слухаю, бей-ефенді, — коротко проказав астролог, схиляючи в поклоні голову.

— Однак те, що почуєш, повинен знати лише Бог та ми вдвох! — Кара-Мустафа підняв угору вказівний палець. — Ти зрозумів?

— Зрозумів.

— Навіть сам падишах не повинен знати! І передусім — він! Бо робиться це в його інтересах...

— Так, мій повелителю, — ще нижче схилив голову Мунеджим-паша, холонучи від думки, що зараз дізнається про таємницю, яка може коштувати йому життя.

Кара-Мустафа нахилився майже до самого його вуха і ледь чутно прошепотів:

— Слухай уважно! Вищі інтереси держави османів і велич та слава падишаха вимагають рішучої перемоги у цій війні, яку ми розпочинаємо на берегах Дунаю...

— Я знаю, — теж пошепки відповів паша.

— На чолі нашого війська став сам падишах... Його вірні піддані стурбовані тим, що йому буде загрожувати небезпека, бо, як відомо, на війні гинуть не тільки рядові воїни, а й полководці... Ми всі живемо милостями падишаха, його розумом і його славою, а тому глибоко зацікавлені, щоб він не наражав своє дорогоцінне життя на смертельну небезпеку, яка може підстерігати його в поході...

— Так, я згоден з вами, бей-ефенді. Що ж робити?

— Падишахові краще й безпечніше буде, коли він повернеться в Стамбул, бавитиметься з красивими гієздами, їздитиме на дороге його серцю полювання, веселитиметься в мобейні, дивлячись, як блазні танцюватимуть джурджуну[1]... Все це для нього буде приємніше, ніж тримати ногу в стремені бойового коня!

— Безперечно, мій повелителю.

— А окрім того, зелене знамено Пророка — занадто важкий тягар для намісника Бога на землі. — Голос Кара-Мустафи був тихий, але суворий. — Навіщо обтяжувати його земними клопотами, коли є мільйони вірних підданих, які з радістю нестимуть замість нього цей тягар!

Хитрий і проникливий Мунеджим-паша давно здогадався, куди хилить великий візир. Безперечно, Кара-Мустафа хоче відправити султана в Стамбул, а сам стати сердаром, щоб лаври перемоги дісталися йому. Однак досвідчений царедворець ні словом не прохопився про свою здогадку. Він ждав не натяків, а прямих наказів. Тому знову непевно хитнув головою.

— Так, мій повелителю.

— Отже, ти мене зрозумів? — спитав Кара-Мустафа різкувато, бо його вже почало дратувати це улесливе, але невизначене підтакування.

Астролог скривився.

— Не зовсім, бей-ефенді... Мені не ясно, що маю робити я.

— Ти повинен умовити падишаха повернутися в Стамбул!

— О! Але ж я тільки маленький бідний астролог!

— Не прибіднюйся! Від тебе багато чого залежить... Падишах зробить так, як скажуть зорі!

— Зорі вже сказали, що падишах знайде славу на дорогах війни... Ще в Стамбулі я склав його гороскоп.

— Нічого немає постійного на цьому світі.

— Так, мій повелителю! Хіба що одне золото завжди лишається золотом...

---

[1] Джурджуна *(тур.)* — танець блазнів, щось на зразок канкана.

Це був досить прозорий натяк на згоду. Але за неї потрібно платити. Кара-Мустафа полегшено зітхнув, бо не менше, якщо не більше за Мунеджима-пашу ризикував становищем або й головою. Він мовчки витягнув з кишені чималий, туго набитий капшук і кинув на стіл. Почувся глухий брязкіт металу.

Мунеджим-паша, як голодний собака до хліба, прикипів поглядом до того капшука, в якому, він не сумнівався, було щире золото. У нього раптом пересохли губи, і він облизав їх язиком. Адже це було справжнє багатство! Отже, Кара-Мустафа настільки зацікавлений у тому, щоб спровадити падишаха в Стамбул, що не пошкодував цілого маєтку!

— Зорі теж міняють своє розташування на небі, — загадково сказав Кара-Мустафа. — Вчора вони говорили одне, сьогодні — друге, а завтра — віщуватимуть щось інше... Чи не так, паша?

— Безперечно, мій щедрий повелителю, — низько вклонився астролог. — Падишах наказав спостерігати за зорями і скласти ще один гороскоп, і я не певен, що й на цей раз зорі віщуватимуть перемогу османському війську, якщо на чолі нього стоятиме сам повелитель правовірних.

Кара-Мустафа усміхнувся самими устами.

— Ти все правильно зрозумів, паша... Бажаю тобі щасливої зорі, яка б продовжила твої літа!

В останніх словах вчувалася прихована погроза, і астролог, щоб засвідчити свою відданість, кинувся великому візирові в ноги і поцілував його простий запилений яничарський чобіт.

ВАРШАВА

1

Був сірий холодний день. Ранні морози закували річки й озера в крижані панцири — переїжджай де хочеш! Дороги кострубачилися замерзлим груддям — по них не поженеш. Тому Арсен їхав поволі. Де — дорогою, де — навпростець.

Сафар-бєєві гроші стали в пригоді. Через Болгарію і Волощину промчав за дванадцять днів. Коней не жалів: на базарах купував свіжих, витривалих і гнав далі. Тільки на розореному Правобережжі базари не збиралися, тому довелося їхати повільніше, щоб приберегти сили вороного, купленого ще в Бендерах.

У Немирові трапилася зустріч, яка замалим не коштувала життя. Арсен ніби відчував, що в це місто, з яким було зв'язано так багато гіркого, не варто заїздити. Але якийсь біс, поки він, сидячи в сідлі, розглядав з горба далекі безлюдні вулиці, нашіптував на вухо: «Заїдь! Заїдь! Може, зустрінеш кого-небудь із знайомих і ді-

знаєшся про зміни, що відбулися тут з часу падіння Юрка Хмельницького».

І справді — зустрів! Лихий переміг у його душі, і він, замість того, щоб скерувати вороного в об'їзд, на Білоцерківський шлях, потягнув повід «соб» і поскакав прямо на Шполівці.

Проїжджаючи мимо двору баби Секлети, зупинився. Жива чи померла? Глянув на поріслий лободою двір, на розбите маленьке віконце, на розчинені двері, що жалібно поскрипували під поривами вітру, і сумно похитав головою: нема баби Секлети. Пережила чоловіка, пережила синів і дочок, внуків і правнуків — і нарешті сама згасла, як одинока іскра на попелищі. Розсіявся по білому світі, вимер, щез колись великий її рід — і хто зна, чи знайшлася добра душа, щоб провести стареньку в останню путь?..

Арсен замислився й мимоволі зітхнув. Чи буде коли-небудь кінець нещастям, що з усіх кінців обсіли цю землю? Чи наступить нарешті день, коли на цих подвір'ях защебечуть веселі дитячі голоси, а з коминів зав'юняться в небо сиві димки, смачно запахне свіжоспеченим хлібом?

Він міцно стиснув засмаглі на вітрах губи і зітхнув ще раз, раптом відчувши, як на очі набігли сльози.

Що ж ти, Арсене? Розрюмсався, мов старий Метелиця! А тобі ж до старості — гай-гай! Чи, може, стомилася душа від безконечних злигоднів і турбот?

Він витер кулаком очі. Торкнув ногами коня. І в ту ж мить побачив, що вулицею до нього наближається загін вершників.

Тікати в поле було нерозумно. Не втечеш. Та, власне, чого тікати, коли він — чауш самого великого візира?

— Гей, хлопче, хто ти такий? — промовив здалеку передній невисокий чолов'яга у кожусі і насунутій майже на самі очі шапці-бирці. — Звідки й куди прямуєш?

— Хай це вас не цікавить, добродію... Де був, там уже немає. Куди прямую, там не ждуть! — відповів різко Арсен.

— О-о-о, який ти мудрий, парубче! І це ти так відповідаєш сотникові молдавського господаря? Сміливий! Тим більше закортіло мені познайомитися з тобою! — глузливо сказав передній, наближаючись, і раптом вигукнув: — Ба-ба-ба! Кого я бачу! Це ж сам Арсен Звенигора, хай мені баньки повилазять, якщо помиляюсь! От так зустріч! Не сподівався!

Арсен упізнав Свирида Многогрішного і здригнувся: ця зустріч не обіцяла йому нічого втішного.

Тим часом вершники — це були, судячи по одягу, волохи — оточили Арсена, і він опинився в кільці, віч-на-віч зі своїм давнім ворогом.

Многогрішний збив шапку на потилицю, оголивши зморшкуватий лоб, до якого прилипли рідкі пасма сивіючого волосся. На його обличчі розпливлася радісно-хижа усмішка.

— Ось коли пташка впіймалася! — вигукнув, потираючи руки. — Довгенько ж ти, голубчику, не потикав сюди носа! Заждався я тебе! Але тепер потішуся, запорозька сволото! Тепер ти у мене і затанцюєш, і заспіваєш, і заплачеш, коли взую в червоні сап'янці! Ха-ха-ха!..

Сміх Многогрішного був скрипучий, холодний. Арсен мовчав.

— Чого мовчиш? Заціпило від страху?

— А я тебе не боюся, дядьку Свириде...

— Чому б то ти мав мене не боятися? Здається, друзями з тобою ми ніколи не були...

— Але й ворогами теж, — злукавив Арсен, не бажаючи встрявати в суперечку, що набирала небезпечного характеру.

— Не були, кажеш? — Многогрішний від подиву аж очі витріщив. — Мабуть, від страху тобі відібрало пам'ять! Ну, що ж — я нагадаю... Хлопці, — звернувся він до своїх волохів, — стягніть з нього чоботи та почастуйте киями по п'ятах! Хай затанцює на морозі босий!

Волохи миттю зіскочили з коней і кинулися до Арсена. Ще мить — і він лежатиме на землі, а ці шибайголови періщитимуть його щосили по голих ногах.

— Стійте! — голосно вигукнув Арсен, видобуваючи з-за пазухи пергамент, завбачливо даний йому Сафар-беєм. — Ім'ям великого візира наказую вам — зупиніться!

Згадка про великого візира подіяла магічно. Волохи враз опустили руки, зупинилися, збентежено переглянулися.

Многогрішний заверещав:

— Чого ж ви! Візьміть його! — І почав витягати з піхов шаблю.

Арсен підніс руку з пергаментом.

— Хто з вас розуміє по-турецькому?

— Я, — виступив наперед чорнявий парубок.

— На, читай!

Волох кинув бистрий погляд на короткий напис, на печатку — і зблід.

— Братці, — прошепотів помертвілими губами, — це ж чауш самого великого візира... От були б вскочили в халепу!

— Не може бути! — вигукнув Многогрішний. — Дай сюди!

Він вихопив пергамент, повертів перед очима. Напису не зрозумів, але печатку знав дуже добре — і теж зблід.

— Прокляття! — процідив крізь зуби. — Викрутився, песиголовець! Ну, твоє щастя...

Він тицьнув Арсенові в руки цупкий жовтавий сувій і поїхав геть. Волохи помчали за ним.

Арсен витер спітніле чоло, якусь хвилину постояв у роздумі, а потім рішуче повернув коня на білоцерківський шлях.

До Новосілок не доїхав: несподівано усіх своїх зустрів у Фастові. Ще здалеку побачив над містом сизі димки, що вилися з димарів, і був здивований, коли при в'їзді дорогу йому перетнув вартовий з мушкетом. Він вискочив з якоїсь ями, де ховався од пронизливого холодного вітру, і вигукнув:

— Стій, знаєш-маєш! А то як стрельну, так тобі тут і капець буде!

Арсен зареготав. Та це ж Іваник! І звідки він тут узявся?

Однак Арсенів сміх розізлив вартового не на жарт. Він підстрибнув, мов півник, штурхонув верхівця дулом мушкета під бік.

— Чого заливаєшся, знаєш-маєш? П'яний чи сусідам розум розпозичив? Злазь з коня, халамиднику!

— Іванику, невже не впізнав? Арсен я! Звенигора...

Іваник ошелешено закліпав очима, ще не впізнаючи в цьому худому засмаглому бороданеві колишнього красеня Арсена.

— Не може бути!

Арсен скочив з коня, зняв шапку. І тоді Іваникове обличчя прояснішло. Мушкет випав з його рук і покотився по мерзлій землі.

— Арсене! Голубе! Звідки ти?

Вони міцно обнялися. В Іваникових очах заблищали сльози.

— Від самого султана, Іванику! Зі Стамбула! А як ти тут опинився?

Іваник підняв мушкет, поправив на вузьких плечах свитку.

— Хіба не знаєш?.. Семен Палій привів нас усіх у Фастів і сказав: тут нам жити! Землі займай, скільки зумієш обробити, хату вибирай, яка ціліша... А фортецю відбудуємо гуртом, знаєш-маєш, щоб захист був добрий. От ми й переїхали сюди.

— А мої де?

— Твої теж... Унизу, над Унавою, поселилися. Там гарно — річка, луг, за річкою — ліс. Правда, хатка маленька, але не гірша, ніж у Дубовій Балці. І що найкраще — поряд зі мною... Недарма кажуть: вибирай не місце, а доброго сусіда.

— А Палія де можна побачити? Часом не на Січі?

— Побачиш. У фортеці він, поселився разом із Семашковою вдовою...

— А про пана Мартина нічого не чути?

— Про Спихальського? Казав Роман, що передавав звістку зі Львова. Усіх вітає... Не забув і про мене, і про Зіньку. — Іваник підморгнув. — Теж привіт передав, знаєш-маєш...

Арсен усміхнувся в густу бороду, що виросла, поки їхав зі Стамбула. Про кого про кого, а про Зіньку не міг пан Мартин забути: дуже вже уподобав молодицю!

— Ну, веди ж мене, Іванику! — поклав руку на утле плече сусідові. — Спочатку до Палія, а потім — додому... Просто згораю від нетерплячки!

Вони рушили широкою вулицею. Біля одного з уцілілих будинків Іваник зупинився.

— Скажу Остапові, щоб постояв замість мене. Бо у нас, знаєшмаєш, суворо... Можна й київ заробити від полковника, якщо погано нестимеш військову службу!

Він шмигнув до хати, а через хвилину вийшов у супроводі височенного похмурого козака, озброєного однією тільки шаблею.

— На мій мушкет, — заквапився Іваник. — Як тільки небезпека — пали, пане-брате, щоб аж у фортеці було чути! А я незабаром повернуся...

— Гаразд, — кивнув головою похмурий велетень і, не обертаючись, почимчикував на околицю міста.

Арсен уважно розглядався довкола.

Всюди ще багато руїн і згарищ, але стоять серед попелищ уцілілі від вогню хатини. З деяких в'ються димки, на подвір'ях помітні сліди людських рук — там, дивись, полагоджено тин і ворота, там — вибілено стіни, а подекуди на хатах уже зведено нові очеретяні дахи.

Фортеця зустріла їх людським гомоном, гупанням дубових баб, заступів і копаниць, цюканням сокир. Тут кипіла робота. Одні забивали палі, другі засипали стіни землею, треті із дубових брусів майстрували фортечну браму.

Люди були такі худі, виснажені та обідрані, що Арсен аж жахнувся. Звідки вони взялися? Одні жебраки зійшлися сюди, чи що? Незважаючи на холод, у багатьох, крім латаної сорочки чи бувалого в бувальцях лейбика, не було нічого. На ногах рідко в кого чоботи, а то більше — постоли або личаки, з яких виглядає якесь ганчір'я. Обличчя зарослі, в очах — голодний блиск.

Арсен хотів було запитати Іваника, що це за люди, але в цю мить його погляд упав на високу знайому постать. Палій!

— Батьку Семене! — кинувся козак і на радощах згріб полковника в обійми. — Батьку Семене! Який я радий, що знову бачу вас!

— Арсен? — Палій не повірив своїм очам і вражено розглядав козака. — Справді Арсен, власною парсуною, як казали київські бурсаки... Та який зарослий, мов дідуган!

— Ви тут усі не кращі, — повів рукою Арсен, показуючи на людей, що трудилися біля стін. — Звідки вони набралися?

Палієві брови насупилися. Не стишуючи ходи, він похмуро проказав:

— Зараз, мабуть, пів-України так живе. У воєнному лихолітті люди втратили все: рідних, домівку, одяг... Починаємо ми на голому місці. Треба ж якось рятуватися!

— Що починаємо? — не зрозумів Арсен.

— Жити заново, — відповів Палій. — Довго ми думали на Запорожжі — що робити? Правобережжя сплюндроване, розорене,

столочене татарськими кіньми. За Бахчисарайським договором — нічийна земля... Але ж вона наша! І поки ми на ній живемо, ніхто не може її назвати своєю — ні султан, ні хан, ні господар волоський, ні король польський... Тож і кинули ми клич: хто не має де прихилити голову, ідіть на Фастівщину, на Корсунщину, на Богуславщину — поселяйтеся, обробляйте землю, але шабель з рук не випускайте! І ось початок — звідусюди потяглися нетяги, скривджені долею. Не принесли вони сюди нічого: ні грошей, ні одягу, ні збіжжя, ні якихось інших статків. Зате принесли в серцях лють до ворогів, що пустили їх по світу, і любов до землі. Бідні ми зараз. Ой, які бідні! Ще тільки осінь кінчається, а в нас уже майже нічого їсти... Он бачиш — казани. Ото двічі на день варимо пшоняний куліш. Не куліш — назва одна! Але й тому люди раді...

— Як же ви зиму думаєте перебути?

— Якось перебудемо... Тугіше затягнемо очкурі, звіра полюватимемо, рибу ловитимемо в Унаві та Ірпені. Але вся наша надія на допомогу.

— Чию?

— Січ допоможе грішми та зброєю, Київ — збіжжям та харчами. Світ не без добрих людей.

— Я в цьому теж мав нагоду не раз переконатися. Ось і зараз відмахав шлях зі Стамбула до Фастова не без допомоги добрих людей. А там — і до Варшави доберуся.

— Ти простуєш до Варшави? З чим?

Арсен оглянувся: Іваник уже присусідився до кашоварів і, вициганивши у них миску кулешу, сьорбав рідке гаряче вариво. Поблизу нікого — кожний займався своїм ділом. Та все ж Арсен стишив голос.

— Батьку Семене, я, щоб ви знали, на службі у самого Кара-Мустафи... Разом з Ненком... І привіз дуже важливу звістку.

— Яку?

— Турки розпочали війну проти Австрії. Султан Магомет зібрав величезне військо і повів його під Відень... Я поспішаю до Варшави, щоб попередити короля Яна.

Палій нахмурив чоло.

— Чому ти гадаєш, що треба попередити Собеського?

— Турки хочуть розбити спочатку Австрію, а потім — Польщу... Ненко чув це з уст самого Кара-Мустафи.

— Ось як! Отже, коли впаде Австрія, а згодом Польща, Магомет знову кине своє військо проти нас. І тоді вже ніщо не стримає його!

— Ми з Ненком теж так думали і вирішили, що потрібно обов'язково попередити поляків...

— Безперечно. Турків можна зупинити тільки спільними зусиллями. Я схвалюю твій намір їхати до Варшави. Зі свого боку, я пошлю листи в Москву і Батурин, щоб там знали, що замишляє султан.

— Спасибі, батьку, за підтримку. Я знав, що ви будете такої ж думки, як і ми з Ненком.

— Ще б пак! Як і покійний Сірко, я вважаю, що серед багатьох ворогів у нас є зараз один найлютіший, найнебезпечніший — турецький султан... І питання стоїть так: хто кого? Або ми спільно з іншими народами, яким він загрожує, як і нам, обрубаємо його загребущі руки, або ж нас упень висічуть. І на розплід не залишать...

— У страшний час ми живемо, — замислено промовив Арсен, перебираючи в пам'яті великі й дрібні події, свідком яких довелося йому бути. — Чи й вистоїмо?

— Вистоїмо! Мусимо вистояти. Бо інакше — кінець усьому...

Вони підійшли до ґанку великого будинку, пам'ятного Арсенові ще з позаторішньої зими. В ньому жила, як він пам'ятав, старенька бабуся з хлопчиком і дівчинкою. Тепер будинок було полагоджено: пахли смолою нові двері, біліли вимазані білою глиною стіни, замість побитих шибок у вікнах вставлені добре припасовані дошки. Всюди навколо хати прибрано. Відчувалося, що тут господарюють дбайливі жіночі руки.

— Прошу до моєї хати, — сказав Палій. — Тимчасової. Тут згодом буде полкова канцелярія, а поки полку нема і власної хати у мене теж катма, то я тут і зупинився. Можна сказати, у приймах. Тут, власне, живе Феодосія з дітьми. Семашкова вдова. А я постояльцем у неї... — Підіймаючись на ґанок, Палій усміхнувся у свої русяві вуса.

— Ви ще молодий, батьку, щойно за сорок звернуло. А Феодосія — гарна жінка. Та й покійний Семашко, пам'ятається, заповідав її вам. Тож нічого не було б дивного, коли б ви одружилися з нею...

Палій враз посерйознішав. Підійшов до Арсена майже впритул і тихо сказав:

— Я й сам так думаю, хлопче... Феодосія — гарна жінка. Розумна і красива. І серце моє лежить до неї. Але ж цього мало!

— Що ж іще треба?

Палій жартома штурхонув Арсена в плече.

— Хлопче, я хочу, щоб і мене кохали! Тільки тоді я можу женитися. Гарно придивляйся, а потім і мені скажеш, кохає вона мене чи ні?

Палій відчинив двері і перший зайшов до світлиці. Арсен зразу помітив, що це не та кімната, в якій колись жила бабуся з дітьми. Печі не було, зате стояла гарна кахляна груба, в якій весело палахкотіло соснове гілля. Посеред світлиці, на чисто вимитій, але вже потемнілій від часу підлозі лежав досить-таки вичовганий килим. На стіні, за новим, недавно змайстрованим столом висіла зброя: мушкет, два пістолі, два татарські ятагани й коштовно оздоблена шабля. Попід стінами жовтіли свіжовистругані із соснових дощок лави.

У світлиці було гамірно: четверо дітлахів вовтузилося біля столу, зчиняючи веселий шарварок. За столом біля шиття сиділо дві жінки. Їх Арсен впізнав одразу: то були Феодосія і стара, що колись залишалася єдиною жителькою Фастова.

— Киш, горобенята! — з напускною суворістю гримнув Палій на дітей, але вони зовсім не злякалися, а з вереском і сміхом кинулись до нього і повисли на його могутніх руках.

Знявся ще більший лемент.

Звенигора усміхнувся, дивлячись на розпашілі дитячі личка (тут було три дівчинки й один хлопчик), і в думці відзначив, що Палій уміє привертати до себе не тільки серця дорослих, а й серця дітей. А діти, як відомо, дуже чутливі на ласку й ніколи не подружать з людиною черствою або байдужою.

Феодосія глянула на стару:

— Бабо Ганно, заберіть дітей!

Стара підвелася з-за столу, — тепер на ній було не дрантя, а досить пристойне вбрання, — і, кинувши своє шиття в кошик, підхопила його сухою чорною рукою і гукнула на дітей:

— Ходімо гарбуза їсти!

— Ходімо! Ходімо! — зраділа малеча і гомінливою зграйкою вискочила слідом за нею до сусідньої кімнати.

Палій провів дітей ласкавим поглядом, а потім, коли за ними зачинилися двері, звернувся до Феодосії:

— Приймай гостя, Феодосіє! Впізнаєш?

Феодосія вийшла з-за столу. Зупинилась перед Арсеном, пильно приглядаючись.

Була вона вродлива і, незважаючи на свої тридцять п'ять років і те, що мала трьох дітей, по-дівочому ніжна. Барвиста плахта і біла вишивана сорочка щільно облягали її стрункий стан. Чорна лискуча коса закручена ззаду в тугий вузол. А з-під чорних брів на Арсена дивилися виразні очі, опушені густими віями.

У Арсена защеміло серце: ця жінка чимось нагадувала йому Златку, його далеку, знайдену, але не вирятувану кохану.

Феодосія раптом усміхнулася і простягла руку.

— Невже Арсен?.. Боже мій, він! Яка я рада... А де ж Златка? Що з нею? — Потиск її руки був несподівано міцний. — Чи не знайшов?

— Знайшов... Але не встиг визволити, паніматко, — сумно відповів козак, тяжко зітхаючи. — Бо вона в гаремі самого Кара-Мустафи. Але я визволю її! Повернуся — і визволю!

— Будемо сподіватися... Прошу до столу.

Арсен намагався відмовитися од пригощання, посилаючись на те, що в нього обмаль часу і що він поспішає додому, але Феодосія, видно, володіла чаром обеззброювати людей — і ласкавою усмішкою, і добрим словом, і ще тією розумною жіночою твердістю характеру, перед якою пасують найтвердіші чоловіки.

Вона взяла козака за рукав, усміхнулася, схиливши набік свою красиву голову, і тихо проказала:

— Хіба можна відмовлятися од хліба-солі, коли вони підносяться від щирого серця? — І повернулася до Палія. — Правда ж, полковнику?

Хоч який то був короткий погляд, але його Арсенові було достатньо, щоб помітити, що дивилася вона на Палія по-особливому, з прихованою ніжністю і захопленням, що проривалися крізь її природну стриманість.

— Звичайно, голубонько... Арсен ще молодий, і його треба провчити, щоб знав, як нехтувати гостинністю щирих друзів! — відказав Палій, дістаючи з судника плесковату пляшку і три чарки. — А що там у тебе є, господине, в печі?

Феодосія поставила на стіл миску гарячих гречаних млинців, перемащених смаженою на олії цибулею, і три тарілки гарбузової каші.

— Чим багаті, тим і раді, — зніяковіло розвела руками. — Сподіваємося на краще... А зараз у нас з харчами сутужно.

— Зате в тебе золоті руки, — сказав Палій, наливаючи чарки. — Ти й з нічого приготуєш смачну їжу.

Феодосія почервоніла від задоволення, сяйнувши темно-карими очима, і тільки сліпий міг не помітити в тому поглядові щирої любові й глибокої відданості. Арсен непомітно штовхнув Палія кулаком під бік, мовляв, що ж ти, батьку, невже сам не бачиш, як вона кохає тебе?

Палій усміхнувся у вуса і підніс чарку.

— Ну, дорогі мої, вип'ємо за все добре: за твій, Арсене, приїзд, за щастя Златки, за наше здоров'я!

— За щастя й здоров'я господині цього дому! — з почуттям сказав Арсен.

— Спасибі, — відповіла жінка і перша пригубила чарку.

3

З гори, на якій височіла фастівська фортеця, спускалися поволі. Коня Арсен вів на поводі. Холодне сонце червоно падало за далекі темно-зелені бори, віщуючи на завтра морозяну погоду. Блищала під льодом вузька звивиста Унава.

— Твої, Арсене, вибрали собі гарну місцину недалеко від річки, — показав рукою Палій у той бік, де понад лугом простяглася низка хаток. — Я пропонував їм на горі, але всі дубовобалчани в один голос заявили: «Хочемо внизу! Тут усе нагадує Дубову Балку — і річка, і луг, і висока гора... Нам легше буде звикати до нового місця». І я погодився — нехай... Аби людям добре було!

— Старі господарі не повернуться?

— Хай повертаються. Ми тільки раді будемо. Землі усім вистачить.

Внизу, на рівному широкому майдані, десяток чи два теслярів трудилися біля якоїсь незвичайної будови. Помітивши здивовано-запитальний погляд Арсена, Палій сказав:

— Це буде церква. Маленька, простенька, але своя...[1] На горі збереглося приміщення костьолу — можна було б переобладнати, однак люди заявили, що ногою не ступлять через його поріг. От і будуємо. Бо треба. І причащатися, і вінчатися, і сповідатися. Збудуємо — тоді і я обвінчаюся тут з Феодосією.

— А вона вас кохає, батьку, — сказав Арсен. — Невже ви самі не бачите?

Палій обняв Арсена за плечі.

— Голубе мій, чому не бачу? Звичайно, бачу. І відповідаю їй любов'ю. Прийде час — і ми поберемося. Отож прибувай швидше додому, щоб потрапив на весілля!

— Довгий ще у мене шлях, батьку. Спочатку — до Варшави, а потім — на Дунай, можливо, під самий Відень.

— Довгий і небезпечний.

— Так, я не їхав би туди... Але ж там Златка жде мене, сподівається, що визволю.

Палій зупинився перед воротями, виплетеними зі свіжої лози.

— Ось тут живе твоя мати з дідусем. А ото, поряд, Роман зі Стехою.

— Роман зі Стехою? Хіба вони вже побралися?

— Так. Своя сім'я — своя хата. Що може бути кращого? Хатина, правда, миршавенька, але ж вони молоді — обживуться і поставлять згодом нову. А місце — рай та й годі! Город рівний, низинний, за ним — левада, луг. А далі — Унава. Хочеш — розводь гусей, качок. Хочеш — рибу лови... Я теж поселився б тут.

Видно було, що Палій закоханий у ці справді гарні місця. Але Арсен слухав його неуважно. Через тин він побачив знайому маленьку постать у свитині й сірій домотканій хустці. Мати!

Серце його шалено забилося, ладне випурхнути з грудей, а ноги враз оніміли, мов приросли до землі. Хотів бігти — і не міг. Тільки дивився невідривно завороженим поглядом. Мати! Маленька, трохи згорблена, буденна, як завжди. У свитині, якій, здається, не буде зносу, у сірій вовняній хустці і старих шкарубких шкарбанах. Вона стояла біля відчинених дверей хліва і поїла з цеберця невелику попелясту теличку. Теличка міцно упиралася ногами в землю, втягувала шию і штурляла мордою цеберце, цмулячи смачне пійло. А материна рука гладила її по шиї й за вухами, мов дитину.

---

[1] Палієва церква і досі зберігається у Фастові як історико-архітектурний пам'ятник кінця XVII століття.

— Мамо! — прошепотів Арсен і відчув, як гострий щем охопив серце. — Мамо! — вдруге покликав Арсен, і на цей раз голос його прозвучав хоч і хрипко, але досить гучно.

Мати підвела голову.

І раптом цеберце випорснуло з її рук, пійло розлилося по землі.

— Арсене! Синочку!

Вона швидко, як тільки могла, метнулася до воріт.

Арсен випередив її і зустрів посеред двору. Притис до грудей. Цілував її холодні, огрубілі від щоденної роботи руки і шепотів слова розради, щоб вона не плакала.

Мати витерла краєчком хустки мокрі очі, подивилася на сина знизу вгору.

— Сам?

— Сам, — тихо відповів Арсен.

— Бідний мій, коли ж тобі, як іншим, усміхнеться доля? Коли перестанеш поневірятися, блукати по світу?

— Зараз, мамо, на нашій землі ні в кого немає долі. Одна недоля веселиться... То хіба ж я можу сидіти у запічку? Комусь же треба з цією недолею поборотися!

Звенигориха охопила руками Арсенову голову, притягла до себе, поцілувала в лоб.

— Бідна моя голівонько! — І сумно усміхнулася до Палія, що стояв осторонь і задумливо спостерігав цю сцену.

Почувся крик. Із сусіднього двору, простоволоса, з розмаяною пшеничною косою, бігла Стеха. За нею поспішав Роман.

Від ґанку, світячи рожевою лисиною, дрібуляв дідусь Онопрій, а за ним повагом наближався Якуб.

Арсен переходив з рук у руки. Радощів — хоч відбавляй. Для повноти щастя не вистачало одної Златки...

Коли вляглися перші бурхливі почуття, зайшли до хати. Вона була невелика, на дві половини через сіни. Чисто вибілена, натоплена, пахла чебрецем, сушеними грибами, кислицями та жолудями.

Мати кинулася зразу до печі, щоб зготувати щось нехитре на обід, але Арсен зупинив її.

— Не треба, мамо. Пообідав щойно у полковника. А от баняк або й два гарячої води, щоб помитися після дороги, не завадили б.

Мати почала розпалювати у печі, а сама прислухалася до розмов. Говорив більше Арсен. Розповів про свої пригоди, про Златку, про Ненка, про нову війну, яку готує султан і яка, хоч і спрямована своїм вістрям на захід, смертоносним крилом може зачепити й Україну, а наприкінці сказав, що додому він завернув зовсім ненадовго — на одну ніч, бо завтра вранці має знову їхати.

Мати зблідла, випустила з рук рогача, в її очах заіскрилися сльози.

— Ой лишенько! Куди?.. Не встиг на поріг ступити, та вже й знову поспішаєш у дорогу! Арсенчику, синочку мій дорогий, скіль-

ки років ти отак поневіряєшся по світу! Хоча б трохи спочив дома... Щоб я надивилася на тебе, кровиночко моя рідна!

Арсен підійшов до матері, обняв, притиснув її посріблену голову до грудей.

— Не плачте, мамо! Прийде час — вернуся назавжди. Тоді вже ніколи не покину вас, голубонько моя сива! А зараз — мушу...

— Знову в Туреччину? — крізь сльози спитала мати.

— І в Туреччину, і в інші краї, — ухилився від прямої відповіді Арсен. — На цей раз повинен повернутися із Златкою.

— Дай Боже тобі щастя, безталанна моя голівонько! — І мати, ридаючи, поцілувала Арсена в буйну, давно не стрижену чуприну. Потім, легенько відсторонивши його від себе, втерла хустиною заплакані очі й сказала: — А тепер не заважатиму вам — говоріть...

Цілий вечір у теплій хаті не стихали розмови. І коли б не нагадування Стехи, що Арсенові треба відпочити, ніхто б до ранку не склепив очей.

Лише опівночі Арсен скупався, поголився, залишивши невеличкі темні вуса, перевдягнувся у чисту Романову білизну і ліг спати. А вже зі сходом сонця був на ногах.

Нагодований і почищений кінь тихо іржав біля ґанку, б'ючи копитом, ніби відчував нову далеку дорогу, а дідусь Онопрій з Якубом приторочували до сідла сакви і сумно дивилися на свого улюбленця, який саме прощався з матір'ю. Посеред двору стояли Палій з Феодосією, Роман зі Стехою та Іваник із Зінькою. Всі були зажурені. Коли-то вони знову побачать його?

Вийшли за ворота. Арсен востаннє вклонився, і Роман передав йому повід коня. Але тут Палій поклав козакові на плече руку.

— Не поспішай! Я проведу тебе якусь хвилину...

Всім було ясно, що полковник хоче поговорити з Арсеном наодинці, тому залишилися стояти біля двору, а вони вдвох поволі пішли вздовж вулиці. Вороний кінь легко ступав позаду, скошуючи чорне око на зграю гайвороння, що з криком знялося в леваді над вербами.

— Отже, до Львова? — спитав Палій, повертаючи поза церквою на захід.

— Так, до Львова... Спочатку розшукаю пана Мартина і з ним поїду до короля. Спихальський знає Варшаву, а також знайомий з багатьма шляхтичами, — тож допоможе мені...

— Було б непогано, коли б ти видав себе теж за якогось шляхтича, — сказав Палій. — Чи польського, чи українського, але шляхтича. Тоді мав би вільніший доступ до панів-можновладців. Бо сам знаєш, яким чортом дивляться вони на козака.

Арсен засміявся.

— Ну, за цим діло не стане. Назвуся, приміром, Анджеєм Комарницьким... Чим не по-шляхетному звучить? Я єстем пан Анджей Комарницький. Непогано придумано?

— Зовсім непогано. — Палій засміявся теж і, подлубавшись у кишені, дістав невеликий гаманець. — А якщо до цього імені додаси ще й капшук зі злотими, тоді можеш бути впевнений, що перед тобою відчиняться не тільки двері шинків і палаців, а й відкриються серця їхніх господарів...

— Що ви, батьку! — вигукнув Арсен. — Ви тут, у Фастові, самі живете надголодь. Краще купіть на ці гроші зерна для посіву або кілька добрих корів для розплоду, бо материна теличка не скоро стане тільною коровою...

— За нас не турбуйся! Ми тут гуртом проживемо якось. А в тебе — далека дорога: гроші знадобляться. Та й не мої вони, а казенні. З нашої полкової каси. Бери — і не переч!

— Дякую, батьку. — Арсен заховав гаманець до кишені. — В дорозі справді знадобляться...

— Ну, а тепер прощай! І хай не спіткнеться твій кінь на далекій нелегкій дорозі! — Полковник обняв козака, поцілував у щоку, потім рвучко відштовхнув од себе, ніби відірвав від серця, і суворо, мабуть, щоб приховати смуток, сказав: — Сідай — і гайда! В путь!

4

Розшукати у Львові Спихальського виявилося зовсім неважко. Оскільки Арсен прибув до палацу Яблоновського ввечері і на подвір'ї, крім вартових, уже не було нікого, він звернувся з розпитуванням до підстаркуватого жовніра, що з напарником стояв на чатах біля воріт.

— Пана Мартина Спихальського? — перепитав жовнір. — Аякже, знаю!

— Де його знайти?

— То хай пан приходить сюди завтра вранці...

— Сьогодні потрібно.

— Ну, якщо пан має в кишені зайвий злотий...

— Маю.

— О, тоді, мосьпане, інша річ! — зрадів жовнір і підморгнув своєму напарникові, що стояв під ліхтарем. — Чуєш, Яцеку, ти побудь якийсь час сам, а я проведу пана. Тутай недалеко... Ходімте, пане!

Вони завернули за ріг і пірнули в густу темряву. Йшли недовго.

— Тутай! — оповістив жовнір, показуючи на похмурий будиночок, що причаївся, мов гриб, під високими безлистими деревами. — Я зараз погукаю...

— Ні, не треба, — спинив його Арсен, даючи монету. — Дякую. Я сам.

Жовнір підніс монету до очей, повертів між пальцями, навіть для чогось понюхав і, переконавшись, що то справжній злотий, швидко подався геть.

Арсен підійшов до освітленого вікна, трохи постояв, щоб перебороти мимовільне хвилювання, що враз охопило його, а потім тихенько постукав у шибку. Просто не вірилося, що зараз відчиняться двері — і він почує голос пана Мартина.

Двері не відчинилися. Зате важка чоловіча рука відсунула занавіску, і до шибки припало вусате обличчя з булькатими очима. То був Спихальський.

— Хто там? — почувся його гучний голос.

— Пан Анджей Комарницький.

— Хто?.. Що за дурні жарти, пане! — Спихальський вирячився ще більше, намагаючись розпізнати незнайомця. На його обличчі заліг вираз розгубленості. — Єще раз питам — хто тутай?

Арсен засміявся. Він не хотів називати голосно своє справжнє ім'я.

— Невже не впізнаєш, пане Мартине? Оце так! А ще зовсім недавно клявся, що довіку не забудеш друга!

Спихальський тихо охнув. Занавіска опустилася. Через якусь мить грюкнули двері — і він як вихор вилетів надвір.

— Холера ясна! Голубе мій! Невже це ти, Арсене!

— Т-с-с-с! — Арсен затиснув йому рота. — Я ж кажу — пан Анджей Комарницький. Невже не впізнав?

Спихальський пирхнув, мов кіт, і, зареготавши, згріб Арсена в обійми.

— Впізнав! Одразу впізнав! Їй-богу! Тільки сам собі не повірив — звідки? Яким вітром? Заходь...

Вони зайшли в чималу незатишну кімнату. Одного погляду Арсенові було досить, щоб зрозуміти, що пан Мартин веде парубоцьке життя. В кімнаті неймовірний розгардіяш. Одяг висить на гвіздках, лежить, розкиданий, на стільцях, на підлозі. Ліжко не застилалося, мабуть, тижнів два. На столі — брудна тарілка з курячими кістками, окраєць черствого хліба, надгризена цибулина...

Невелика лойова свічка давала мало світла, зате вгору здіймалося чимало кіптяви.

Спихальський прийняв тарілку, рукавом змахнув зі столу крихти, швиргонув на ліжко якесь лахміття, підсунув ногою стілець гостеві.

— Сідай! — А сам примостився навпроти, пильно розглядаючи товариша. — Розповідай! Бо у мене зовсім мало часу.

— Ти поспішаєш?

— З третіми півнями маю вирушати до Варшави.

— Так це ж чудово! Я простую до Варшави теж. Отже, в нас буде час поговорити.

— Справді чудово! — зрадів Спихальський, але зразу ж посерйознішав. — Арсене, а чого ти туди їдеш?

— Через стіну не чути? — повів очима Арсен. — Чи сусідів у тебе немає?

— Колись один був, та загув... Наш спільний знайомий — полковник Яненченко.

— Де ж він?

— Тоді ще... — Спихальський зробив багатозначну паузу. — Розстріляли... За вироком військового суду...

Арсен помовчав, бо згадка про Яненченка враз нагадала йому Дубову Балку, пожарище, викрадення Златки і Стехи... А потім, зітхнувши, розповів Спихальському про свої пригоди й поневіряння.

— Однак ти так і не сказав, яка біда жене тебе до Варшави. Чи, може, таємниця? — спитав поляк. — Якщо так, то можеш не казати.

— Не ображайся, пане Мартине. У мене від тебе таємниць немає і не може бути, бо з'їли ми з тобою не один пуд солі, друже... А їду я до самого короля, щоб ти знав. — І Арсен розповів про причину своїх мандрів. — Ось чому не хочу, щоб тут знали моє справжнє ім'я. І то не тільки тому, що дехто з шляхетного панства все зробить, аби не допустити козака до короля, а й тому, що у Львові та Варшаві можуть бути султанські вивідачі. А моє діло цілком таємне, як ти сам розумієш...

— Розумію, — ствердно кивнув головою Спихальський. — Ти намислив правильно, і я допоможу тобі!

— Я вірив у це, тому й поїхав не прямо до Варшави, а завернув до тебе у Львів.

— Це твоє щастя, що прибув вчасно. Бо якби спізнився на один день — ми б не зустрілися, холера ясна!

— Яка ж причина жене тебе до столиці?

— Не мене одного. Станіслав Яблоновський — а тепер він став великим коронним гетьманом — їде на вальний сейм, а я разом з почтом маю супроводжувати його. Завтра вранці рушаємо... І ти з нами!

— А твій господар? Він не матиме нічого проти?

— Мій господар, побий його грім! — вигукнув Спихальський. — Ти правильно підмітив — мій господар! Щоб ти знав, твій ліпший друг, уродзоний шляхтич Мартин Спихальський, став хлопчиськом на побігеньках у можновладного пана Яблоновського, сто болячок йому в живіт!

— То покинь його!

— Авжеж! Легко сказати — покинь! А їсти що буду? Татари спалили мою хату, пограбували все, що мав, — хоч, правду сказати, і мав мізерію, — і пустили по світу жебраком, голого мов бубон... Тож і мушу тепер за кусень хліба й оце житло служити у Яблоновського, ніби простий хлоп. Що накаже, те роблю, куди пошле, туди їду... Все сподіваюся, що назбираю трохи грошей — плюну на все і подамся в свій Круглик, а там поставлю хатину, одружуся і житиму спокійно...

— З чого житимеш?

— Бачиш, у мене там залишилося кільканадцять моргів землі, — татари не зуміли захопити з собою. Оратиму, сіятиму...

— Це добре діло. То чого ж баришся? Статків тут, бачу, в тебе небагато. На коня — і гайда!

— Е-е, брате, найнявся — продався. Заліз у борги — треба відробляти. До того ж подейкують по секрету, що на вальному сеймі Яблоновського можуть обрати королем замість Яна Собеського. Може, тоді і я піду вгору? — Він гірко усміхнувся.

— О, це щось нове! — здивувався Арсен. — З чого б то?

Спихальський оглянувся, ніби його міг тут хто-небудь підслухати, і по-змовницьки прошепотів:

— Тільки тобі одному відкрию таємницю... Але нікому — ні-чирчирк! Бо пан Станіслав скорий на розправу, шляк би його трафив! Його лайдаки застукають у темному місці, пирнуть ножакою під бік — і поминай раба божого Мартина...

— Ну, ти ж мене знаєш, пане Мартине!

— То слухай... Заплутався я тут, мов стрепет у сильці! Навіть сон втратив. А засну — і уві сні не маю спокою, холера ясна!

— Що ж сталося, друже? Кажи толком!

Спихальський ще раз оглянувся і нахилився до самого Арсенового вуха.

— Ти що-небудь про французьку й австрійську партію серед нашого шляхетства чув?

— Трохи чув.

— Ну, так от, пан Яблоновський — коханець королеви, тієї шльондри, яку, одначе, безтямно кохає король, — завжди був прихильником австрійської партії і короля... Може, тому, щоб приспати пильність його ясновельможності, який у себе під носом не бачить, що королева заводить шури-мури з іншим... А це раптом став я свідком і співучасником зради пана Станіслава...

— Як саме?

— З якогось часу до Львова почав навідуватись посланець великого підскарбія сенатора Морштина, верховоди французької партії... Я нічого б і не знав, але одного разу мене покликав до себе пан Станіслав і сказав: «Пане Мартине, я знаю, ти віддана мені людина». — «Безперечно, вельмишановний пане», — відповів я. «То чи не міг би ти, пане Мартине, зробити мені одну важливу послугу?» — «Яку?» — запитав я. «Одвезеш до Варшави листа... Але такого, що мені може коштувати звання великого коронного гетьмана, а тобі — голови!» І тут я припустився великої помилки. Замість того, щоб відмовитись, як підказував здоровий глузд, мов останній дурень, бовкнув: «З радістю, вельмишановний пане!» Ти чуєш — з радістю! Мав би я сказитися на тім слові! І з того почалося... Не встиг я повернутися з Варшави, де таємно пробрався до того здрайці Морштина, як довелося їхати знову. І знаєш, про що я дізнався?

— Про що? — Арсен слухав з пильною увагою, бо відразу зрозумів, що йдеться про дуже важливі справи.

— І Морштин, і Яблоновський стали вважати мене своїм однодумцем і вже не дуже криються від мене... Морштин втягнув у змову, крім пана Станіслава, братів Сапег, а також підкупив багатьох шляхтичів на сеймиках, щоб на вальному сеймі одностайно виступити проти Собеського. Носяться чутки, що Яблоновський погодився з пропозицією братів Сапег обрати його королем... Ти бачиш, в яку халепу я вскочив? Хоч верть-круть, хоч круть-верть, а всюди — смерть! Якщо змовники не прикінчать, то король напевне пошле на шибеницю.

— Справді... Я співчуваю тобі, Мартине, — погодився Арсен.

— Але й це ще не все, — промовив після паузи зовсім зміненим голосом Спихальський.

— Що ж іще?

— Цілком випадково я дізнався, що пан Морштин кожного тижня доповідає про успіхи змовників французькому посланникові де Бетюну, холера б його забрала! А крім того домовляється безпосередньо з секретарем міністерства в Парижі Кольєром і просить у нього грошей для змови... А це вже просто зрада, о Пресвята Діво! Дізнається король — проллється багато крові, полетять голови, а серед них — і моя дурноверха... Ну, що мені робити?

Спихальський був украй прибитий лихом. Арсен ще ніколи не бачив його таким пригніченим і засмученим. Обличчя бліде, навіть брезкле, постаріле, ніби після тяжкої хвороби. А йому ж щойно звернуло з тридцяти...

Арсен обняв друга за плечі:

— Не журися, Мартине! Бували ми і в гірших бувальцях! А духом не занепадали.

— Е-е, там було все ясно: перед тобою ворог — бий його. А тут же навколо все свої люди. А виходить — вороги...

— Виходить, що й так. І нам треба зважити, хто наш справжній ворог.

— А як ти думаєш? — Уперше в очах пана Мартина блиснула надія.

Арсен пильно глянув на побратима.

— Бачиш, пане Мартине, я мчав із Стамбула до Варшави не для того, щоб випити кухоль старки у шинку над Віолою. Я поспішаю до Варшави, щоб попередити поляків про страшну небезпеку, що нависає над Польщею.

— Я розумію.

— Ти розумієш, а ось пани Морштин і Яблоновський, мабуть, не розуміють, якщо йдуть на поводку у французького короля, союзника султана Магомета. Справді, до чого вони закликають поляків! Порвати з Австрією? Але ж на сьогодні це єдина союзниця Польщі... Тільки разом вони можуть протистояти туркам. А якщо

поодинці — турки проковтнуть і австрійців, і поляків! І писнути не дадуть! А тоді знову візьмуться за нас...

— Отже, виходить, ми повинні підтримувати австрійську партію? Тобто короля Яна?

— Виходить, що так... Собеський хоче підписати з Австрією договір, щоб спільно бити турків. То чого ж нам іще треба? Ждати, поки султан забере Відень, а потім поверне на Варшаву, а звідти на Київ?

— Це було б глупство з нашого боку!

— От бачиш! Життя само підказує, що робити.

— А все-таки — що робити?

Арсен пильно глянув на Спихальського.

— Пане Мартине, ти віриш мені до кінця?

— Ще б пак! Невже ти сумніваєшся в цьому?

— Тоді у всьому покладись на мене... До Варшави будемо їхати разом. Щоб у Яблоновського не викликати ніякої підозри, я відрекомендуюсь шляхтичем Анджеєм Комарницьким. Ми з тобою познайомимося і здружимося тільки в дорозі. Зрозумів?

— Зрозумів.

— У Варшаві допоможеш мені зустрітися з королем. А там видно буде, що робити.

— Гаразд. Ну й голова у тебе, пане-брате! Коб мені така голова, то був би я сенатором Речі Посполитої, от хай би мене грім побив, коли брешу! — Розчулений Спихальський притягнув Арсена до себе, міцно обняв і поцілував у лоб. — Ну, досить розмов! Сідай вечеряти...

5

Шлях до Варшави був важкий. Несподівано завихріло, захурделило — дороги так занесло снігом, що коні провалювалися по саме черево. Тому замість того, щоб приїхати до столиці напередодні Різдва, як розраховував Яблоновський, валка прибула після Нового року і зупинилася на просторому подвір'ї сенатора Морштина.

Ніхто Арсена не питав, хто він і звідки, бо виявилося, що звідусюди їхали на вальний сейм десятки шляхтичів, приставали до загону львівського магната і гуртом торували засніжену дорогу на Люблін, а потім — на Варшаву.

На другий день по приїзді, поголившись і причепурившись, Арсен з паном Мартином пішли до королівського замку.

Завжди балакучий, сьогодні Спихальський був на диво похмурий і мовчазний.

— Ти що, пане Мартине, язика проковтнув? — спитав Арсен, коли вони, обійшовши замок, переконалися, що проникнути всередину зовсім непросто. — Чого мовчиш?

— А що тут скажеш? Через ці мури хіба що птах перелетить! А поткнешся у ворота — варта не пропустить. Ось так, прошу пана, і будемо галайкати попід стінами...

В цю мить з воріт, розвихрюючи сніг, вимчали невеликі фарбовані сани з будкою, запряжені баскими воронимі кіньми. У будці сидів якийсь поважний пан у бобровій шубі й шапці з павичевим пір'ям. На козлах — похмурий вусатий кучер.

Арсен і Спихальський ледве встигли відскочити вбік.

— Холера! Так і задавити чоловіка можна! — бурчав пан Мартин, обтрушуючи з коміра і вусів дрібні сніжинки. — Видно, неабияке цабе — пре, мов на пожежу!

Вони знову почали розглядати високі кам'яні мури, вежі і будівлі замку.

— Коли б у тебе тут був який-небудь знайомий... — непевно мовив Арсен, бажаючи нагадати товаришеві, що той у Львові обіцяв знайти когось, хто б допоміг зустрітися з королем.

Але Спихальський, видно, забув обіцянку.

— Х-ха! Коб у мене був знайомий у цьому палаці, то я, прошу пана, не слугував би Яблоновському, хай би був скис!

— Але ж ти похвалявся цим у Львові, — нагадав Арсен.

Спихальський зніяковів, потім почервонів. Нарешті скрушно махнув рукою.

— Е-е, мало що може бовкнути чоловік на радощах, що зустрів найліпшого друга! — І він винувато блимнув голубими випуклими очима, в яких світилися по-справжньому глибока і вірна дружба й любов.

Арсен посміхнувся, обняв друга за плечі.

— Ну, гаразд... Не журись. Придумаємо щось!

— Що ж тут придумаєш? Доведеться ждати, поки сам пан король не зволить виїхати з замку.

— Так можна прождати цілий тиждень... Ні, це не годиться!

Арсен, круто повернувшись, попростував до замку, де перед брамою, кутаючись від морозу в кожухи, тупцяли вартові.

— Добрий день, панове! — з напускною бадьорістю привітався до них.

Вартові не відповіли. Тільки один, мабуть старший, спитав суворо:

— Чого треба панам?

— Ми шляхтичі. Приїхали на сейм. Хотіли б побалакати з королівським секретарем...

— Паном Таленті?

— Так, — швидко відповів Арсен, радіючи, що його маленька хитрість принесла перші плоди.

— Але ж, панове, — здивувався вартовий, — пан Таленті щойно виїхав з замку!

— Хіба? А ми й не впізнали, — розвів руками Арсен. — Доведеться ждати, поки приїде.

Вони відійшли на достатню відстань. Чекали годину, а може, й дві, аж поки не побачили знайомі зелені сани, запряжені воронимиками кіньми.

Арсен переступив дорогу. Підняв догори руки.

— Тпр-р-р-у-у!

Коні зупинилися. Вусатий і дужий, як ведмідь, візник замахнувся батогом.

— З дороги, лайдаку!

Але Спихальський уже схопив вороних за вудила, а Арсен сміливо підступив до саней. Тим часом пан, що сидів у будці, прикривши ведмежою шкурою ноги, наказав кучерові опустити батіг.

— Пробачте, пане Таленті, що ми насмілилися зупинити вас на морозі. Повірте, тільки нагальна справа змусила нас вдатися до такого не вельми шляхетного вчинку, — сказав Арсен, вичікувально поглядаючи на незнайомого чорнявого пана і не знаючи достовірно, Таленті це чи ні.

— Що вам треба? — холодно спитав той.

— Ми хочемо бачити короля!

У королівського секретаря ледь помітно здригнулися брови.

— Всього-на-всього? — Він і не намагався приховати глузливої інтонації в голосі.

Арсен стишив голос.

— Пане, йдеться про дуже важливі речі... Влаштуйте нам зустріч з королем, і ви добре прислужитеся ойчизні!

— Я кожен день служу ойчизні! — бундючно відрізав пан. — Я королівський секретар, і мені ви можете розповідати все.

Тепер сумніву не було. Це справді був Таленті. Арсен сказав рішуче:

— Ні, мостивий пане, при всій нашій повазі до вас ми нічого не можемо вам розповісти. Єдине, що можу повідомити, це те, що я прибув із Стамбула. Якщо пан Таленті розуміє важливість цього...

Королівський секретар вмить збагнув «важливість цього».

— О! — вигукнув він. — Прямо із Стамбула?

— Так.

Таленті вихилився з будки, пильно оглянув Арсена з голови до ніг.

— Неймовірно! Хто ж ви такий?

— Потім дізнаєтесь... Моє прізвище — Анджей Комарницький, але воно вам нічого не скаже.

— Гаразд, ідіть до воріт. Я накажу, щоб вас пропустили...

Коні рвонули з місця, і сани помчали до замкових воріт.

— Ну, ти й зух[1], Арсене! — радісно вигукнув вражений Спихальський. — Тепер не сумніваюся — відчиняться двері королівського покою! Хай мене грім поб'є, якщо брешу!

---

[1] Зух *(пол.)* — молодець.

Арсен теж був радий.

— Ще б пак! Тепер, звичайно, відчиняться. Ходімо!

Вартові біля брами відібрали у них зброю і пропустили на подвір'я.

Вони відразу побачили пана Таленті, що стояв біля високого кам'яного ґанку. Королівський секретар здалеку махав їм рукою.

— Сюди, панове!

Вузькими сходами він провів їх на другий поверх. Тут у невеликій склепінчастій залі стояла внутрішня двірцева варта — кілька добре вишколених жовнірів. Старший наказав прибулим зняти кожухи й шапки, причепуритися, а тим часом пильно оглянув — чи нема зброї.

— Прошу, панове! — показав рукою в бік широкого коридора.

Таленті йшов попереду, начальник варти — позаду. Нарешті у великій світлій залі з колонами королівський секретар зупинився.

— Зачекайте на мене тут, — сказав упівголоса і зник за різьбленими дверима з білим орлом. Через кілька хвилин з'явився й урочисто проголосив: — Король чекає на вас, панове!

Арсен і пан Мартин вступили до королівського кабінету.

Це була така велика й розкішна кімната, що вони спочатку короля й не помітили. Сторопілі, дивилися на величезний різьблений, з позолотою стіл, на такі ж розкішні, з різьбою і позолотою шафи та крісла, на портрети у важких рамах, на фарбовану, начищену до дзеркального блиску підлогу і не помічали, що король стоїть праворуч, під стіною, між двома лицарськими панцерами. А коли помітили, обидва мовчки низько вклонилися.

Ян Собеський вийшов на середину кабінету. Це був високий, огрядний чоловік з одутлим лицем, темними очима і такими ж темними, але вже густо покрапленими сивизною вусами і чубом. Кивком голови він відповів на привітання і спитав:

— То це правда, панове, що ви прибули із Стамбула?

— Так, ясновельможний пане круль, то є свята правда, — відповів Спихальський, оскільки король дивився на нього. — Але тільки наполовину...

— Як це?

— Мені теж доводилося бувати в Стамбулі, най би був щез, і навіть добре його пам'ятаю, бо не раз куштував там нагаїв, коли був рабом на галері, але то було давно... А зараз із Стамбула прибув мій ліпший друг, ваша вельможність, е-е-е... Шляхтич Анджей Комарницький...

Арсен мовчки вклонився, а потім, боячись, що пан Мартин бовкне щось таке, чого не варто говорити при секретареві, сказав:

— Трохи більше місяця минуло з того часу, ваша вельможність, як я виїхав зі Стамбула. Я привіз дуже важливі вісті, які хотів би розповісти вам одному.

Арсен переступив дорогу. Підняв догори руки.
— Тпр-р-р-у-у!
Коні зупинилися. Вусатий і дужий, як ведмідь, візник замахнувся батогом.

Собеський пильно глянув на свого молодого співрозмовника, а потім кивнув секретареві:

— Пане Таленті, вийди!

Секретар вийшов. Король перевів погляд з Арсена на Спихальського.

— Пан Комарницький сказав, що хотів би розповісти мені одному... А пан....

— Пан Мартин Спихальський — мій друг, і від нього у мене таємниць немає, — сказав Арсен і додав: — До того ж він служить у пана Яблоновського і розповість вам багато дуже цікавого про стосунки зацного пана з сенатором Морштином і його друзями...

— О-о! — мимоволі вихопилося з уст короля. Він враз прояснів, по-дружньому всміхнувся і показав на оббиті голубим оксамитом крісла. — Прошу, панове, сідайте! Розповідайте, будьте ласкаві!

Спочатку мову повів Арсен. Йому довелося стисло розказати і про себе, і про Юрія Хмельницького, і про болгарських друзів. Більш докладно змалював зустріч з Кара-Мустафою і його оточенням. І вже зовсім детально, як умів і скільки знав, розповів про підготовку Порти до війни з Австрією і про цілі, які ставив султан перед військом.

Ян Собеський слухав уважно, не перебиваючи, і його великі чорні очі ні на мить не відривалися від Арсенового обличчя. Нарешті, коли Арсен закінчив, він сказав:

— Все це, пане Комарницький, дуже цікаво і дуже важливо... Якщо, звичайно, все це правда, тобто якщо відповідає станові речей.

— Було б великою помилкою з вашого боку, ваша ясновельможність, не вірити моїм словам, — з почуттям гідності відповів Арсен. — Але я передбачав це і недаремно взяв з собою пана Спихальського. Він зараз розповість вам про те, в що ви не можете не повірити, бо воно стосується вашої королівської особи, а відтак, оскільки пан Мартин довірив ці таємниці мені, ви повинні повірити і всім моїм щойно сказаним словам.

— Не ображайтеся, пане, я змушений усе перевіряти, перш ніж приймати рішення. — Король лагідно поплескав Арсена по коліну й повернувся до Спихальського. — Що ж мені має розповісти цікавого пан шляхтич?

— Мій найясніший пане круль! — урочисто почав пан Мартин. — Я сам, не відаючи того, став мимовільним учасником змови проти вашої вельможності і, як підказав мені мій друг Комарницький, також змови проти Речі Посполитої...

— Я слухаю, пане... Розповідай — і цим полегшиш свою душу, — довірливо промовив король.

Пан Мартин відкашлявся.

— Великий коронний гетьман Станіслав Яблоновський, у якого я маю честь служити, з якогось часу став другом сенатора Морштина. Він кілька разів за останній рік посилав мене до Варшави

з таємними листами до пана сенатора, а той засилав своїх гінців до пана гетьмана. Жодного разу я не поцікавився, — бо я, мостивий пане, чесна людина, — змістом тих писань, однак мене було попереджено, що листи дуже важливі й таємні і що вони можуть коштувати панові гетьману місця, а мені — голови. Я не здогадувався, холера б мене побрала, про зміст тих листів аж до того часу, коли почув од людей сенатора, що французька партія готує пана Яблоновського на короля Речі Посполитої... О, я нещасний! Яких душевних мук зазнав я відтоді, носячи в своєму серці таку страшну таємницю!

Вражений король тихо промовив:

— Ти спокутував свій гріх щиросердим зізнанням, сину мій. — Він поклав свою пухку, але важку руку на плече Спихальському. — Що ще тривожить твоє серце?

— Я дізнався — теж випадково, — що великий підскарбій Морштин, якого ваша величність осипала своїми щедротами й прихильністю, доносить французькому посланникові де Бетюну про все, що діється в Речі Посполитій, а також пише листи секретарю міністерства Кольєру в Парижі... А це вже пряма зрада, пся крев! — вилаявся пан Мартин, та зразу ж схаменувся і почервонів. — Прошу вибачити мене, ваша ясновельможність...

Собеський зблід від хвилювання й гніву.

— О пан Єзус! Що я чую! — вигукнув. — Я багато що знав, але щоб пан Станіслав зазіхнув на корону — повірити цьому не можу!

— І я не повірив би, коли б не чув на власні вуха, хай мене грім поб'є! — підтакнув королеві Спихальський.

— А пан Морштин! — не міг заспокоїтися Собеський. — Скільки я зробив йому добра! Якими почестями і милостями осипав! Возвів у чин сенатора і великого підскарбія Речі Посполитої! А він... Зрадник, бидло, а не шляхтич! — Король почав лаятись, як простий жовнір. — Якщо все це правда, він заслуговує найлютішої кари!

— Яких доказів потребує ваша ясновельможність? — спитав Арсен, побоюючись, що Собеський обмежиться тільки вибухом гніву, а потім згасне.

Король нахилився до своїх співрозмовників і рішуче сказав:

— Мені потрібен речовий доказ, що недвозначно свідчив би про вину Морштина і Яблоновського! Мені потрібен хоча б один лист! І то — негайно! Бо днями відкривається вальний сейм, і на ньому вирішиться — яким шляхом піде Річ Посполита: чи підтримає Австрію у війні з турками, чи спокійно дивитиметься, як султан проковтне її, щоб згодом проковтнути й Польщу. Ви мене зрозуміли, панове? — І підвівся.

— Зрозуміли, ваша ясновельможність! — підвелися також Арсен і Спихальський.

— Тоді я чекаю на вас найближчим часом... Перед вальним сеймом. Ніяк не пізніше! Запам'ятайте!

— Не забудемо! Постараємося, ваша ясновельможність!

— І ще одно: моєму секретареві, панові Таленті, можете цілком довірятися... Бажаю вам успіху!

6

Три наступні дні, що минули після зустрічі з королем, Арсен майже не спав. По черзі з паном Мартином вони стежили за кожним кроком великого підскарбія і не спускали очей з дверей його кабінету, намагаючись серед безлічі людей — слуг, охоронців, відвідувачів, гостей і родичів — виявити того, хто був зв'язковим між ним і французьким посланником. Однак це нічого не дало. Підозра могла впасти на кожного, хто заходив до Морштина, але ж прослідкувати за всіма не було ніякої змоги.

— Так ми ніц не зробимо, холера ясна! — лаявся нетерплячий Спихальський. — Скоро сейм, а ми тупцюємо на одному місці... Що подумає король?

Ще більше олії у вогонь підлив королівський секретар. Пізно ввечері, вдягнутий простолюдином, він перестрів Арсена і пана Мартина біля костьолу, де вони товклися серед челяді Морштина, пильно назираючи за кожним незнайомцем, який міг одержати листа від довіреної особи великого підскарбія, і, схопивши їх за руки, шепнув:

— Панове, король все ще сподівається на вашу спритність... Матимете щось важливе — негайно йдіть до сеймового палацу. Постукаєте тричі в бічні двері лівого крила. Я чекатиму на вас...

Королівський секретар зник так же раптово й непомітно, як і з'явився.

Арсен напружено думав. Що робити? Як виявити серед багатьох десятків людей, що оточують щодня Морштина, ту єдину людину, якій сенатор довіряє свої найбільші таємниці?

— Чому мовчиш, Арсене? — зашепотів схвильовано Спихальський. — Хай йому грець, якщо ми з'явимося до короля з порожніми руками, він матиме повне право назвати нас брехунами!

— Мені здається, пане Мартине, що ми почали танцювати не з того боку, — задумливо промовив Арсен.

— Як це розуміти? Говори ясніше!

— Бачиш, я подумав, чи не краще б нам спостерігати за будинком де Бетюна? Якщо ми там помітимо кого-небудь з оточення сенатора, то це означатиме, що нападемо на вірний слід.

Спихальський закліпав очима.

— Гм, а знаєш, може, ти й маєш рацію! І як це ми не додумалися до цього раніше?

— Ще не пізно. Ходімо!

Будинок французького посланника, розташований недалеко од Вісли, був їм відомий, і через півгодини, спітнілі й захекані, вони опинилися перед воротями, що вели в глибину парку.

Ніч була безмісячна, але не темна. Порошив дрібний сніжок, замітаючи сліди на безлюдних вулицях. Десь гавкали собаки.

Друзі обійшли все обійстя посольства й переконалися, що, крім головного під'їзду, з боку Вісли є невелика хвірточка, якою користувалися не тільки влітку, а й зимою: недалеко від берега темніла свіжопрорубана ополонка, з якої, мабуть, носили воду для господарчих потреб, а обсаджена деревами алея за високим дощаним парканом була розчищена од снігу.

— Доведеться стежити за обома входами, — сказав Арсен. — Ти, Мартине, залишайся тут, а я піду на той бік... Тільки дивись не засни!

— Заснеш тут у бісового батька! Адже доведеться лежати в снігу, а не в перині.

— Більше ніде, — погодився Арсен, оглядаючись довкола. — Берег голий, хоч би кущик який... Тож заривайся якомога глибше і справді не засни, бо замерзнеш.

Арсен підштовхнув друга. Спихальський відійшов кроків на п'ять від стежки і плюхнувся у пухкий замет. Арсен притрусив його снігом — тепер жодна собака не запримітить.

— Ну, дивись пильно! Трапиться що — свиснеш. А я пішов...

Арсен зник у темряві.

Годину чи й дві Спихальський почував себе добре — під боками м'яко, немов і справді в перині. Хотілося спати, але він відганяв сон, хапаючи губами ніжний чистий сніг та смикаючи себе за вуса.

Однак з часом стало холодно. Спочатку мерзли ноги, потім — руки, а згодом йому почало здаватися, що він лежить не в кожусі і не в добрих чоботях, які справив минулої осені, а зовсім голий. Дріж хвилями прокочувався по тілу, а зуби так цокотіли, що, мабуть, було чути на той бік Вісли. І що найгірше — він боявся поворухнутися: а як хтось з-за рогу стежить за хвірткою або, навпаки, хоче вийти з посольства і виглядає з-за тину? Коли б був сам — утік би звідси, але було соромно перед Арсеном, який теж десь лежить, як і він, і якому також, мабуть, не тепло.

Звернуло за північ. І раптом до його слуху долинув легкий скрип снігу. Спихальський зціпив зуби, щоб не цокотіли, і глянув ліворуч, звідки долітали ті звуки. Може, йде Арсен?

Але ні. То не Арсенова постать, не його хода. Незнайомець був невисокого зросту і злегка накульгував на одну ногу. Йшов обережно, оглядаючись і прислухаючись. А наблизившись до хвіртки, зупинився й обережно натиснув на клямку. Хвіртка була замкнена. Незнайомець вилаявся:

— Йолопи! Скільки разів попереджував: у середу не замикайте!

Він задер голову, дивлячись на високий паркан, потім підскочив, ухопився руками і почав здиратися вгору, намагаючись правою, здоровою, ногою стати на клямку, але не попадав на неї.

Нарешті йому пощастило підтягнутись і лягти животом на паркан. Ще мить — і перевалиться на той бік.

Спихальський роздумував недовго. Якщо це посланець Морштина, то треба хапати негайно! Якщо ні, то можна легко викрутитись, звинувативши його у намірі пограбувати чужоземне посольство.

Він прудко вискочив зі своєї схованки, схопив незнайомця за ногу і щосили потягнув донизу. Той з несподіванки охнув і впав у сніг. Спихальський міцно затулив йому рота долонею, а коліном притиснув до землі.

— Тихо! Не пручайся! Інакше...

Незнайомець щось замурчав, заметляв головою. Видно, йому забракло повітря. Спихальський відпустив трохи руку — і той кілька разів зіпнув ротом.

— Хто такий! До кого йшов? — прошипів Спихальський. — Та не подумай крикнути, бо задушу, мов кошеня, клянусь паном Єзусом! — Він дужче натиснув коліном.

— На Бога, пане, відпусти!

— Ти хотів пограбувати посольство!

— Я не злодій, мостивий пане!

— А хто ж ти?

— Мене звати Юзеком... Кривим Юзеком... Одведіть мене до пана де Бетюна!

— Ти знайомий з паном де Бетюном? Посланником? — Спихальський ледве стримав радість, бо зрозумів, що до його рук потрапив той птах, якого вони з Арсеном висліджували.

— Так.

— Чим доведеш це? — Пан Мартин трохи послабив руку на горлянці Юзека, щоб той міг говорити.

— Хай пан одведе мене до посланника і сам пересвідчиться.

— Так я тобі й повірив! Чи мені розуму забракло, щоб я вів тебе до пана де Бетюна, шельмо! Чого захотів! Я задушу тебе, розбійнику!

Хоча Спихальський говорив тихо, майже пошепки, Юзекові його слова, мабуть, лунали як грім, бо він з ляку почав заїкатися.

— М-мостивий п-пане, вислухайте мене! Я справді не розбійник і не злодій! Я йшов до пана де Бетюна від вельмишановного пана сенатора Морштина... Чи мостивий пан чув такого? З листом...

— Не бреши! Щоб відомий на всю Варшаву пан сенатор посилав листи з таким негідником і злодюгою, як ти! Де вони? Не повірю, поки не пересвідчуся, що сказав правду!

— Хай пан візьме в кишені...

— В якій?

— Ось тут, зліва...

Спихальський потягнувся було рукою до кишені, як раптом одержав такого несподівано міцного стусана в груди, що відлетів на кілька кроків і впав у сніг.

Він зразу ж схопився. Кривий Юзек теж блискавично звівся на ноги і, ще важко дихаючи, підняв угору праву руку. В ній тьмяно заблищав кривий татарський ятаган.

— Так ось який ти посланець ясновельможного пана Морштина! — прошипів люто Спихальський. — Кинь ножа, лайдаку! Бо, клянусь ойцем, я уб'ю тебе!

— Тепер буде видно, хто кого, хе-хе! — глузливо хихикнув Юзек. — Тепер я сам відправлю тебе, мстивий пане, до праотців!

Вони поволі кружляли один навколо одного, мов півні. Юзек утекти не міг: розумів, що довгоногий супротивник зразу наздожене його. Та, мабуть, був не з полохливого десятка. У Спихальського ж мета була одна — заволодіти листом. Він міг скористатися з пістолів, але не хотів здіймати шуму, тому всю надію покладав на свою силу і спритність.

Перший не витримав Кривий Юзек. Бачачи, що супротивник неозброєний, він вирішив скористатися з своєї переваги і одним ударом ятагана покінчити з ним. Його напад був швидкий і рішучий. Ятаган блискавкою сяйнув у Спихальського над головою.

Але ще швидшим виявився пан Мартин. Мов обценьками, перехопив він занесену над ним руку своєю лівою рукою, а правою щосили затопив Юзекові в обличчя. Удар був такий міцний, що Юзек упав як сніп і лежав, не подаючи ніяких ознак життя.

— Ге-ге, паршивцю, та ти, як я бачу, слабосильний! — звернувся Спихальський до знепритомнілого ворога, витягуючи у нього з кишені тугий сувій паперу. — Сам винен, собачий сину!

З цими не дуже чемними словами він схопив Юзека за ноги і поволік до річки. З жалем глянув на ятаган, все ще затиснутий у того в кулаці, і, подумавши, що брати його не слід, щоб не став свідком цього вимушеного вбивства, підняв тіло над ополонкою і тихо пустив під лід.

Тим часом дрібний сніжок сіявся з похмурого неба і замітав сліди трагедії, що розігралася на березі Вісли. «До світанку й знаку не буде», — подумав пан Мартин і, сунувши глибоко за пазуху дорогоцінний сувій, поволі пішов на розшуки Арсена.

7

А тим часом на протилежному боці посольської садиби відбувалися події безкровні, але не менш драматичні.

Місце для спостереження Арсен вибрав незвичайне — на широкому, занесеному снігом дашкові надбрамної вежі. Тут було дуже холодно, бо наскрізь продимав вітер, зате безпечно, а головне — звідси весь двір посольства відкривався як на долоні.

Відразу ж Арсен помітив там якесь пожвавлення. Хтось із ліхтарем ходив біля конюшні та возівні. У будинку блимали вогники —

то в одному вікні, то в другому, то в третьому. Раз чи два долинули людські голоси і кінське іржання...

Арсен весь перетворився на увагу, хоча й відчував, що ось-ось задубіє на цій високій, відкритій усім вітрам вежі.

Далеко за північ, коли з-за Вісли прокричали другі півні, від ґанку посольського будинку від'їхали сани з халабудою. «Невже сам посланник вирушає кудись так рано?» — подумав Арсен.

Попереду саней підтюпцем біг ключник: біля пояса у нього подзенькували ключі. Чути було, як він важко дихає.

Арсен щільніше припав до засніженого дерев'яного дашка.

Ключник відімкнув браму, широко відчинив. Знявши шапку, став збоку, щоб дати дорогу саням, і Арсенові було видно його широку лисину. «Мабуть, посланника проводжає», — міркував козак, але тут же змінив думку, бо до його вух долетіли слова, якими перекинулися ключник з кучером і які трохи прояснили картину і примусили Арсенове серце забитися частіше.

— Янеку, синку, назад скоро? — запитав ключник, коли кучер зрівнявся з ним.

Кучер злегка притримав коней.

— Не турбуйся, батьку, — відповів. — Передай матері, що до обіду повернуся. Хай припасе чарку горілки, щоб погрітися з морозу. Відтарабаню цього пана, — він показав батогом на будку, — до «Білого лебедя», а там він поїде в Париж на перекладних. А я — додому. Бувай, батьку!

Янек хльоснув батогом — коні дружно рвонули з воріт і помчали в сніжно-каламутну темряву ночі.

Ключник зачинив ворота, клацнув замком, а потім, щось бурмочучи собі під ніс, поволі побрів на подвір'я.

Арсен виждав, поки він зник у темряві, і стрибнув на землю.

— Холера ясна! Хто тутай? — почувся переляканий голос пана Мартина. — Це ти, Арсене? Звалився, як сніг на голову! Так можна чоловікові й карк зламати! — Спихальський вибрався із замету, куди пірнув, почувши, що відчиняються ворота, і обняв товариша за плечі. — Удача, пане-брате! Мам листа! Правда, довелося спровадити одного лотра на дно Вісли раків годувати...

— Це справді удача, — зрадів Арсен, здригаючись від холоду. — Але послухай, що я скажу. Щойно виїхав французький гонець, простує до Парижа. Гадаю, не з порожніми руками...

— Чому ж не схопив?

— Їх було троє. Крім гінця — кучер і ключник...

— Ет, яка невдача! А куди він поїхав?

— У тім-то й річ, що я не зрозумів... Кучер сказав — до «Білого лебедя».

— До «Білого лебедя»? Чоловіче, але ж то корчма на познанській дорозі. І перша станція, де можна перемінити коней! — вигукнув Спихальський. — Ми їх наздоженемо!

— Далеко це?

— Верхи — дві або три години...

— Тоді не гаймо часу! Треба взяти коней і наздогнати будь-що! Біжімо!

Вони щодуху мчали безлюдними засніженими вулицями до двору пана Морштина. Там вивели коней і погнали на познанську дорогу.

До «Білого лебедя» прибули вранці.

— Спізнилися! — скрушно вигукнув пан Мартин, побачивши вдалині білу куряву. Там швидко мчали і зникли за горою криті сани.

На подвір'ї корчми Арсен упізнав Янека, який копирсався біля своїх саней, але не подав і знаку, що знає його.

— Хлопче, де знайти корчмаря? — спитав, проходячи мимо.

— Де ж йому бути? В корчмі!

Господар корчми і заїзду, невисокий опецькуватий товстун, стояв за шинквасом. Краяв на широкій не зовсім чистій дошці хліб. В корчмі, незважаючи на ранній час, уже сиділо кілька подорожніх.

Арсен привітався і, перехилившись через шинквас, промовив тихо, але твердо:

— Іменем короля, пане, дай коней! Найкращих і негайно! А своїх ми залишимо тут — нагодуєш і напоїш. Зрозумів?

Корчмар витріщився на нього.

— Матка Боска! Приїздить один — іменем короля, приїздить другий — теж іменем короля... І всі вимагають найкращих коней, і негайно! А де бідному корчмареві їх узяти? Чим їх нагодувати?

Арсен кинув золоту монету.

— Я поспішаю! Швидко!

Корчмар затис гроші в кулаці.

— В одну мить, вацпане! — Прудко викотився з-за шинквасу і шанобливо вклонився. — Ходімте!

Виходячи з корчми, Арсен тицьнув у жменю корчмареві ще одну монету, взяв його під руку.

— Мене цікавить той пан, що приїхав нещодавно ось із цим кучером. — І показав кивком голови на Янека. — Він поляк?

Корчмар здивовано глянув на незвичайного відвідувача.

— Ні, пане, він не поляк. Бо по-польськи говорить погано.

— Якої масті коней ти дав йому?

— Сірі в яблуках, пане.

— Сани відкриті чи з будкою?

— З будкою... За це мені було заплачено додатково.

— А як звати кучера, що повіз його?

— Антось, пане.

— Ум-гу, гаразд. Це все, що я хотів знати, — сказав Арсен, підходячи до конюшні, й суворо додав: — А ти, пане корчмарю, їж борщ з грибами та держи язик за зубами! Зрозумів?

— Як не розуміти! Це не первина для мене, — відповів корчмар, виводячи зі стайні двох коней.

Пересідлати їх було ділом кількох хвилин — і вже вершники в сідлах! Пригнулися, свиснули — і як вихор помчали по сліду, залишеному саньми француза.

Наздогнали вони його опівдні, і то тільки тому, що кучер, збочивши з дороги, наскочив на приметений снігом пеньок і зламав копила.

— Добрий вечір, пане Антось! — привітався Арсен до кучера. Той, давши коням у рептусі оброку, вправно орудував сокирою. — Обламався?

— Обламався, — невпевнено відповів кучер. — А звідки пан дізнався, як мене звати?

Арсен переконався, що це справді Антось: ще раніше, як тільки вони під'їздили, підказали про це сірі в яблуках коні.

— Я все знаю, — усміхнувся козак і кивнув на халабуду. — А пан там?

— Там. Як сів, так і носа не показує... Зразу видно, що німець!

— Німець? Ну, ми з ним поговоримо, а ти мовчи та диш!

Залишивши здивованого Антося розмірковувати над цими словами, Арсен зі Спихальським кинулись до саней, відкинули повстяну запону.

Гонець мирно спав, накрившись важким баранячим кожухом.

Арсен звів курок пістоля, а Спихальський без церемонії схопив і відкинув геть кожуха, а гінця штовхнув під бік.

— Гей, пане, годі спати! Приїхали!

Той блимнув сонними очима — і ототерів з переляку.

— Папери, пане! — наказав Арсен, витягаючи в гінця з-за пояса два пістолі.

Француз щось забелькотів і, зажмуривши очі, закрив обличчя руками. Він, мабуть, подумав, що його зараз уб'ють.

— Та не бійся! — сказав примирливо Арсен, якому неприємно було бачити смертельний переляк в очах гінця. — Нам потрібні лише твої папери. Розумієш — папери! Листи посланника де Бетюна. Де вони?

Француз нарешті зрозумів, чого від нього хочуть.

— Ах, перепрошую, — перейшов він на польську мову. — Папери?.. Вони ось тут. — І показав на невелику шкіряну валізу, що стояла в кутку халабуди.

Арсен подлубався в ній. Там справді були якісь записки. Одні — на латинській мові, інші — на французькій. Однак на лист це було не схоже.

— А тут що? — Спихальський запустив руку французові за пазуху й витяг гаманець.

— О свята Марія! — вигукнув француз. — Там гроші! Хай пан загляне, їй-богу, не брешу!

Спихальський заглянув у гаманець — там справді блищало щире золото. Він перекинув гаманець з правої руки в ліву, затиснув у п'ятірні і зашарив по кишенях француза і за пазухою ще з більшим завзяттям.

Француз почав опиратися. Тоді пан Мартин злегка притиснув його за горло, люто наїжачив вуса.

— Що, пане, лоскоту боїшся? Не бійся — не дівка ж!

Десь глибоко під шубою його пальці раптом намацали тугий сувій паперу.

— А це що? — Він тицьнув його французові під ніс. — Теж гроші?

Тому мов заціпило. Він заперечно хитав головою і безтямно кліпав очима.

Спихальський простягнув згорток Арсенові.

— Ану, глянь, брате, чи це не те, що ми шукаємо?

І тут посланець раптом упав на коліна:

— Те, те, панове... Це листи посланника і пана Морштина... Але ж я ні в чому не винен! Не вбивайте мене! Благаю вас... Як бачите, я сам зізнався...

— Аякже — сам!.. — глузливо промовив пан Мартин.

Тим часом Арсен розгорнув сувій. Одного погляду було досить, щоб зрозуміти, що це листи де Бетюна королеві Людовіку і сенатора Морштина — секретареві міністерства Кольєру. Останній був написаний по-латині.

— Все, пане Мартине, можемо рушати назад. Те, що шукали, знайшли!

Спихальський глянув на переляканого француза.

— А з цим що будемо робити? Може, стукнути по дурній голові, щоб віддав Богові душу?

— Не треба, панове! Не вбивайте! — заблагав француз.

Арсен трохи подумав, сказав:

— Відпусти його, пане Мартине! Хай їде собі. Не будемо брати гріха на душу.

Спихальський відпустив. Француз підвівся на ноги, гаряче подякував. Потім, прибравши поважного вигляду, раптом сказав:

— А гроші?

— Які гроші?

— Мої... Ті, що в пана в руці! Як же я без них доберуся до Парижа?

Спихальський з превеликим жалем глянув на досить-таки тугенький гаманець. Видно, йому дуже не хотілося розлучатися з ним. Лице його стало буряковіти.

— Ах ти, собачий сину! То замість подяки ти ще й грошей вимагаєш? Мало того, що живий зостався, лайдаку!

— Віддай, пане Мартине! Ми не грабіжники, — скривився Арсен, а французові сказав суворо: — Даруємо панові життя і даємо

можливість виїхати з нашої країни. Тож хай пан не бариться і ні в якому разі не повертається до Варшави, щоб повідомити де Бетюна про те, що сталося... Бо якщо пан так зробить, нехай нарікає на самого себе! Хай щастить панові!

— Мерсі, — пробелькотів зраділо француз, ховаючи в кишеню гаманець.

8

Січневий день, коли мав відбутися виступ короля на вальному сеймі, видався морозним. З Вісли тягнуло холодним туманом, який сивою пеленою оповив усю Варшаву.

На площі, перед будинком сейму, в бічних вулицях та глухих завулках стояли магнатські карети, сани. Форкали, хрумаючи сіно та овес, осідлані коні. Вешталися замерзлі пахолки й гайдуки.

До парадних дверей сеймового палацу поспішали припорошені сніжком та густо вкриті інеєм припізнілі посли.

Звенигора і Спихальський швидко пробралися до лівого крила палацу і постукали, як їм було сказано, тричі в малопримітні невеликі двері, прикриті портиком.

Їх ждали. Двері миттю відчинилися — і на порозі виріс зі своєю незмінною усмішкою королівський секретар.

— Прошу вас, панове! — сказав замість привітання. — Покваптеся. Пан круль чекає на вас з нетерпінням.

Він повів їх напівтемними переходами в глибину просторого палацу. Арсен і пан Мартин ледве встигали за ним. Нарешті, десь на другому поверсі, секретар зупинився і тихо прочинив високі двері.

— Прошу сюди, панове! — Він пропустив їх, а сам залишився в коридорі.

Друзі ступили кілька кроків наперед. Сюди вони, безперечно, потрапили вперше. Це був великий, розкішний — так званий королівський — покій, заставлений білими шафами з книгами. На стінах висіли картини. А нижче, під ними, — щити, шаблі, мечі та інша зброя.

Ян Собеський, у парчевому малиновому кунтуші, підперезаний тонким барвистим поясом, з розкішною шаблею при боці, стояв біля вікна і крізь напівзамерзлі шибки дивився на засніжену Варшаву. Почувши скрип дверей, різко повернувся і швидко, наскільки дозволяла йому повнота, пішов назустріч шляхтичам, що вишрунчилися перед ним.

— Нарешті! День добрий, панове! Я вже було почав втрачати віру в те, що ви прибудете вчасно... Ну, як — успішно?

— Так, ясновельможний пане круль! — Спихальський випнув груди і поглядом їв Собеського. — Ми з паном Комарницьким перехопили кур'єра французького посланника де Бетюна до короля

Людовіка і привезли вам його листа, а також листи великого підскарбія пана Морштина секретарю міністерства в Парижі пану Кольєру...

На розповнілому обличчі Собеського спалахнула радість.

— Давайте їх сюди!

Спихальський вийняв із-за пазухи згорток і з поклоном простягнув перед собою.

— Ось вони, ваша ясновельможність!

Собеський миттю розгорнув сувій, розіклав на столі жовтуваті, густо списані аркуші паперу і вп'явся в них своїми чорними очима, забувши і про сейм, і про шляхтичів, що стояли у нього за спиною. І тільки по тому, як потирав руки і ворушив чорними вусами, можна було здогадатися, яку радість відчував зараз. Не відриваючись од листа, кинув:

— Ви це читали?

— Так, — тихо відповів Спихальський, не насмілюючись збрехати королю.

— Але ж тут написано по-французьки і по-латинськи!

— Пан Комарницький, перепрошую ласкавого пана круля, читає по-латині так же шпарко, як я по-польськи...

Собеський на це не сказав нічого. Закінчивши читати, рвучко пройшовся по пухкому килиму, рішуче рубонув рукою повітря, а потім зупинився перед Спихальським і Арсеном.

— Дякую, панове! Це допоможе мені виграти зараз битву з внутрішніми ворогами Речі Посполитої, а потім, вірю, і з турками... З цими листами я можу тепер сміливо йти на сейм. Карта пана Морштина і його французьких друзів буде бита! В цьому я не маю жодного сумніву. Ще раз дякую вам, панове!

— Якщо ясновельможний пан круль такий ласкавий, то хай він дозволить нам побувати на сеймі, — вклонився Спихальський.

— Гаразд. Мій секретар проведе вас. Я скажу йому.

Король поспіхом склав листи в зелені сап'янові палітурки і попростував до дверей. У цю хвилину, судячи по виразу, що з'явився на його обличчі, він уже забув і про шляхтичів, які йшли за ним, і про все на світі, крім одного — як покласти на лопатки ненависну йому французьку партію в сеймі.

Однак, проходячи мимо секретаря, він не забув на ходу кинути йому кілька слів, і той зробив Арсенові й Спихальському знак, щоб ішли за ним.

У великому залі, де засідав сейм, яблуку ніде впасти, і друзі стали біля вікна, між колонами.

Раптом пролунали оплески: до залу ввійшов Ян Собеський у супроводі маршалка сейму.

Після запальних, бурхливих промов, після гострих суперечок між прихильниками австрійської і французької партій, що мало не закінчувалися збройними сутичками, посли ждали, що скаже король.

Оплески стихли, настала тиша. Але відчувалося, що це тиша перед бурею. Всі бачили, як гуртувалися і пробиралися наперед змовники — великий підскарбій Морштин, брати Сапеги, великий коронний гетьман Яблоновський та ті, хто їх підтримував. Було ясно, що вони сьогодні готуються дати Собеському рішучий бій. І коли б їм пощастило, коли б за французькою партією пішла більшість, то це б означало не тільки те, що Річ Посполита не підтримала б Австрію у війні з Портою, а й те, що постало б питання про заміну короля. Недарма останнім часом ходила чутка, що змовники хочуть висунути на польський престол Станіслава Яблоновського. Недарма й сам коронний гетьман сьогодні, як і в усі дні засідання сейму, такий ласкавий з усіма і вітається за руку не тільки з магнатами, а й з тими, кого раніш просто не помічав.

Зараз він стояв посередині залу, де проходила невидима межа між змовниками і прихильниками Собеського, ніби підкреслюючи цим, що прагне об'єднати всіх і повести за собою.

Арсен легенько штовхнув Спихальського ліктем.

— Глянь, яким півнем виступає. — Поглядом показав на коронного гетьмана. — Ще, мабуть, не знає, що листи посланника і великого підскарбія в руках короля!

— Холера ясна, уявляю, якої він заспіває, коли дізнається про це! — відгукнувся Спихальський. — Ото буде фортель, як пан круль витягне ті листи і підсуне їм під самий писок! Га?

— Тс-с-с! — зашипів Арсен, помітивши, що на них оглядаються. — Здається, пан круль збирається говорити.

Справді, маршалок сейму оголосив, що перед послами виступить король.

У повній тиші Собеський зійшов на трибуну. Бистрим поглядом окинув строкато вдягнених шляхтичів, розкрив сап'янові палітурки.

— Панове посли, на сеймі існує дві думки з приводу нашого вступу у війну проти Туреччини. Вам належить зараз визначити, чи має Річ Посполита вступити в священну лігу і спільно з Австрією, Венецією і німецькими князівствами розгромити нашого споконвічного ворога султанську Порту, чи, навпаки, відмовитись від участі в спільній боротьбі і ждати, поки турки переб'ють нас поодинці. Та перш ніж ви подасте голос, я хочу познайомити вас із цікавими листами, що мають безпосереднє відношення як до обговорюваної тут справи, так і до окремих осіб, що знаходяться серед нас. — Король зробив паузу і глянув на передні ряди, де сиділи змовники. Від нього не приховалося напруження, що промайнуло в очах Морштина, і в серці Собеського ворухнулася зловтіха. Голос його загримів: — Це, панове, листи великого підскарбія сенатора Морштина в Париж, до секретаря міністерства Кольєра. В них він прямо говорить про те, що постійно доносить французькому посланникові при нашому дворі де Бетюну про переговори між Річчю

Посполитою та Австрією, а також про все, що відбувається в Польщі... Тут є також супровідний лист пана де Бетюна, в якому він сповіщає свій уряд про те, що йому пощастило підкупити деяких послів сейму і що, коли б були гроші, він міг би на цьому шляху домогтися ще більшого успіху...

По залу прокотився грізний гул обурення. Почулися вигуки:

— Ганьба! Ганьба!

Морштин схопився, налився кров'ю, мов буряк.

— Неправда! Я не писав таких листів!

Яблоновський палаючим поглядом своїх сивих очей мовчки дивився на короля. Поволі лице його покривала смертельна блідість.

Собеський же, почувши вигук Морштина, теж почервонів, але від спалаху гніву стримався.

— Ось рука пана Морштина. Він пише: «Ліга в кабінеті плететься, та ми її розірвемо на сеймі!» Тепер стало зрозуміло, чому так запально виступав пан Морштин за союз з королем Людовіком і проти угоди з Австрією. Не люблячи мене, він уже довгий час на сеймиках підлесливістю, хитрістю, обманом вербував собі спільників і перетягнув на свій бік братів Сапег, великого коронного гетьмана Яблоновського та декого ще. Кажуть, великий підскарбій обіцяв, при підтримці французького двора, звести замість мене на польський престол Станіслава Яблоновського...

Зал загув, як роздратований вулик.

— Ганьба! Ганьба! — знову пролунали крики.

Яблоновський знітився і мовчав.

Король почекав, поки настане тиша.

— Не знаю, що думати про ці листи, — промовив спокійним голосом, ніби справді вагався, яке рішення прийняти. — Зрозуміло, що Морштин та інші дали себе підкупити. Але не розумію, як Сапеги, ці палкі патріоти, продали свою вірність в такий тривожний для ойчизни нашої час... В таку скрутну годину.

Брати Сапеги схопилися з місця. Старший вигукнув:

— Пане круль, панове посли! Сапеги — лицарі честі! Ми могли помилятися, але продаватися — ніколи! Слово гонору!

— Я вірю вам, бо справді давно знав вас як лицарів честі, — жваво відповів Собеський, відчуваючи радість від того, що одним розумним ходом пощастило відколоти від змовників таких впливових магнатів, як Сапеги. — А помилка в провину нікому не ставиться...

Сапеги сіли. Зал глухо рокотав.

Собеський знову виждав, коли настане тиша і вляжуться пристрасті. А потім, дивлячись на коронного гетьмана, повів далі:

— Ще менше я вірю тому, щоб Яблоновський помишляв про корону, зраджуючи своєму королю й ойчизні... Я давно знаю пана Станіслава як опору нашого трону і Речі Посполитої і не можу повірити в брехливі слова де Бетюна про те, що пан Станіслав дав згоду, а також, що йому пощастило підкупити деяких послів сейму.

Ображає нас посланник, малюючи націю нашу продажною, без вірності й честі. Ні, панове, хто б що не говорив, ми не такі!

Грім схвальних вигуків і оплесків сколихнув зал. Першим схопився на ноги й аплодував дужче за інших великий коронний гетьман Станіслав Яблоновський. На його блідому обличчі почав з'являтися слабкий рум'янець. Він зрозумів, що врятований від безчестя і що врятував його своєю великодушністю не хто інший, як сам король.

— Слава Яну Собеському! Віват! — ревнули горласті брати Сапеги.

— Віват! Віват! Нех жиє!

Собеський підняв руку. Повів далі:

— Турки готуються до війни, як відомо. Більше того, вірні люди сповістили, що султан уже виступив з великим військом у похід на Австрію і знаходиться по дорозі до Бєлграда. Тож я питаю вас: якщо впаде Відень, то яка держава порятує Варшаву? Допомагаючи Австрії, ми допоможемо собі! Б'ючись за Відень, наші жовніри битимуться за ойчизну!

По залу прокотився схвальний гомін. Всі розуміли, наскільки справедливі слова короля, і заперечити їх ніхто не міг.

Один Арсен, стоячи зі схрещеними на грудях руками, дивився на розбурханий зал, на збудженого, ощасливленого перемогою Яна Собеського і з гіркотою думав: «Але ж, пане король, чому ти не говорив таких слів тоді, коли до Варшави приїздили посли від московського царя, щоб укласти угоду про спільну боротьбу з турками? Чому противився такій угоді? Чому тоді не стачило тобі розуму, далекоглядності чи сміливості, всупереч Ватиканові, піти на союз з Москвою?.. Була б така угода — не посміли б Ібрагім-паша та Кара-Мустафа вдертися зі своїми ордами аж під Чигирин, до самого Дніпра, не лежала б у руїнах половина української землі, не наклали б головами тисячі й тисячі московських стрільців та українських козаків... Ми самі кілька років підряд протистояли страшній навалі, і хоча з великими втратами й труднощами, а вистояли! А як не вистачало нам двадцяти чи тридцяти тисяч польських жовнірів, щоб завдати ворогові остаточної поразки. Щоб на довгі роки, а може, й назавжди відбити у султана бажання зазіхати на чужу землю... Тоді б, може, і зараз не виникла смертельна загроза Відню й Варшаві...»

Так думаючи, Арсен мовчки дивився на вельможне панство, що перед лицем страшної небезпеки, здається, почало забувати про чвари й розброди, на короля, котрому ніяк не щастило закликати те панство до тиші, на знічену постать сенатора Морштина.

Врешті спалах патріотичного піднесення поволі згас. Шляхтичі знову повсідалися на лави. І король, розгладивши цупкими товстими пальцями чорну чуприну і втупивши погляд у той бік, де сиділа опозиція, знову загримів своїм гучним голосом, надавши йому трагедійно-урочистого забарвлення:

— Гадаю, що і пан Яблоновський, і пани Сапеги, і всі, хто дав себе обдурити хитрому і підступному великому підскарбію і сенаторові Морштину, готові хоч і сьогодні встромити ногу в стремено, щоб рушити на захист Речі Посполитої, і, якщо буде потрібно, не пошкодують за неї своєї крові і свого життя! А ми всі до цього завжди готові!

Знову дужий грім оплесків прокотився з краю в край залу. Аплодували також змовники, крім Морштина, від якого враз відсахнулися всі його недавні спільники. А найдужче — брати Сапеги та Яблоновський.

— Холера ясна! — лайнувся упівголоса Спихальський і показав поглядом на коронного гетьмана. — Ти видів, брате, таке лицемірство? Хай буду песій син, якщо то щиро! Ні, хитра бестія бачить, що тут непереливки. І відразу відколовся од Морштина, рятуючи свою шкуру.

— Здається, цьому сприяв сам король, — відповів Арсен. — Він зробив усе, аби розколоти змовників і перетягти на свій бік усіх, кого можна. Морштин залишився сам як палець, і схоже на те, що накладе головою.

Тим часом з усіх боків пролунали вигуки:

— Розслідувати справу з підкупом! Розкрити змову! Покарати змовників!

Собеський підняв обидві руки, просячи тиші, а коли вигуки уляглися, сказав:

— Ні, панове, я вважаю, що зараз не на часі розслідування цього діла. Воно ясне. В усьому винен один великий підскарбій і сенатор пан Морштин, за що я й позбавляю його цих високих звань, бо він не годен їх носити. Гадаю, що він сам себе покарав належним чином. І місця йому серед шляхетства нема! Тож хай їде до свого укоханого короля Людовіка у Францію і там живе так, як йому забажається!

— Правильно! Банітувати! Вигнати його! — підтримали короля посли. — Хай зразу ж іде звідси! Він не годен сидіти поряд з нами!

Згорбившись, не піднімаючи голови, Морштин підвівся і поволі попростував до виходу. Жоден із його недавніх спільників не глянув йому вслід співчутливо, не примовив доброго слова. І коли за ним зачинилися двері, Собеський окинув поглядом притихлий зал, промовив тихо:

— Будемо вважати, що віднині у нас немає французької партії, як немає і австрійської. Є польське шляхетство, яке дбає про добробут і безпеку ойчизни. — Ці слова були перервані схвальними вигуками. Перечекавши хвилину, Собеський уже іншим тоном сказав: — Панове посли, за угодою з імператором Леопольдом, яку ми підпишемо найближчим часом, ми повинні виставити сорок тисяч війська. Сейм має вирішити, де взяти гроші, щоб найняти і споря-

дити таку кількість вояків. Державна казна порожня. Кварці[1] доходів короля, призначеної для утримання кварцяного війська, заледве вистачає для того, щоб я мав особисту варту. Залишається два джерела, звідки ми можемо черпати кошти, — підвищити податки на посполитих і розкошелитися самій шляхті...

Зал знову загув. Подив, обурення, роздратування вчувалися в тому гулі. Останні слова короля, видно, не сподобалися депутатам, бо пролунали несхвальні вигуки, спочатку ледь чутні, а потім усе голосніші.

— Шляхта вкрай збідніла!

— Збільшити подушне на хлопів!

— Набрати військо на Україні! Найняти козаків!

— Правильно! Послати комісарів на Україну, хай наберуть козаків! Вони зубожіли зараз так, що підуть воювати за одні військові трофеї.

Арсен і Спихальський багатозначно переглянулись. Вони бачили, як скривилося одутле, подагричне обличчя Собеського, ніби від зубного болю. Король, мабуть, думав, що шляхта одностайно підтримає його і виверне кишені, а виходило, що зразу ж почала шукати, на кого б звалити весь тягар майбутньої війни.

— Ходімо звідси, пане Мартине, — шепнув Арсен. — Сейм побачили. Розгром французької партії — теж. Чого нам ще треба? Хай тепер посли вирішують, де взяти військо і гроші, щоб оплатити його... А мені пора їхати — дорога ж далека!

Спихальський на знак згоди кивнув головою, ще раз глянув на Собеського, який підняв руки, щоб угамувати збуджених шляхтичів, і вони непоміченими, поза колонами, вислизнули із залу.

ЗНАМЕНО ПРОРОКА

1

Все султанське військо — яничарські полки, загони спагіїв та акинджіїв, кримська орда — навесні 1683 року було стягнуте до Бєлграда. До них змушені були приєднатися вояки Афлаку та Богдана[2], а також волонтери Текелі. Здається, такої сили не виставляв ще жоден султан. Одних коней сто тисяч, понад двадцять тисяч волів та верблюдів, що тягли сотні гармат, возів з порохом, ядрами і провіантом, а воякам та їздовим ніхто не знав ліку! Справді, сто, двісті чи триста тисяч озброєних людей вів намісник Бога на землі — кому це могло бути відоме?

---

[1] Кварця *(пол.)* — четверта частина.

[2] Афлак, Богдан — так у Туреччині називали в той час Волощину та Молдавію.

Вранці першого травня війська вишикувалися на величезному майдані, перед палацом бєлградського бейлербея.

Ждали виходу султана.

Всі знали, що, власне, сьогодні розпочинається справжній похід, справжня війна.

В цей час від наплавного мосту, наведеного через Дунай, почувся стукіт копит. На спітнілому карому коні мимо війська промчав стомлений, запилений вершник. Він ледве тримався в сідлі, але бистрий погляд сірих очей, яким відкрилися безконечні ряди воїнів, та міцно стулені запечені уста свідчили про невичерпну внутрішню силу цієї людини і її витривалість.

Перед палацом вершник зупинився. Нетвердо ступив на землю. До нього підбігли чорбаджії. Хтось забрав коня. Хтось підтримав його. Він промовив кілька слів, і серед гурту чорбаджіїв, що громадилися перед входом, прошелестіло:

— Дорогу чаушеві! Дорогу чаушеві великого візира!

Чауш струснув з одягу пилюку і ступив пару кроків наперед. І тут, розштовхнувши старшин, назустріч йому кинувся гарно вдягнутий, красивий чауш-паша.

— Арсен! Ти? — І обняв прибулого.

— Я, Сафар-бею...

Це був Арсен Звенигора. Схудлий, потемнілий, з запалими щоками і давно не голеним обличчям. Видно, далека дорога забрала у нього чимало сил.

— Звідки?

— З Каменіче... З листом до великого візира.

— Ходімо. — І Сафар-бей попереду попростував до дверей.

Всі розступалися, давали їм дорогу.

Вибравши хвилину, коли вартовий пішов доповідати і в широкому розкішному передпокої вони залишилися самі, Сафар-бей швидко спитав:

— Арсене, ти справді привіз листа від кам'янецького паші?

— Так.

— Про що лист? Він не зашкодить нам і нашим друзям?

— Це донесення турецьких вивідачів у Польщі. Гадаю, що вони не зашкодять ні Польщі, ні Австрії, бо я все зробив, щоб привезти їх якомога пізніше... А що зі Златкою?

— Вона тут.

— Тоді ми визволимо її! — вигукнув Арсен.

Сафар-бей поклав йому руку на передпліччя.

— Тс-с-с! Не кричи! Вартові теж мають вуха. Я забув, що ти не знаєш, що Кара-Мустафа взяв її, а також багатьох інших одалісок з собою у похід. Це у них узвичаєно: так робить султан, так роблять візирі й паші. Але ми не можемо зараз визволити Златку...

— Чому?

— Бо сьогодні чи навіть зараз вирушаємо. А втекти ж ми не зможемо непоміченими. Нас відразу схоплять. Ходімо! За нами йдуть.

Капуджі провів їх у невелику залу, де перед позолоченими дверима стояло кілька пашів і старших чорбаджіїв. Показав Арсенові рукою на двері.

— Зайди!

Арсен ступив наперед і, побачивши на протилежному боці розкішного залу султана в оточенні візирів і пашів, упав на коліна.

— Вісті з Ляхистану, о великий повелителю правовірних! — проказав хрипко, виймаючи з-за пазухи цупкий сувій.

Султан повів оком на Кара-Мустафу. Той кивнув головою — і йому подали, вихопивши з рук чауша, листа.

Кара-Мустафа впізнав руку кам'янецького паші Галіля.

— Ну, що там? — нетерпляче спитав Магомет.

Великий візир дочитав послання. Сказав голосно:

— Король Ляхистану Ян III у присутності членів сенату і депутатів сейму в останній день першого весняного місяця підписав договір з Австрією... Ляхистан обіцяє виставити сорок тисяч війська. Головнокомандувачем стане або імператор, або король — залежно від того, хто з них на час кампанії буде при війську...

— Гм, отже, Ян Собеський домігся свого, — задумливо промовив султан. — Звичайно, сераскиром гяурів буде він... Леопольд занадто боягузливий, щоб очолити військо. Але ми повинні не допустити об'єднання їхніх сил і розгромити Леопольда до підходу Собеського! Що думає про це великий візир?

Кара-Мустафа кивнув чаушеві, щоб вийшов, а потім вклонився султанові.

— Устами падишаха глаголить сам Пророк! Ми розіб'ємо їх поодинці! І хоча сил у нас достатньо, щоб розгромити об'єднане військо гяурської коаліції, ризикувати не слід. Гадаю, Собеський підійде до Відня не раніше, як восени. До того часу ми оволодіємо столицею Леопольда, а потім всіма силами нападемо на короля Ляхистану і приведемо його на аркані в Стамбул!

Султан на знак згоди похитав ствердно головою.

— Інч алла! Так-так, сила у мене величезна! Її цілком достатньо, щоб змести з лиця землі і Австрію, і Ляхистан, і Венецію, і німецькі князівства... Я вважаю, що мені нема потреби далі залишатися при війську. Зорі неприхильні до мене, і було б безглуздям не прислухатися до них. Я повертаюся в Стамбул з надією на повну і остаточну перемогу, яку я забезпечив тим, що зібрав таке величезне військо, якого не мав жоден султан до мене!

— Так, так! — захитали головами візирі й паші.

— Я передаю всю повноту влади над військом великому візирові і наказую: негайно, сьогодні ж, вирушити на Відень і взяти його якнайшвидше!

— Ми покладемо його до ніг падишаха всесвіту! — низько вклонився й урочисто пообіцяв Кара-Мустафа, ледве стримуючи радість, що вдарила йому в груди.

Зовнішньо він був спокійний, але серце клекотало. Збувається його заповітна мрія! Він — сердар. Головнокомандувач. У його руках таке військо, якого справді ще не мав жоден султан. І це військо принесе йому і славу на віки вічні, і почесті, й багатство при житті! З його допомогою, на хвилях його перемог він випливе до вершин влади і здійснить те, що задумав. «О Аллах, допоможи мені, рабові твоєму, перемогти невірних, і я клянусь — половину гяурського світу своєю шаблею наверну до ісламу, а другу половину знищу на корені!»

Тим часом султан підвівся.

— Коня мені! Я хочу виїхати до війська. Винесіть священне знамено Пророка!

Розкішна барвиста процесія рушила на майдан.

Побачивши султана, що їхав на білому коні, гармаші на стінах бєлградської фортеці пальнули залпом з усіх фортечних гармат. Здригнулася земля, і страшний гуркіт струснув будинки міста.

Заграли ріжки, загримкотіли тулумбаси. З краю в край прокотилася команда, повторювана десятками дужих горлянок: «Слава падишахові всесвіту! Слава земному богові!» Линув і линув протяжний, мов вовче виття, клич: уй я уй!

На узвишші, спеціально зробленому для такого випадку, султан спинив коня. За ним — півмісяцем — стали паші на чолі з Кара-Мустафою.

— Воїни! — звернувся султан до війська, і горласті чауші рознесли його слова по всьому майдану. — Настала година ступити на землю країни Золотого Яблука! Найбагатші міста впадуть до ваших ніг, і ви в них візьмете усе, що захочете. Урожайні ниви і плодоносні сади постачатимуть вам хліб і овочі. Численні стада худоби й отари овець забезпечать вас м'ясом, а найкращі у світі ремісники пошиють вам одяг і взуття... Сміливо йдіть туди — і ви повернетесь додому увінчані славою і переобтяжені здобиччю! Там ви візьмете рабів, які працюватимуть на ваших полях, випасатимуть ваші отари і доїтимуть ваших кобилиць. Там ви знайдете рабинь, які стануть окрасою ваших гаремів і втіхою ваших ночей... Вперед, непереможні воїни, — і хай Аллах наповнить ваші серця мужністю і захистить від ворожої кулі і ворожої шаблі!

— Уй я уй! Уй я уй! — пролунав над містом грізний клич. — Алла! Алла!

Султан кивнув пальцем, і йому миттю піднесли на оксамитовій подушці інкрустовану золотом і самоцвітами шкатулку-каптаргу. Він вийняв з неї яскраво-зелений прапор з вигаптуваними кани-

теллю[1] півмісяцем і висловами з Корану й підняв над собою. У другу руку взяв важку, теж оздоблену золотом книжку.

Над майданом запала могильна тиша. Знамено Пророка! Священний Коран! Святині, які треба захищати ціною життя!

— Воїни! — знову пролунав голос Магомета. — Це знамено Пророка поведе вас на подвиги і вкаже шлях до величних перемог! Сьогодні я вручаю його нашому великому візирові, п'ятибунчужному паші Асану Мустафі, і хай кожен відає, що відтепер він — сераскир і його воля, його накази — це воля і накази вашого падишаха!

Кара-Мустафа підійшов з низьким уклоном і, взявши знамено й Коран, високо підняв їх над головою і щосили гукнув:

— Воїни! Слава нашому падишахові! Слава намісникові Бога на землі! Слава володареві всесвіту! Вперед — на гяурів!

— Уй я уй! Уй я уй! Алла! Алла! — відповіло військо.

Загримкотіли барабани, заграла музика. Пролунала команда.

Сколихнулися, як море, яничарські полки. Затріпотіли прапорці на спагіївських списах. Загін за загоном — на чолі з алай-беями[2] — рушали в похід. На захід! На невірних!

2

— Ненку, як собі хочеш, а я повинен побачити Златку! Чого б це мені не коштувало. Хочу переконатися, що вона жива й здорова, моя пташка... Або хоча б дізнатися, де вона мешкає, в якій клітці горює, — сказав Арсен, вийшовши від султана і знову опинившись в обіймах Сафар-бея.

— У нас дуже мало часу. Військо зараз вирушає.

— Дурниці! Нам вистачить якоїсь години... Ну, я прошу тебе, брате!

Сафар-бей задумався. Потім рішуче махнув рукою.

— Е-е, гаразд. Ходімо!

Вони вийшли з палацу, сіли на коней і, обминувши Бєлградський замок, що височів над містом, повернули вниз, до Сави.

Сафар-бей показав на красиву мечеть.

— Бачиш? Збудована Кара-Мустафою... Ще всередині працюють малярі... А там далі, за нею, його будинок.

Арсен байдужим поглядом ковзнув по справді красивій мечеті, по білому будинкові, що потопав у буйній весняній зелені. Він був смертельно втомлений виснажливою дорогою, і зараз йому хотілося одного — побачити Златку, а потім — заснути...

— Вона там? — поглядом показав на дім Кара-Мустафи.

— Там, там... Мізок тріскається, а не можу придумати розумного і переконливого приводу, щоб капуджі пропустили нас.

---

[1] Канитель — дуже тонкий позолочений або посріблений дріт (шовкові нитки) для гаптування.

[2] Алай-бей *(тур.)* — полковник.

— А ти не думай, — сказав Арсен і вийняв з кишені золотий перстень з червоним камінцем. — Скажеш: великий візир наказав передати одалісці, бо сам не має змоги це зробити... Ось і буде причина. А тебе ж, як чауш-пашу, тут, сподіваюся, усі знають?

— Знають усі, — погодився Сафар-бей. — Але коли дізнається Кара-Мустафа...

— Зараз йому ніколи, а попереду — війна! — Арсенів голос задзвенів металом. — Я зроблю все, щоб він з неї не повернувся!

Сафар-бей хотів щось відповісти, але, побачивши гірку гримасу на потемнілому Арсеновому обличчі і сухий блиск в очах, промовчав. Йому стало шкода товариша, що ось уже скільки літ не знав спокою і гасав по білому світу, мов неприкаяний.

Вони зупинилися біля конов'язі. Припнули коней.

Капуджі при воротях знали Сафар-бея і, не дуже допитуючись, пропустили.

Присипана золотистим піском доріжка привела їх до великого двоповерхового палацу. Могутні дерева оточували його з трьох боків, а перед фасадом розіслався чималий зелений лужок, посеред якого красувалася ранніми весняними квітами клумба.

Але сторож при вході, безбородий огрядний євнух, був невмолимий.

— Не велено! — сухо відказав він, підозріло поглядаючи на зарослe колючою щетиною Арсенове обличчя.

— Тоді поклич кизляр-агу Джаліля! — почав сердитися Сафар-бей.

— Мені не велено відлучатися, ага.

— Але ж ми поспішаємо!

— Це мене не стосується, ага. Пускати в гарем нікого не велено! Що потрібно передати — я передам! — І він зачинив двері.

Друзі переглянулися. Що робити? Арсена розпирала лють. Він ладен був торохнути євнуха шаблею по голові. Але розум переважив: досить найменшого крику, як з усіх усюд збіжаться, мов цербери, капуджі і скрутять їх у баранячий ріг. Самі загинуть і Златку приречуть на довічне рабство!

Він відійшов до клумби і глянув на будинок. Десь там, за його стінами, Златка. Але де? За яким вікном? За якими фатами?

І раптом у нього майнула думка. Подати Златці знак!

Він засвистів широко відому на Україні пісню, що вже років тридцять, злетівши з уст співучої полтавки Марусі Чурай, тривожила людські серця і завойовувала все нових і нових прихильників. Її знала і любила Златка. Вони разом співали її.

Засвіт встали козаченьки
В похід з полуночі.
Виплакала Марусенька
Свої ясні очі.

— Арсене, ти що? — здивувався Сафар-бей.

— Нехай буду проклятий, якщо ця пісня не змусить Златку стрепенутися і виглянути надвір!

Він засвистів знову. І в цю мить в одному з вікон рвучко відслонилася фіранка і з'явилася Златка. Смертельна блідість вкривала її щоки. Руки простерті вперед. Здавалося, вона б випурхнула і ластівкою впала коханому на груди, коли б не залізні грати.

— Арсене! — зойкнула дівчина приглушено. — Ненко!

Той зойк ніби підстьобнув Арсена. Він рвонувся вперед. Але міцна Сафар-беєва рука притримала його.

— Ти здурів, Арсене! Зараз євнух зчинить крик! — Він стиснув його так боляче, що Звенигора аж засичав.

Євнух виглянув з дверей, важко глипнув каламутними воловими очима, але не зрозумів, що відбулося надворі.

Арсен жадібно дивився на змарніле личко Златки, гарячково думаючи, а чи не спробувати зараз, коли Кара-Мустафа і його численна охорона у від'їзді, визволити дівчину? Та здоровий глузд підказував йому, що нема ніякої надії на удачу. Великий візир залишив достатню кількість капуджі й слуг, щоб захистити палац від усяких несподіванок.

Сафар-бей відгадав його думки і тихо сказав:

— Не роби дурниць, Арсене! Ми ще повернемося.

Арсен на знак згоди хитнув головою і відповів голосно, щоб почула Златка, бо то їй адресував він свої слова:

— Ми ще повернемося! Жди! — І тихо додав: — Кохана моя!

Златка прикрила вії, даючи знати, що почула і зрозуміла все; з-під них бризнули сльози і покотилися по блідих щоках.

Фіранка поволі опустилася і закрила її зажурене лице.

Тільки через годину друзі наздогнали за містом військо, що переправилося через Саву. Арсен не без допомоги Сафар-бея примостився на одному з численних возів і враз заснув.

3

Цісар Леопольд підійшов до похідного столика, випив келих прохолодного, з льодом, червоного вина, послужливо піднесеного слугою, витер білосніжною серветкою повні рожеві уста і, прищуривши проти сонця голубі очі, попрямував до гурту генералів, що на зеленому лужку шанобливо ждали імператора.

На рівному широкому полі, на березі Дунаю, скільки сягало око, вишикувалися імперські війська — піхота, кавалерія, артилерія. Сорок тисяч воїнів.

Весело майоріли під подувом легкого весняного вітру барвисті полкові прапори, ряхтіла на конях начищена до блиску зброя; темними жерлами націлилися в небо гармати. Горністи стояли напо-

готові, щоб сповістити всіх трубним кличем: «Слу-у-хай! Імператор у війську!»

На лівому фланзі стояли чотири тисячі найманців-поляків, приведених князем Любомирським. Їм за службу австрійська казна платила дзвінкою монетою.

Леопольдові підвели коня, і він, ще зовсім не старий, але вже обважнілий, з видимою натугою піднявся в сідло. В ту ж мить заграли горністи. Пролунали команди. Загриміли барабани.

Сколихнулися і завмерли прямокутники каре, рівні й застиглі, мов витесані із каменю. Блискуча кавалькада придворних і генералів на чолі з імператором рушила вздовж фронту.

З Пресбурга[1], під стінами якого відбувався цей парад, висипали тисячі людей, щоб подивитися на незвичайне видовище. З дзвіниці собору Святого Мартина долинали звуки дзвонів. Фортеця відсалютувала залпом усіх своїх гармат.

Леопольд їхав поволі, неуважно поглядаючи на солдатів, що в міру його наближення гучно кричали: «Віват!», — а думав своє. В його серці нуртували суперечливі почуття. Він був гордий з того, що за короткий строк зумів екіпірувати це не таке вже й мале військо. Та разом з тим його холодив бридкий страх при одній думці, що турецька навала затопить Австрію раніше, ніж їй на допомогу прийдуть король польський та німецькі курфюрсти.

Млявий і бездіяльний від природи, ще не бачачи ворога, він уже боявся його. Із сумом уявив себе в ролі головнокомандувача: повсякденні тривоги й переїзди, походи та бої, відсутність звичних розкошів, якими було сповнене його життя у Відні, в імператорському палаці... Ні, ні! Це не для нього! Йому не потрібна слава воїна — йому потрібний спокій, потрібна упевненість, що турецька шабля чи татарський аркан не торкнуться його шиї, потрібна м'яка перина під боком і вишукана кухня, потрібна, врешті, повсякденна ласка молодої, нині вагітної дружини, імператриці Елеонори... Навіщо йому головнокомандування?

Поволі, поки їхав полем і, дивлячись на солдатів, уявляв, як багато з них через кілька днів чи тижнів лежатимуть десь мертві, переконувався, що його місце не тут, що найкраще буде негайно, не чекаючи нападу Кара-Мустафи, передати верховне керівництво військами комусь іншому, а самому пересидіти цей неспокійний час у своєму прекрасному благословенному Відні.

Але кому? Герцогу Аренбергу? Людовіку Савойському? Графу Штаренбергу? Чи генералові Капрарі?

Ні, ні один з них не підходить! Він вибере найдостойнішого — герцога Карла Лотарінгського, цього мужнього сорокарічного фельдмаршала, досвідченого полководця, що держить сестру імператора. Війна — це його ремесло. Хай він і керує військом! Аж поки не

---

[1] Пресбург — Братислава.

прибуде Ян Собеський, що за договором має бути головнокомандувачем об'єднаними силами коаліції. Якщо він переможе — слава так чи інакше належатиме імператорові. Якщо програє кампанію — буде на кого звалити вину за поразку...

Так думаючи і все зважуючи, Леопольд об'їхав полки і раптом круто повернув назад. Почет був здивований: це виходило за рамки церемонії.

Тим часом імператор зупинився перед військами, підкликав до себе Карла Лотарінгського і голосно, щоб чули не тільки генерали з почту, а й солдати та офіцери, сказав:

— Герцог, майн лібер[1], я вручаю вам владу над моїм військом. Від цієї хвилини ви головнокомандувач. У ваших руках — доля імперії!

Карл був вражений цією несподіваною заявою, але вигляду не подав. Тільки поштиво схилив у поклоні голову.

— Дякую за високу честь, мій імператоре! Моє уміння і моє життя кладу до ніг вашої імператорської величності!

— Віват! Віват! — пролунало над військом.

Леопольд милостиво поплескав знаменитого полководця по плечу і від'їхав з ним убік.

— Герцог, майн лібер, я наказую вам виступити з військом до Нойгейзеля і взяти цю фортецю, щоб перетнути шлях туркам до нашої столиці.

— Слухаюсь, мій імператоре!

— А я сьогодні від'їжджаю до Відня... Бажаю вам успіху, майн лібер!

— Дякую, мій імператоре!

4

Вони сиділи втрьох у краківському палаці: король Ян, королева Марія-Казимира і королевич Яків Собеський. Вікна були відчинені в сад. Потоки яскравого сонячного проміння вривалися разом із пахощами квітучих яблунь у просторе приміщення.

— Я щойно одержав ще одного листа від імператора Леопольда із запевненням, що він видасть свою дочку від першого шлюбу за Якова, — сказав король. — Породичавшись з імператорським домом, наш син матиме після мене повне право на польську корону... Я — король виборний. Але стану родоначальником спадкової королівської династії Собеських. Польща повинна, зрештою, мати сильну владу! Я скасую право «вето», за яким кожен замурзаний голодранець-шляхтич може своїм єдиним голосом відхилити найкращий закон, і диктуватиму сеймові свою волю. Якщо не пощастить зробити це мені, зробиш ти, Якове!

---

[1] Мій любий *(нім.)*.

— Слухаю, папа́! — схилив у поклоні свою красиву голову юний Собеський, вимовляючи останнє слово на французький лад.

— Якщо ми спільно з Австрією і німецькими князівствами переможемо султана, ця перемога безмірно зміцнить моє становище в Польщі й серед інших країн. Вже ніхто не скаже тоді, що я, мов дволикий Янус, одночасно дивлюсь в протилежні боки і дякую двом панам — королеві Людовіку за корону, якою буцімто увінчано мене з його ласки, і Папі Римському як вірний син католицької церкви...

— Пане Ян, не згадуй короля Людовіка, — заперечила Марія-Казимира. — Ти нічим йому не зобов'язаний. Я не хочу слухати про нього! Той скнара пошкодував для мого батька маркіза д'Аркена звання пера Франції, а мені відмовив у королівських почестях, коли я мала відвідати мою колишню батьківщину.

— Більше не буду, Марисенько, заспокойся! — лагідно промовив король, потискаючи тендітну руку дружини.

— А проти папи навіть одним словом не можна обмовлятися, — вставив Яків і почервонів, бо вийшло так, ніби він повчає батька, але старший Собеський зробив вигляд, що сприйняв синові слова як належне, і це підбадьорило Якова. — До того ж папа прислав гроші, щоб ми найняли козаків...

Собеський пожвавішав. Очі його заблищали.

— Дякую, Якове. Ти нагадав мені, що я повинен перевірити, чи від'їхали наші комісари в Україну. — І він погойдав маленьким срібним дзвоником.

Увійшов Таленті, чемно вклонився. Як завжди, акуратно підстрижений, напахчений, в гарно пошитому одязі. Собеський знав, що Таленті, папський ставленик, про все доносить Ватиканові, але терпів його і навіть любив за акуратність, старанність і... відданість, оскільки такий, напевне, був наказ єзуїтів — в усьому допомагати королеві.

— Таленті, що чути від Менжинського? Чи він уже добрався до Січі?

— Мій найясніший пане король, Менжинський вирушив в Україну разом зі своїми комісарами. Мені відомо, що він має побувати у Фастові, Немирові, Корсуні та інших містах Правобережжя. А на Січ поїдуть його комісари пани Порадовський і Монтковський... Остання звістка від них була з Корця... Вся наша надія на козаків. Вони зараз так зубожіли, що за гроші підуть хоч на край світу!

— Не тільки за гроші, пане Таленті, — м'яко заперечив король. — Я знаю козаків: з турками вони ладні битися й задаром, бо дуже вже ті допекли їм... Але, звичайно, від плати та військової здобичі не відмовляться. Я теж маю велику надію на них. Інакше ні з ким буде йти в похід!

— Якщо не рахувати загону князя Любомирського... — почав було секретар, але король перебив його.

— Не рахувати. То наймане військо, його утримує австрійська казна.

— Тоді ми зуміли екіпірувати лише чотири тисячі народової кавалерії, ваша вельможність, — не підвищуючи голосу, закінчив Таленті. — Інші кілька тисяч — то обірвані, майже беззбройні хлопи, а не військо.

Собеський гірко усміхнувся, закотив очі під лоба. Сплеснув руками.

— О Матко Боска! До чого дожилися ми! Польща може виставити супроти такого могутнього ворога лише кілька тисяч воїнів! А де ж шляхта? Де посполите рушення?

— Багато хто з вельможних панів заявляє, що ця війна потрібна одному панові Собеському, тож хай він і воює...

— Одному Собеському! Ви чуєте?! — вигукнув король. — Ніби я дбаю тільки про власну безпеку, а не про безпеку всієї Речі Посполитої! Будемо сподіватися, що Менжинський набере козаків набагато більше. Прийдуть підкріплення з Білої Русі й Литви... Але ж за угодою Польща повинна виставити сорок тисяч!

— Австрійський посол Зеровський уже запитував, коли ваша вельможність зможе виступити в похід. Цісар жде, що ви прибудете під Відень не пізніше кінця серпня.

— З чим же виступати? — схопився на ноги Собеський. — Піхоти немає!

— Смію зауважити, ваша вельможність, козаки — то найліпші піхотинці, — вставив королевич Яків і знову спалахнув, мов дівчина.

— Так, — погодився король, — але коли ж вони прийдуть? А мені потрібне військо вже сьогодні. Артилерії ми не маємо зовсім. Нашкрябали якихось нікчемних двадцять вісім гармат. Сором який!

— Яне, не хвилюйся. — Підійшла королева і поцілувала Собеського в щоку. — Все владнається... Пан Станіслав обіцяв привести з воєводства Руського[1] кілька тисяч вояків...

— Пан Станіслав, пан Станіслав! — люто вигукнув король, зачеплений за живе згадкою дружини про її, як подейкують, коханця. — Яблоновський на сеймі, пані, наклав у штани, то тепер старається... Але його дві чи три тисячі — то мала допомога королеві польському!

Ображена Марися надула губки. Почервоніла.

— Фе, пане! Що за хлопські вислови вживаєте ви при дамі!

Собеський схаменувся і ласкаво поплескав дружину по щічці.

— Перепрошую, хай пані не ображається: мені зараз нелегко...

Щоб зам'яти незручність, на допомогу поспішив Таленті.

---

[1] Воєводство Руське — Східна Галичина.

— Ваша королівська ясновельможність, папський нунцій Паллавічіні передав думку папи про потребу залучити до коаліції Московську державу...

Собеський здивовано підвів брови. Ця звістка вразила його.

— Ось як! Наскільки я пам'ятаю, папський Рим завжди був проти союзу наших двох держав. Коли до Варшави прибули московські посли, папський нунцій зробив усе можливе, щоб переговори були зірвані.

— А тепер папа Інокентій думає інакше, ваша ясновельможність. Зважаючи на смертельну загрозу католицизму з боку Стамбула, він змушений змінити традиційно ворожу Москві політику.

— Гм, гм... Нашим народам, як я тепер починаю розуміти, дорого обходилася ця традиційно ворожа політика, — упівголоса, відійшовши до вікна, замислено промовив сам до себе король, але не настільки тихо, щоб не могли почути присутні, в тому числі Таленті. — Коли б Польща й Москва разом навалилися на Османську імперію, то вона давно перестала б зазіхати на наші землі, а може, і на землі інших народів...

Однак хитрий Таленті, удавши, що недочув, вів свою мову далі:

— Москва виставить щонайменше сто тисяч воїнів і загрожуватиме Кримові й тилам Османської держави — ось чому варто залучити її до створюваної Священної ліги.

— І папа не боїться, що це може зміцнити позиції православ'я?

— Навпаки, папа виношує таємну надію, що Ліга також допоможе проникненню католицизму на московські й українські землі.

— Гм, гм, — знову іронічно замугикав Собеський. — Так думає найсвятіший отець?

— Так, пане король. А як думає папа — то істина!

Собеський ледве стримав гнів. Він сам прекрасно розумів, що виступ Москви на боці Ліги незмірно зміцнив би її. Але його страшно покоробило те, що йому, королеві, досвідченому політикові й воїнові, втовкмачує це в голову його власний секретар. Холера ясна! І нічого не скажеш! Таленті — не тільки ставленик єзуїтів, а й таємний ватиканський споглядач у Варшаві... Розумний, хитрий, як сто бісів, — з ним легко працювати, бо він усе знає і все може, однак треба остерігатися: руки Ватикану довгі й нещадні! Щось не так — і цей самий Таленті або хтось інший, на кого й не сподіваєшся, піднесе тобі келих з отрутою...

Опанувавши почуттями, Собеський спокійно сказав:

— Гаразд. Передай, пане секретарю, що ми розпочнемо переговори з Москвою. Хоча, гадаю, вона зараз не готова до війни. Після смерті царя Федора минулої весни на престол зійшли малолітні брати Іван та Петро, а державою керує їхня старша сестра регентша Софія. Нещодавно вона з превеликим трудом придушила повстання стрільців і зараз більше думає над тим, як утвердитися при владі, ніж про нову війну. Та з переговорами не зволікатимемо.

Якщо відразу не складемо угоди про взаємодопомогу, то, може, пощастить домовитися, щоб ми могли вербувати волонтерів на Запорожжі. Кілька тисяч запорожців — то була б велика поміч нам у поході!

— Я теж так думаю, — схилив у поклоні голову Таленті, і тепер його вигляд був смиренний, а погляд запобігливий. — Пан король дозволить мені йти?

— Йди.

Коли Таленті вийшов, Собеський дав волю гнівові.

— Прокляття! Поляки думають, що ними керує їхній король! Аякже! Знаходяться сили, дужчі за короля, — магнати, папський престол, король Людовік... Ні, я вирвуся з цих тенет! Я утверджу в Польщі самодержавність, і майбутній король польський Яків не буде вже ні перед ким схиляти голови!

Він лівою рукою обняв дружину, а правою пригорнув сина Якова і раптом, повернувшись до золотого розп'яття, палко прошепотів:

— О найсолодший пане Єзус! Врятуй Річ Посполиту! Дай мені сили погромити всіх ворогів моїх — і тих, що йдуть на Відень, і тих, що, мов гадюки, гніздяться біля мене, і тих, що здалеку стежать за кожним моїм кроком, сподіваючись на мою необачну помилку. Допоможи мені, пане Єзус, і я мечем своїм довіку слугуватиму тобі. Амен!

5

Зустріч відбулася в хаті корсунського полковника Захарія Іскри. За столом, крім господаря, сиділи: фастівський полковник Семен Палій, брацлавський — Андрій Абазин та богуславський — Самуїл Іванович, або Самусь, як його за веселу вдачу і невисокий зріст ласкаво прозвали друзі. Кожен з полковників привіз із собою одного або двох помічників. З Палієм приїхали сотник Часник та Роман Воїнов.

По другий бік довгого столу сиділо тільки троє: комісар Менжинський і шляхтичі Порадовський та Монтковський.

Як водиться, спочатку випили по чарці й закусили. Поляки, видно, добре зголодніли, бо рудий, горбоносий, худий мов жердина, Порадовський і огрядний кирпоносий Монтковський, знехтувавши своїм шляхетським званням, запихалися смаженою рибою, аж кістки хрумтіли. Красивий чорнобровий полковник Менжинський осудливо поглядав на них, ніби просив трохи стримуватись, однак і сам їв, хоч і делікатно, але так, що за вухами лящало.

Нарешті, трохи втамувавши голод, Менжинський рушником витер вуса і сказав:

— Панове полковники, смачно ви нас пригощаєте, та приїхали ми аж із Варшави, звичайно, не за тим... — Він зробив паузу.

— А за чим же? Кажіть, пане комісаре, послухаємо, — вставив Семен Палій.

— Ви вже знаєте, панове, що султан кинув свої війська на Австрію. Річ Посполита підписала з імператором Леопольдом договір про взаємну допомогу, і найближчим часом король Ян рушить до Відня.

— Чого ж хоче король Ян від козаків? — спитав голубоокий Самусь. — Адже ми не піддані короля...

Менжинський спокійно глянув на полковника.

— Річ Посполита потребує вашої допомоги. Нам потрібна козацька піхота, рівної якій, як відомо, немає в цілому світі. Не відмовимось також від кінноти, якщо зможете виставити. За це королівська казна зобов'язується платити кожному грішми, сукном і годувати під час походу. Крім того, як ви розумієте, чимала буде і військова здобич. Все, що здобудете, — ваше...

— Козаки повернуться з походу багатіями, — додав, витираючи рукою вуса, Порадовський.

— Боюсь, небагато їх повернеться додому, — сказав полковник Абазин. — Не один накладе головою в чужому краю...

— В такому випадку всю належну плату одержить сім'я, — відповів Порадовський.

Захарій Іскра, який на правах господаря сидів край столу, замислено промовив:

— Люд наш за довге воєнне лихоліття зовсім зубожів, і козаки від плати не відмовляться... Знаємо з досвіду, що в разі перемоги і здобич буде чимала... Але на війні всяк буває: то ми поб'єм кого, то намнуть боки нам, і доведеться тікати без оглядки. Тоді не до здобичі: кожен дбатиме про те, аби голови не позбутися...

— Чого ж пан полковник хоче?

— Половину плати — наперед! Щоб жінки й діти залишилися забезпечені. Сім'ям загиблих — подвійна плата...

— Ми подумаємо про це, — відповів Менжинський.

— Скільки ж король Ян хоче набрати козаків? — спитав Палій.

— Скільки можна зібрати, хоч і тридцять тисяч.

— Ого! А не затріщить казна короля Яна?

Менжинський усміхнувся.

— Не затріщить... Гроші на це діло дає Папа Римський.

Полковники переглянулись. Власне, вони вже раніш знали, чого приїхали комісари, і вирішили, що немає підстав відмовлятись від походу, але не сподівалися на таку поступливість з боку королівських посланців. Підвівся Палій.

— Панове комісари, ми згодні навербувати стільки козаків, скільки зуміємо за такий короткий час. І щоб ви знали, йдемо в похід не так задля плати, — хоча від плати не відмовляємося і наполягаємо, щоб плата була достатня і справедлива, — а передусім

тому, що, захищаючи вас і австрійців, ми захищаємо себе... Як бачите, ми міркуємо трохи інакше, ніж міркував король Собеський, коли під час турецьких походів на Чигирин під тиском Папи Римського відмовив цареві Федору Олексійовичу і гетьману Самойловичу в допомозі...

— Не будемо згадувати старе, — поспішно вставив Менжинський. — То висока політика, і я не знаю таємних пружин, які нею керували...

Палій на знак згоди кивнув головою.

— Гаразд, не будемо... Хоча й не забудемо... І друге. Всім відомо, як безперервними війнами розорено наш край. Зараз ми своєю кров'ю і своєю працею піднімаємо його з руїн. Від Бугу до Дніпра і від Полісся до Дикого Поля знову починає колоситися житом-пшеницею наша земля. Але є спритні людці — і шляхтичі, і не шляхтичі, — котрі, роблячи вигляд, що не відають про наше існування, випрошують у короля приповідні листи на ці землі і приїжджають сюди, щоб посісти найкращі угіддя. Тільки наші гострі шаблі змушують їх повертати голоблі назад. Тож, щоб ні в кого не виникла думка, що ця земля нічия, ми хочемо мати від короля такі ж приповідні листи: я — на Фастівщину, Абазин — на Брацлавщину, Іскра — на Корсунщину, Самусь — на Богуславщину...

Менжинський задумався.

— Не в моїй владі вирішувати з цього приводу що-небудь. Але запевняю вас, панове полковники, що обов'язково передам вашу думку королеві. Гадаю, заперечень у нього не виникне.

— Тоді вважатимемо, що в головному ми домовилися: козаки підуть у похід. Але, щоб не було потім непорозумінь, укладемо статті і зазначимо всі умови, на яких ми згодні навербувати охочих, — погодився Палій.

— Безперечно! — вигукнув Порадовський. — Ми підпишемо! — але тут же, схаменувшись, додав: — Якщо, звичайно, ті статті будуть помірковані, тобто якщо панове козаки не зажадають занадто багато...

Останні його слова мало не зіпсували всього діла. Запальний Самусь гнівно блиснув красивими голубими очима і рубонув без дипломатії:

— Ми козацькою кров'ю не торгуємо! І хто може визначити, скільки вона коштує? Якою вагою зважити її цінність? Га?.. Коли шановні посли думають торгуватися, то нам ні про що розмовляти!

Втрутився зблідлий полковник Менжинський. Він зрозумів, що так добре почата розмова може звестися нанівець, а король же наказав без козаків не повертатися... Тому він зробив нетерплячий рух, щоб Порадовський не втручався, і поспішив заспокоїти Самуся, що вони й на думці не мають торгуватися.

Суперечку погасив Палій.

— Я ще раз хочу сказати, що кров проливати ми будемо не за плату, а за волю, за вітчизну, за те, щоб жодна нога яничара не толочила нашої землі!

— Святі слова! — погодилися королівські посли.

— Але плата нам потрібна, — вів далі полковник. — Бо дома залишимо зубожілі сім'ї, а самим у дорогу треба запастися і зброєю, і харчами, і возами, і кіньми. Без усього цього в похід не підеш. Особливо ми наполягаємо на тому, щоб удвічі більше, ніж усім, було заплачено родинам тих, хто загине. Без такого пункту я не поставлю свого підпису під статтями!

— Справедлива вимога, — погодився Менжинський.

А трохи захмелілий Порадовський, щоб зам'яти негарне враження, яке склалося після допущеної ним нетактовності, вигукнув:

— Клянусь честю, так і буде! Я сам, якщо доля продовжить мої літа, привезу ту плату сім'ям загиблих!

— Ловлю вас на слові, пане, — сказав Палій.

— Як Бога кохам! — забожився Порадовський.

Менжинський полегшено зітхнув і заспішив:

— Тоді й приступимо до діла, панове, бо час не жде... Давайте папір, чорнило та пера!

6

На початку липня Кара-Мустафа, пройшовши північними областями Сербії і Західною Угорщиною і розоривши їх, обложив фортецю Рааб. Але у нього не вистачило терпцю ждати, поки вона впаде. Йому хотілося якнайшвидше побачити палаци і парки прекрасного Відня, його вимріяну в снах і наяву майбутню столицю. Тому він залишив облоговий загін, а сам основними силами форсував річку Рабу і рушив на захід, зминаючи на своєму шляху, як солому, невеликі австрійські залоги по містечках.

Карл Лотарінгський розумів, що у відкритому бою в полі зазнає неминучої поразки. Сили були занадто нерівні. Єдина надія — стіни й бастіони столиці, за якими сподівався відсидітися до приходу Собеського.

Прийнявши таке рішення, він відправив піхоту до Відня через острів Шют, утворений рукавами Дунаю, а з кіннотою почав відступати через Альтенбург і Кітзее.

Дні були жаркі й сухі. Над дорогами стелилися хмари пилюки. В колодязях не вистачало води. Попереду війська, заважаючи його маневрам, сунули охоплені жахом тисячні натовпи біженців.

Карл квапився, поспішав, бо боявся, що Кара-Мустафа подбає про те, щоб перерізати всі шляхи відступу. Зі своїм штабом він їхав у голові довжелезної колони, наказавши воєначальникам не відставати ні на крок. І все ж військо розтягнулося на багато миль. За-

тримували важкі обози герцогів Саксен-Лауенбургського і Кроя, а також генерала Капрари, навантажені не тільки провіантом і боєприпасами, а в значній мірі гардеробами та срібним посудом цих вельмож.

Недалеко від Петронеля у фланг колони несподівано вдарила п'ятнадцятитисячна кримська орда. З нальоту вона розтрощила полк німецьких кірасирів[1]. Ті кинулись тікати. Татари сікли їх шаблями, пронизували стрілами, топтали кіньми, а тих, що здавалися, в'язали сирицею і тягнули в тил.

Кільком кірасирам пощастило втекти, і вони, загубивши зброю і кинувши по дорозі важкі кіраси, подалися щодуху навпростець до Відня.

Паніка охопила все військо. Австрійці думали, що їх зрадили німецькі курфюрсти, а німці ремствували на австрійців і головнокомандувача, які, на їхню думку, з самого початку не вірили в перемогу і без генеральної битви почали відступати перед ворогом.

Про напад татар і замішання в рядах німців Карл Лотарінгський дізнався від принців Савойських — братів Людовіка і Євгенія. Він любив цих розумних і сміливих юнаків, особливо молодшого, Євгенія, вірив кожному їхньому слову, бо знав, що вони віддані йому.

— Мосьє, татари розбили наш центр і грабують обоз! — стримуючи коня, доповів Людовік. — Німці тікають!

— Герцог Саксен-Лауенбургський і генерал Капрара своїми силами не зможуть відбити противника. Наше військо стоїть перед загрозою бути розрізаним надвоє. Потрібна рішуча і негайна допомога, мосьє, — додав принц Євгеній, чітко формулюючи свої думки.

Іншим разом Карл замилувався б прекрасним обличчям цього невисокого і, на перший погляд, неміцного, зовсім юного офіцера, але зараз він був вражений почутим. Потрібно діяти! Негайно і рішуче!

Він оглянувся. Поблизу, під рукою, був тільки штаб, що нараховував дві чи три сотні чоловік, та охоронна хоругва гусарів[2].

— За мною! Вперед! — вихопив шпагу і через поля й виноградники помчав до горба, за яким, думалося йому, клекотав бій.

За ним кинулись принци Савойські й штабні офіцери.

Поспіхом, обганяючи один одного і на ходу ладнаючи до бою списи, рушили гусари. Зі шляху, помітивши несамовитий галоп головнокомандувача і його штабу, помчали на чолі своїх загонів старші офіцери.

---

[1] Кірасири *(фр.)* — важка кавалерія, воїни якої були одягнуті в кіраси — металеві лати, що захищали груди й спину.

[2] Гусари *(пол.)* — легка кавалерія, озброєна списами.

З горба Кардові Лотарінгському відкрилася жахлива картина. Бій не клекотів, як уявлялося йому. Весь центр війська був зім'ятий. Тільки де-не-де спалахували короткочасні сутички, але й вони швидко гасли: то татари наздоганяли втікачів і сікли їх на капусту. Всюди по полю лежали трупи кірасирів. І коли б ординці з такою ж лютістю і стрімкістю продовжували бій, як почали його, а не зайнялися пограбуванням обозу, втрати імперських військ могли б бути значно більшими.

Карл зі своїм штабом і гусарами вихором промчав через виноградники і з ходу вдарив у лоб противникові, врізавшись у саму його гущу. Татари не витримали несподіваного навального натиску і почали відступати, але опір їхній був ще сильний. Тонка довга шпага Карла зі свистом нещадно вражала ворогів. Не відставали від нього і принци Савойські.

Бій закипів з новою силою. Підбадьорені допомогою і присутністю головнокомандувача, кірасири зупинилися, почали контратакувати. У фланги татарам ударили генерал Капрара і герцог Крой.

Карл рубався нарівні з рядовими воїнами. Загубив капелюха — і вітер шарпав його довге чорняве волосся. Розпашілий від бою, він не помітив, як ліворуч від нього, не скрикнувши, упав Людовік Савойський. Стріла пронизала йому серце. І тільки тоді, коли принц Євгеній завернув коня і помчав до загиблого брата, він натягнув поводи і вийшов з бою.

Людовік Савойський лежав на землі, мов живий, розкинувши руки, і розплющеними скляніючими очима дивився у небо. І коли б не стріла, що стирчала в грудях, і не яскраво-червоний струмок на білій шкірі шиї, то здавалося б, що сміливий юнак зараз схопиться на ноги, прикладе два пальці до капелюха з плюмажем і тихо скаже:

— Мосьє...

Але Людовік не підхопився на ноги.

Над ним стояв молодший брат і, не соромлячись, плакав, мов дитина. Карл обняв його за плечі, а сам відчував, як із глибини грудей до горла підкотився гіркий клубок, що забивав дихання.

Тим часом бій відкочувався все далі й далі. Татари, захопивши частину возів з одягом і срібним посудом, а також більше сотні полонених, широкою долиною відступали на південь.

7

Над Віднем було безхмарне голубе небо. Сонце спокійно спускалося за вершину Леопольдової гори, золотячи стрімку дзвіницю собору Святого Стефана. Мирно ніс свої каламутні води Дунай. Був чудовий липневий вечір. Ніхто з віденців не ждав біди. Правда, десь далеко йшла війна, але нікому й на думку не спадало, що вона вже докотилася до стін міста. Всі вірили запевненням імператора, що

імперські війська і війська союзників розгромлять ворога ще на Рабі або на підступах до столиці.

Тому вибухом бомби пролунала неймовірна, жахлива звістка, принесена кількома втікачами-кірасирами: «Татари під Петронелем! Вони знищили австрійські полки! Рятуйтеся!»

Ця звістка блискавично розповсюдилася по вулицях і майданах міста. Військовий губернатор Відня граф Штаренберг наказав зачинити всі ворота і посилити охорону, а сам поїхав до імператорського палацу за розпорядженнями.

Імператора він застав украй розгубленого: обличчя пожовтіло, пухкі губи тремтіли. Несподівана звістка перелякала його на смерть.

— Ваша величність... — почав було Штаренберг, віддаючи честь.

Та Леопольд кинувся до нього, схопив за руку, вигукнув:

— О свята Марія! Який жах! Граф, що робити? Скажи, майн лібер, що робити?

Штаренберг був збентежений. Він ішов сюди, щоб самому дізнатися, що робити, а виходить, у нього питають поради.

— Ваша величність, для паніки немає підстав, — сказав сухо старий воїн. — Відень не просто місто, а фортеця. За його валами наше військо зможе відсидітися доти, доки не прийде на допомогу польський король. Турки не візьмуть його, як і під час облоги 1529 року, коли султан Сулейман Кануні змушений був, упіймавши облизня, ні з чим повертатися до Стамбула.

— У Кара-Мустафи більше війська, ніж у Сулеймана! — вигукнув у розпачі Леопольд.

Розмова відбувалася в залі, і до них почали підходити теж вкрай перелякані міністри двору.

— Ну й що ж! — заперечив Штаренберг якомога м'якше. — Зате і в нас, ваша величність, вашими стараннями оснащена зовсім не мала армія. А у Відні заготовлені чималі припаси — є і порох, і гармати, і фузеї... Є й провіант.

— Граф, мені здається, що ви хочете, щоб його величність разом із вагітною імператрицею і п'ятирічним наслідником престолу зостався в столиці, якій загрожує багатомісячна облога, — сказав обурено лисий, із сивими бакенбардами міністр фінансів. — А я радив би його величності залишити місто і виїхати в Лінц, де б сім'я його імператорської величності була в безпеці. Цього вимагають вищі інтереси імперії!

— Справді, майн лібер? — зрадів імператор. — Ти так радиш?

— Я так раджу, ваша імператорська величність, — вклонився міністр. — І чим швидше ви поїдете звідси, тим краще!

— Гаразд, ми так і зробимо. — Імператор витер хустиною спітнілого лоба. — Ти, графе, залишайся в нашій столиці й зроби все, щоб не впустити до неї ворога, поки не підійде Карл Лотарінгський... А ми з імператрицею виїдемо в Лінц. У її стані було б нерозумно залишатися в обложеному місті. Чи не так?

Штаренберг подумав, що імператриці, як і багатьом тисячам городян, справді треба виїхати, щоб не ускладнювати становища захисників міста, але імператор міг би для підняття духу армії залишитися. Однак він нічого цього не сказав, бо добре знав гоноровитість і злопам'ятність імператора. Тільки подякував за довір'я і зразу ж відкланявся, пославшись на потребу негайно бути при війську.

— Щасливої дороги, ваша імператорська величність, — додав наостанку, салютуючи двома пальцями.

— Іди, майн лібер, і хай береже тебе Бог! — Леопольд перехрестив графа і, притягнувши до себе, поцілував у жорстку щоку.

Коли Штаренберг вийшов, у палаці зчинився справжній шарварок. Слуги виносили скрині з коштовностями, кучери запрягали коней, імператриця Елеонора, незважаючи на свій стан, носилася по кімнатах мов очамріла, стежила, щоб забрали весь її гардероб.

Міністри, таємні радники, численні родичі імператора й імператриці враз зникли, мов їх вітром здуло. Кожен поспішав додому, щоб зібратися і виїхати разом з імператором.

За годину все місто знало, що турки під Петронелем і що імператор залишає столицю. Зчинився переполох. Городяни — хто як міг: верхи на конях, на возах і в каретах, а то й пішки, несучи на спині свої статки, — кинулися до Шотландських та Штубенських воріт. Але імператорська гвардія перетнула дорогу: такий був наказ самого імператора. Він хотів вільно, без штовханини залишити Відень.

Втеча почалася о восьмій годині вечора.

У супроводі двохсот кінних охоронців з палацу виїхала імператорська карета. У воротях вона зупинилася, і Леопольд на хвилину вийшов, попрощався з бургомістром Відня Лібенбергом, віддав останнє розпорядження:

— Майн лібер, постав тут охорону, щоб нічого не розтягли... Та казну нашу бережи. Ми не маємо можливості взяти її з собою. А буде невитримка — в Дунай її, щоб не дісталася мерзенному Кара-Мустафі! Ну, прощай, майн лібер! — Він, як і Штаренберга, обняв Лібенберга і поцілував.

За імператорською каретою рушили вози з поклажею, а потім — карети членів верховної ради, міністрів, придворних. Одні їхали без речей, порожняком, розсудливо вважаючи, що найдорогоцінніше зараз — життя. Інші навантажили свої вози так, що коні ледве тягли їх.

Усі поспішали до мосту через Дунай, на лівий берег.

Дехто повернув на південь, сподіваючись знайти притулок у своїх далеких маєтках або в Альпах. Їхня доля була зовсім трагічна: на другий чи третій день їх перехопили татари — посікли, жінок і дочок забрали в неволю, а обоз пограбували.

До глибокої ночі безперервним потоком їхали карети віденських аристократів, вози багатих городян, торговців, ремісників. Бідняки йшли пішки, з клунками, а то й без клунків за плечима.

За ніч місто збезлюдніло. Втекло шістдесят тисяч його мешканців. Залишилися тільки ті, хто служив у війську, а також городяни, котрі добровільно зголосилися стати зі зброєю на вали, — робочий люд, ремісники, студенти, чиновники. Вони поспішали до ратуші, до арсеналу, одержували пістолі, аркебузи, мушкети, шаблі, списи, а звідти — на стіни. Сімсот студентів університету на чолі з ректором склали окремий студентський батальйон.

На другий день захисники Відня з небувалою радістю й захопленням вітали кавалерію Карла Лотарінгського, яка під звуки труб і литавр вступила до міста.

Губернатор Штаренберг зі сльозами на очах обняв головнокомандувача.

— Герцог, ви вселили в наші серця віру й надію! Ми думали, що військо загинуло, а виходить, ви зберегли його. Спасибі вам! Бо ми всі тут уже приготувалися було до смерті...

— Генерале, війна тільки починається, і Відню в ній, на мою думку, судилося зіграти вирішальну роль. Імператор призначив вас військовим губернатором столиці — вам і захищати її! А я переправлюсь на лівий берег Дунаю, куди відступила моя піхота, щоб привести війська в порядок і діждатися короля польського і німецьких курфюрстів. А тоді, з Божою допомогою, ударимо на супротивника!

— Так, ми будемо захищати місто, скільки стане сил наших. — Вони стояли на площі, перед собором Святого Стефана, і Штаренберг, повернувшись до входу, перехрестився. — Завтра відправимо державну казну кораблями в Лінц і ждатимемо ворога.

8

За ніч Леопольд із сім'єю домчав до Корнейбурга. Обози з провізією десь безнадійно відстали, і імператор, дивлячись, як мучаться з голоду вагітна імператриця і малолітній принц, зняв з пальця перстень, дав мажордомові[1].

— Франц, гадаю, цього вистачить, щоб який-небудь трактирщик або поселянин приготував нам обід... Сходи, майн лібер, але не барися! Уже несила терпіти муки голоду.

Дворецький вклонився і швидко зник за рогом найближчого будинку.

Імператорська сім'я розташувалася на спочинок на високому пагорбку, в тіні дерев, звідки відкривалася широка панорама на Дунай і задунайські простори. Хтось із слуг приніс відро холодної води, в когось із солдатів у ранці знайшовся сухар — його розмочили й дали імператриці. Вона поділилася з сином.

Леопольд, щоб не бачити цієї жалюгідної картини, відійшов на край горба. Внизу, по дорозі, текли безконечні натовпи біженців. Люди були налякані й злі.

---

[1] Мажордом *(фр.)* — управитель, дворецький.

Він згадав, як уночі його карета зупинилася і форейтор[1] крикнув у темряву:

— Дорогу імператорові! Гей, ви чуєте?

У відповідь пролунала брудна лайка, від якої й зараз, при одній згадці, у нього палали щоки, а серце тремтіло від гніву.

— Заткнись, вилупку! — почувся грубий чоловічий голос. — Твій імператор, ота смердюча свиня, замість того, щоб захищати Відень, напудив з переляку в штани і тікає світ за очі! А ми йому — давай дорогу? А дулі з маком не хочеш?

Він ледве стримався, щоб не погукати варту, шарпнувся до віконця, але в його плече вп'ялася рука дружини.

— Леопольде, облиш! Темінь яка навколо! Розбійники можуть скалічити нас... А варта наша хтозна-де!

Він і досі не міг заспокоїтися — тремтів від обурення.

Потім його увагу привернули якісь бурі плями на тлі голубого неба за Дунаєм, над горою Каленбергом, де був розташований Камальдульський монастир.

— Майн лібер, — покликав він молоденького солдата, — глянь — що там?

Солдат примружив проти сонця очі.

— Дим, ваша імператорська величність. Щось горить!

— Щось горить... Там нічому горіти, крім монастиря, — замислено промовив імператор і враз стрепенувся. — Чекай, чекай... Отже, там... турки або татари... О майн гот![2]

Незабаром над Каленбергом з'явилися малинові язики полум'я. Чорними стовпами піднімався дим. Сумніву не було — горів монастир. А це було зовсім близько! Летючі татарські загони за півдня могли добратися правим берегом до Клостернейбурга і до Тульни, а там переправитися через Дунай і десь біля Штоккерау перетнути дорогу на Лінц.

Він ще раз глянув на пожежу і підтюпцем побіг до карети. Слуга вже повернувся, але з порожніми руками.

— Всі повтікали, ваша величність, — зніяковіло повідомив він, промовчавши про те, що в двох чи трьох будинках застав хазяїв, але вони, дізнавшись, кому призначається провізія, навідріз відмовилися що-небудь продати і навіть вилаяли його.

Леопольд неуважно махнув рукою і звелів запрягати коней.

9

Перші турецькі полки спагіїв підійшли під Відень 12 липня, але повсюди в околицях австрійської столиці вже палали села,

---

[1] Форейтор *(нім.)* — вершник, що править передніми кіньми при запрягу цугом (один за одним).

[2] Мій Боже! *(Нім.)*

маєтки феодалів і монастирі. Там побували акинджі й татари, що налітали мов смерч, грабували, вбивали жителів, знищували все вогнем і мечем.

Уранці наступного дня спагії обложили місто з півдня і заходу. Опівдні сильний загін підійшов до передмість. Щоб не віддавати їх у руки ворога, Штаренберг наказав підпалити все, що могло горіти.

Смолоскипники бігали від будинку до будинку — і за ними здіймалися чорні дими, тріщало, шугаючи вгору, малинове полум'я.

Штаренберг не врахував одного — західного вітру, що дув на місто. Як тільки вогонь загоготів, а вітер повіяв дужче, довгі язики полум'я почали переповзати через вал і лизати дахи міських будівель, а палаючі віхті й іскри летіли ще далі...

Вдарили на сполох дзвони.

Сотні солдатів і студентів було кинуто на гасіння пожеж. Вони вишикувалися довгими рядами аж до Дунаю і з рук у руки передавали відра з водою. Тільки надвечір віденському гарнізонові пощастило погасити вогонь у самому місті.

Стомлені, обсмалені, обгорілі захисники столиці довго після цього не могли заснути. А вже о четвертій годині ранку, коли почав світлішати східний край неба, всі були на ногах. Розбудив глухий, грізний, мов гул моря перед бурею, гомін.

Що там? Невже турки пішли на приступ?

Захисники Відня висипали на вали.

Почало сходити сонце, і його багряне проміння освітило околиці міста. Вражені невиданою досі картиною, солдати й волонтери завмерли, не в силі промовити й слова.

Скільки сягало око, по горбах і долинах, на витолочених полях і пасовищах, в садах і виноградниках здіймалися десятки тисяч різнокольорових наметів. А між ними, мов комашня, снували темні постаті нападників. Всюди стояли вози, палали вогнища, паслися воли й верблюди, бродили стриножені коні...

Навіть бувалі воїни не бачили ніколи нічого подібного.

Генерал Штаренберг разом з бургомістром Лібенбергом і цивільним губернатором Леопольдом Колоничем піднялися на дзвіницю Святого Стефана. З її високості було видно весь Відень і далеко навкруги нього.

— Мій Боже! — прошепотів помертвілими вустами Лібенберг і, знявши капелюха, витер долонею на лобі холодний піт. — Яка сила! Чи ж вистоїмо супроти неї?

Штаренберг промовчав.

Колонич, високий, жилавий, з кущуватими сивими бровами, поклав бургомістрові на плече важку, в синюватих прожилках руку.

— На все воля Господа Бога, сину мій!

Це була людина бурхливої і незвичайної долі. Лицар-чернець, колишній кавалер Мальтійського ордену, він проявив чудеса хоробрості при двадцятилітній облозі турками острова Кріт, проливши при цьому немало людської крові. Згодом досягнув єпископського сану, став єпископом нейштадтським... Почувши, що турки наближаються до Відня, скинув рясу і знову взяв у руки меча. Був призначений цивільним губернатором Відня і заступником Штаренберга, наглядав за лікарнями, завідував продовольчими складами, керував земляними роботами по укріпленню валів, ескарпів[1], бастіонів[2].

— На все воля Господа Бога, сину мій! — повторив він. — Ніхто не відає наперед його замислів. Сила у Кара-Мустафи справді велика. Але ми укріпимо наші стіни й наші серця і будемо битися до останнього!

Вони знову звернули свої погляди в поле.

Сонце піднялося трохи вище, виглянувши з-за далекого обрію, і освітило весь турецький табір.

Він розтягнувся півколом на дві милі, від містечка Швехата на сході до Гейлігенштадта і Нусдорфа на заході, кінцями своїми упираючись в Дунай.

У центрі табору, в парку, поблизу палацу Ла-Фаворит, червонів, мов кров, величезний розкішний намет сердара. Такого великого, мов справжній палац, шатра, безперечно, не було в жодного європейського полководця і в жодного наймогутнішого правителя Європи.

Поряд з ним на високій тичці метлявся під вітром бунчук великого візира.

За двісті кроків від контрескарпа[3] виднілися свіжі, вириті вночі траншеї. В них залягли яничари. Отже, з цього боку Відень відрізаний від усього світу.

Досвідчене око Штаренберга відразу помітило в траншеях, у спеціально відритих для цього гніздах, гармати. Вони були зосереджені проти бастіонів фортеці.

— Щільно обступив нас Кара-Мустафа, — замислено промовив Штаренберг. — І миша не прошмигне. Якщо йому пощастить вибити нас із Пратера і Леопольдштадта, він перерве наше сполучення з лівим берегом і оточить місто.

— Може, послати туди підкріплення? — спитав Лібенберг.

— Ми не можемо цього зробити, — заперечив генерал. — Кара-Мустафа має двісті тисяч воїнів, у мене ж — майже в десять

---

[1] Ескарп *(фр.)* — прилеглий до валу схил зовнішнього рову.

[2] Бастіон *(фр.)* — п'ятикутне укріплення у вигляді виступу фортечного муру.

[3] Контрескарп *(фр.)* — передній схил зовнішнього рову, ближчий до противника.

разів менше... Якщо я зніму кілька тисяч зі стін, турки зімнуть нашу оборону тут і увірвуться в місто. Не сьогодні-завтра треба чекати штурму... Пане Колонич, будь ласка, негайно в найглибших склепах і погребах відрийте глибокі ями і заховайте в них весь порох, що є у фортеці. Щоб під час ворожого обстрілу не вибухнув...

— Буде зроблено, — кивнув головою Колонич.

— А ще створіть із жителів пересувні групи для гасіння пожеж і лагодження пошкоджень в оборонних укріпленнях. Покладаю це на вас!

— Не турбуйтесь, генерале, — запевнив старий вояка.

— А ви, пане Лібенберг, щоб заспокоїти війська і жителів столиці, віддрукуйте прокламацію. Скажіть у ній, що Відень вистояв у грізну навалу Сулеймана 1529 року — вистоїть і нині! Мури наші надійні, пороху і провіанту достатньо, а серця захисників не здригнуться перед смертельною небезпекою і в найсуворішу хвилину. А ще скажіть, що на лівому березі Дунаю стоять війська Карла Лотарінгського, а на допомогу нам поспішають князі імперські[1] та король польський.

— Гаразд, пане генерале, — відповів Лібенберг і раптом вигукнув: — Дивіться! Дивіться! Над шатром Кара-Мустафи викинули знамено!

Всі звернули погляди на парк Ла-Фаворит.

Над червоним шатром майорів зелений стяг. Навіть звідси було видно велику групу людей на лужку, що, ставши на коліна і повернувшись обличчями до Кібли[2], творили намаз. І якраз перед ними, у напрямку на Кіблу, лопотів під вітром той прапор.

— Знамено Пророка! — прошепотів Штаренберг. — Кара-Мустафа оголошує газават, священну війну проти невірних, і молиться Аллахові, щоб дарував йому перемогу! Сьогодні він розпочне атаку... Двісті тисяч ворогів рушать на приступ, щоб знищити нас!

Він ще раз глянув на зелене знамено над червоним шатром, на людей перед ним — вищих воєначальників турецького війська, на страшний своєю багаточисельністю ворожий табір, що залізною підковою охопив Відень, і надовго замислився.

Думав про все: і про наступний штурм, і про те, що на кожного захисника міста припадає десять ворожих воїнів, і про багатьох своїх співвітчизників, які, може, сьогодні складуть на міських валах голови, і про те, як відбити наступ Кара-Мустафи. Знав, якою важкою, кривавою буде ця оборона.

---

[1] Князі імперські — німецькі курфюрсти.

[2] Кібла — напрямок на місто Мекку в Аравії, де знаходиться храм аль-Кааба, найбільша святиня мусульманів. Як правило, це напрямок на південь або південний схід.

Не знав одного старий генерал, що десь там, серед тисяч і тисяч завойовників, котрі прийшли під його рідне місто, є чимало таких, хто таємно бажає загибелі не Відневі, а Кара-Мустафі і його прибічникам, хто чекає слушної години, щоб позбутися нестерпного гніту османів, — це були невільники, яких силою змусили йти в похід, а також вихідці з Болгарії, Сербії, Греції, Волощини, арабських країн. Вони й зараз ладні були кинути зброю і повернутися додому... Не знав старий генерал, що десь там, серед цієї людської круговерті, стоять два воїни в яничарському одязі, дивляться на залите сонячним промінням прекрасне місто і, як і він, міркують про те ж саме — як йому допомогти, як урятувати його від загибелі...

Частина друга

ВІДЕНЬ

1

У ніч на 17 липня 1683 року, після жорстокого гарматного обстрілу, яничари вдерлися в Пратер і Леопольдштадт. Відень опинився в суцільному кільці. Зв'язок обложених з лівим берегом, що підтримувався кораблями дунайської флотилії, обірвався.

Вранці Кара-Мустафа на чорному коні, покритому дорогим чепраком, в'їхав у Пратер. Всюди — зруйновані бомбами будинки, трупи захисників, тліючі головешки пожарищ. Стомлені, сп'янілі від крові яничари никали по задимлених вулицях, вишукували поранених і тут же добивали їх боздуганами та шаблями, з уцілілих помешкань виносили здобич — дорогий посуд, одяг, взуття, вино.

Кара-Мустафа зупинився на високому крутому березі Дунаю. Паші оточили його, ловлячи кожне слово сердара.

— Завтра — штурм! — говорив він. — На світанку атакуйте бастіони Левиний і Замковий! Перед тим обстріляйте артилерією равеліни[1], що прикривають їх. Це, здається, найслабші місця в обороні австрійців... Гляньте, як обсипалися вали! Як позаростали бур'яном і замулилися рови. І ближні підступи прикриті садами й руїнами будинків. Ваші загони потаємно підійдуть впритул до бастіонів. Звідси ми ввірвемося у Відень, прекрасну столицю нікчемного боягуза Леопольда, який, кажуть, спочатку втік у Лінц, а звідти чкурнув аж у Пассау, володіння курфюрста баварського. Ха-ха!.. Але прошу вас — не руйнуйте міста. Жодна бомба не повинна впасти на його прекрасні палаци й собори! Шкода втрачати таке багатство. Незрівнянної краси собор Святого Стефана ми перетворимо на мечеть, і вона стане опорою ісламу в країнах Золотого Яблука. А сам Відень зробимо столицею намісництва, що по обширу земель і багатству дорівнюватиме цілій імперії! Відень буде ключем до всієї Європи. Не руйнуйте його! Обстрілюйте вали, бастіони, равеліни! Знищуйте людей — вони непотрібні нам! Чим більше знищите, тим краще. А саме місто збережіть!

Окрилені успіхом, паші на знак згоди кивали головами, весело перемовлялися. Ніхто не сумнівався, що завтра їхні загони вступлять у Відень.

---

[1] Равелін *(фр.)* — допоміжне укріплення позаду фортечної стіни.

Арсен із Сафар-беєм на правах особистих чаушів сердара входили до його почту. Вони стояли осторонь, але чули кожне слово. І ті слова падали на їхні серця як розжарене каміння.

— Я уб'ю Кара-Мустафу! — прошепотів Арсен.

— Ти що? — глянув на нього вражено Сафар-бей.

— Якщо завтра він візьме Відень, то відразу накаже доставити сюди Златку, — і тоді вже ніщо не врятує її від розбещеного старигана. Я не допущу цього!

— І сам загинеш!.. Ти подумав, як це зробити? Він ніколи не буває на самоті. Охоронці стережуть його, мов пси.

— Я виберу хвилину... Або пожертвую собою!

— І чого досягнеш? Златка і весь його гарем перейдуть до спадкоємців — у нього є сини. Вони продадуть наложниць у рабство. Султан призначить іншого сердара, якому ми станемо непотрібні, і він відправить нас в окопи, де швидко накладемо головами. Чим і як тоді допоможемо Златці? А нашим вітчизнам? Нашим рідним і близьким?

Арсен нахмурився і довго мовчав. Безперечно, Сафар-бей правий. Кара-Мустафу знищити можна, але тільки ціною власного життя. Це — без сумніву. Та що з того? Ні, треба шукати якийсь інший шлях. Зітхнувши, він сказав:

— Я розумію, Ненку, що нищити треба не самого Кара-Мустафу, а його сарану... Однак коли згадаю про Златку, серце розривається від болю і я стаю сам не свій. Лють каламутить розум.

— Молодість часто буває безрозсудна. По собі знаю. Як чаушпаша я забороняю тобі щось подібне чинити. Думай над тим, як знищити не Кара-Мустафу, а передусім як перешкодити здійсненню його кривавих намірів!

— Легко сказати — думай! А що придумаєш?

Вони замовкли і зажурено дивилися на сизі дими згарищ, на старі, подекуди зруйновані часом вали австрійської столиці. Справді, тут нелегко щось путнє придумати.

В цю мить великий візир торкнув коня. Пишна кавалькада рушила в зворотну путь. Арсен з Сафар-беєм зайняли в ній своє місце і їхали мовчки.

2

Ніч тиха, зоряна, але безмісячна і тому темна.

Молодий підмайстер із цеху броварників Ян Кульчек стоїть на міській стіні на чатах і пильно вдивляється в мерехтливі вогні, що пригасають у турецькому таборі. На душі у нього моторошно, бо це перша в його житті війна, в якій йому доводиться брати участь. Та ще яка війна! Тут — або життя, або смерть. Швидше — смерть...

Правда, ворога зараз не видно, однак гірлянди вогнів, що оперезали місто, свідчать, що він тут, поблизу і, може, зараз го-

тує підкопи, закладає в них порох, щоб зробити проломи в стінах і зі сходом сонця ринути в них страшним невтримним потоком.

Ян Кульчек намагається порахувати ті вогні, але швидко збивається з ліку, бо їх тут не десятки, не сотні, а тисячі. Йому стає ще сумніше. Яка ж то страшна сила оточила місто! Чи втримається воно? Чи загине разом зі своїми оборонцями? А він, Ян, накладе головою або, скручений сирицею, поплентається рабом у далеку Туреччину...

Ох, Яне, Яне! Пропадеш ти, як муха восени. І ніколи більше не побачиш своєї милої Чехії і рідного міста Табора, найкращого куточка на землі! Не зустрінеш ні батьків, ні сестричок, ні русокосої красуні сусідки, яка заприсягнулася чекати на тебе, коли повернешся додому справжнім броварником.

Нічого цього не буде, бо вже, мабуть, забито у ворожу гармату ядро, що знесе тобі голову, або проспіває в голубому небі пісню смерті нещадна татарська стріла.

Він здригнувся. Біля самого вуха й справді просвистіла стріла, тупо дзьобнула в дерев'яний дашок вежі і застряла в ньому.

«Мій Боже! — жахнувся Ян Кульчек і перехрестився. — Стояв би я на крок лівіше — захлинався б зараз власною кров'ю!»

Він висмикнув стрілу, подумав: «Живий залишуся — збережу на пам'ять. Привезу додому — хай усі знають, що я тут не тільки пиво варив!» Хотів устромити її за пояс, але під пальцями захрускотів папір.

Це його здивувало. Обмотана папером стріла? Цікаво... Він спустився в караульне приміщення, де при світлі лойової свічки спали його товариші. Підійшов до столу.

Стріла була звичайна, з гострим залізним наконечником і білими лебединими перами. Незвичайним був тільки додаток до неї — цупкий аркуш паперу, прив'язаний до древка ниткою.

Кульчек розірвав нитку, розгорнув папір. Це був лист.

На першому рядку написано латинню: «Генералові Штаренбергу».

А нижче по-польськи:

«Пане генерал!

Я ваш надійний друг — вірте мені. Звати мене — Кульчицький, і я хотів би допомогти обложеному гарнізонові й жителям Відня вистояти у страшному єдиноборстві з ворогом...

Повідомляю: сьогодні на світанку турки почнуть штурм Левиного і Замкового бастіонів, а перед тим обстрілюватимуть з гармат равеліни, що стоять за ними. Приготуйтеся!

Як ви розумієте, пане генерал, це повідомлення не далі як сьогодні вранці буде підтверджене самим противником. Отже, ви матимете змогу переконатися, що я пишу правду.

Я допомагатиму вам і надалі, але для цього нам треба зустрітися і про все докладно домовитися.

Як це зробити?

Хай ваші довірені люди кілька ночей підряд ждуть мене на Швехатських воротях з вірьовочною драбиною і на мій свист кинуть її вниз. Я обов'язково прийду!

Як бачите, ви нічим не ризикуєте, а виграти можете багато.

Кульчицький».

Ян Кульчек ляснув себе долонею по лобі. Хоч він був ще зовсім молодий і не міг похвалитися освітою, як ось ці студенти університету, що сплять тут впереміж із цеховими учнями і підмайстрами, але читати вмів і по-польськи достатньо розумів, щоб уторопати, що написано.

Мати Божа! Але ж цьому клаптеві паперу ціни нема! Його треба негайно доставити губернаторові!

Він розбудив свого товариша, теж підмайстра-броварника, Якоба Шмідта.

— Якобе, друже! Вставай!

Той продер очі. Пальцями розчесав довге лляне волосся. Незадоволено спитав:

— Чого тобі?

— Постій замість мене на чатах!

— Що сталося?

— Живіт болить, — збрехав Ян, щоб уникнути дальших розпитувань. — Хоча б не різачка...Сам знаєш, ця хвороба уже починає косити людей у місті.

Якоб неохоче підвівся, натягнув чоботи, взяв мушкет.

— Гаразд, біжи... Та молися всім святим, щоб то справді була не різачка!

Ян Кульчек стрімголов вискочив у двері, викликавши у друга співчутливе похитування головою, і темними вулицями помчав до центру міста...

Генерал Штаренберг вийшов у шлафроці і пантофлях, запитально глянув на ад'ютанта, потім — на незнайомця.

— Що стряслося, юначе? Турки пішли на приступ?

— Мій генерале, мене звати Ян Кульчек... Я підмайстер, — зніяковів хлопець.

— І ти мене для того розбудив, щоб сповістити це?

— Ні, я приніс листа... Вистрілили з лука з того боку...

— Ось як! — В очах генерала блимнула зацікавленість. Він повертів аркуш перед очима. — Це що — по-польськи?

— Так.

— Про що ж там пишеться?

Кульчек слово в слово переказав листа по-німецьки.

— Майн гот! — вигукнув вражений генерал. — Цей доброзичливець, якщо тільки не бреше, попереджає нас про страшну небезпеку, яка загрожує нам!

— Так, мій генерале, — скромно вставив Кульчек. — Я теж так думаю, тому й насмілився розбудити вас...

Штаренберг пильно оглянув молодого підмайстра в звичайному одязі робітника, на якого в інший час зовсім не звернув би уваги. Він йому сподобався. Кремезний, дужий, в очах — розумна лукавинка. І тримається сміливо, не знічується перед генералом.

— Ти чех?

— Так.

— Умгу... Ти ось що, Кульчек... — Генерал раптом підозріло глянув на юнака. — Чекай, чекай... Це що — випадковий збіг: Кульчек і Кульчицький? Чи ви не родичі?

Кульчек здивовано закліпав повіками.

— Я того Кульчицького у вічі ніколи не бачив! Який же він мені родич? Я й не подумав про це. Схоже, але не те...

— Отже, випадковість. Тоді ось що: підбери ще одного надійного хлопця і щоночі ждіть цього Кульчицького. Коли з'явиться — негайно до мене! Зрозумів?

— Так, мій генерале!

— За листа і службу — спасибі. А тепер — іди. — І, не чекаючи, поки Кульчек вийде, гукнув ад'ютантові, що весь час навитяжку стояв біля дверей: — Франце, мій одяг і шпагу! Піднімай штаб! Командирів — до мене! У нас зовсім мало часу для того, щоб посилити залоги Левиного і Замкового бастіонів...

3

Цілий тиждень Ян Кульчек з Якобом Шмідтом ждали гостя з того боку. З вечора і до світанку вдивлялися в темряву, вслухалися — чи не пролунає свист.

Робота ця була не обтяжлива. Стій і жди. І від нічого робити Ян вдесяте пригадував той день, коли турки пішли в атаку на Левиний і Замковий бастіони.

Зі сходом сонця вдарила турецька артилерія. Бомби і кам'яні ядра падали мов град. Дзьобали земляні стіни, трощили цегляні парапети, підпалювали дахи найближчих будівель.

Але людям шкоди майже не завдавали, бо, попереджені незнайомим другом, всі поховалися в погреби і кам'яниці.

Потім обстріл припинився — на штурм пішли яничари.

З якою лютістю атакували вони! Здавалося, ніяка сила не стримає того першого навального натиску. Бюлюк за бюлюком, орту за ортою посилали паші на приступ — і все даремно! Напівзруйновані бастіони вистояли до самого вечора.

Яничари запрудили тілами убитих рів, та прорватися в місто не змогли. В наступні дні панувало незвичайне, дивне затишшя.

Віденці тріумфували. Ще б пак! Це була справжня перемога!

І ніхто, крім Штаренберга, Яна Кульчека та ще кількох осіб у місті, не знав, хто був справжнім героєм цієї перемоги.

Кожного ранку генерал знаходив хвилину, щоб спитати Яна:

— Ну, що?

Кульчек винувато розводив руками.

— Немає, пане генерал.

— Ждіть! Пильнуйте! Якщо живий — обов'язково прибуде!

Нарешті одної ночі почувся довгожданий свист. Ян Кульчек стрепенувся, перехилився через стіну і глянув униз. Але нічого в темряві не побачив.

Свист пролунав удруге.

— Опускай драбину! — шепнув Кульчек.

Якоб Шмідт був напоготові. Драбина шурхнула по стіні і враз натяглася. Хтось швидко ступив на її нижній щабель, подерся нагору.

Незабаром з темряви виринула яничарська шапка. Незнайомець спритно перемахнув через парапет. Сказав коротко:

— До генерала!

Штаренберг прийняв їх негайно.

— Так ось ти який, мій друже! — простягнув він руки назустріч молодому незнайомцеві в яничарському одязі. — В тобі нема нічого турецького, крім одягу, пане Кульчицький! Спасибі за поміч!

Кульчицький усміхнувся і зняв шапку. Легко вклонився.

Чуб у нього був темно-русявий, густий, непокірний. Обличчя мав мужнє, загоріле, привабливе. На верхній губі темніли невеликі стрижені вуса. Виразні сірі очі дивилися пильно, допитливо.

Штаренберг запросив сісти.

— По-німецьки говориш? Якщо ні — нам допоможе порозумітися Ян Кульчек...

— Зовсім погано... Добре навчився тільки лаятись від німецьких рейтарів, що служили у кварцяному війську польського короля.

— Отже, ти поляк. Ми ждемо з дня на день Яна Собеського з твоїми земляками... Як ти потрапив до турків?

— Був у них у полоні. Тепер маю змогу відомстити своїм недругам!

— Ти дуже допоміг нам, Кульчицький. Якщо ми відіб'ємо ворожу навалу, імператор нагородить тебе. Я подбаю про це!

— Дякую. Але до нагороди ще дуже далеко, пане генерал. Спочатку треба перемогти!

Штаренберг з цікавістю глянув на молодика, відзначивши в думці, що він зовсім не простак.

— Безперечно. За це воюємо... І твоя допомога, сподіваюся, збереже не одне життя моїм солдатам і стане вагомою часткою нашої майбутньої перемоги!

— Я теж сподіваюся на це, — відповів Кульчицький. — І прибув я до вас саме зараз неспроста: на завтра Кара-Мустафа призначив генеральний штурм Відня!

— О-о! — Штаренберг схопився. Заходив по кабінету, не приховуючи хвилювання. — Це ти знаєш напевне?

— Так. Із вірогідного джерела.

— Це дуже важлива звістка! Спасибі тобі, друже мій! Ми приготуємося і будемо напоготові... Ах, скільки крові проллється! Скільки будов буде зруйновано!

Кульчицький теж підвівся.

— Руйнування будуть невеликі. Турецька артилерія, як і минулого разу, обстрілюватиме тільки вали і укріплення. Кара-Мустафа хоче зберегти місто для себе.

— Для себе?

— Так. Ходять чутки, що він мріє заснувати в Європі нову ісламську імперію, а Відень зробити її столицею. Акинджі й татари палять села, винищують жителів, щоб згодом своїми ордами заселити цю землю.

Голубі очі Штаренберга потемніли.

— Мерзенні цілі! Однак досягти їх Кара-Мустафі буде нелегко. Ми битимемось до останнього!

— Я вірю в це, інакше не допомагав би вам, генерале, — з достоїнством сказав Кульчицький. — Чим я ще можу бути корисний?

Штаренберг замислено потер чоло.

— У нас немає зв'язку з лівим берегом, з Карлом Лотарінгським. Ми не знаємо, що там думають... Не знаємо, на що нам сподіватися...

— Я налагоджу такий зв'язок! — упевнено відповів Кульчицький.

— Як ти це зробиш?

— З міста вийду так, як і входив. Через турецький табір проберуся без ніякої затримки: там я своя людина...

— А через Дунай?

— Я плаваю, мов риба!

— Справді? Тебе сам Бог нам послав! — зрадів Штаренберг. — Тоді слухай... Карлові Лотарінгському скажеш, що у нас достатньо пороху, ядер, бомб, провізії. Але мало людей. Уже багато вбито. Ще більше поранених. Почала лютувати різачка — від неї гине більше, ніж від ворожих куль...

— У турецькому таборі теж, — вставив Кульчицький. — Якщо піде так і далі, то через місяць захворіє половина війська.

— Однак у Кара-Мустафи і після цього залишиться щонайменше сто тисяч! А у нас? Два місяці облоги — і ми всі тут перемремо. Так і скажи Карлові. Хай поспішає з допомогою...

— Передам.

— А ще дізнайся, чи прийшов король польський. Чи прибули з військом німецькі князі? Це теж нам важливо знати.

— Гаразд. Дізнаюся. — Кульчицький надів шапку. — Ждіть на мене найближчим часом... А головне — відбийте завтрашній штурм! Бажаю успіху, генерале!

Кульчицький виструнчився.

Штаренберг обняв його, поцілував у щоку.

— Дякую тобі, голубе...

4

Генеральний штурм, як і попередив Кульчицький, розпочався рано-вранці.

Після кількох залпів з трьохсот гармат, що вдарили по стінах і бастіонах, лави яничарів рушили на приступ.

Ян Кульчек з Якобом Шмідтом вискочили з погреба, де ховалися від артилерійського обстрілу, і зайняли своє місце на Швехатських воротях. У кожного — по мушкету. Через плече — шкіряна торбинка з олов'яними кулями, через друге — на шлейці порохівниця. При лівому боці — шпаги, що пролежали на складах, мабуть, з часу хрестоносців, бо добряче поіржавіли.

Сонце щойно зійшло і сліпило очі. Кульчек прикрився від нього долонею — глянув униз на залитий сонячним світлом ворожий табір.

Яке це було страшне і разом з тим величне видовище!

Тисячі воїнів у широких барвистих шароварах, з різнокольоровими прапорцями під звуки тулумбасів і труб виринали з окопів і зі штурмовими драбинами мчали до міста.

За кожною драбиною поспішав юз-баша, сотник, зі своєю сотнею, яка мала приступом брати стіни.

Як тільки передні ряди наблизилися на відстань лету картечі, з валів ударили гармати. Крик болю і несамовитої люті пролунав у відповідь. Десятки яничарів, не добігши до рову, упали на землю і корчилися в передсмертних судорогах.

Поки гарматні перезаряджали гармати, вистрілили з мушкетів солдати й ополченці. Упало ще кілька десятків нападників. Але інші добігли до рову, перемахнули через нього, здерлися по ескарпу вгору і приставили до стін драбини. По них, мов мурашки, полізли яничари. Весь турецький табір здригнувся від громового крику — алла, алла!

З цієї хвилини для підмайстрів-броварників Яна Кульчека та Якоба Шмідта час зупинився. Здавалося, вони поринули в кошмарний сон, якому не буде кінця. Ян заряджав і передавав мушкета худому, білявому і ніжному, мов дівчина, Якобу. А той, всупереч своїй непоказній зовнішності, мав тверде серце і вправну руку. Жоден його постріл не пролунав даремно. Він майже це цілився: яничари, що дерлися по драбині, самі підставляли свої груди й голови під кулі. Діватися їм було нікуди — і вони, мов достиглі груші, з криком падали донизу.

Якоб почервонів. Очі його блищали. На лобі виступив рясний піт. Після особливо влучного пострілу він вигукував:

— Гох! Гох! Славно! Славно! А що — пригостив вас, дияволів? Туди вам і дорога, криваві собаки! Забирайтеся до всіх чортів, брудні свині!

А коли мушкети не зупинили натиску і яничари видерлися на стіни, друзі схопилися за шпаги. Ніколи раніше не доводилося їм орудувати цією зброєю, і було страшно відчувати, як пругке тонке залізо легко, мов ніж у масло, входить у людське тіло. Але зараз не до почуттів! Бо жили вони і діяли, мов у чаду... Разом з усіма кричали, разом кидалися на ворогів урукопаш і раділи, коли черговий яничар, не встигнувши здертися на стіну, летів донизу, вражений метким ударом...

Бій клекотів повсюди, від Швехатських воріт на сході до Шотландських — на заході. Генерал Штаренберг гасав на коні з одного кінця міста в інший, видирався на стіни, підбадьорював захисників.

— Міцно тримайтеся, друзі! Бо відступати нам нікуди — хіба в могилу або на турецьку каторгу... Бийте супостата! Не шкодуйте пороху — маємо його в погребах вдосталь! Коліть, рубайте клятих! Засипайте їм очі піском! Лийте на голови окріп і гарячу смолу!

Він був жвавий, меткий і достобіса сміливий. Ліз у саму гущу, де було важко. І його гучний, мов із бочки, голос покривав гамір бою і вселяв у серця бійців нові сили.

— Тримайтеся, друзі! Міцно тримайтеся!

Переконавшись, що «друзі» тримаються, мчав далі...

Опівдні, коли напруга битви досягла найвищої точки, Штаренберг піднявся на дзвіницю Святого Стефана. Стрімкий, високий, він, мов шпага, встромився в небо, і з нього було видно не тільки місто, турецький табір, а й на багато десятків миль довкола.

Тут уже сидів з підзорною трубою старий Колонич. Штаренберг узяв трубу — приклав до ока.

З дзвіниці було видно все як на долоні: і темні колони яничарів, що підходили на заміну поріділим стомленим бюлюкам, і червоний намет Кара-Мустафи, і групу вершників перед ним, і вогонь, що вилітав з фортечних гармат, і метушню на стінах... Турецька артилерія мовчала, хоча могла закидати бомбами майже все місто. Це не дивувало генерала, про причину такої незрозумілої поведінки противника він був попереджений Кульчицьким.

Кульчицький! Ось до кого зараз відчував батьківську любов і сердечну вдячність старий генерал. «Друже мій! Сама доля послала тебе мені і всім віденцям на допомогу! — думав, переводячи трубу з одного краю міста на інший. — Вже вдруге за останні десять днів ти попереджаєш нас про ворожий наступ! А якщо донесеш звістку про наше становище Карлові Лотарінгському, твоєму благородному подвигові й ціни не буде!»

Раптом підзорна труба здригнулася: що там за метушня на валу, біля Швехатських воріт? Невже яничарам вдалося захопити цей відрізок стіни?

— Пане Колонич, глянь, будь ласка, ти! Щось там негаразд!

Колонич узяв трубу.

— Все йде добре, мій генерале! Немає підстав для тривоги. Потримаємося годину-другу — і турки трубитимуть відступ. Побий мене Бог! Я відчуваю, Кара-Мустафа зазнає цілковитого афронту[1].

Раптом у його руці труба здригнулася, він замовк, пильно приглядаючись, потім вилаявся:

— Грім і блискавка! Справді, на Швехатських воротях коїться щось незвичайне. Здається, там іде різанина. Ходімте!

Вони швидко спустилися вниз. Поки Колоничу підводили коня, Штаренберг скочив у сідло і в супроводі ескорту ад'ютантів помчав до східної частини міста.

Назустріч на забризканих кров'ю підводах везли поранених. Бліді обличчя, спотворені гримасами болю, закривавлені пов'язки, широко розплющені очі, запечені губи... Дехто стогнав, дехто просив пити. Інші лежали мовчки, міцно зціпивши зуби.

Генерал кидав на них бистрий погляд, але не зупинявся — мчав щодуху далі. Головне зараз — відбити ворога. Не пустити в місто. Скинути зі стін.

На валу і на майдані біля Швехатських воріт клекотів лютий бій. Різалися шаблями, ятаганами, кололи шпагами, списами, трощили голови боздуганами і бойовими сокирами...

Штаренберг сплигнув з коня, витягнув шпагу — кинувся в гущу бою.

— Вперед, братці! Вперед!

Ад'ютанти обігнали його, закрили собою від куль і шабель.

Присутність генерала і двох десятків його ад'ютантів та охоронців влила нові сили в серця стомлених захисників.

— Генерал з нами! Генерал з нами! — пролунали голоси. — Наддаймо, братці! Поб'ємо собак скажених!

Яничарам, що ввірвалися на майдан, було теж нелегко, бо підмога не приходила: на валу їй перекрили дорогу свіжі загони, приведені Штаренбергом. Тому билися вони з почуттям приречених на смерть — їм нікуди було відступати.

Ян Кульчек і Якоб Шмідт трималися один одного. Їхні довгі шпаги наносили точні удари. Хлопці забули про все, крім одного — бити ворога! Десь погубилися шапки, залило кров'ю — своєю й чужою — одяг, рясним потом вкрилися обличчя...

Смертельний вир уже півдня кружляв їх у несамовитому танці, якому, здавалося, не буде кінця.

---

[1] Афронт *(фр.)* — гостра відсіч, невдача, ганьба.

Побачивши генерала, що зі шпагою у витягнутій руці кинувся в бій, хлопці ще дужче насіли на супротивників і потиснули їх до стіни.

Яничари оборонялися люто. Їх залишилося менше двох десятків, але, видно, це були досвідчені воїни, бо їхні шаблі знесли не одному оборонцю Відня голову.

Не минув своєї чорної долі і Якоб Шмідт.

Захопившись рукопашним боєм, він не помітив, як збоку налетів на нього ще один супротивник, і ворожа шабля з усього розмаху опустилася йому на русяве тім'я.

— Ох! — скрикнув глухо юнак, обливаючись кров'ю.

Ян Кульчек нічим не міг допомогти другові: той уже не дихав. Лежав горілиць, тонкий, білошкірий і голубими мертвими очима дивився в ясне літнє небо.

Коли впав останній яничар із тих, що прорвалися в місто, чех нахилився і довго безтямно дивився на нього, все ще не вірячи в те, що сталося, а з очей капали сльози.

В цей час йому на плече лягла чиясь рука. Над ним стояв Штаренберг.

— Молодець, хлопче! Я бачив, як ти бився... Але надалі я забороняю тобі ризикувати життям. Ти мені потрібен для іншого діла. Зрозумів?

— Зрозумів, мій генерале.

Кульчек підвівся, засунув шпагу в піхви. Витер розідраним рукавом задимлене, забризкане кров'ю обличчя і аж тепер відчув, як у нього від цілоденної напруги тремтять ноги, а в роті пересохло, ніби там було посипано гарячою золою.

5

Настала жахлива ніч. Стихла гарматна стрілянина, замовкли мушкети, перестали кричати розпалені боєм воїни. Натомість нічна тиша сповнилася передсмертними криками вмираючих, стогоном і мольбами, лайками й прокльонами поранених, що лежали вперемішку з убитими навколо міста.

Ніхто не міг спати — ні віденці в своїх будинках, ні турки в наметах.

Вранці Штаренберг послав до Кара-Мустафи офіцера, який повідомив, що австрійці не відкриватимуть вогню, поки не будуть винесені поранені й поховані убиті.

Кілька днів над Віднем стояла повна тиша, напоєна трупною задухою. З обох боків не було зроблено жодного пострілу. Турецькі санітари й похоронні загони безборонно виносили тих, хто був поранений або відійшов у «райські сади Аллаха». Тільки тоді, коли в ровах не залишилося жодного трупа, з турецького табору стрельнула гаубиця, сповіщаючи, що затишшя закінчилося. З тієї хвилини розпочався щоденний обстріл валів і бастіонів.

Штаренберг ждав нового штурму, з тривогою поглядаючи на поріділі загони захисників столиці. Але турки поводилися спокійно. І це почало дивувати старого генерала. Чому Кара-Мустафа не наступає? Що він замислив? Готує підкопи і закладає міни під вали? Чи жде підмоги і вичікує слушного часу?

Генерал не спав, ходив уночі по валах і в тиші прислухався — чи не чути гупання ломів і лопат? Слухали за його наказом офіцери й солдати, приклавши до землі вуха. І все даремно: турки підкопів не вели. Чи, може, ведуть тільки вдень, коли вибухи стрясають землю?

В одну з таких безсонних ночей Ян Кульчек привів до нього Кульчицького.

— Ну, що? Розповідай! Бачив Карла Лотарінгського? — Генерал посадив обох молодиків до столу, звелів подати вина, нетерпляче ждав відповіді. — Ну ж розповідай! Які вісті від герцога?

— Герцог уважно вислухав мою розповідь про становище у Відні і попросив запевнити вас, генерале, що ні на хвилину не забуває про обложену столицю, — відповів Кульчицький. — Уже йдуть з військами курфюрсти баварський і саксонський. З дня на день ждуть короля Яна Собеського з поляками. Ось-ось мають прибути франконці... Як тільки всі ці сили об'єднаються, вони відразу ж виступлять проти Кара-Мустафи і знімуть облогу з Відня. Так запевняє герцог Лотарінгський.

Штаренберг уважно слухав кожне слово, але тривога і заклопотаність не зникали з його очей.

— Мене страшенно турбує те, що в місті лютує різачка. Ми кожен день ховаємо померлих. Хвороба забирає більше, ніж війна...

— Я доповідав і про це. Герцог просив нагадати вашому превосходительству, що мор і пошесть — невід'ємний супутник війни і особливо облоги... Однак, незважаючи ні на що, треба триматися. Відень здавати не можна!

— Ми й не думаємо про це! — вигукнув губернатор. — Одного не можу зрозуміти, чому Кара-Мустафа, знаючи про наше важке становище, не штурмує? Що він замишляє? І підкопів не робить.

Кульчицький надпив трохи вина, розгладив свої невеликі, підстрижені вуса. Погляд його був серйозний.

— Генерале, Кара-Мустафа не ждав такої відсічі, яку ви дали йому під час першого і другого штурмів. Втрати у турків величезні! В таборі теж багато хворих. Наростає незадоволення. Між воєначальниками починаються суперечки й незгоди. Тому великий візир, з огляду на все це, прийняв нове рішення...

— Яке?

— Він вирішив заморити обложених голодом.

— У нас вдосталь припасів. Він мусить знати про це.

— Чого не зробить голод, те докінчать хвороби... Крім того, він великі надії покладає на підкопи та міни. Турки — мастаки на такі роботи.

— Я знаю. Однак зараз не чути, щоб десь рили.

— Риють, генерале. Я знаю, що з боку Леопольдштадта ведеться два підкопи. З Пратера — один. Там зручно: сади підходять впритул до валу — є куди потайки виносити землю. Стежте пильно на цих ділянках! Не виключено, що й в інших місцях не дрімають...

— Спасибі, друже. — Генерал перехилився через стіл і потиснув Кульчицькому руку. — Це важливо для нас знати. Ми зробимо усе можливе, щоб протриматися якнайдовше. Але якщо облога затягнеться, ми загинемо. Вся наша надія на швидкий прихід короля і німецьких князів!

6

Ян Собеський, на якого такі великі надії покладав губернатор Відня Штаренберг, прибув у табір Карла Лотарінгського тільки наприкінці серпня, привівши з собою сміховинно мале військо — чотири тисячі вершників.

Був він злий, як тисяча дияволів.

Ще б пак! Якого сорому набрався! Всю дорогу як тільки згадував події останніх місяців, кров шугала йому в голову й заливала рум'янцем його одутле, брезкле обличчя. Прокляті магнати! Вони таки зробили так, як хотіли, — не дали на похід жодного злотого! На липень було його власними стараннями зібрано й екіпіровано чотири тисячі кварцяної кінноти — гусарів. До цього можна було додати дві тисячі жовнірів. Решта — кілька тисяч піхотинців, яких просив Леопольд, — то одне страмовище! Не вояки, а звичайні селюки — польські, українські, литовські та білоруські хлопи! У свитках, у білих полотняних сорочках, у постолах або навіть личаках! Невідомо, чи вміють вони стріляти з мушкетів. А яка артилерія! Всього двадцять вісім гармат! І це тоді, коли Кара-Мустафа має, як подейкують, близько тисячі, а на стінах Леопольдової столиці — двісті! Яка ганьба! Ось до чого довели магнатські інтриги й заздрощі! Кожен хоче бути королем, а для слави й величі ойчизни шкодує зайвого злотого. Прокляття!

Коли в Тарнову Гуру прибув від імператора Леопольда генерал Караффа й захотів побачити військо, яке мало йти під Відень, нічого було показувати. Довелося приховати в сусідніх селах і горе-піхоту, і нещасну артилерію... Продефілювала на плацу одна кавалерія, якою генерал залишився задоволений і попросив виступити з нею негайно — через Угорщину, щоб по дорозі приборкати повсталих проти австрійського гніту угорців.

Собеський через Угорщину не пішов. Далеко. А головне — не хотів бути на побігеньках у Леопольда, відомого хитруна й інтрига-

на. Тому повів своє військо форсованим маршем навпростець — через Сілезію та Моравію.

В Голлабрунні його дуже радо зустрів Карл Лотарінгський, не приховавши, однак, розчарування, що з королем так мало воїнів.

Собеський відповів, що слідом іде гетьман Станіслав Яблоновський з головними силами. При цьому серце його тривожно занило. А що коли козаки відмовилися йти в похід і Менжинський повернувся з України ні з чим? Кого тоді приведе Яблоновський? Оту жалюгідну піхоту й артилерію, що лишилися в Тарновій Гурі?

Невідомість гнітила його. Однак ніколи було віддаватися сумові й роздумам.

Того ж дня в Голлабрунн прибув з франконцями граф фон Вальдек, а в Штадельдорфі приєднався курфюрст Саксонський.

Союзники рушили до Тульни, розташованої за п'ять миль на захід від австрійської столиці, і почали наводити наплавний міст через Дунай. Сюди підійшов з рейтарами курфюрст Баварський.

Кілька днів кипіла робота. А коли міст був майже готовий, з'явився нарешті Яблоновський. Ах, краще б він не з'являвся! Або ж зупинився б десь у полі... Так ні ж — всунувся просто в табір союзників, пройшов мимо австрійців, саксонців, баварців, мимо штабних наметів — аж на берег Дунаю.

Собеський глянув — і в нього опустилися руки. Перед ним чвалали стомлені, запилені, в розбитому взутті звичайні хлопи з Ополля, Мазовії, Литви, Білорусії та Галичини. Проторохтіло на незграбних сільських возах кільканадцять гармат. І тільки дві тисячі жовнірів мали пристойний вигляд. Серед них він упізнав розкішні руді вуса пана Спихальського.

Червонопикі баварські рейтари, ситі й добре вдягнуті, глузували:

— Ха-ха, оце вояки! З цими навоюємо!

— Фріц, присягаюсь, ці польські бауери[1] ні разу в житті не нюхали пороху!

— Згоден з тобою, Міхель, вони накивають п'ятами, як тільки почують перший постріл!

До Собеського долітали ці насмішки, і він був ладен провалитися крізь землю. А коли до нього під'їхав Яблоновський, замість привітання, суворо запитав:

— Де ж козаки, пане Станіслав? Привів чи ні?

Великий коронний гетьман стомлено похитав головою.

— Ні, ваша ясновельможність, не привів...

— Матко Боска! Я ж так сподівався!

— Але вони йдуть. Полковник Менжинський сповістив, що веде шістнадцять тисяч козаків. — Яблоновський поспішив заспокоїти вкрай схвильованого короля. — Я не міг ждати, бо генерал Караф-

[1] Бауер *(нім.)* — селянин.

фа настійливо квапив мене виступити якнайскорше. Тому я залишив Менжинському провідників, а сам рушив услід за вами...

Собеський не повірив.

— Шістнадцять тисяч? Не може бути!

Яблоновський ображено стенув плечима.

— Так доповів мені посланець Менжинського.

— Але ж це чудово, пане Станіслав! — вигукнув захоплено король. — Шістнадцять тисяч!

Настрій його враз поліпшився. Навіть на завжди безбарвних одутлих шоках пробився легкий рум'янець. Він миттю прикинув, що з козаками у нього буде тридцять тисяч воїнів, і зрадів ще більше... Не сорок, звичайно, як зобов'язався виставити, та все ж. Ціле військо!

— Ти ось що, пане Станіслав, пошли назустріч полковникові Менжинському фельд'єгеря[1]. Хай поспішає! Щоб устиг прибути до початку генеральної битви!

Через годину на військовій раді Яна Собеського було проголошено, згідно з польсько-австрійським договором, головнокомандувачем об'єднаної армії союзників. Він тут же віддав свій перший наказ — переправлятися на правий берег. Зауважив при цьому:

— Панове, всі наші сили, за винятком козаків, які ось-ось підійдуть, зібрані в один кулак. Більше вичікувати ми не можемо і не маємо права. Тільки в рішучому бою здобувається вікторія, і найближчими днями я дам Кара-Мустафі генеральну битву! Прошу переправляти війська і вдень і вночі — без шуму, без крику, щоб не привернути уваги противника...

Коли всі вийшли, Карл Лотарінгський, в наметі якого відбувалася рада, наблизився до Собеського, по-дружньому — вони за ці кілька днів встигли заприятелювати — взяв під руку і промовив:

— Ваша величність, тепер я хотів би познайомити вас з людиною, яка в усіх трьох таборах — нашому, турецькому і в залозі Штаренберга — почувається так же добре, як риба у воді...

— О! Надзвичайно цікаво! — Очі Собеського заблищали, він підморгнув секретареві Таленті, який не залишав короля ні на хвилину. — Хто ж це? Що зробив цей чоловік?

— Це наш вивідач у турецькому таборі. Завдяки йому і я, і Штаренберг знаємо, що задумує Кара-Мустафа. Через нього я підтримую зв'язок з обложеним Віднем.

— Просто неймовірно! А він часом не обманює нас?

— У мене спочатку теж виникала така підозра. Але скоро я переконався, що це наш відданий друг... Не знаю чому, але він люто ненавидить Кара-Мустафу. Це почуття сповнює всю його істоту...

— Як його звати?

---

[1] Фельд'єгер *(нім.)* — військовий посланець, кур'єр.

— Кульчицький.

— Судячи з прізвища, він поляк?

— Можливо, ваша величність. Але ви самі зараз спитаєте його. — І Карл Лотарінгський підняв дзвоника. На його мелодійний звук до намету зайшов ад'ютант. — Запросіть Кульчицького!

Ждати довелося недовго. Не минуло й хвилини, як до намету вступив молодий стрункий офіцер у мундирі австрійської армії.

Побачивши Собеського, він на якусь коротку мить зупинився, ніби вирішував, як йому повестися в присутності короля, а потім твердим кроком, як і личить людині, звиклій до військової служби, наблизився і, вклонившись, привітався по-польськи:

— День добрий, ваша ясновельможність!

Собеський витріщив очі. Але ж це той шляхтич, котрий так добре прислужився йому взимку у Варшаві! І хоч на ньому зовсім інший одяг, помилки бути не може. Ті ж сірі допитливі очі, рівний, з ледь помітною горбинкою ніс, короткі темні вусики і густий темно-русий чуб, що непокірними кучерями вибивався з-під шапки. От тільки прізвище у нього було інше...

Здивований король глянув на Карла Лотарінгського, спитав по-французьки:

— Це і є Кульчицький, мосьє?

— Так, ваша величність!

Собеський знову витріщився на молодика. Навіть очі протер кулаком, ніби не довіряючи їм.

— Як тебе звати-величати, пане? — спитав нарешті.

— Кульчицький єстем, ваша ясновельможність! — виструнчився той.

— Але ж побий мене грім, я вже одного разу бачив тебе у Варшаві, і тоді в тебе було інше прізвище!

— Так, ясновельможний пане король. Ви не помилились. Тоді я був Комарницький.

Король раптом весело зареготав, аж ходором заходив його опасистий живіт, туго перетягнутий зеленим, з китицями, шовковим поясом, чим немало здивував Карла Лотарінгського, який не розумів по-польському.

— Га-га-га, бачиш, пане, маю добру пам'ять. Я відразу впізнав тебе... От тільки не розумію, для чого цей маскарад? Хто ж ти насправді — Комарницький чи Кульчицький?

— Хай краще ваша ясновельможність називає мене Кульчицьким. До цього прізвища тут уже всі звикли.

— А може, ти був такий же Комарницький, як і Кульчицький? Га? — хитро примружився Собеський, ставши схожим на звичайного собі дрібномаєткового шляхтича, що запанібрата розмовляє зі своїм хлопом.

— На цьому світі всіляко буває, ваша ясновельможність. Іноді зручніше виступати під чужим ім'ям. Адже не в кожного така доб-

ра пам'ять, як у вашої ясновельможності, — з лукавинкою в голосі й погляді відповів молодик. — Та й яке це має значення, як я нині прозиваюся? Головне — дати доброго чосу Кара-Мустафі! Щоб тікав без оглядки і ніколи більше не потикався ні в Австрію, ні в Польщу, ні в Україну!

Собеський відразу посерйознішав.

— Так, пане Кульчицький, чи то пак пане Комарницький, чи як там тебе... Е-е, однаково, як ти прозиваєшся! Важливо, що я тобі вірю. Скажи мені, друже мій, чим пояснити, що турки не захопили Тульну і дозволили нам безперешкодно навести міст, а зараз — переправляти військо?

— Тільки впевненістю Кара-Мустафи, що союзники не посміють перейти на правий берег, ваша ясновельможність. Побояться його переважаючих сил.

— Скільки ж їх у нього?

— Якщо не рахувати вбитих, поранених і хворих, то боєздатних воїнів залишиться не більше ста тисяч...

— Сто тисяч? Ти не помиляєшся? Адже ходять чутки, що Кара-Мустафа привів трьохсоттисячне військо!

— То перебільшення, ваша ясновельможність. Крім того, разом із військом у похід пішло превелике множество невійськового люду — візників, погоничів худоби, кухарів, маркітантів, цирульників... Їх можна не брати до уваги.

Собеський задоволено засопів носом, значущо глянув на Карла Лотарінгського і Таленті.

— А яку артилерію виставлять проти нас турки? Кажуть, Кара-Мустафа має тисячу гармат?

Арсен — а це був він — усміхнувся.

— Не вірте цьому, ваша ясновельможність. Їх рівно в три рази менше. Тут помилитися я не можу, бо сам бачив увесь артилерійський обоз. Турки завжди перебільшували свої сили, щоб залякати противника.

— Я знаю це, — замислено промовив король. — Не перший раз зустрічаюся з ними. Під Хотином було те ж саме.

Він замовк, думаючи або згадуючи щось своє.

Арсен поштиво зачекав якусь хвилину, потім порушив мовчанку:

— Ваша ясновельможність, губернатор Відня генерал Штаренберг під час нашої останньої зустрічі з ним дуже просив поспішити з допомогою. Сили обложених кінчаються. Від хвороб кожного дня вмирає п'ятдесят-шістдесят чоловік. А ще ж гинуть від бомб і куль... У місті починається голод...

— Я знаю, — сказав король. — Обложеним залишилося недовго ждати. Якщо зможеш пробратися ще раз до Штаренберга, скажи, щоб тримався до останнього! І ось ще що: треба розвідати західні околиці Відня — від Дунаю через гору Каленберг до Дорнбахського лісу... Чи не зайнята турками ця вигідна позиція?

— Я зроблю це, але не знаю, як мені повернутися до вас і одночасно потрапити у Відень. Крім того, я хотів би побувати у ворожому таборі, може, в останню годину дізнався б про що-небудь важливе...

— Тобі не доведеться повертатися... З тобою піде один знайомий тобі пан, досвідчений і бувалий воїн. Він повернеться назад і доповість мені про все, що ви дізнаєтесь, а ти підеш своєю дорогою.

— Хто ж цей знайомий мені і досвідчений воїн? Чекайте, чекайте... Ваша ясновельможність, невже то Мартин Спихальський? Він тут? — Радісна усмішка освітила заклопотане Арсенове обличчя.

Собеський усміхнувся теж.

— Я бачу, ви з ним щирі друзі. Ну, що ж — я радий звести вас сьогодні докупи. І хай це буде в рахунок моєї вдячності тобі за вірну службу ойчизні і королеві. Пане Таленті, приведи сюди пана Спихальського!

Секретар вийшов.

Собеський заговорив з Карлом Лотарінгським по-німецьки, і вони обидва схилилися над столом, на якому лежала розгорнута велика барвиста карта Відня та його околиць.

Арсен стояв збоку і вслухався в чужу мову. В душі наростала упевненість, що недаремно він за останні два місяці витратив так багато сил, щоб підірвати могутність Кара-Мустафи! Недаремно ризикував не один раз головою, пробираючись у Відень і перепливаючи Дунай! Сили союзників виросли вдвоє, а на чолі їх став сам Ян Собеський, який, подібно Сіркові в Україні, присвятив своє життя боротьбі зі страшною турецько-татарською навалою, а рівно десять років тому, коли був ще не королем, а гетьманом, на голову розгромив турків під Хотином.

Хотілося вірити, що й зараз, коли Собеський завершував свій п'ятий десяток, він не втратив ні мужності, ні військового вміння, і його не облишило військове щастя.

Арсен прекрасно розумів: якщо не спинити Кара-Мустафу під Віднем, пів-Європи впаде йому до ніг! А Златчина доля буде поламана навіки. Тому в душі клявся, що зробить усе, аби допомогти Собеському розгромити ненависного ворога.

Позаду зашелестів полог. Арсен оглянувся — до намету в супроводі Таленті ввійшов Спихальський. Виструнчився, набундючився, наставивши вперед гострі вуса. Клацнув закаблуками запилених чобіт.

І раптом — побачив Арсена!

Де й поділася його напускна бундючність! Вуса здригнулися, молодецькі зуби заясніли в усмішці, в очах — подив і радість... Він вмить забув про присутність високих осіб, широко розкинув руки, кинувся до Арсена і, згрібши його в міцні обійми, щосили вигукнув:

— Друже мій! Холера ясна!.. От не сподівався зустрітися тутай з тобою! — І тільки тоді, коли помітив здивований погляд Карла

Лотарінгського і широке, гладке обличчя короля, що добродушно усміхався, зрозумів, якої нетактовності припустився. Він зашарівся, знітився, потім виструнчився і пробубонів: — Прошу вибачення у вашої ясновельможності... Така несподіванка — друга зустрів... — І знов зніяковіло замовк.

Собеський гучно зареготав.

— Друга побачив і про короля забув! Оце я розумію — дружба! Ха-ха-ха!

Спихальський розгубився ще більше. Тепер уже спаленіло не тільки його обвітрене обличчя, а й вуха побуряковіли. Здавалося, навіть вуса пойнялися малиновим полум'ям.

Собеський зареготав ще дужче — він любив посміятися, — а потім враз посерйознішав.

— Ну, от що, панове, не гайнуйте часу! Не далі як завтра вранці я повинен знати, чи вільні від турецького війська західні околиці Відня, щоб зайняти їх. То вигідна позиція... Станемо там і вдаримо на супостата! Ох, коли б тільки вчасно прибув Менжинський з козаками...

Останні слова короля вразили Арсена.

— Хіба сюди йдуть козаки, ваша ясновельможність?

— Так, я жду їх з години на годину!

А Спихальський додав:

— Сам Семен Палій веде їх!

7

Два дні тривала переправа.

В обідню пору восьмого вересня останній солдат союзницької армії перейшов на правий берег Дунаю.

З боку Відня долітала глуха канонада. Линув, підсилюваний поривами вітру, тисячоголосий людський рев — а-а-а! Було ясно — турки здійснювали ще один штурм обложеного міста.

Всі ждали наказу короля, щоб рушати. Але Собеський не поспішав: стояв на високому пагорбі і в підзорну трубу розглядав далекий курний шлях за рікою — чи не йдуть козаки?

— Ах, Менжинський, Менжинський! Чому ж ти запізнюєшся? — примовляв з досадою. — Коли б ти знав, як потрібен тут! Як мені не вистачає зараз козацької піхоти!

Верховні союзницькі військовоначальники зі своїми штабами стояли збоку і теж дивилися на лівий берег. Всі вже знали, на кого чекає головнокомандувач, і таємно молили Бога, щоб прислав таку потрібну перед генеральною битвою допомогу.

Але шлях був порожній. Ні живої душі, ні хмаринки куряви вдалині!

— Ах, Менжинський, Менжинський! — скрушно хитав головою Собеський.

Підійшов ад'ютант, щось тихо сказав.

Король опустив підзорну трубу. Оглянувся.

— Де він? Давай його сюди!

До нього підвели стомленого, обшарпаного Мартина Спихальського.

— Ну що? — не відповідаючи на привітання, вигукнув нетерпляче король. — Розповідай.

Спихальський виструнчився.

— Ваша ясновельможність, ми обшарили всю місцевість від Дунаю до Дорнбахського лісу, що за горою Каленберг. І ще далі... Ніде не зустріли жодного турка чи татарина. Всі сили Кара-Мустафа стягнув до Відня. Сьогодні з раннього ранку штурмує місто...

— Поспішає. Хоче до нашого приходу взяти його, — замислено промовив Собеський. — Тоді б розв'язав собі руки в тилу, і в генеральній битві у нього було б чимало шансів на перемогу... Але в нас теж немалі шанси. І передусім те, що Кара-Мустафа не підозрює про наш наступ.

Відразу ж після цього король віддав наказ військам виступати в похід.

Австрійські, саксонські і баварські частини під командуванням Карла Лотарінгського рушили понад Дунаєм, займаючи лівий фланг. У центрі мав стати граф фон Вальдек зі своїми франконцями. На правому фланзі, по Дорнбахському лісі й прилеглих долинах — гетьман Яблоновський з поляками.

Просувалися повільно, на ходу перегруповуючись у три лінії, з резервом і обозами позаду. Тільки на третій день, пізно ввечері, не зустрівши опору, вийшли через Віденський ліс на визначений диспозицією рубіж.

Собеський зупинився зі своєю штаб-квартирою на вершині гори Каленберг, підняв величезне червоне знамено з білим хрестом і розклав багаття — знак Штаренбергові і всім обложеним, що союзники прийшли їм на виручку. Віденці висипали на вали. З дзвінниці Святого Стефана запускали ракети, ніби благали про негайну допомогу.

Не ждучи, поки жовніри поставлять намет, Собеський наказав розіслати на землі похідну постіль і ліг спочити. Довго не міг склепити очей. Думав про завтрашній день, про наступну битву. Знав, що Кара-Мустафа теж готується до неї, хотів передбачити його заміри.

Думав про королеву, свою кохану Марисеньку, перебирав у пам'яті спільне життя з нею і доходив висновку, що було воно не таке вже й нещасливе. Дарма що злі язики плещуть про неї всяке. Звичайно, то правда, що взяв він її не дівчиною, а вдовою, що ще до першого заміжжя не відзначалася вона цнотливістю, а вже будучи за ним, теж дозволяла собі закохуватися в інших, хоча б у того ж Яблоновського... Згадавши пана Станіслава, скривився. І що вона

знайшла в ньому? Та все це він давно простив їй. Простив за сина Якова. («Треба завтра наглядати за ним, щоб згарячу не вв'язався у бій», — подумав.) Простив за глибокий, проникливий розум, за гарячі пестощі, якими обдаровувала його, за красу, яка, здається, і рокам не підвладна... «Молися завтра за мене, Марисенько!» — прошепотів, дивлячись у безмісячне зоряне осіннє небо.

Та про що б не думав, а не міг позбутися тривожного відчуття, що холодило серце... Що буде завтра? Кому всміхнеться фортуна? За ким залишиться поле бою?

Відповіді на ці запитання зараз бути не могло.

Заснув непомітно. А коли вже заснув, тоді йому ніщо не заважало — ні форкання коней, ні перегукування вартових, ні розмови жовнірів, що ставили королівський намет, ні постукування сокир.

Розбудив його з третіми півнями син Яків.

— Батьку, вставай! — затермосив щосили. — Радісні новини!

— Що? — кинувся король.

— Козаки прийшли! Передовий загін фастівського полковника Семена Палія. Менжинський привів. Чотири тисячі... І півтисячі донських козаків...

— Прийшли? Не може бути! — схопився на ноги Собеський.

— Як Бога кохам, правда... Ждуть наказу, де ставати.

— Слава Богу! А решта?

— Решта з обозом відстали... Будуть пізніше.

8

Після останнього невдалого штурму, коли сотні воїнів падишаха наклали головами, а тисячі були поранені, у турецькому таборі панували розгубленість і пригніченість. Воїни відкрито ремствували на сераскера, котрий, на їхню думку, навмисне затягував облогу, щоб тільки не дати місто на пограбування. Паші, кримський хан, молдавський та волоський господарі були обурені нерішучістю Кара-Мустафи, його невмінням вести облогу.

Одержавши від всюдисущих татар звістку про те, що Собеський переправився на правий берег і вже займає гору Каленберг, Кара-Мустафа зібрав військову раду.

Червоний намет візира гудів, як роздратований вулик. Ніхто не доторкнувся до солодощів і духмяної кави, якою пригощав високих гостей візирський каведжі. Ніхто також не звертав уваги на небачені багатства і казкову розкіш, що переповнювали величезний — на багато кімнат — намет, на фонтанчик, що тихо дзюрчав у мармуровій чаші, на розвішану по стінах зброю, оздоблену золотом, сріблом та коштовним камінням. Хіба до того зараз? Йшлося про життя і про честь держави!

Коли ввійшов Кара-Мустафа, паші замовкли і схилили в поклоні голови.

Сераскер дозволив усім сісти і сів сам. За останні дні він схуд, ще більше почорнів. Настрій у нього був явно пригнічений.

Відсьорбнувши з фарфорової чашечки один ковток, повільно обвів поглядом воєначальників, що, поопускавши очі, закам'яніло сиділи на шовкових подушках. Тихо запитав:

— Що будемо робити, вельмишановні паші?

Ніхто не ворухнувся. В наметі надовго запала могильна тиша. Здавалося, паші проковтнули язики.

Кара-Мустафу почала охоплювати лють.

Мерзенні гладкі ішаки! Кровожерливі собаки! Нікчеми й заздрісники! Зловтішаються його невдачами! Ладні пожертвувати життям своїх воїнів, аби лиш вирвати у нього з рук владу великого візира і сераскера! Негідники!

Він ледве стримувався, щоб не нагримати на них. Але розважливість перемогла. Стиснувши кулаки, перепитав:

— Ну, то що порадять мені мої паші?

Тут підвів голову хан Мюрад-Гірей. Кинув коротко:

— Зняти облогу й відступити!

І тоді — ніби прорвало греблю. Заговорили всі разом, люто блискаючи очима.

— Авжеж відступити!

— Два місяці товклися під цим проклятим містом, а чого добилися?

— Ми всі тут перемремо як мухи! Пошесть уже розправилася з третиною війська!

— Аллах відступився од нас!

— Виманити Штаренберга в поле, а потім разом із Собеським розгромити! У чистому полі ми матимемо перевагу!

— У нашому таборі кожен другий або поранений, або хворий! Як воювати?

Кара-Мустафу знову почав душити гнів.

— Не всі разом! Хтось один! Це ж військова рада, а не стамбульський базар!

Підвівся паша будський Ібрагім, шурин султана. Тримався незалежно, бо відчував підтримку Високого Порога.

— Вельмишановний сераскере, високоповажні паші! Я воїн, тому не ждіть від мене багатослів'я. Скажу коротко: щоб урятувати військо нашого всемогутнього повелителя і володаря султана Магомета, нам потрібно відступити! Ми опинилися між трьох вогнів: між Собеським, Штаренбергом і різачкою, яка нещадно косить наші лави... Хто має іншу думку — хай скаже! — І сів.

Зразу ж підхопився сухий, але енергійний, розумний паша адріанопольський.

— Великий візире, всі паші одностайні в тому, що двомісячна облога Відня не принесла нам перемоги і що її потрібно зняти. Чому, ви запитаєте мене? Відповідаю: тому, що ми вже втратили

вбитими, померлими від хвороб і пораненими половину війська. Тому, що в тилу у нас стоїть сам Собеський, полководець досвідчений і рішучий. Тому, що Штаренберг захищався хоробро, а тепер, коли йому на допомогу підійшло союзницьке військо, він і не подумає про здачу міста. Тому, що з дня на день треба чекати дощів і осінніх холодів, а у нас немає зимового одягу. Тому, нарешті, що не ми перші відступаємо з-під стін цього міста — великий султан Сулейман також відступив, не здобувши лаврів переможця... А коли відступимо, то збережемо військо і надію на перемогу в майбутньому. Хай допоможе нам Аллах!

Кара-Мустафа скреготнув зубами.

— Ганьба! Високоповажні паші забули про воїнську честь і достоїнство! Забули про честь Османської держави і славу падишаха! Ми прийшли на війну, а не на веселу прогулянку. І Аллах зовсім не відступився од нас. Він не відступається від людей мужніх і рішучих. Пам'ятайте про це! Я вірю: ще три дні облоги — і Відень упаде! Обложені тримаються з останніх сил. Почекайте ще три дні, шановні паші, і якщо ми не візьмемо цього проклятого міста, я дам наказ про відступ. А Собеського нічого боятися. Поляки змучені далекою дорогою, в бою вони нестійкі. Король польський не насмілиться напасти на нас. Я сам нападу на нього і примушу тікати без оглядки! Я не відступлю з-під Відня, поки не візьму його, Аллах мені свідок! Завтра я з шаблею в руці битимусь, як рядовий воїн, і краще мені загинути, ніж одержати петлю на шию! Хай допоможе нам Аллах! Це моє останнє слово. А зараз, паші, ідіть до своїх воїнів і готуйтеся до наступного дня. Я пришлю диспозицію... Ми розвернемося фронтом до Собеського і з допомогою Аллаха розгромимо його! Ідіть!

Паші мовчки вислухали сераскира, почали виходити з намету. Але з того, якими похмурими були їхні обличчя, як важко піднімалися вони з м'яких шовкових міндерів, було ясно, що слова Кара-Мустафи не заспокоїли їх і не переконали в правильності його рішення.

9

Сафар-бей зупинив коня на пагорбі, звідки було видно західні околиці Відня і гору Каленберг, поволі провів рукою на рівні очей невидиму риску — показав Арсенові:

— Ось тут завтра завариться каша! Бачиш, уже Ібрагім-паша займає правий фланг — від Дунаю до Гейлігенштадта. Ставлять гармати. Яничари копають шанці. На лівому фланзі зосереджено тридцять тисяч вершників... Кара-Мустафа сподівається на успіх.

— Ненку, де, по-твоєму, найслабше місце в турецькій обороні? — спитав Арсен.

Той задумався.

— Важко сказати... Великий візир виставить завтра близько ста тисяч воїнів та понад триста гармат. А двадцять або тридцять тисяч воїнів залишить навколо обложеного Відня. Сила, як бачиш, немала. Крім того, резерв, обоз...

— І все-таки... Невже немає слабкого місця?

— Слабке місце є. Але нападаючий, якщо використає той шлях, сам повинен бути готовий до найгіршого, бо ризикує потрапити в пастку...

— Що це за шлях?

Ненко підвівся на стременах, простягнув уперед руку.

— Бачиш он там містечко Гейлігенштадт?

— Бачу.

Від нього до самого Деблінга тягнеться глибока ущелина, по якій можна таємно проникнути в тил турецького війська. Це, звичайно, дуже небезпечно, бо якщо тих сміливців турки виявлять, їм залишиться одно — достойно зустріти смерть!

— Ну, і що ті сміливці зможуть зробити, по-твоєму?

— Несподівано напасти на яничарів з тилу. Майже з самої середини турецького табору... Розумієш, що це означає?

Арсен рвучко нахилився до Сафар-бея, обняв і міцно поцілував у щоку.

— Спасибі, Ненку! Спасибі, друже! Тепер мені — пора! Живий буду — знайду тебе, загину — сповісти Златку. І скажи їй, що кохав її над усе на світі!

— Ти що, Арсене? — Ненко струснув Арсена за плечі. — Невже надумав провести тією ущелиною союзників?

— Чому союзників? Козаків! Аби тільки прибули!

— А якщо там буде засада? Ви ж усі загинете!

— Любий мій Ненку, у нас кажуть: не такий чорт страшний, як його малюють! На те й війна, щоб ризикувати. А я ж хочу відомстити Кара-Мустафі — за Златку, за свої поневіряння, за мою сплюндровану землю! Чого б це мені не коштувало! А ти — бережи себе. Бо на випадок моєї загибелі ти один зможеш допомогти Златці вирватися з пазурів Кара-Мустафи... Ну, прощай! — Він ще раз обняв Ненка і торкнув коня.

— Прощай, Арсене! Прощай, друже мій!

10

Настала неділя 12 вересня 1683 року.

В таборі союзників спозаранку всі були на ногах. Сходило сонце. Але крізь густий осінній туман воно просвічувалося скупо, блякло, забарвлюючи все довкола в якісь неприродні молочно-криваві кольори. Туман піднімався до половини гори Каленберг, рідшав на схилах і суцільною непроникною пеленою закривав низини й долину Дунаю.

Над тим сивим туманним саваном неясно бовванів гострий шпиль Святого Стефана. А з нього линули й линули тривожно-закличні звуки дзвонів — бом, бом, бом!

Подув легенький вітрець, і туман почав поволі розсіюватись. Шпиль Святого Стефана вищав і вищав, ніби виростав на очах. Незабаром довкола нього окреслилися неясні контури міста — вимальовалися напівзруйновані, подзьобані бомбами і ядрами земляні стіни. На них стояли тисячі віденців.

А коли сонце підбилося ще вище і, бризнувши на землю снопами яскравих променів, розігнало залишки туману, враженому зорові Собеського і союзних воєначальників відкрилося моторошне видовище.

По горбах і долинах, що розкинулися навколо міста і на південь від нього, звивалися ворожі траншеї, а в них, мов мурашки, кишіли тисячі турецьких воїнів. Вони лагодили зруйновані фортечною артилерією шанці, копали нові, встановлювали гармати.

Ближче до Каленберга, від Дунаю і аж за Дорнбахський ліс, стояло в бойовому строю готове до атаки військо Кара-Мустафи.

Собеський страху не відчував. Зі своїх п'ятдесяти чотирьох років майже сорок тримав він у руці шаблю і не раз особисто брав участь у кривавих сутичках. Звик. До того ж під його рукою було сімдесят тисяч воїнів! А це що-небудь та означало!

Ранкову червоно-рожеву тишу прорізало п'ять далеких пострілів з гармат. Турки подали знак про початок атаки. І в ту ж мить весь правий турецький фланг, що стояв насупроти Карла Лотарінгського, рушив уперед. Вдарили гармати. Їм відповіли австрійські. Зав'язалася артилерійська дуель. Незабаром спалахнули рукопашні сутички, що скоро переросли в жорстокий бій.

Собеському було видно, як полки Осман-огли, паші месопотамського, після відчайдушних атак здригнулися, змішалися і покотилися назад — спочатку до Нусдорфа, а потім — до Гейлігенштадта.

«Ну, почалося!» — подумав він і наказав кинути в атаку франконців фон Вальдека і драгунів Любомирського. Послав гінця також на свій правий фланг, до Яблоновського, який стояв без руху, з наказом — наступати.

В центрі турки вчинили такий шалений опір, що франконці затоптались на місці, а драгуни, зазнавши серйозних втрат від гарматного вогню, відкотилися на вихідні позиції.

Бачачи це, Собеський вирвав з піхов шаблю, ринувся вперед.

— Поляки, за мною!

За ним помчали дві гусарські хоругви[1]. Обігнали короля. З ходу врізалися в стрій спагіїв, трохи потіснили їх та збити з позиції не змогли. Отямившись, турки самі перейшли в стрімку атаку і незабаром примусили гусарів поспішно відступати.

---

[1] Хоругва — військовий підрозділ.

Собеському довелося б зовсім туго, коли б у фланг спагіям не вдарили рушничним вогнем чотири батальйони німецьких ландскнехтів, що стояли в резерві. Під шквальним вогнем спагії завернули коней і відступили. Підбадьорені гусари кинулись переслідувати їх — і на цей раз успішно: з ходу захопили пагорб, що панував над прилеглою місцевістю.

Собеський прибув сюди з чотирма німецькими батальйонами і двома батареями через годину, коли в долині клекотів бій. З'їхавши на вершину горба, несподівано для себе побачив удалині червоний намет Кара-Мустафи.

— Панове, там сам великий візир, — гукнув до гармашів. — Пошліть йому кілька гостинців!

Гармаші встановили гармати — вдарили ядрами. Але безуспішно. Ядра падали в саду, не долітаючи до шатра майже на півверсти.

На допомогу спагіям прислав загін буджацьких татар хан Мюрад-Гірей. Бій затягнувся, перетворившись на справжнє криваве побоїще. Ні одна сторона не змогла зрушити з позицій противника. Собеський кинув в атаку свою піхоту. Польські, українські, білоруські та литовські хлопи, на яких він ще вчора дивився з неприхованим презирством, безстрашно ринулися вперед, відкинули буджаків, з ходу перемахнули через долину і закріпилися на височині, якою король до диспозиції мав оволодіти на кінець першого дня бою. Далі йти вони не могли — їх впритул розстрілювала картеччю турецька артилерія.

З Дорнбахського лісу виступив Станіслав Яблоновський, який вишикував свої війська півмісяцем, щоб Кара-Мустафа не зміг обійти його фланг, і тепер, відтіснивши яничарів на їхні вихідні позиції, сам почав атакувати.

Запеклі бої зав'язалися на лівому крилі союзних військ та в центрі. Османські війська прагнули будь-що перемогти, союзники були охоплені відчайдушним поривом відбити оскаженілі атаки і самим перейти в наступ. Затяжні криваві сутички, що спалахнули о десятій годині ранку, коли розсіявся туман, на всьому протязі від Дунаю до Каленберга перетворилися на справжню січу. Поляки, австрійці, козаки, німці показували масові приклади беззавітної мужності. Коли османська кіннота зайшла у фланг польській піхоті, що прорвалася глибоко в розташування противника, брат королеви граф де-Малінь з одним ескадроном гусарів безстрашно вдарив їй у лоб, зім'яв передні ряди нападників, — і ті відступили, внісши паніку і розгардіяш у свої частини. Козаки, відомі в усій Європі як найкращі піхотинці, зупинили яничарів і відкинули назад. Австрійці разом з баварцями, саксонцями та франконцями потіснили османів на березі Дунаю майже до самих передмість Відня.

Кілька годин битва шаленіла, як розбурхане море.

Ян Собеський міцно тримав кермо влади над військом союзників у своїх руках. З узвишшя йому і його штабним офіцерам

було видно все поле бою. До нього прибували гінці з донесеннями, але він і без того бачив усе, як на долоні, і відразу ж слав їх назад з новими наказами.

В другій половині дня, коли османам, незважаючи на люті атаки, ніде не пощастило добитися успіху, король раптом відчув, як терези історії, що творилася тут зусиллями багатьох десятків тисяч людей, поволі почали перехилятися на його бік. Це засвідчувалося багатьма ознаками, які помітило досвідчене око старого полководця — і тим, з якою твердістю союзники відбили всі атаки противника, і як чітко виконувалися його накази, і як заспішили, заметушилися ворожі загони, що стояли в резерві Кара-Мустафи, і навіть те, яким ясним, одухотвореним, щасливим було обличчя сина Якова, коли він, несучись на чолі гусарської хоругви в атаку, відсалютував батькові шаблею.

О четвертій годині несподівано для себе король помітив якийсь дивний рух у таборі противника. Спочатку на його лівому фланзі почали тікати яничари. Темними хвилями вихлюпувались вони з окопів і безладно, мовби охоплені жахом, мчали в тил, зминаючи резерви, що стояли позаду, і тягнучи їх за собою. Потім зрушив хан з ордою і теж кинувся навтіки.

Король не міг зрозуміти причини такої поспішної втечі та й не задумувався над цим. Потрібно було закріплювати успіх. Розіславши гінців з наказом рішуче атакувати противника по всьому фронту, він сів на коня і на чолі двох гусарських хоругов помчав уперед.

11

Увечері перед вирішальною битвою Арсен проїхав мимо редутів, де гармаші насипали захисні вали, до гейлігенштадської ущелини, з горба уважно роздивився позиції яничарів і табір кримських татар в тилу у них, а потім, кинувши напризволяще в чагарях коня, плигнув у яр.

Ішов швидко, наскільки дозволяли дерева й густі кущі.

Тут було безлюдно й тихо. Пахло сирістю й грибами. Десь праворуч, у заростях, мирно жебонів невеличкий струмок. Аж не вірилося, що нагорі, за кілька десятків кроків, тисячі воїнів з обох боків яру копають шанці, встановлюють гармати — готуються до завтрашньої битви.

Сутінки густішали, і незабаром настала ніч.

Він не боявся збитися з дороги, бо знав, що яр виведе в розташування союзників. Ішов довго, навпомацки натикаючись на дерева й кущі, спотикаючись, а іноді й падаючи.

Десь опівночі його зупинив оклик німецького вартового:

— Вер іст да?[1]

---

[1] Вер іст да? *(Нім.)* — Хто тут?

— Не стріляй, я свій!

Арсен виліз з нетрів і опинився на галявині, де палахкотіло багаття. Навколо нього спали солдати.

Вартовий провів його до офіцера, а той, дізнавшись, що перед ним сам Кульчицький, про якого серед союзного війська вже ходили легенди, спитав:

— Чим можу служити?

— Я хочу зустрітися з головнокомандувачем, — сказав Арсен.

Офіцер розгубився.

— Ов! Менш[1], але ж це зараз неможливо. Ніч!

— Що ж робити? Вранці може бути пізно... — Арсен зажурено похилив голову. Справді, те, що він замислив, треба починати негайно.

Офіцер теж мовчав. Червонясте світло від вогню вихоплювало з темряви його худорляве, з білявими бровами обличчя й сумні голубі очі.

— Хіба одвести тебе до нашого оберста?[2] — запитав тихо.

Арсен стенув плечима.

— З ним я поговорю так, як і з тобою. Ти по-нашому — ні гу-гу, я по-вашому — через п'яте-десяте. От коли б мені до поляків! Або до козаків...

— До козаків? Так вони ж тут — поряд. Сусіди з нами.

— Невже? — Арсен не зміг приховати радості. — Веди мене до них негайно!

Козаки щойно прибули, і їх поставили в другій лінії, в резерві. В їхньому таборі, як і повсюди, горів вогонь. Кашовари варили куліш і кашу. Ніхто ще не спав. Готувалися до бою. Одні копали шанці, інші тесали кілля для вовчих ям, треті годували коней.

У Арсена радісно забилося серце — свої. Він відпустив офіцера-німця і попростував до вогнища, над яким висів на тринозі чорний казан. Біля казана з великим ополоником крутився маленький козачок-кашовар.

— Готовий, знаєш-маєш! — прицмокнув він язиком, скуштувавши гарячої страви. — Куліш вийшов на славу! Навіть Зінька дома, в печі, не зварить такого!

Арсен усміхнувся — та це ж Іваник! І згрібши кашовара на оберемок, підняв над землею, закружляв навколо вогнища.

— Іванику! От не сподівався зустріти тебе аж під самим Віднем! Здоров, брате!

Іваник задриґав ногами.

— Арсене! Та невже це ти, знаєш-маєш? — і загукав щосили: — Братці, сюди! Арсен Звенигора об'явився! Батьку Семене! Романе!

---

[1] Менш *(нім.)* — чоловіче.

[2] Оберст *(нім.)* — полковник.

На його крик звідусюди сипонули козаки. Першим прибіг Роман — обняв побратима, притис до грудей і поцілував у щоку.

Підійшов Семен Палій.

— Батьку! — кинувся до нього Арсен. — Як добре, що ви тут!

— Я теж радий бачити тебе живим і дужим! Та ще й в яничарській шкурі! Отже, щось маєш на думці?

— Авжеж. Є тут поряд глибока ущелина. Я щойно прибув нею із табору Кара-Мустафи. Узяти б нам тисячі дві хлопців Та пробратися у тил бусурменам — ото був би переполох!

Палій не зводив пильного погляду з молодого друга.

— Ти впевнений, що пощастить?

— Звичайно, можемо всі головами накласти... Але якщо пофортунить, то будемо на коні!

— Гм, заманливо... Тільки треба сповістити головнокомандувача. На щастя, його посланець тут. Ходімо до нього. — І Палій, хитро примруживши, рушив до свого намету.

Арсен і Роман пішли за ним.

Біля намету, на розісланій кереї, хтось міцно спав, розкинувши руки. Потужне хропіння, що лунало мало не на всю галявину, свідчило про безтурботний сон чолов'яги.

— Пане, вставай! — голосно промовив Палій. — Так і царство небесне можна проспати!

Але той і вусом не повів.

Тоді Палій штовхнув королівського посланця під бік.

Посланець щось замугикав, відмахнувся рукою, мов від набридливої мухи, перевернувся на бік і захропів знову.

Арсенові вчулося щось знайоме в тому мугиканні, та не встиг він змикитити, що саме, як Палій, розсердившись, досить безцеремонно затермосив сплячого і дав доброго стусана.

Хропіння враз стихло. Чолов'яга заворушив вусами.

— Яка там холера штовхається? Чи захотілося панові мудрагелю скуштувати моїх кулаків?

Арсен ударив руками об поли: адже це Спихальський! І як було відразу не впізнати! Він стиснув долонею полякове плече.

— Годі тобі, пане Мартине! Вставай!

Спихальський схопився мов ошпарений.

— Арсен? Холера ясна! Чом же зразу не розбудив? А мені, пане добродію, саме приснилося, що ми з тобою...

— Чекай, чекай, пане Мартине, — зупинив його пащекування Палій. — Сни потім розкажеш. А зараз — їдь до короля!

— Чого б то?

Палій пояснив.

— І не подумаю! — несподівано заявив Спихальський. — Щоб я не пішов з вами? Такому не бувати! І не проси, батьку. Не піду. Посилай когось іншого... До короля кожному покажуть дорогу.

Палій подумав — добродушно кинув.

— Біс з тобою! Лишайся. Пошлю когось із козаків... — І звернувся до сотників: — Хлопці! Піднімайте людей! Половина зостанеться тут, а другу половину я візьму з собою. Та швидше, час не жде! Поїмо кулешу — і гайда!

— Батьку Семене, візьміть і моїх донців, — попросив Роман Воїнов. — А то бояться хлопці, що приїхали з Дону аж на Дунай і в справжньому ділі не побувають...

Палій запитально глянув на Арсена. Той ствердно кивнув головою.

— А з кіньми яром вони проберуться? Нам би не завадив летючий кінний загін.

— Гадаю, проберуться.

— Тоді готуй своїх донців! — коротко кинув зраділому Романові полковник.

Через годину дві тисячі піших козаків і загін донців з кіньми на поводах спустилися в яр і рушили вслід за Арсеном Звенигорою.

Йшли обережно один за одним, розтягнувшись на півмилі. Спочатку нічна темрява, а потім густий туман і непроглядні зарості лісу надійно ховали їх від стороннього ока. А коли зі сходом сонця вдарили гармати, затріщала рушнична стрільба і повітря сповнилося ревом тисяч людських голосів, брязкотом зброї і тупотом кінських копит — пішли сміливіше. Тепер хоч би хто й почув їх, то не звернув би уваги, бо все довкола ревло, гоготало, а земля стрясалася від вибухів бомб.

Нарешті Палій дав наказ зупинитися, а сам з Арсеном пішов у розвідку.

На узліссі вилізли на високого дуба з сухою верхівкою і, примостившись так, щоб було видно на всі боки, почали спостерігати за полем бою. Розуміли обидва, що сила у них невелика і вводити її в діло можна тільки тоді, коли битва досягне найвищої напруги і один сильний несподіваний удар може принести перевагу.

В чеканні минали години. Звернуло з півдня.

Навколо вирувало криваве бойовище. Незважаючи на те, що на правому фланзі турки відступили аж до стін Відня і обложені вже мали можливість перегукуватись із солдатами Карла Лотарінгського, ще було рано говорити про перемогу. Палій бачив, що у Кара-Мустафи в тилу стоять свіжі резерви — яничарські полки і кримська орда, які, вступивши в бій, перехилять чашу терезів на свій бік. Саме вони весь час і привертали його увагу.

Особливо небезпечними були яничарські бюлюки, що засіли в окопах другої лінії оборони. Глибоко зариті в землю, вони займали дуже вигідну позицію, підтримувану кількома батареями гармат. В лоб їх узяти було просто неможливо. А за ними в широкій долині причаїлася орда, і Мюрад-Гірей, виконуючи накази Кара-Мустафи, посилав у загрозливі місця численні загони кінноти.

Ці сили могли вирішити наслідок битви.

Коли сонце звернуло з полудня і почало сідати за Віденський ліс, осліплюючи війська противника, Палій вирішив, що настав сприятливий час.

— Пора, Арсене!

Вони швидко спустилися на землю. Палій зібрав сотників.

— Ну, хлопці, слухайте уважно: до яничарських окопів підлазити з тилу обережно, непомітно, щоб жодна собака не почула нас! В окопи вриваємося, мов чорти, — з криком, свистом, мушкетною стріляниною. Побільше ґвалту! Побільше шуму! Щоб нагнати страху на яничарів! Зрозуміли?

— Зрозуміли, батьку!

— І знайте — відступати нам нікуди. Забилися ми аж на край світу, додому далеко. І шлях туди лежить тільки через перемогу. Інакше — всім смерть... Тож сміливо, без страху — вперед! Сотня за сотнею. Рубайте ідолів! Не жалійте! Вони прийшли сюди не в гості, а щоб загарбати чужу землю, чуже майно. А ми на чужій землі захищаємо свою. Тож, браття, забудемо про страх! Пам'ятаймо мудру стародавню приповідку сміливців: або пан — або пропав!

— Пам'ятаємо, батьку!

— Тоді виводьте сотні на узлісся! А ти, Романе, — звернувся Палій до Воїнова, — зі своїми донцями жди мого сигналу. Як тільки почуєш козацьку сурму, вихором вилітай із засідки, промчи понад окопами — порубай тих, кому пощастить утекти від наших шабель, а потім удар у фланг ханові Мюрад-Гірею! Татари страх не люблять флангових ударів...

— Гаразд, батьку! Зроблю...

— Ну, з Богом!

Двадцять козацьких сотень швидко просочилися крізь зарості і вийшли на узлісся. Звідси, ховаючись у вибалках, серед виноградників і садів, проникли в тил яничарських окопів і артилерійських батарей. Арсен ішов попереду в своєму яничарському вбранні: показував шлях.

Все складалося якнайкраще. Двох чи трьох яничарів, що випадково наткнулися на козаків, було знято влучними пострілами з мушкетів. На ці постріли ніхто з турків не звернув уваги серед загальної гуркотняви.

Палій підняв шапку — махнув.

— Можна починати, хлопці!

Козаки виринули із засідок і поплазували до окопів та артилерійських редутів. Арсен, Іваник і Спихальський не відставали від полковника: вони домовилися оберігати його в бою.

Ось і окопи! До них — кілька кроків. Яничари займаються хто чим: одні спостерігають за боєм, що поволі наближається до них, другі — полуднують, треті — дрімають проти сонця... Ніхто з них, мабуть, не думав, що сьогодні їм доведеться брати участь у ділі.

Ось-ось вечір покриє осінню землю туманними сутінками — і бій сам по собі затихне...

І раптом з тилу, звідки найменше можна було сподіватися нападу, пролунав бойовий клич, і сотні козаків, стріляючи з пістолетів і мушкетів, розмахуючи шаблями, кинулись в окопи! Багато хто з яничарів так і не встиг зрозуміти, хто напав на них, бо загинули в першу ж хвилину. Інші з жахом упізнали козаків. Крик розпачу, благання пролунали на артилерійських редутах і в окопах. Гармаші перші дали драла.

Яничари почали тікати теж. Страх засліпив їх — тікали хто куди: до передової лінії, до міських валів, а найбільше — в тому напрямку, де стояла кримська орда.

Якраз цю картину і спостерігав Ян Собеський.

Арсен скинув шапку-яничарку і бешмет, щоб свої не прийняли за яничара, в одній сорочці гасав по окопах, намагаючись не відставати од Палія, — рубав, стріляв, відбивався.

Його шабля не знала спочинку, не давала промаху. Не одна яничарська голова скотилася під ноги, в бур'ян, не один ворог падав на коліна і благав: «Аман! Аман!»[1]

Не відставали від Арсена Спихальський та Іваник. Спихальський рикав, мов роздратований бугай, його громоподібний голос перекривав гамір бою. А Іваник верещав тонко і безстрашно кидався на будь-кого, хто ставав йому на шляху.

Окопи були завалені трупами. Земля заюшилася кров'ю. Яничари вже не чинили ніякого опору. Хто лишився живий, той чимдуж тікав з криком:

— Ойє, правовірні! Козаки в тилу! Рятуйтеся!

Палій наказав сурмачеві подати сигнал Романові Воїнову.

Мідна труба засяяла золотом проти сонця. А її металеві звуки луною прокотилися над полем бою і досягли узлісся, де в засідці ждали цього сигналу донці.

З оголеними шаблями, зі свистом і гиканням вискочили вони на рівнину, нестримним вихором промчали понад окопами, наздогнали втікачів-яничарів і, постинавши їм голови, завернули у фланг татарам.

Мюрад-Гірей бою не прийняв. Несподіваний прорив козаків у самому центрі турецьких позицій приголомшив його. Орда, збиваючи тисячами кінських копит густу пилюку, кинулась тікати, топчучи тих, хто опинився на її шляху.

Напереріз орді від червоного намету метнулося кілька вершників і серед них у білій абі[2], вкритій дорогоцінними камінцями і розшитій канителлю, у білому тюрбані сам Кара-Мустафа.

---

[1] Аман *(тур.)* — помилування, пощада.

[2] Аба *(тур.)* — плащ.

— Зупиніться! — благав він, нещадно б'ючи коня. — Куди ж ви? Ще один удар — і Собеський покотиться назад! О Аллах!

Але орда промчала повз нього, не стишуючи бігу.

За ордою подалися спагії, оголюючи позиції перед гусарами Собеського.

Слідом за яничарами другої лінії й татарами спочатку поволі, а потім швидше і швидше почав відступати весь правий фланг турецького війська.

Даремно Кара-Мустафа метався від хана Мюрад-Гірея до своїх пашів, даремно просив зупинитися, погрожував, благав... Ніщо не помагало! Пойняте жахом військо відкочувалося з позицій зі швидкістю снігової лавини і з такими ж катастрофічними наслідками.

Кіннота топтала піхотинців, аби лиш вирватися з табору на широкий простір, де їй ніщо не загрожувало.

Піхотинці кидали артилерію, рушниці, намети, одяг, поранених і хворих, награбоване в поході добро — рятувалися самі, як хто умів.

Візники, фуражири, пастухи, маркітанти і цирульники теж залишали все: намети, вози, коней, волів і верблюдів, — мчали впорожні на схід, якомога далі од Відня.

Зрозумівши, що битва програна і що його от-от схоплять воїни противника, Кара-Мустафа зі своїм почтом і особистою охороною теж кинувся навтіки з поля бою. На повному скаку промчав мимо свого червоного намету, мимо гордого бунчука, що височів над ним, клянучи в думці і хана, і пашів, і боягузливих воїнів, недостойних захисників преславного Аллаха... Все покинув, усе втратив і, охоплений люттю і страхом, як останній боягуз, ганебною втечею рятував своє життя...

В турецький табір вступали союзні війська. Король Ян Собеський з гусарами захопив червоний намет, а в ньому — знамено Пророка, яке він з Таленті на другий день відіслав у подарунок Папі Римському. В казні великого візира було знайдено п'ять мільйонів гульденів. Два мільйони король узяв собі, три — передав австрійцям.

У таборі турки залишили п'ятнадцять тисяч наметів, сто шістдесят гармат, величезну кількість ядер та іншого військового спорядження, сотні мішків кави, а також купи тіл бранців, зарізаних під час відступу. Разом з убитими турецькими воїнами вони захаращували всю місцевість довкола Відня, і від того повітря почало сповнюватися нестерпним трупним смородом.

Собеський наказав відвести військо в поле, на півтори милі од міста, і там став табором.

12

Через два дні, спустившись по Дунаю з Лінца, у Відень під грім гарматної стрільби в'їхав імператор Леопольд. З ним прибули члени верховної ради.

Арсен скинув шапку-яничарку і бешмет, щоб свої не прийняли за яничара, в одній сорочці гасав по окопах, намагаючись не відставати од Палія, — рубав, стріляв, відбивався.

Тримався імператор пихато, ніби сам щойно одержав перемогу над ворогом. Ходив по Відню, оглядаючи місто, гоголем випинаючи вперед нижню губу.

Увечері, на засіданні верховної ради, відзначив найвищими почестями військового губернатора столиці генерала Штаренберга, подарувавши йому також маєток і значні суми грошей.

Штаренберг був радий, але відчував себе трохи незручно, бо нікого з інших полководців, навіть Карла Лотарінгського, нагороджено не було. Обминули його також і при розподілі трофеїв. Штаренберг посмів просити тільки за одного Кульчицького, розповівши про його сміливі подвиги і незвичайну винахідливість.

Леопольд подумав і сказав:

— Гадаю, цей полячок буде вельми задоволений моєю милістю: я дарую йому будинок у старому місці, поблизу собору Святого Стефана, а також увесь запас кави, захоплений у турецькому таборі. Він нікому, виявляється, не потрібен. Там його, як кажуть, сотні мішків... Майже всі пивоварні в Австрії зруйновані противником, пива обмаль, — тож хай ваш Кульчицький у подарованому будинку відкриє кав'ярню і привчає моїх підданих до цього смачного і корисного напою!

Штаренберг скривився, хотів було заперечити, сказавши, що жоден австрієць у житті своєму ще ні разу не випив жодної чашечки кави, за винятком хіба самого імператора та його сім'ї, а тому навряд чи матиме Кульчицький з цього дарунка який-небудь зиск. Та побоявся розгнівати імператора і промовчав...

Карл Лотарінгський, як почесний гість верховної ради, тримався з гідністю, жартував, усміхався, але Штаренберг бачив, як він глибоко вражений тим, що його обійшли нагородами й почестями. Тільки великосвітське виховання та природжене почуття гумору допомогли герцогові приховати образу і не подати виду, як зараз у нього гірко на душі.

Всі бачили і розуміли цю несправедливість, але ніхто не насмілився вказати на неї імператорові. Ніхто не хотів у час загального тріумфу з приводу небаченої і, нічого гріха таїти, мало сподіваної перемоги над величезним військом Кара-Мустафи потрапити в немилість.

Нарешті постало питання, як відзначити Яна Собеського.

— Я послав до нього ад'ютанта і повідомив, що хочу зустрітися з ним завтра і подякувати йому за його ратні труди, — сказав Леопольд. — Але як прийняти переможця?

— З відкритими обіймами! — вигукнув прямодушний Карл Лотарінгський. — Як же можна інакше? Він урятував Відень і всю Австрію!

Леопольд нахмурився.

— Я не можу удостоїти його імператорських почестей: я імператор по роду, спадковий, а він король виборний. Різниця, як бачите, велика!

— Але ж він не шкодував життя і життя свого сина за імперію вашої величності! — не здавався Карл Лотарінгський. — Зі шпагою в руці він ішов попереду війська, показуючи приклад безстрашності і самопожертви!

Леопольда пересмикнуло. Здається, це натяк на те, що сам імператор під час облоги і генеральної битви відсиджувався в Пассау та Лінці?

— Ми достойно подякуємо нашому братові, королеві польському, — заявив він, щоб припинити цю неприємну розмову.

13

Війська вишикувалися на Еберсдорфській рівнині, за півтори милі од Відня. На правому фланзі стояли австрійці й німці, на лівому — поляки й козаки. Собеський зі своїми гетьманами був при війську.

Леопольд у супроводі почту на тонконогому красивому, білої масті коні виїхав із Швехатських воріт і попрямував до центру війська, де стояла група вершників на чолі з королем Речі Посполитої.

Коли він проїхав половину дороги, йому назустріч рушив у супроводі сина Якова, сенаторів та гетьманів, німецьких курфюрстів та герцога Лотарінгського Ян Собеський.

Імператор і король з'їхалися посередині широкої рівнини. За ними стали: за спиною імператора — його почет, за спиною короля — воєначальники.

Не злазячи з коня, Леопольд виголосив на латинській мові коротке вітання королеві з приводу перемоги і потиснув йому руку. Промова була суха, без емоцій, без тієї теплоти, на яку сподівались і король, і союзні полководці, ніби йшлося не про славну вікторію, а про якусь просту, буденну подію. Та й тривала вона якихось три чи чотири хвилини.

Польські сенатори з подивом і обуренням переглянулись, почали багровіти. Таке вітання скидалося на мало приховану зневагу.

Німецькі курфюрсти були ображені ще більше, ніж поляки: імператор не сказав у їхню адресу жодного привітного слова, подякувавши загалом «німецьким друзям», котрі «допомогли» австрійцям розбити ненависного ворога.

Було схоже на те, що австрійський двір навмисне хоче применшити значення вкладу союзників у спільну перемогу.

Жодним словом не обмовився Леопольд про Карла Лотарінгського, ніби то не він очолював австрійську армію. Герцог кусав губи: це була пряма образа й зневага!

Ян Собеський — теж на латині — привітав імператора з перемогою, відзначив героїзм і самопожертву воїнів, військове уміння полководців, зокрема герцога Лотарінгського, а потім додав:

— Ваша величність, користуючись нагодою, хочу представити вам мого сина Якова, котрий проявив немалу доблесть, не раз обагривши в жорстоких сутичках свою шаблю ворожою кров'ю. Я горджусь таким сином!

Король ждав, що цісар у присутності австрійської знаті й німецьких курфюрстів, а також у присутності польських сенаторів обніме королевича, обласкає його і привітає як майбутнього зятя.

Але цісар не промовив жодного слова і тільки ледь помітно кивнув головою, ковзнувши холодним, байдужим поглядом по спаленілому обличчю молодого Собеського.

Король почув у себе за спиною грізне покашлювання братів Сапег і незадоволене сопіння Станіслава Яблоновського. А козацький полковник Семен Палій, не стримавшись, упівголоса вилаявся по-українськи, сподіваючись, що ніхто не зрозуміє:

— Ото цабе, хай йому чорт! І де воно було, коли тут гриміли гармати?

Образа стиснула серце Собеському. Він зараз просто ненавидів випещене, пихате обличчя Леопольда. «Нікчема! — подумав зі злістю, що ось-ось могла злетіти гострим словом з уст і зіпсувати всю урочисту церемонію. — Боягуз нещасний!»

Але розсудливість перемогла. Він стримався від вибуху гніву і холодно промовив:

— Ваша величність, мабуть, бажає побачити мою армію? Ось мої гетьмани — вони вам її покажуть! — З цими словами повернув коня і в супроводі сина поскакав геть.

Імператор теж торкнув коня і поїхав уздовж фронту.

Два наступні дні в союзних військах панував пригнічений настрій. Польські сенатори, магнати і навіть рядові жовніри відверто обурювалися негідною поведінкою австрійського цісаря, вимагали від короля негайно повертатися на батьківщину.

Курфюрст саксонський підняв по тривозі свої війська і рушив додому. Баварці й франконці вагалися.

Тільки Ян Собеський, розумом угамувавши гнів, що клекотів у серці, непохитно стояв на своєму: наздогнати Кара-Мустафу і добити його!

— Панове, — доводив він шляхетному панству, — ми воювали не за цісаря, а за Річ Посполиту! Ми воювали за Відень, щоб Кара-Мустафа не стояв під Краковом або під Варшавою! Хіба це вам не зрозуміло?.. То чому ж тоді, коли візир ще має величезне військо і збирає його, добре потріпане і нажахане нами, біля Буди, щоб цього разу, може, ринутися в Польщу, ми повинні спокійно повертатися додому? Ні, ворог у паніці — треба його добити! На цьому я стояв і стоятиму! Візир ще страшний своєю силою, і якщо ми дамо йому час зібрати своїх недобитків в один кулак, то зробимо непоправну помилку і перед ойчизною, і перед майбутніми покоління-

ми, які, народжуючись рабами, проклинатимуть нас за те, що ми, маючи змогу, не добили ворога!

Йому пощастило переконати воєвод і сенаторів, і ті почали готуватися в похід, щоб наздогнати Кара-Мустафу.

В день виступу від цісаря прискакав гонець. Він привіз листа, в якому Леопольд вибачався за свою нетактовність, і передав дорогоцінну шпагу королевичу Якову Собеському.

Польське військо вирушило на Пресбург, де з'єдналося з великим загоном козаків, приведених Куницьким, а звідти, діждавшись Карла Лотарінгського, — до Грана. Там, як доносили вивідачі, турки перейшли на лівий берег Дунаю і зайняли передмостове укріплення в Парканах.

14

— Арсене, холеро ясна, ти став справжнім багатієм! — гримів Спихальський, переходячи разом з козацьким товариством з однієї кімнати будинку, подарованого цісарем, до іншої. — От би тобі така хата у Фастові!

Дім справді був чималий. Штаренберг од імені імператора вручив герою Відня ключі від нього. З турецького табору австрійські солдати привезли увесь запас кави, залишений турками, — кілька сотень мішків — і склали в підвалі й тилових кімнатах першого поверху.

Арсен підсміювався. Що він робитиме і з будинком, і з кавою?

Іваник розв'язав один мішок — зачерпнув у жменю коричневих зерен, сипнув кілька у рот. Сплюнув.

— Тьху, яка гидота, знаєш-маєш! Коли б тому цісарю заціпило, як він додумався нагородити тебе, Арсене, отаким чортзна-чим! Не міг відміряти ківш золотих! Сам сидів, коли ми кров проливали, за тридев'ять земель од Відня й одержав три мільйони гульденів! А герою Відня — на тобі, небоже, що мені негоже!

— Не кажи, Іванику! — заперечив Арсен. — Ось ми зараз із Яном Кульчеком зваримо каву — спробуєш. Турки не дурні. У них на кожному розі кав'ярня, а кава — божественний напій. — І звернувся до Кульчека: — Яне, приведи полоненого! Мені здається, він мастак на всі руки. Тож, напевне, і каву вміє варити.

Кульчек привів полоненого турка. Високий, худий, горбоносий, він злякано вступив до великої кімнати, де за столом порозсідалися на м'яких стільцях козаки. Побачивши огрядного, грізного на вигляд Метелицю і не менш грізного Спихальського, що настовбурчив проти нього свої гострі вуса, турок затремтів, мов осиковий листок.

— Аман! Аман! — забелькотав він, гадаючи, мабуть, що його тут щонайменше четвертують.

Але Арсен підійшов, по-дружньому поклав руку йому на плече, заговорив по-турецьки:

— Не бійся, чоловіче! Тут ніхто не хоче твоєї крові. Повір мені.

— О! Ефенді так гарно говорить по-нашому... Невже мене справді не заріжуть?

— Не заріжуть, Аллах свідок! Як тебе звати?

— Селім, ефенді.

— І ким же ти був у Туреччині, поки тебе не забрали до війська?

— Каведжі[1], ефенді.

— Що? Каведжі? — не повірив Арсен і повернувся до товариства. — Ви чуєте? Він усе життя варив каву! Оце пощастило! — І знову до турка: — Каву нам звариш?

— Ще б пак, ефенді! Я цим займаюся двадцять років. Мене й у полон взяли тільки тому, що я молов зерна і не бачив, що наші відступають...

— От і добре. Тоді звари, Селіме, нам каву. Та таку, щоб запахла на весь Відень, а мої друзі щоб уподобали її на все життя!

У турка радісно блиснули очі. Він повірив, що ніхто тут не зробить йому нічого поганого.

— Я миттю! Де кухня?

Ян Кульчек повів його в глибину будинку.

Незабаром звідти долинув приємний запах. Почувся брязкіт посуду. Забулькала рідина, яку розливали в чашки.

Не встигли козаки розповісти один одному про свої пригоди за останні два дні, не встигли похвалитися тим, яку здобич хто роздобув у турецькому таборі, як меткий чех вніс на широкій дерев'яній таці кілька чашок з пахучим напоєм, а на порцеляновий тарелі — підсмажені, зарум'янені грінки.

— Го-го! Але ж це, прошу ласкавого панства, справді смачно! Побий мене Перун, якщо брешу! — вигукнув Спихальський, запихаючи до рота хрумку грінку і запиваючи її кавою. — Звичайно, це не варений мед, яким частували мене на Україні, та все ж...

— І не горілка! — пробасив Метелиця. — Однак пити можна...

Крізь розчинені вікна густий аромат кави просочився на вулицю, і там почала збиратися юрба: солдати й офіцери, майстри і підмайстри, чиновники й студенти, робітні люди й учні ремісників, ті, хто ще кілька днів тому захищав місто.

Арсен, котрий сидів біля вікна, бачив, як вони втягували носами запашне повітря і на їхніх обличчях вимальовувався подив. Що це? Звідки?

Хтось щось запитав, але Арсен не зрозумів. До вікна підбіг у білому кухарському ковпаку Ян Кульчек.

— Що тут? Харчевня? Можна заходити? — запитали його.

— Не харчевня, а кав'ярня, — відповів Кульчек. — Кав'ярня Кульчицького!

---

[1] Каведжі *(тур.)* — господар кав'ярні.

— А що це таке? — спитав сивоусий чоловік у заляпаному фарбою одязі. — Чим тут торгують?

— А ось попробуйте, пане! — І Кульчек через вікно простягнув йому чашку кави й грінку.

Той понюхав, обережно відсьорбнув ковток, а потім із задоволенням випив усю.

— Гм, смачно! Не пиво, звичайно, але, клянусь святою Магдаленою, смачно! — І, повертаючи Кульчекові чашку, сказав: — Якщо наллєш, хлопче, ще одну, то я тобі над входом, аж там, коло ліхтаря, намалюю вивіску. Як ти сказав: кав'ярня?..

— Кав'ярня Кульчицького!

— Ну, от і намалюю: «Кав'ярня Кульчицького». Згода?

— Згода, пане. — І Кульчек подав йому ще одну чашку кави з грінкою.

Маляр випив, розкрив свій ящик, дістав пензель і фарби.

— Винеси драбину, будь ласка!

Кульчек метнувся й виніс драбину.

Сивоусий вправно махнув пензлем — і над дверима почали з'являтися великі — в пів-аршина — літери. Не минуло й десяти хвилин, а люди, що запрудили вулицю, зі здивуванням читали незвичні слова: «Кав'ярня Кульчицького».

Найбільш нетерплячі намагалися зайти, але Кульчек став на дверях — не пустив.

— Завтра, панове! Завтра приходьте! Сьогодні ще нічого не готово! А завтра наваримо кави два казани — на всіх вистачить! Були б у вас тільки гроші!

Арсен з козаками спочатку підсміювались над витівкою Яна і сивовусого безіменного маляра, а потім, коли натовп, дізнавшись, що сьогодні поласувати тут нічим, почав розходитись, раптом заявив:

— Слухай, Кульчеку! А чому б тобі справді не стати господарем цієї кав'ярні? Га?

— Як то? Вона не моя, а твоя, друже!

— Бачиш, я не маю наміру залишатися у Відні. Військо наше вирушає в похід — і я з ним... Тож ставай, брате, Кульчицьким! Зміна невелика: Кульчек стане Кульчицьким... Я ж не сам заробив цей дім і цю каву! А ми вдвох. Я скажу генералові Штаренбергу... Згода?

Ян Кульчек обняв Арсена, просльозився.

— Брате, як же це?.. Щоб бідний, пригноблений чех, якого австрійське панство і за людину не має, який не сміє поза своєю хатою говорити по-чеськи, бо в нашому нещасному краї з волі цісаря запанувала німецька мова, а нас усіх хочуть перетворити на австрійців, щоб бідний чех, який не сміє вголос об'явити, що він не католик, а таємний гусит, — щоб цей бідний чех та раптом став

багатієм і мав гарний будинок з кав'ярнею в самісінькому Відні, неподалік від цісарського палацу? Не віриться... А як же ти?

— Про мене не турбуйся! У мене — інший шлях... А якщо доля, всупереч усьому, ще раз закине мене до Відня — то, гадаю, ти не відмовиш мені в приємності — наллєш чашку смачної пахучої кави?

Ян Кульчек прослозився. Був так зворушений, що кинувся Арсенові на груди і поцілував його.

— Не називай мене Кульчеком. Відтепер я — Кульчицький. Ян Кульчицький! Добре звучить? А тебе завжди радий буду бачити. Аби ти тільки прибув сюди коли-небудь, брате! — Він ще раз міцно обняв Арсена і несподівано додав: — А Селіма я залишу в себе. Так заварити каву, як він, тут ніхто не зуміє. А. потім, може, і сам навчуся...

БУДУТЬ ПТАШКИ ПРИЛІТАТИ...

1

Не ждучи Карла Лотарінгського з австрійцями й баварцями, Ян Собеський вирішив одним ударом захопити Гран з фортецею, в якій засіла сильна турецька залога, або хоча б розгромити молодого й хороброго пашу Кара-Магомета, котрий з сімома тисячами спагіїв укріпився в передмісті Грана — Парканах.

— Ваша ясновельможність, Гран і Паркани узяти нелегко, — намагався відмовити короля від поспішного наступу Арсен, повернувшись із розвідки. — Фортеця міцна, в передмісті — вириті окопи. Через Дунай наведено міст — з правого берега підходять нові загони... Треба дочекатись союзників...

— Твоє діло, козаче, доповісти королеві й гетьманам, що бачив і що чув. — Скоса, гоноровито глянув на вивідача гетьман Яблоновський. — А вирішувати — то вже прерогатива його ясновельможності або гетьманів!

Арсен знизав плечима і, замовкнувши, відійшов убік.

— Упіймав облизня, прошу пана? — покартав його стиха Спихальський. — Ото не лізь до панського проса, бо будеш без носа!

Поляки й козаки багато втратили воїнів пораненими й хворими, що залишилися в похідних шпиталях. Ряди їхні дуже поріділи. Однак Собеському не хотілося тут ділити лаври перемоги з Карлом Лотарінгським.

— Драгуни, вперед! Козаки — за ними! — ткнув шаблею в напрямку міста, що мріло в долині. — Зімніть спагіїв! Оточіть фортецю!

Драгуни й козаки швидко поминули рівнину, засаджену виноградом, і наблизилися до Парканів. Але не встигли козаки вишикуватися в бойові лави, як рушничний і гарматний вогонь зму-

сив їх залягти на відкритому полі. Драгуни теж зупинилися. В той же час Кара-Магомет на чолі спагіїв ринувся в атаку.

Натиск був такий несподіваний і сильний, що драгуни, не прийнявши його, кинулись тікати, розладнавши козацький стрій. Почалася поспішна втеча. Спагії наздогнали втікачів — рубали шаблями, кололи списами, топтали кіньми.

Палій зі своїми фастівцями відступав через виноградники. Поряд з ним сопів Метелиця, хекав Шевчик, а Іваник, мов заєць, чеберяв попереду, легко, завдяки маленькому зростові й утлості, прослизаючи крізь щілини між кущами винограду.

Від повного винищення їх урятував король, котрий, зрозумівши, до чого привела його необачність, сам на чолі чотирьох тисяч гусарів кинувся напереріз спагіям. Двома повторними атаками він затримав Кара-Магомета рівно настільки, щоб драгуни й козаки відірвалися од переслідування. Але спагіїв було майже вдвічі більше, і незабаром гусари теж почали відступати.

— Поляки, за мною! — гримів голос короля. — Куди ж ви? Ще один удар — і турки покотяться до Дунаю!

Він справді поривався вперед, розпаленілий від бою, розмахував довгою шаблею з позолоченим ефесом. Арсен і Спихальський не відступали од нього ні на крок, захищали від спагіїв, що настирливо насідали.

Та гусари вже завертали коней. Гнали наосліп назад. Смертельний страх раптом невідомо чому охопив усіх, розвіяв бойовий порив.

Почалася панічна втеча. Дехто кидав списи, які чіплялися за виноградники і заважали тікати; покотилися під ноги коням литаври; прапороносці пожбурили в кущі полкові й сотенні хоругви.

— Ваша ясновельможність, тікаймо! — заревів Спихальський, помітивши, що король з невеликою групою воїнів от-от буде оточений турками, і, схопивши його коня за повід, кинувся навтьоки. — Арсене, прикривай нас!

Звенигора влучними ударами звалив двох спагіїв, третьому розрядив у груди пістоль і тільки тоді помчав услід за королем, намагаючись не загубити його в цьому неймовірному розгардіяші.

Гусари, мов ошалілі, підганяли плазами щабель коней, мчали чимдуж, налітали один на одного, випереджали короля і в неймовірній тісняві навіть штовхали його.

Собеський випустив повід і ледве тримався в сідлі. Ноги його випорснули із стремен і безладно теліпалися, мов кілки. Огрядний, опасистий, він швидко вкрився потом, жадібно хапав ротом повітря. Шолом злетів і десь загубився.

Над головами свистіли спагіївські стріли. Мов блискавки, миготіли списи, не одному гусарові несучи вірну смерть.

Арсен наздогнав короля, підхопив під руку.

Це помітив Спихальський, підтримав з другого боку.

Так і мчали вони втрьох — посередині зовсім знесилений король, а по боках його молоді рятівники. На щастя, дужий кінь короля, перестрибуючи через канави й виноградники, ні разу не спіткнувся.

Майже годину тривала ця втеча. Турки припинили погоню й повернули назад тільки тоді, коли побачили вдалині колони піхоти, а за піхотою — артилерію. То підходив з військом Карл Лотарінгський.

— На Бога, зупиніться! — прохрипів Собеський, задихаючись.

Арсен із Спихальським підхопили його на руки, поклали на розбиту кіньми копицю сіна. Король хапав ротом повітря, його широкі груди й огрядний живіт здіймалися, мов ковальський міх. Піт градом котився з блідого обличчя.

— Х-ху! — важко віддихався він. — Дякую вам, панове! Ви врятували мене від смерті...

Під'їхав герцог Лотарінгський, швидко сплигнув з коня, стурбовано запитав:

— Ви не поранені, ваша величність?

Собеський витер спітнілого лоба.

— Дякуючи цим лицарям, — показав на Арсена й Спихальського, — не поранений і не вбитий. Але в серці моєму рана — пече мою совість...

— Чому ж то?

— Зізнаюсь — гординя оволоділа ним, і захотілося мені перемогти Кара-Магомета без вас. Для слави мого війська... І ось за це — покараний. Совість мучить за марні втрати, і сором — за ганебну втечу!

В очах Собеського блиснули сльози.

— Ну, хіба ж варто так хвилюватись і переживати, ваша величність! — вигукнув вражений чутливістю короля герцог. — На війні завжди хтось перемагає, а хтось терпить поразку.

— От-от... Але я відомщу їм разом з вами! Про це треба зараз подумати. Спільними силами скинемо турків у Дунай! Відплатимо за кров нашу і за ганьбу... Де командири? Збирайте військо! — Він важко підвівся на ноги і, помітивши, що ще й досі держить в руці оголену шпагу, засунув її в піхви. — Коня мені!

2

Штурм Парканів почався після сильного гарматного обстрілу. На цей раз Собеський не посмів знехтувати військовою наукою і вишикував війська в три лінії за всіма правилами. А щоб не було нарікань, що комусь із союзників дісталась легша, а комусь — важча дільниця, поставив їх вперемішку.

Скориставшись цим, Мартин Спихальський приєднався до фастівців Семена Палія. Йому хотілося бути поряд із своїми випробу-

ваними друзями, зокрема з Арсеном Звенигорою та Іваником. Стояли вони в першій лінії. З лівого боку у них залягла польська піхота, з правого — баварські ландскнехти.

Ждучи наказу рушити в атаку, Спихальський не відчував страху. Чомусь пригадувався позавчорашній штурм і вчорашні сперечання у польському та українському військах.

Далека, важка дорога, яку подолали поляки й козаки, битва під Віднем, переслідування турків і безперервні сутички з ними стомили воїнів. Образила їх відверта зневага з боку цісаря Леопольда. Під час поділу трофеїв їм не дісталося майже нічого. Зате вбитих, поранених і хворих було більше, ніж у австрійців і німців. Це озлобило людей... Тому після відступу з-під Парканів спочатку глухо, а потім усе голосніше почали говорити про те, щоб повертатися додому.

— Половина нашого брата або лежить у землі, або в шпиталях, а цісар нам за це дулю під самісінький ніс!

— Аякже! У нього поживишся! Від турка дременув аж у Баварію, а як ділити здобич — то собі відвалив три мільйони гульденів, забрав усю артилерію, обози, кращу зброю, а нам — яничарські лахи!

Про те, що Собеському перепало два мільйони гульденів, мовчали — боялися.

Підлив олії у вогонь Станіслав Яблоновський.

— Панове, — заявив він на раді старшин, — ми свій договірний обов'язок перед Леопольдом виконали. Кара-Мустафу розбили і зняли облогу з Відня. Турки полишили територію Австрії... До того ж цісар образив нашого короля і всіх нас, по суті, відмовившись видати заміж за королевича Якова свою дочку. Пані королева пише з Кракова, щоб ми верталися додому!

— Додому! Додому! — загуло вельможне панство.

Один король був проти. І так і сяк доводив, що Кара-Мустафа розбитий, але недобитий до кінця, що кращої нагоди розгромити турків ущент більше не буде, що султан збере нове військо і на цей раз піде на Річ Посполиту...

Ніхто й слухати не хотів його.

Нарешті він здався.

— Гаразд, панове! Повертаймося додому... Але ж не можемо ми кинути напризволяще Карла Лотарінгського! Це було б не по-лицарському! Вчора він виручив нас, а завтра ми допоможемо йому. Візьмемо Паркани і Гран — і я поведу вас додому. Але не раніше! Інакше я залишуся сам, а бойової дружби не зламаю.

Ці слова подіяли і на старшин, і на воїнів. Військо цілий день готувалося до наступного штурму...

І ось — заграли сурми. Союзники пішли в атаку.

Спихальський вмить викинув з голови спогади і, міцніше затиснувши в одній руці шаблю, а в другій — пістоль, разом з Арсеном,

Іваником, Метелицею, Сікачем, Шевчиком та іншими козаками зірвався з землі і побіг до ворожих окопів, що оперезали передмістя.

Їм назустріч ударила турецька артилерія. Прогримкотів залп із яничарок. А коли добігли ближче — сипонув рій стріл. Упали вбиті й поранені.

Та це не зупинило нападаючих. Як вихор увірвалися вони у ворожі окопи і зім'яли передні ряди яничарів і спагіїв.

Палій кресав шаблею направо і наліво.

— Хлопці! Дужче наваліться! — гримів його голос.

Арсен рубався мовчки, зціпивши зуби. Тонко кричав Іваник, безстрашно накидаючись на супротивників. Рикав, як ведмідь, Метелиця...

Друзі не тільки нападали на ворога, а й дивилися один за одним — чи не загрожує кому-небудь небезпека? І як тільки помічали, що хтось потрапив у скрутне становище, миттю йшли на виручку.

Та війни без жертв не буває.

Коли вибили турків з першої лінії окопів і пішли на штурм другої, несподівано впав Сікач. Він біг прудко, високо несучи попереду себе шаблю. Йому залишалося кілька кроків до земляного бруствера, за яким злякано метушилися яничари, як раптово спіткнувся, схопився лівою рукою за серце і, охнувши, з усього розмаху упав на землю.

— Брате! Що з тобою? — нагнувся над ним Арсен.

Той мовчав. Уста міцно стулені, а красиві сині очі, в які так закохувалися жінки й дівчата, відразу померкли, поскляніли. Куля влучила прямо в серце.

Яничари й спагії з криком тікали до мосту через Дунай. Тут було справжнє пекло. Кара-Магомет, поранений у руку, намагався налагодити оборону передмостів'я, щоб дати змогу основній масі війська перейти Дунай. Біля нього зібралося тисячі дві спагіїв, стріляли з яничарок, з пістолів, із луків. З фортеці по наступаючих били з гармат, але ядра не долітали до них і не завдавали ніякої шкоди.

Собеський, стежачи за боєм з пагорба, кинув в атаку понад берегом гусарський полк, щоб вклинитися у ворожий натовп і відрізати частину його від мосту. Там зав'язалася кривава сутичка.

Карл Лотарінгський наказав підтягнути батарею, і, коли на хисткому наплавному мосту стовпилися тисячі ошалілих від страху турецьких воїнів, гармаші ударили залпом по тій живій темній ниточці, що з'єднувала обидва береги ріки.

Одно з ядер розтрощило човен і натяжні канати. Міст розірвався, почав розходитись і під вагою великої кількості людей занурився у воду.

Крики розпачу пролунали над широким бистрим Дунаєм.

Скільки сягало око — у хвилях борсалися ті, хто щойно, ступивши на міст, мав надію досягти протилежного берега і вряту-

ватися. Зараз вони цілими натовпами, з мольбою, лайками й прокльонами, повільно опускалися на дно...

— Гиньте до дзябла! — гримів з берега Спихальський.

До нього приєднав свій верескливий тенорок Іваник.

— Пливіть, гаспиди, до чортової мами, знаєш-маєш!

Він ще хотів щось додати, бо любив чоловік поговорити, але тут зовсім несподівано відчув, як тонка довга стріла вп'ялася йому в живіт.

— Ой! — заволав Іваник. — Братці! Ой! Ой!..

Він випустив шаблю, обома руками вхопився за древко, по якому на землю стікали червоні краплини крові.

— Не чіпай! — гарикнув Спихальський.

— Іванику, зажди! — крикнув і Арсен, побачивши, що Іваник цупить щосили ту стрілу із живота.

Але Іваникові так пекло, що він нічого не чув. А якщо і чув, то слова друзів не доходили до його свідомості. Не ждучи, поки йому допоможуть, рвонув стрілу — і зламав. Древко опинилося в руках, а залізне вістря — глибоко в животі.

В очах йому пожовтіло, і він поволі схилився на руки Арсена й Спихальського.

А бій не стихав. Союзники оточили яничарів у передмостових укріпленнях і, незважаючи на те, що декотрі з них просили «аману», вирубували до ноги.

Метелиця йшов на повен зріст, прокладаючи шаблею дорогу. За ним дрібуляв сухенькими ніжками дід Шевчик. Вищиривши свого єдиного зуба, підохочував побратима-велетня:

— Бий дужче, Корнію! Заганяй на той світ, щоб і духу нашого боялися! І не оглядайся, надійся на мене. Коли що — я допоможу. Хай тільки спробує котрий напасти ззаду — тут йому і гаплик! Моя шабля ще ого-го!

— Ну, коли ого-го, тоді мені нема чого боятися! — зареготав Метелиця, завдаючи супротивникові удару.

Шевчик не відповів.

Метелиця оглянувся — і отетерів. Турецьке ядро, мов ножем, знесло Шевчикові голову. Маленький безголовий тулуб старого запорожця мов сніп упав на закривавлений труп молодого яничара.

— Шевчику! Брате! Як же це так?.. Ех! — Метелиця в розпачі махнув рукою. Його товсті, обвислі щоки затремтіли, а з очей бризнули сльози і покотилися по довгих сивих вусах...

3

Зразу ж після бою, попрощавшись із друзями — Романом, Палієм, Спихальським, Метелицею, з пораненим Іваником, постоявши над тілами Сікача і Шевчика, Арсен вирядився в одяг яничарського аги, скочив на коня.

— Прощайте, браття! Вам дорога додому, а мені — в інший бік. Вітайте моїх і не згадуйте лихом!

— Повертайся скоріше, Арсене! — обняв його на прощання Роман.

— Тільки із Златкою! — твердо відповів Арсен і, вдаривши коня, помчав берегом Дунаю на південь...

Того ж дня до королівського намету прийшли козацькі полковники — Палій, Самусь, Іскра, Абазин. У короля сидів гетьман Яблоновський.

— Ваша ясновельможність, — сказав Семен Палій, — ми чесно виконали свій обов'язок. Турок розгромлений, і завтра королівське військо повертається додому. Козаки хотіли б сьогодні одержати ратними трудами і кров'ю зароблену винагороду, а ми — приповідні листи на міста Фастів, Немирів, Корсунь і Богуслав, як обіцяв нам від імені вашої ясновельможності королівський комісар полковник Менжинський...

— Спасибі, панове! Дякую, пане Семен! — Король підійшов до Палія і, поклавши йому на плечі свої важкі руки, подивився прямо у вічі полковникові. — Козацьке військо воювало звитяжно, не шкодуючи ні сил, ні крові... Я написав своїй дружині королеві Марисеньці, як твої козаки, пане Семене, допомогли нам у найтяжчу хвилину... Але ж я не вожу з собою таких грошей! Прибуду до Варшави — пришлю скарбника, і він виплатить усе, що належить. А приповідні листи...

— Приповідні листи теж можна вислати із Варшави, — втрутився гетьман Станіслав Яблоновський, холодно поглядаючи від столу на полковників. — Для чого такий поспіх? Сейм обміркує, розбереться...

— Ні, пане гетьмане, — заперечив Палій, — відкладений тільки сир добрий...

— Но, но, пане полковнику, не забувай, з ким говориш! — спалахнув гоноровитий Яблоновський. — Я не потребую, щоб мене повчали хлопськими прислів'ями!

— А ми, пане гетьмане, не потребуємо посередника у нашій розмові з його ясновельможністю! — відрубав Палій. — Приповідні листи нам обіцяв не сейм, а король!

— Але ж... — Яблоновський схопився на ноги, а його рука потяглася до шаблі.

— Панове! Панове! — Король підвищив голос. — Ця суперечка ні до чого! Пане Станіславе, ти ставиш мене в незручне становище... Я справді обіцяв козацьким полковникам, що дам приповідні листи на ті міста і землі, де вони живуть зі своїми козаками... Я людина слова. І приповідні листи, панове, уже підписані мною. Ось вони. — З цими словами Собеський відчинив скриньку, що стояла біля узголів'я його похідного ліжка, вийняв цупкі аркуші в сап'яновій

оправі і вручив їх полковникам. — А гроші одержите відразу, як повернетесь додому... За це не турбуйтеся!

Полковники були розчаровані і зовсім не приховували цього.

— Що ми скажемо війську, ваша ясновельможність? Козаки сподіваються, що ми принесемо гроші! — вигукнув Іскра. — У розподілі трофеїв нас теж обійшли... Що краще — забрали австрійці, гірше — поляки, а нам, вибачте на слові, — дуля з маком!

— Слово гонору, я не стерплю такого тону, яким пани полковники розмовляють з королем Речі Посполитої! — знову загарячкував Яблоновський.

Але Собеський був настроєний добродушно.

— Ха-ха-ха! — гучно зареготав він. — Пан полковник влучно висловився, пане Станіслав! Бо цісар Леопольд і віденський двір справді всім нам піднесли дулю з маком! І коли б я не був зацікавлений у тому, щоб до кінця розгромити турків, то плюнув би на всю цю кампанію і ще з-під Відня повернувся б додому!

Полковники відкланялись і вийшли з намету.

— Підведуть нас пани, — буркнув сердито Абазин. — А козаки намилять нам чуба!

— Казав пан — кожух дам, та тільки слово його тепле! — підтримав товариша Іскра. — Не бачити нам грошей, як торішнього снігу!

— Я теж так думаю, — сказав Палій. — Оце дав нам король папірці, тобто заплатив за нашу кров нашою ж землею, — та й бувайте здорові!

— Друзі, боюсь, коли б знову не потрапили ми в лядську кабалу! — вигукнув Самусь. — Обіцяють пани гроші, приповідні листи дають, а коли відчують силу — на шию сядуть!

— Розірвав клятий Юрась Україну на дві частини — з того часу всі наші біди! Звичайно, король м'яко стеле, та спати нам буде твердо, — погодився Палій. — Панство вже зараз приміряє ярмо до нашої шиї. Бачили, як розприндився Яблоновський? Мало з шаблею не накинувся!

— Треба щось нам думати-гадати, хлопці! — нетерпеливився Самусь.

— А що гадати? Передусім — збирати сили, заселяти пусті землі, лаштувати військо! — відповів упевнено Палій. — А тим часом засилати таємних послів до гетьмана... Щоб узяв Правобережжя під свою руку... Бо від хана — погибель, від султана — каторга, а від короля — довічне ярмо! Так я думаю-гадаю, товариство...

— Ми всі так думаємо, Семене! — гаряче вигукнув Абазин, зупиняючись.

— Всі! — одностайно підтримали його Самусь та Іскра.

Палій пильно подивився на кожного, подумав, а потім, карбуючи кожне слово, сказав:

— Тоді й стоятимем на цьому!

Польське військо поспішало додому. Окремою валкою їхали козаки.

Помирав Іваник. Помирав тяжко, у страшних муках.

Десь глибоко у животі залишився шматок зламаної татарської стріли і пік його пекельним вогнем. Козак зчорнів на виду, як головешка, тільки очі блищали. І безперервно просив пити. Тоді Спихальський, який віз Іваника на своєму возі, намостивши йому перин і подушок, прикладав до його запечених уст череп'яну пляшку, і той робив з неї ковток або два і на якийсь час замовкав. А коли біль ставав нестерпним, він волав слабким голосом, як дитина:

— Зінько! Зінько-о люба-а!.. Ой, порятуй, бо загибаю, знаєш-маєш!..

Спихальський скрушно хитав головою і, щоб не відстати од валки, поганяв коней. Віз торохтів по нерівній, розмитій осінніми дощами дорозі, підскакував на вибоях, витрясаючи з нещасного Іваника всю душу.

— Ой! — кричав тоді помираючий. — Тихше їдь, пане Мартине, бо всі тельбухи розгублю, хай йому чорт! Немає вже сили терпіти... Або забий, благаю тебе! Забий... Щоб не мучився...

Спихальський натягнув віжки, стишуючи коней, хоча ризикував відірватися од своїх і стати здобиччю любителів легкої наживи, яких багато вешталося побіля дороги. А крадькома змахував з вусів непрохану сльозу, бо йому було боляче дивитися, як мучиться цей чоловічок, що швидше скидався на хлоп'я, ніж на дорослу людину.

Надвечір козаки зупинилися на високому березі бистроплинної Тиси на нічліг. Спихальський свого воза поставив над самим урвищем, під розлогим кущем калини, рясно всіяної яскраво-червоними кетягами ягід.

За далекі гори заходило сонце, і в долині поволі згущалися вечірні сутінки.

І тоді, задивившись на Тису, на гори і на густі ліси по узгір'ях, Іваник раптом відчув, що біль, який мучив його впродовж кількох днів, зник, а все тіло стало легким, майже невагомим.

Він холонучими руками лапнув себе за живіт, за груди і відчув, що немає у нього ні живота, ні грудей. Одна голова, що лежала на високо збитих подушках.

— Пане Мартине! — несподівано голосно гукнув він.

— Чого тобі? — перелякався Спихальський. — Що трапилося?

— Умираю...

— Ти що — жартуєш чи здурів? Холера тебе не забере! — Поляк випустив з рук рептуха з оброком.

— Ні, пане Мартине, я не жартую, — серйозно відповів Іваник. — Справді вмираю... Поклич, будь ласка, товаришів-побра-

тимів... І сам не барися... Слово сказати маю перед смертю... Я довго не затримаю...

У його словах і в голосі було щось таке, що змусило Спихальського полишити все і притьмом кинутися поміж возами.

За кілька хвилин біля Іваника зібралися всі, хто його знав. Навколо воза стали Семен Палій, Метелиця, Спихальський, Роман.

— Спасибі, що прийшли, — прошепотів Іваник і уважно глянув на Спихальського. — Пане Мартине, підніми мою голову вище... Нехай-но я подивлюся і на друзів, і на цей милий білий світ...

Спихальський підняв його, мов пір'їну, а Метелиця тим часом підбив перини і подушки. З їхньої високості Іваникові стало видно і червонясте коло сонця, що заходило за вершини гір, і блискучо-сріблясті плеса Тиси, і темно-зелені смерекові ліси на видноколі...

— Ой, як тут гарно та любо, — прошепотів Іваник. — І вмирати, братці, не хочеться... Сидів би отак і дивився б, дивився на голубе небо, на червону калину, слухав би, як шумить вода, риючи круті бережечки, як щебечуть пташки та шелестить у гіллі вітер. Та ба, прийшов мій час... Спіткнувся мій кінь — і я, його невдачливий верхівець, випав із сідла. І ніяка сила вже не підніме мене...

Іваник замовк, сухим язиком лизнув по запечених губах. Спихальський подав йому води. Він жадібно ковтнув і тужливим поглядом глянув на товаришів, що мовчки стояли біля нього.

Всі були вражені мовою Іваника. Слова його звучали ясно, проникливо, ніби це говорив не заїкуватий чоловічок, якого, ніде правди діти, вважали трохи пришелепкуватим, а хтось інший.

Тим часом Іваник, помахавши кволо рукою, тихо промовив:

— Прощайте, браття! Я щасливий, що спізнався з вами, з Арсеном, лицарем нашим... Що повертаєтесь з перемогою і що є в ній і моя частка... Моя кров... Тому відходжу од вас без жалю... — Він трохи помовчав. — А як відійду, поховайте мене під цією калиною... Щоб як у тій пісні нашій співається:

Будуть пташки прилітати —
Калиноньку їсти,
Будуть вони приносити
З України вісті.

— Обіцяємо тобі, козаче, — за всіх відповів Палій. — Хай буде спокійною твоя душа!

— Спасибі... — Іваник прикрив повіками очі, даючи всім зрозуміти, що він задоволений увагою товариства, а потім враз стрепенувся і пильно глянув на Спихальського: — А все ж таки один жаль я маю...

— Який? — запитав поляк.

— Що залишаю дружину і двох діток сиротами... Важко їм буде без мене...

З його очей скотилися дві скупі сльозинки і проклали по засмаглій, припорошеній дорожньою пилюкою щоці ледь помітний слід. Він змахнув їх рукою і раптом голосно сказав:

— Пане Мартине, а моя Зінька, знаєш-маєш, того... кохає тебе!

Це було так несподівано, що Спихальський аж очі витріщив.

— Пане Йван, що ти! — вигукнув спантеличено. — Навіщо наговорюєш! У таку хвилину...

По змученому Іваниковому обличчю пробігла ледь помітна лагідна усмішка.

— Я давно це знав. Помітив при першій чи другій нашій зустрічі з тобою ще в Дубовій Балці. Тільки мовчав... Бо хіба ж можна погасити кохання злою силою? Його можна тільки лікувати: часом, а ще — сильнішою любов'ю... — І, побачивши зніяковіння Спихальського, додав: — Та ти не того... Я ж знаю, що й ти її кохаєш...

Від ще більшого замішання Спихальський побуряковів і не знав, що сказати. Не перечити ж умираючому... Та й правду він каже.

Всі вражено мовчали.

Іваник передихнув і зовсім тихо, так, що чули тільки ті, хто схилився над возом, сказав:

— Ти гарний чолов'яга, пане Мартине. Добрий. Я знаю, ти не зобидиш моїх дітей. І Зіньки. Не зобиджай їх... Прошу тебе.— Потім, помовчавши, тихо додав: — Прощай, білий світе! Прощай навіки...

З цими словами й помер.

Козаки зняли шапки. Метелиця вийняв із саквів червону китайку і покрив покійникові обличчя. У Спихальського тремтіли вуса, а в здивовано-зажурених очах стояли сльози.

Тут же, поблизу воза, на крутому березі, під калиною, викопали глибоку яму і під мушкетний залп опустили в неї сповите в білий саван легеньке Іваникове тіло...

ПОДАРУНОК СУЛТАНА

1

Звістка про жахливе побоїще під Парканами і здачу Грана, привезена Арсеном у Буду, вразила Кара-Мустафу мов грім. Він довго мовчав, кусаючи губи. Лице його зблідло і стало матово-сірим. Тільки очі палахкотіли люттю. Потім ошаленів. Затупотів ногами. Закричав:

— Чаушів!

Вбіг чауш-паша Сафар-бей. Вбігли чауші. Завмерли, ждучи наказів.

— Приведіть пашу будського Ібрагіма, Каплана, Мустафу-пашу, хана Мюрад-Гірея, графа Текелі! Всіх пашів, кого знайдете, сюди! До мене!

Поки чауші виконували цей наказ, — а виконувати його через повний розгардіяш у війську було нелегко, — сераскер зачинився в прохолодній кімнаті, що мала два виходи — в парадний зал і, через іншу кімнату, в сад.

Залишившись на самоті, він важко опустився на м'який, обтягнутий рожевим оксамитом стілець і обхопив голову руками. Смертельний жах, розпач і біль розривали його серце.

«О Аллах! — шепотів беззвучно сухими губами. — Ти поставив мене над страшною прірвою! Все, про що я мріяв і до чого прагнув, розлетілося в порох. Велич і необмежена влада над військом, багатство і надія на те, щоб на землях підкорених народів утворити нову ісламську державу і стати в ній імператором, — все пропало!»

Сидіти на одному місці не міг. Підійшов до розчиненого вікна і виглянув у пишний, зелений, тільки де-не-де покритий осінньою позолотою сад.

Але дерева раптом заколихалися, розпливлися, мов краплини дощу на склі. Він з подивом помітив, що плаче. Солоні сльози затуманили його зір.

Тьфу! Тільки сліз не вистачало! Йому стало шкода себе. Що робити? Як урятувати честь, владу і, врешті, життя? Він надовго задумався.

Власне, до порятунку залишився один шлях — всю вину за розгром, за ганебну подвійну поразку звалити на інших. Це шлях не новий, добре випробуваний. Не одному хитрому невдасі він ставав у пригоді. І скористатися ним, подумалося йому, не гріх!

А ще — треба якось задобрити султана. Витрусити із своїх скринь золото, коштовне каміння! Послати в подарунок сотню або й дві австрійських красунь, яких, слава Аллаху, взято в містах і селах Австрії не одну тисячу... Або — подарувати Златку?

Як потопаючий хапається за соломинку, так і він ухопився за цю рятівну думку. Віддати султанові Златку!

Він скреготнув зубами.

«О Аллах екбер! Як несправедливо повівся ти з одним із найвідданіших твоїх синів! Ти відібрав у мене не тільки славу непереверше ного воїна, не тільки честь, а й розбиваєш серце, віднімаючи єдину в моєму житті дівчину, в яку я по-справжньому закохався. Я беріг її для себе, а ти вирішив інакше — одним ударом невірних зруйнував моє щастя, забрав мою велич і славу!»

Однак розум говорив інше. Заради життя не треба шкодувати нічого. А може, Златка якраз і стане тією краплиною на чаші терезів, яка переважить у хтивому серці султана на бік милосердя?

Він стиснув гарячими руками скроні і закрокував по кімнаті.

«А може, не віддавати Златки? Може, ще не все втрачено? Може, пощастить зібрати розкидані понад Дунаєм ошалілі від страху яничарські орти та бюлюки, спагіївські загони та кримську орду, стягнути їх в один кулак і в рішучому бою розгромити ненависного Яна Собеського?»

Аж зупинився посеред кімнати, вражений такою думкою. Та відразу ж відкинув її.

«Ні, поки зберу військо, поки фортуна повернеться до мене лицем, мої недруги і заздрісники повідомлять султана про поразку під Віднем та Парканами, і той пишнотілий нікчема підпише фірман про усунення мене від влади і над імперією, і над військом... Ні, таки треба задобрити його! Треба переконати, що не він, Кара-Мустафа, винен у поразці і що є надія круто повернути хід подій у цій важкій і затяжній війні...

Отже, вирішено: він пошле в подарунок султанові Златку, а на додачу сотню австрійських красунь, пошле зі сховищ в Ейюбі скриню золота й самоцвітів! А з винуватцями поразки під Віднем, з винуватцями його неслави й ганьби розправиться негайно і нещадно! Ця розправа допоможе йому втримати в своїх руках владу, що похитнулася, переконає султана в його здатності відновити військо і захистити західні землі імперії, а відтак — врятує йому життя і вселить надію на краще майбутнє! Заради цього варто пожертвувати Златкою і всіма красунями світу!»

Від природи Кара-Мустафа був нерішучий і довго вагався, караючись сумнівами, при виборі остаточного рішення, та коли вже рішення приймав, то починав діяти негайно.

Він покликав капуджі-агу.

— Паші прибули, Мурад-ага?

— Сидять у залі, бей-ефенді, — вклонився налитий бичачою силою товстошиїй капуджі-ага, відданим поглядом пантруючи, мов собака, найменший рух свого повелителя.

— Мурад, — великий візир стишив голос до шепоту, — Аллах покарав нас немилістю своєю і дарував перемогу невірним... Але це не означає, що серед нас немає винуватців нашої поразки... Вони є — і їх треба покарати!

— Хто це? — хриплим голосом спитав Мурад, з готовністю кладучи важкий кулак на рукоятку ятагана.

— Вони там, у залі... Але обійдемося без крові...

— Удавкою?

— Так. Станеш із двома-трьома вірними капуджі за ось цими дверима, — Кара-Мустафа прочинив двері до сусідньої кімнати, — і всіх, кого я спроваджу сюди, задавиш, а трупи витягнеш на галерею, що виходить у сад.

— Буде виконано, мій повелителю, — вклонився Мурад. — Я зараз поставлю там надійних людей.

Віддавши таке розпорядження, Кара-Мустафа вийшов у зал.

Паші схопилися, застигли в німому поклоні.

Ось вони — всі, хто через своє боягузтво й невміння призвів до небаченої поразки! Немає тільки хитрого хана Мюрад-Гірея та графа Текелі, — пронюхали, смердючі шакали, про небезпеку і не поспішають на виклик, щоб відповісти за своє далеко не лицарське поводження на полі бою. Але він добереться і до них, хоч би довелося відкопати негідників з-під землі!

— З чим прийшли, паші? Чим порадуєте серце вашого сердара? — спитав глухо, ледве стримуючи ненависть. — Де ваші воїни? Де ваші знамена? Де ваша зброя і обози? Питаю я вас...

З кожним його словом все нижче схилялися голови пашів. У залі панувала могильна тиша.

— Чого ж мовчите? І чому я бачу вас усіх живих? Чому жоден не наклав головою в бою? Га?.. Мабуть, тому, що ви не воїни, а нікчеми, боягузи, свинопаси! Ви не гідні носити високе звання паші, якого удостоїв вас наш Богом даний султан!

Голос його тремтів од гніву. Ніхто не посмів заперечити жодним словом. Тільки зять султана, прямий і гарячий Ібрагім-паша, дивився великому візирові прямо в обличчя, не приховуючи ненависті й презирства.

Кара-Мустафа помітив це і скерував свій гнів на нього.

— Що скажемо султанові, паша? Хто винен у поразці?

Ібрагім-паша ступив крок наперед, кресонув очима.

— Всі ми винні! Але найбільша вина — твоя, Мустафа-паша!

— Чому?

— Ти — сердар. Ти і відповідаєш за все військо. А ми тільки за окремі загони.

— Я відповідатиму перед падишахом, а ви — переді мною!

— Ми й відповідаємо!

— Це не відповідь! Зараз кожен з вас зайде до мене і сам на сам доповість, що робив під Віднем і Парканами... Ось ти, Ібрагім-паша, перший і заходь!

Кара-Мустафа пропустив попереду себе Ібрагіма-пашу. Той хотів попрямувати до столу, але Кара-Мустафа показав на інші двері.

— Ні, паша, сюди, будь ласка!

Нічого не підозрюючи, Ібрагім-паша переступив поріг і опинився у просторій напівтемній кімнаті, бо густе гілля дерев затінило вікна. В ту ж мить два капуджі схопили його, мов обценьками, за руки, а третій блискавично накинув на шию удавку. Паша не встиг навіть крикнути, як зашморг здавив йому горло, в очах потемніло...

Височенний капуджі перекинув вірьовку собі через плече, випростався — і паша повис у нього на спині. Якусь хвилину він ще борсався, та скоро затих.

Капуджі-шибениця для певності потримав трохи свою жертву на собі, а потім, переконавшись, що той уже відійшов у райські сади Аллаха, відволік труп на галерею і там швиргонув у куток.

— Один готовий! — сказав, повернувшись до кімнати.

Кара-Мустафа похмуро глипнув на Мурада.

— Клич Каплан-пашу.

До самого вечора тривала розправа. Стомився великий візир. Стомилися кати. Капуджі-шибениця ледве волочив ноги: це не жарт — повісити на власних плечах п'ятдесят одного пашу!

Звістка про жахливу страту швидко розлетілася по місту. Крижаним холодом наповнилися серця тих вищих воєначальників, які ще залишилися живі. Кожен ждав своєї черги...

Кримський хан і граф Текелі кари уникли — вони не з'явилися на виклик великого візира, залишились у своїх військах.

2

В ту ж ніч Кара-Мустафа виїхав з Буди в Бєлград. Тут, у своєму розкішному палаці, не відпочиваючи, сів писати листа султанові. Всю вину за поразку звалив на Мюрад-Гірея, Текелі та пашів. Красномовно описав, як вони зрадили або проявили боягузтво та слабкодухість. А під кінець сповістив, що скарав винуватців на горло, а Мюрад-Гірея, котрий, взявши від Собеського великий бакшиш[1], перший кинувся тікати з поля бою, він владою, даною йому падишахом, усунув з трону. Врешті запевнив султана у відданості і пообіцяв, зібравши сили, зупинити армії союзників, а потім — розбити їх...

Закінчивши, власноручно переписав начисто, згорнув у сувій, обв'язав зеленою стьожкою, приклав печатку і тільки тоді закалатав у дзвоник.

Увійшов Мурад-ага.

— Пришли до мене Сафар-бея і Асен-агу, а також приведи дівчину-невільницю Златку. І сам готуйся до від'їзду в Стамбул!

Коли Ненко і Арсен у супроводі Мурад-аги ввійшли до покою великого візира, то були неймовірно вражені тим, що побачили там.

Уже світало, але в підсвічниках ще горіли свічки. За широким різьбленим столом сидів змарнілий, більш ніж звичайно потемнілий на лиці Кара-Мустафа і смутними очима, в яких, здавалося, блищали сльози, дивився на розкішно вбрану дівчину, що стояла перед ним.

Це була Златка.

Угледівши Арсена і Ненка, вона скрикнула і зблідла, але миттю опанувала себе й опустила на обличчя тонку шовкову шаль.

Молоді чауші так були вражені несподіваною зустріччю, що остовпіли і забули, як велів етикет, низько вклонитися великому візирові.

---

[1] Бакшиш *(перс.)* — подарунок, хабар.

Однак Кара-Мустафа, мов заворожений, сидів мовчки у кріслі і не зводив погляду з прекрасної полонянки. Крім неї, нікого не помічав.

Врешті тяжко зітхнув і ледь помітно порухом лівої руки відпустив дівчину.

— Іди! — зірвалося з його уст єдине слово.

Златка пішла до виходу, і тут з темних кутків до неї підійшли Фатіма і Джаліль, яких ні Арсен, ні Ненко спочатку не помітили.

Проходячи мимо Арсена, Златка підвела голову, трохи відкрила шаль і таким благаючим поглядом обпекла його серце, що Арсен відчув, як кров гарячим вогнем шугнула йому в голову. В тому короткому погляді були і кохання, і біль, і мольба... Дівчина ніби сказала йому: любий, коли ж ти визволиш мене?

Як він утримався і не накоїв непоправного — і сам не знає. А майнула було, мов блискавка, думка — розрядити пістоля в груди Кара-Мустафі, ударити ятаганом Мурада, а потім, схопивши Златку, тікати...

Але — чи далеко б утік?

Златка зникла за дверима. Щезла, мов сон.

Чауші переглянулись і мовчки вклонилися людині, що, мов чорна статуя, закам'яніло сиділа за столом.

Минуло кілька довгих хвилин, перш ніж Кара-Мустафа звернув на них увагу. Він ще раз протяжно зітхнув, а потім вийшов з-за столу, тримаючи в руці згорток паперу.

— Поїдете в Стамбул! — сказав стомлено. — Відвезете падишахові мого листа... Коней не жалійте. Купуйте свіжих — гроші на це будуть у вас... Я хочу, щоб цей лист потрапив до мобейну раніше, ніж туди дійдуть чутки про поразку під Віднем. Султан має знати правду! Але хай цю гірку правду краще скажу я, а не мої недруги... Ви мене зрозуміли?

— Так, наш повелителю.

— Друге... З одним листом з'являтися перед світлі очі падишаха не годиться. Султани теж люблять подарунки. Тому з вами поїде на чолі загону моїх охоронців Мурад-ага. Крім того, що він охоронятиме вас у дорозі, він повезе від мене в подарунок султанові дівчину-полонянку. Ви бачили її щойно тут. Султан давно прочув про її красу і хотів її мати — хай тепер втішається! Бережіть цю невільницю як зіницю ока. Вслід за вами я відішлю падишахові обоз австрійських красунь-полонянок. Вони прибудуть до Стамбула пізніше, однак скажіть про них султанові, щоб знав...

Почувши, що Кара-Мустафа збирається подарувати Златку султанові, Арсен відчув, як у нього на якусь мить зупинилося серце. З одного нещастя дівчина може потрапити у ще страшніше! Як кажуть, з вогню та в полум'я... Якщо не пощастить визволити в дорозі, спробуй тоді вирвати її із султанського гарему!

Ненко зрозумів стан друга і непомітно торкнувся своїм ліктем його руки: мовляв, тримайся, хлопче! А сам вклонився і сказав:

— Все зробимо, як наказує наш преславний володар!

Але Кара-Мустафа не відпускав їх. Заглибившись у думки, пройшовся по м'якому барвистому килимі, трохи постояв перед вікном, потарабанив сухими темними пальцями по фарбованому підвіконню і тільки тоді, мовби зважившись на щось важливе, повернувся і додав:

— І, нарешті, останнє... Потрібно позолотити гірку новину, щоб не такою гіркою здавалась. Заїдете в Ейюб і з моєї скарбниці візьмете зелену скриню з коштовностями. Мурад уже має на це повноваження. Піднесете її султанові разом із дівчиною... Вирушайте негайно і в дорозі не баріться! Все. Ідіть — і хай береже вас Аллах!

3

Арсен був у відчаї: в дорозі Златки не пощастило визволити. З Бєлграда до Стамбула загін Мурад-аги мчав як вітер. Зупинялися тільки для того, щоб трохи перепочити і погодувати коней. Біля карети, в якій їхала Златка, невідступно вартували два десятки лютих капуджі. Про те, щоб викрасти дівчину, годі було й думати.

В Ейюб вони прибули пізнього осіннього вечора. На їхній подив, тут уже знали про поразку Кара-Мустафи, і в палаці панувала розгубленість, що межувала з панікою. Всі, хто пригрівся під крилом великого візира, з жахом чекали кінця свого благополуччя. Дехто потихеньку лагодився до сумного майбутнього — складав речі, додаючи до них і дещо з майна господаря.

Мурад-ага твердою рукою відразу навів порядок. На кухні кухарі почали готувати для прибулих вечерю. Банщик затопив печі в лазні. Цирульники гострили бритви, щоб привести чаушів і капуджі до вигляду, угодного Аллаху, а рабині витягали зі скринь новий одяг для них, щоб завтра своїм драгтям вони не споганили Високого Порога.

Незважаючи на пізній час, палац сяяв вогнями. Гримів владний голос Мурад-аги. Метушилися слуги, раби й рабині.

Златку помістили в її колишнє помешкання, поставили вартових; до неї могли заходити тільки жінки, які мали приготувати її до завтрашнього ранку, коли вона стане перед ясні очі падишаха.

Арсен і Ненко повечеряли, побували в лазні й руках цирульника і тільки далеко за північ зайшли до відведеної їм кімнати. Обом було не до сну.

— Треба щось зробити зараз, бо завтра буде пізно! — рішуче сказав Арсен, швидко ходячи по кімнаті.

Ненко підняв на нього свої темні, як ніч, очі.

— Що ти надумав?

— Нічого... Коли б нас було не двоє, а двадцятеро, ми напали б на охоронців, перебили їх, вихопили б із вежі Златку — і шукай вітра в полі!

— Це не розумно!

— Знаю, що не розумно... Але нічого путнього придумати не можу. Страшно стає від однієї думки, що завтра ми одведемо Златку до султанського сералю і власними руками передамо її тому жирному розпусникові! Я не переживу цього! Як подумаю, що вона стане рабинею в гаремі султана, то ладен зараз напасти на капуджі, щоб загинути від їхніх шабель!

— Чому ти гадаєш — рабинею? Султан може зробити Златку своєю ірбаллю або кадуною, тобто дружиною... Златка — дуже красива дівчина! — сумно пожартував Ненко.

Арсена аж пересмикнуло.

— Не добивай мене зовсім, Ненку! Мені не до жартів...

— А я й не жартую, — на цей раз серйозно промовив той. — Коли Кара-Мустафа відсилав Златку в подарунок султанові, то напевне знав, що вона з її красою і чарівністю дуже швидко буде помічена султаном і, чого доброго, стане його дружиною. Султани одружуються не так, як прості смертні. Вони ніколи не беруть туркень, бо вважають не гідним одружуватися зі своїми підданими. В султанському гаремі завжди є кілька сотень красунь з усього світу. Не всі, звичайно, стають коханками, а тим більше дружинами падишаха. Далеко не всі... Але деяких султан помічає, і тоді така рабиня стає гіздою, тобто тією, що впала в око, — і вона зразу піднімається в гаремі на щабель вище. Коли гізда стає ірбаллю, тобто коханкою, їй дають кілька кімнат, рабинь і євнухів, які обслуговують її, і вона, поки користується прихильністю султана, відчуває себе повновладною господинею свого невеликого даїре — двора... Та все ж вона ще не дружина... І взагалі, законних дружин у султана не буває. Досить йому сказати три слова: «Це моя дружина!» — і гізда чи ірбаль в ту ж мить стає кадуною падишаха... Але досить його короткої заяви: «Я не хочу бачити цієї жінки!» — як таку гізду чи ірбаль за один день виселять із гарему і видадуть заміж за якого-небудь чиновника. Правда, все своє майно вона може забрати з собою... Коли ж роки її вже не такі, щоб іти заміж, то її просто виводять за ворота — і йди куди хочеш... Дуже скоро ці вигнанки проїдають свої заощадження, одяг, коштовності і жебракують на базарах Стамбула, стають підстаркуватими повіями, злодюжками. А коли приходить край — кидаються у води Мармурового моря...

— А кадуни?

— Кадуни-ефенді разом зі своїми дітьми — принцами та принцесами — постійно живуть у гаремі, ворогуючи між собою і виховуючи своїх синів — шах-заде — в лютій ненависті до синів інших кадун. Коли шах-заде підростають, вони стають смертельними во-

рогами, і той з них, кому щастить захопити престол, нещадно знищує своїх братів-суперників або ж кидає їх у сирі каземати Семивежного замку...

— Страшну картину змалював ти, Ненку. Виходить, султанський сераль — це справжня тюрма для багатьох тисяч людей? Але для чого ти все це мені розповідаєш?

Ненко сумно глянув на прибитого горем друга.

— Бачиш, Арсене, будемо дивитися правді в очі. Через кілька годин Златка потрапить до сералю і її запроторять у гарем... Я хочу, щоб ти знав, що таке султанський гарем, і не занепав духом. У вас є приказка: не такий чорт страшний, як його малюють... Я чув її від тебе...

— Що ти цим хочеш сказати?

— А те, що коли Златка потрапить до султанського гарему, то й тоді є надія на її визволення. Навіть більша, ніж зараз... В гаремі постійно проживає не менше двох тисяч людей — рабинь, служок, аляібр, тобто молоденьких невільниць-учениць, гієзд, ірбалей, кадун, принцес крові, малолітніх принців крові, євнухів... Кого там тільки нема! Під виглядом візників, які привозять все необхідне для кухні, дроворубів, сажотрусів, золотарів, які вивозять нечистоти, лікарів, ворожок та ворожбитів до гарему не так уже й важко проникнути. Не сидять там безвиїзно і жінки та невільниці. По троє їх випускають під наглядом слуг-батаджі, яких, звичайно, не важко підкупити, до міста, де вони розважаються спогляданням базарів, весільних та похоронних процесій, купують собі обнови й солодощі, а нерідко заводять флірти з молодиками, особливо яничарськими чорбаджіями...

— Не може бути! — вигукнув вражений Арсен.

— І все ж так є! Коли я навчався у військовій школі, то сам не раз зустрічався з дівчатами з султанського гарему. Більше того, часто «для підкріплення здоров'я» гаремні красуні відпрошуються на тімар[1], наймають у приватних будинках кімнати і протягом п'ятнадцяти-двадцяти днів живуть, як собі хочуть, розкошуючи і тішачись коханням із своїми обранцями.

— Твої слова — то мені гострий ніж у серце! — з мукою в голосі вигукнув Арсен. — Краще ми зі Златкою загинемо обоє, ніж вона має дійти до такого життя!

Ненко обняв друга за плечі, притягнув до себе.

— Тримайся, Арсене! Не все втрачено! Покладись на мене — я добре знаю Стамбул і султанський сераль. Якщо вже гинути, то загинемо усі втрьох! Невже ти гадаєш, що я залишу сестру й тебе в біді? Але завтра ми виконаємо доручення Кара-Мустафи, іншого виходу у нас нема: ти ж бачиш, як стереже нас Мурад-ага.

---

[1] Тімар *(тур.)* — буквально: чистити скребницею коня, в переносному — берегти здоров'я, відновити сили.

— Треба усунути його!

— Я згоден з тобою. Але зробимо це руками інших...

— Як?

— То моя турбота. А зараз — хоч годину спочинемо, бо завтра, тобто вже сьогодні, нас ждуть немалі випробування...

4

Галера м'яко пристала до кам'яного причалу. Першими на берег зійшли чауші, за ними чотири капуджі звели Златку. Потім ішов Мурад-ага попереду цілого загону своїх людей, які несли й охороняли зелену скриню з коштовностями великого візира.

Їх зустріли, попереджені посланцем Мурад-аги, чотири чауші султана і повели по кам'яних сходах до величезного палацу — султанського сералю, що потопав у зелені розкішного приморського парку.

Ненко тихо пояснив Арсенові:

— Ліворуч — мобейн, або селямлик, де живе султан. Праворуч — гарем. Між ними, посередині, де видніються сходи до парадних дверей, — зал для прийомів. За ним — коридори, що сполучають обидва крила сералю. По той бік палацу — численні служби: конюшні, кухні, пральні, приміщення для яничарів-охоронців, чаушів, слуг, рабів і рабинь, євнухів і карликів... Там же — три двори, через які султан виїжджає в місто, а також кілька воріт для господарчих потреб...

Їх завели до невеликої зали. Тут було порожньо.

— Передпокій перед залом для прийомів, — шепнув Ненко. — Зараз ми побачимо самого султана, повідомимо йому «гарну» звістку... Слава Аллаху, що тепер не ті часи, коли чаушам за неї рубали голови!

В цю мить батаджі-нубійці відчинили високі двері — і султанський чауш-паша рушив попереду.

Ненко і Арсен, переступивши поріг, упали на коліна і, безперервно кланяючись, поплазували до позолоченого трону, на якому возсідав Магомет Четвертий.

Попід стінами стояли найвищі сановники Порти — шейх-ульіслам, візирі, головний привратник «дверей щастя» — перший євнух, імперський казнадар, головний інтендант, перший цирульник та ще різний люд з найближчого оточення султана.

За чаушами ввели Златку, вбрану в розкішний одяг і, як того велів звичай, з великим декольте, непокритою головою і без серпанку на обличчі — адже вона була гяурка-невільниця, на яку не розповсюджувався закон Корану.

Потім Мурад-ага зі своїми капуджі внесли скриню і поставили посеред зали.

Султан незворушно дивився на всі ці приготування. Його повне, злегка жовтаве обличчя, обрамлене чорною бородою, було непроникне.

Коли капуджі, поставивши скриню, кланяючись, позадкували до дверей, султан поглянув на Мурад-агу, що, розпластавшись, лежав на блискучій підлозі, спитав:

— Ти що за людина?

— Капуджі-ага великого візира, о падишах всесвіту, — пролепетав переляканий Мурад-ага, підвівши голову.

— Ти не потрібен тут!

Мурад-ага, не підводячись, поплазував до дверей так швидко, мов був не людиною, а ящіркою.

Нарешті Магомет глянув на чаушів.

— Кажіть, з чим прибули! — Голос його був крижаний: він уже знав про поразку війська.

Ненко зробив кілька кроків, упав на коліна і простягнув сувій Кара-Мустафи. Чауш-паша передав його султану, а той — одному з візирів, що стояли обабіч трону.

— Читай! — наказав коротко.

Серед могильної тиші падали, мов кам'яні брили, слова, якими великий візир хотів виправдатися перед султаном за страшну поразку.

Чим далі, тим більше хмурилися члени дивану, а Магомет у безсилому гніві кусав губи. З листа вимальовувались не просто поразка і відступ, як донесли чутки, — ні, це був погром, ганебна втеча, втрата половини війська і майже всього обозу!

Такого ні султан, ні члени дивану не ждали.

Згадка про безмежну відданість і любов до «падишаха всесвіту», «тіні Бога на землі», проявом чого є подарунок невільниці-красуні, ста австрійських полонянок із вельможних родин, а також золота й інших коштовностей на кілька мільйонів динарів, викликали на устах султана й візирів зневажливу посмішку.

А коли був прочитаний список умертвлених пашів, найбільш відомих полководців імперії, по залу прокотився грізний гул. Незважаючи на присутність султана, члени дивану — візирі — не могли стримати своїх почуттів.

Магомет побагровів. Люто блиснули його великі чорні очі. Він схопився, тупнув ногою, підняв руки вгору.

— О Аллах! Ти покарав цю людину, скаламутивши їй розум! Але покарав недостатньо! Її жде ще й суд земний! — Він звернувся до членів дивану: — Що відповісти на цей лист Мустафи-паші, достойні візирі?

— Що скажуть чауші про облогу Відня? Чи були вони свідками ганебної втечі сераскера з поля бою? — спитав шейх-уль-іслам. — Вислухаємо спочатку очевидців...

— Гаразд, — погодився султан і, неуважно глянувши на Златку, кинув коротко: — Виведіть дівку!

Коли батаджі зачинили за переляканою, занімілою Златкою двері, Ненко і Арсен стали поряд і низько вклонилися.

— О великий повелителю правовірних, — почав Ненко, — ми з Асеном-агою були свідками, учасниками й очевидцями облоги Відня і битви під Парканами.

— Чому Кара-Мустафа не взяв Відня? За два місяці його можна було зрівняти з землею! — спитав султан.

— За два місяці відбулися всього два генеральні штурми, та й ті були відбиті з великими втратами для нас.

— Сераскер не дозволяв бомбардувати місто, — вставив Арсен. — Якщо не рахувати спалених самими ж австрійцями передмість і зруйнованих кількох будинків зразу ж за валами, то весь Відень залишився цілий і неушкоджений...

— Чому так? Не вистачало пороху чи бомб? — запитав головний інтендант.

— І пороху, і бомб вистачило б, щоб зрівняти з землею ще одне таке місто, як Відень, — відповів Арсен.

— То в чому ж причина?

— Сераскер Мустафа-паша не дозволяв обстрілювати розкішні будинки й палаци, бо хотів захопити Відень непошкодженим. Все військо говорило, що сераскер мріяв стати імператором на завойованих землях, а Відень зробити своєю столицею...

Султан знову схопився на ноги. Люто вигукнув:

— Прокляття! Я наказав йому знищити столицю імператора Леопольда, народ покорити, а землі приєднати до священної імперії османів! А він виношував зовсім інший, злочинний замір! Ця людина не має права на життя!

— Ні, ні, не має! — дружно відгукнулися візирі. — Послати йому смертний вирок! Шовковий шнурок! — зашелестіло в залі.

— Шовковий шнурок!

— Шовковий шнурок!

Султан на знак згоди кивнув головою.

— Принесіть срібне блюдо!

Батаджі миттю внесли велике срібне блюдо, на якому лежав тонкий, але міцний, довгий шовковий шнур з зеленими китицями по кінцях. Подали султанові.

Магомет підвівся з трону, держачи на витягнутих руках плескате кругле блюдо. Глянув пронизливим поглядом на чаушів.

— Підійдіть сюди! — І коли Арсен з Ненком, зігнувшись, наблизились до нього, сказав: — Своєю правдивістю і відданістю ви заслужили моє довір'я, тому я доручаю вам відвезти цей мій подарунок великому візирові і сераскеру Мустафі-паші!

Ненко взяв блюдо. Мовчки вклонився.

А султан звернувся до візирів і радників:

— Всі накази Мустафи-паші скасувати! Багатства, що зберігаються в Ейюбі, передати державній казні! Ібрагіма-пашу та хана Селім-Гірея, зісланих на острів Родос, звільнити й привезти в Стамбул! Звільнити також від ув'язнення в Семивежному замку Юрія

Хмельницького і негайно, давши йому надійну варту на чолі з Азем-агою, послати на Україну... За ним підуть козаки... Ми повинні в ці тяжкі хвилини зберегти за собою ті землі, щоб з них у майбутньому, відповідно приготувавшись, завдати смертельних ударів Москві та Варшаві!

Арсен непомітно скосив очі на Ненка. Мовляв, ти чув? Але той, держачи перед собою блискучо-тьмяве блюдо, розмальоване по обідку черню, непорушно, мов закам'янілий, дивився на султана — дотримувався ритуалу.

— Все! Ідіть! Виконуйте мої накази! — І Магомет, не дивлячись на придворних, що зігнулися в глибокому поклоні, зник у внутрішніх покоях мобейну.

5

З від'їздом до Бєлграда ні Ненко, ні тим більше Арсен не поспішали. Вони випросили у гениш-ачераса, котрий мав дати їм охоронний загін, день відпочинку після виснажливої подорожі до Стамбула. Цього, звичайно, було мало, щоб знайти Златку і визволити її, тому друзі не гаяли часу.

З самого початку вони домовилися, що з подарунком султана Кара-Мустафі поїде один Ненко. Арсен же, якщо пощастить визволити дівчину, помчить з нею спочатку в Болгарію, де зустрінеться з воєводою Младеном, а потім — на Україну. Якщо ж не пощастить відразу визволити, залишиться в Стамбулі і шукатиме шляхів до цього.

Ненко добре знав звичаї, що панували в сералі.

Підійшовши до старого батаджі-аги, зайнятого тим, що мирно спостерігав з вікна, як на дахові конюшні, настовбурчившись, б'ються горобці, він поклав йому в долоню золоту монету. Той глипнув на неї сонним оком і враз пожвавішав. Вклонився.

— Я до ваших послуг, чауш-паша.

— Мені потрібно знати, куди повели дівчину, яку Мурад-ага привіз від великого візира Мустафи-паші.

— Я бачив цю дівчину... Дуже красива дівчина, ефенді.

— Куди ж її повели і хто?

— Повели в гарем... А от хто саме — не розібрав.

Ненко витягнув з кишені ще одного золотого. У батаджі пожадливо блиснули очі.

— Чекайте, чекайте, здається, я пригадую... О Аллах, дай пам'яті!

Ненко опустив монету в його простягнуту долоню. Батаджі-ага міцно затис її в кулаці.

— О! — вигукнув радісно. — Пригадав! Її взяв євнух Саїд... І передав кальфі[1] Маріам, а та повела у свій даїре... А чого ефенді

[1] Кальфа *(тур.)* — господиня, старша рабиня, в підлеглості якої знаходилося кілька гаремних дівчат-невільниць.

цікавиться тією дівчиною? — Батаджі-ага посміхнувся, але очі його дивилися допитливо й холодно.

Ненко витягнув ще одного золотого і опустив у кишеню батаджі-аги. Суворо сказав:

— Батаджі-ага, краще одержувати в подарунок золото, ніж залізо! Ти мене зрозумів? Ми тебе не знаємо, ти нас не бачив...

Той вклонився, молитовно склав руки.

— Зрозумів, ефенді. Хай мені випечуть розжареним прутом очі, якщо я вас бачив, і хай відріжуть ятаганом язика, якщо я вам сказав хоч одне слово! Аллах свідок, що я кажу правду!

Отже, стало відомо, де знаходиться Златка. Це так втішило Арсена, що, коли вони залишилися з Ненком на самоті, він обняв його і поцілував.

— Ти просто чародій! Три золотих — і ми вже знаємо, де шукати Златку!

Той охолодив його запал.

— Це — найлегше... Важко буде вирвати її звідти, а ще важче — уникнути погоні, якщо вона буде.

— З чого ж ми почнемо?

Ненко задумався.

— Поки видно, треба якось сповістити Златку, щоб була напоготові. Друге — придбати коней і одяг. Третє — нічліг у Стамбулі. Бо увечері і вночі всі ворота міста зачинені — не виїдеш...

— Тоді не гаймо часу! — заспішив Арсен. — Я в усьому покладаюсь на тебе. І допомагатиму тобі шаблею і пістолем!

Вони вийшли з палацу на протилежний від моря бік, і тільки тут, з висоти парадного входу, Арсен побачив справжній розмір сералю.

Скільки сягало око, майже на милю, тягнувся величезний палац з безконечною кількістю різних добудов, дверей, ганків... До нього примикали двори — три біля мобейну і декілька біля гарему, — захаращені найрізноманітнішими будівлями: кухнями, конюшнями, складами, казармами для яничарів, слуг і рабів, лазнями, приміщеннями для карет і возів... Всюди сновигали слуги, в'їжджали і виїжджали верхівці та візники, чувся людський гомін, кінське іржання, ослиний рев...

Це було ціле місто! В ньому постійно мешкало дві або три тисячі чоловік, а вдень, враховуючи службовців, придворних та вільнонайманих слуг, що жили за межами сералю і тільки працювали тут, — близько чотирьох тисяч...

Вони пішли дворами і задвірками вздовж гарему. Ніхто не зупиняв їх. Батаджі-євнухи, що стояли біля численних дверей, байдуже дивилися на яничарів сонними очима... З декількох вікон з цікавістю виглянули гарненькі личка дівчат. За котрим же Златка?

— Ми повинні піти на ризик, — сказав Ненко. — Не хотілося ні в кого питати, де двір кальфи Маріам, але, видно, доведеться... Однак для цього мусимо змінити свою зовнішність і дещо придбати.

Арсен зітхнув і на знак згоди кивнув головою.

6

На другий день, уранці, коли до сералю потягнулися валки возів із городиною, фруктами, м'ясом, печеним хлібом, борошном, рибою та іншими припасами, у ворота гарему в'їхав запряжений добрими кіньми критий віз, на передку якого сидів старий бородатий турок, тримаючи в руках ремінні віжки. З-за його спини виглядала така ж стара, які він, висока худа туркеня в темному вбранні, з опущеною чадрою, крізь яку виднілися тільки очі.

— Гей, дорогенький, скажи, будь ласкавий, де мені знайти кальфу Маріам? — прошамкотів візник, звертаючись до високого безбородого євнуха, що поволі, опустивши голову, брів двором.

Той байдуже махнув тонкою жіночою рукою.

— Їдь далі, старий... Ген, бачиш, лазня? Отам, якраз насупроти, вхід до даїре кальфи Маріам...

— Спасибі, дорогенький. — І візник віжками торкнув коней: — Но-но!

Віз під'їхав до лазні — великої похмурої будівлі, майже зі всіх боків обкладеної дровами, — і зупинився. З нього злізла туркеня і, коливаючись на старечих ногах, поволі пошкандибала до гарему. Важкий вузол обтягував їй руку. У напівтемному коридорі її зупинив євнух.

— Бабцю, тобі до кого?

— До кальфи Маріам, синку, — прокаркала хрипким голосом стара. — Привезла дещо для неї і для її дівчаток... Покажи, де їх знайти!

— Ось сюди, бабцю. — Євнух провів її в кінець коридора. — Тут її кімната...

— Спасибі, синку... Хай береже тебе Аллах!

Стара штовхнула двері і ввійшла у чимале приміщення з широким загратованим вікном. Попід стінами стояли вузькі канапи, покриті килимами, обковані залізними візерунчастими пластинами скрині. Посередині — низенький, до колін, круглий стіл, на якому стояла велика миска з паруючим пловом та високий глек із шербетом.

На канапах, підібравши ноги, сиділи дівчата і голодними очима дивилися, як пишнотіла дебела молодиця, не звертаючи на них ніякої уваги, рукою виловлювала з плову найбільші шматки м'яса і запихала собі в рот.

— Кальфа Маріам? — спитала стара. — Хай береже тебе Аллах!

— Авжеж. А тобі чого треба? З чим прийшла? — невдоволено відповіла кальфа, ковтаючи черговий кусень. — Бачиш — невчасно... У нас якраз сніданок.

— Прошу вибачення, кальфа-ефенді, — вклонилася стара. — Я почекаю, якщо дозволите... Сяду отут.

І вона сіла на кінчик канапи.

Маріам знову невдоволено глянула на неї, але не сказала нічого. Ще якийсь час вона, не поспішаючи, напихала собі рота найсмачнішими шматками, потім просто з глека напилася і тільки після того, як утерла рукою масні губи, сказала коротко:

— Їжте!

В ту ж мить дівчата схопилися, обсіли миску і одна з-поперед одної руками почали хапати їжу і глемедати її, мов голодні щенята.

Тільки одна залишилась сидіти на своєму місці в кутку, накрившись хусткою.

— А ти чого? Їж! — накинулась на неї Маріам. — Вчора не вечеряла! Сьогодні не снідаєш! Чи здохнути хочеш? Але це тобі не пощастить зробити! Я примушу тебе їсти, щоб мене не обвинуватили, що я захарчовую своїх учениць...

— Я не буду їсти! Не хочу! — відповіла дівчина, не відкриваючи обличчя.

Почувши її голос, стара здригнулася. Крізь чадру, якої вона не скидала, до дівчини прикипів пильний погляд її пронизливих очей.

— Ні, будеш! — схопилася Маріам і крикнула на дівчат, що вже майже спорожнювали миску. — Гей, досить вам! Залиште трохи цій дурепі! Бачите, вона незадоволена, що потрапила до султанського гарему! Їй було б краще, коли б стала наложницею чи рабинею якого-небудь брудного торговця або спагії! Або й тут — коли б топила печі в лазні, прала білизну, мила посуд на кухні... Невже тобі було б краще?

— Краще.

— Ну й дурна ти! Але ця дурість минеться... Не таким тут роги обламували... Ну, йди їж!

— Не буду! Краще умру...

— Ха-ха! Ви чули? Вона не буде їсти! Голод припече — сама попросиш... Доїдайте, дівчата, — не пропадати ж добру!

Дівчата знову кинулися до миски і вмить спорожнили її. Було видно, що голод — постійний супутник їхнього життя.

Кальфа підійшла до старої, штурхнула ногою торбину.

— Ну, що принесла? Чим здивуєш моїх дівчат?

Стара вклонилась. Зашкарублими пальцями розв'язала мотузку, почала виймати невеличкі шматки барвистих тканин. Розкинула їх проти світла на тахті.

Дівчата в захопленні сплеснули руками.

— Ой, яка розкіш!

Кальфа теж не змогла приховати почуттів. Як заворожена, розглядала тканини, з яких важко було вибрати найкращу, — всі були пречудові! Одно її здивувало — зовсім маленькі відрізки, яких хіба що вистачить на невеличку хустину.

— Але ж із цього сукні не вийде! — вигукнула вона з жалем, приміряючи до себе шматок барвистого китайського шовку.

— Чому не вийде, кальфа-ефенді? — прокаркала стара. — У дворі стоїть мій віз — там є все, чого ваша душа забажає! Тільки небагато... Не для всього гарему. Але для вас вистачить. Мій старий відміряє вам, аби гроші!

Дівчата кинулись до своїх скринь і з затиснутими в руках акче, курушами та динарами метнулися з кімнати.

Одна новенька не проявила зацікавленості і мовчки, як зламана вітром стеблина, сиділа, схилившись, у кутку на канапі.

Стара поволі почала збирати своє добро, складати в торбину. Кожен шматок вона згортала кілька разів, клала, потім знову вимала.

Кальфа нетерпляче притупнула ногою.

— Та швидше-бо!

— А ти йди, голубонько! Йди! Не бійся — я не злодійка. Та й не сама ж лишаюся, є кому за мною слідкувати. — І стара скоцюрбленим пальцем показала на новеньку. — Йди, не барися. А я збе-ру — і за тобою... Бо там усе розхапають...

Останні слова підстьобнули кальфу, і вона, грюкнувши дверима, погримкотіла надвір.

В ту ж мить стара підняла покривало, кинулась до дівчини і зовсім іншим голосом вигукнула:

— Златко! Люба! Невже не впізнала мене?

— Арсен?! — Дівчина не повірила своїм очам, а потім з риданням упала йому на груди. — Милий мій! Ти тут!..

— Тс-с-с! — Арсен затулив їй долонею рота. — Слухай уважно! Ми з Ненком прибули по тебе. Наша підвода стоїть у дворі. Я приніс тобі інше вбрання. — Він миттю вихопив його з торбини. — Накинь на себе цю лахманину рабині і, поки твої подружки вибирають у Ненка обнови, вийди у двір і жди нас біля воріт... Ми не забаримося. Швидше!

Він допоміг їй одягтися, жужмом упхнув своє манаття в торбину і, знову зігнувшись, як стара баба, пошкандибав з кімнати.

Біля воза йшла жвава торгівля. Ненко не скупився, за безцінь продавав те, що втридорога купив з Арсеном учора в заморських купців. Кальфа і дівчата держали в руках по кілька сувоїв дорогих тканин і, більше, мабуть, не маючи грошей, із заздрістю й жалем дивилися на остачу, що лежала на возі.

Вийшовши з гарему, Арсен почекав, поки мимо нього пробігла Златка, а потім пошкандибав до воза.

— Скупилися, сороки? — прокаркав до дівчат. — Бачу — накупили... Ну, й досить з вас! А тепер — киш, киш! Ніколи нам, треба їхати далі, бо у вас, хе-хе, в гаманцях нічого не лишилося! — Він зліз на воза. — Поганяй, старий!

Ненко підняв камчу[1] — хльоснув коней.

— Де вона? — спитав тихо, коли трохи від'їхали.

— Ген побігла... Ждатиме... Тепер тільки б пощастило нам трохи!

Ненко не відповів і дужче погнав коней.

— Гей-гей, бережись! — гукнув на роззяв, що брели двором.

Златка, задихана, перелякана, стояла біля воріт, боязко позираючи на всі боки крізь вузеньку щілину яшмака. Вона ще, видно, не вірила в те, що сталося. Вся її тонка постать хилилася до підводи, що швидко наближалася.

Ненко натягнув повід.

Арсен підхопив дівчину під руки, підняв — і вона вмить опинилася в халабуді.

— Жени! — гукнув Ненкові.

Той щосили ударив коней. Колеса викресали об камінь іскри, заторохтіли у вузькому проїздові під кам'яною вежею.

Вартові, що стояли на зовнішньому боці воріт, здивовано визирнули і, побачивши, що на них мчать озвірілі коні, злякано відсахнулися, щоб не потрапити під їхні копита.

— Вей, вей! О горе мені! Сказилися, кляті! — вигукнув Ненко, а сам, розмахнувшись камчою, ударив по кінських спинах.

Капуджі схрестили довгі списи, закричали:

— Стій! Назад!

Та було пізно. Будка вихором вилетіла з-під вежі, промчала через широкий майдан, розганяючи наляканих перехожих, і зникла за рогом, у бічній вулиці.

— Божевільний старий! — буркнув старший. — Зверне собі карк! Або — комусь...

А молодший додав:

— Попався б він мені до рук — потягнув би списом по спині!..

Тим часом, поки Ненко правував кіньми, Арсен у халабуді скинув жіноче вбрання, швидко вдягнув свій звичайний одяг яничарського чорбаджії. Потім змінив на передку Ненка — і той незабаром теж красувався у пишному вбранні чауш-паші. Переодяглася й Златка, ставши юним красивим яничаром.

Переїхавши через увесь Стамбул, втікачі поминули ворота Айвасари-капу і зупинилися в лісі, поблизу Ейюба.

Ненко обняв Арсена.

— Ну, прощай, друже-брате! Папери й гроші у тебе є на дорогу, а куди прямувати — сам знаєш. Зустрінеш воєводу Младена, бать-

---

[1] Камча *(тюрк.)* — нагайка, батіг.

ка нашого, скажи, що я скоро прибуду до нього. Виконаю приємне для мене доручення султана — і приїду...

— Дивися ж — не випусти його з рук! — сказав Арсен, маючи на увазі Кара-Мустафу.

— Будь спокійний! Не забувай, що я не тільки Ненко, а й Сафар-бей! Хватка у мене — яничарська! — І Ненко стиснув, усміхаючись, свій міцний кулак. А потім обняв Златку. — Ну, дорога моя, прощавай! Знайшов я тебе, сестричко, щоб, може, більше ніколи не зустрітися. Але я знаю, що з Арсеном ти будеш щаслива, і я радуюсь вашому щастю...

— Ти приїдеш до нас коли-небудь, Ненку? — прошепотіла крізь сльози Златка.

— Можливо... Ну, поганяйте! І хай щаслива перед вами стелиться дорога!

Він ще раз міцно обняв їх, вйокнув на коней і довго стояв при дорозі, аж поки халабуда не зникла за поворотом, у лісових хащах.

7

Кожен день з душевною тривогою ждав Кара-Мустафа вістей із Стамбула. Змучився зовсім. Ночами, не встигши заснути, схоплювався в холодному поту від найменшого шуму.

Вдень, коли віддавав різні розпорядження, коли оглядав орти, що поволі ставали схожими на колишнє боєздатне військо, йому було легше і здавалося, що все минеться, піде по-старому.

Ночі ж були страшні. Довгі, осінні, з північними холодними вітрами, що гули за вікнами його теплого палацу і крижаним страхом стискували серце, з кошмарними снами і безперервними важкими думами.

Надія боролася в ньому з безнадією.

Він сподівався на великодушність і любов султана, сподівався, що подарунки пом'якшать його гнів, а ґрунтовний, докладний лист пояснить йому справжні причини поразки і вкаже на справжніх винуватців її.

Потім він пригадував, скільки у нього в Стамбулі ворогів, які, безперечно, нацькують султана на нього, і йому ставало страшно. Невже ніякої надії?

На всяк випадок він тримав біля себе найцінніші коштовності, бо вирішив, що буде тікати, якщо відчує небезпеку. Навколо палацу поставив вартових і наказав нікого не впускати, не попередивши його. За високою кам'яною огорожею, в сусідній садибі, куди було прокопано підземний хід, під наглядом довірених слуг стояли напоготові бистроногі коні...

Кінчався нещасливий для нього 1683 рік.

День 25 грудня нічим не відрізнявся від попередніх. Хіба що змінилася на краще погода — яскраве сонячне проміння бризнуло

з високості теплом на Бєлград, на повеселілий широкий Дунай, що під час непогоди ставав похмурим і навіть грізним, на його меншу сестрицю Саву та на всі околиці.

Від цього й у великого візира потепліло на серці, і він уперше за довгі місяці після обіднього намазу пішов до бібліотеки, дістав із багато інкрустованої сріблом і перламутром скриньки Коран у коштовній оправі й заглибився у читання.

Десь за півгодини його потягнуло на сон, і він ліг на м'якій широкій отоманці. Але тут же спокій його був порушений приходом секретаря.

— Вибачте, бей-ефенді, за невчасну турботу. Зі Стамбула прибув чауш...

— Що! — схопився Кара-Мустафа. — Його впустили до двору?

— Поки що ні. Адже ви так наказали...

— Він сам?

— Адже султанські чауші, як, до речі, і візирські, самі не подорожують... А завжди з вартою, — спокійно відповів секретар.

— Гаразд. Піди до воріт і подивися, хто там, спитай, як ім'я чауша, з чим прибув, а потім, не впускаючи нікого, повернешся негайно сюди!

Секретар мовчки вклонився і вийшов.

Кара-Мустафа швидко заходив по просторому покою, залитому сонячним промінням. Гарячково думав: що привіз чауш? Життя чи смерть?

Ніхто не міг дати відповіді на це запитання.

Залишитися і вияснити, хто цей чауш і з чим приїхав, чи тікати відразу, поки не пізно?

Він завагався. І на ці запитання відповідь міг дати хіба що сам Аллах.

Страх скував його серце. Однак десь на самому його дні жевріла маленька надія. А може, не все втрачено? Може, привезено наказ про новий похід? Або просто — відставка?..

Повернувся секретар.

— Ну, що? — кинувся до нього великий візир.

— Прибув чауш-паша Сафар-бей, ефенді.

— Сафар-бей! — радісно вигукнув Кара-Мустафа, відчувши, як у нього звалюється з пліч важкий тягар. Він навіть забув спитати — з чим прибув, а відразу ж наказав: — Сюди його! До мене! Швидше!

Секретар вийшов знову.

Кара-Мустафа полегшено зітхнув. Здається, Аллах змилостивився над ним. Сафар-бей — його чауш-паша, і з ним, безперечно, нема чого ждати поганих вісток... Отже, вісті або хороші, або ж, виконавши наказ, Сафар-бей просто повернувся назад... Але від нього багато чого можна дізнатися... Він бачив султана!

Двері відчинилися раптово. До бібліотеки урочисто, як на параді, ввійшов чауш-паша Сафар-бей. Але що то в його витягнутих наперед руках? О Аллах екбер! Кара-Мустафа здригнувся, все ще не вірячи своїм очам. Йому несли на срібному блюді шовковий шнурок!

До бібліотеки заходили й заходили яничари. Заглянув блідий, переляканий секретар. За ним товпилися слуги, теж бліді й перелякані.

Він усе ще не міг повірити в те, що сталося.

— Ти? Сафар-бей?.. — спитав глухо.

Його вразило, що смертний вирок йому прислано з його власним чаушем.

— Це воля падишаха! — голосно сказав Сафар-бей.

У Кара-Мустафи обірвалося серце, затерпли ноги.

— Але ж я маю право вибору — випити отруту або пустити собі кулю в лоба? — спитав зовсім тихо.

Сподівався на маленьку відтяжку, яка б дала йому змогу кинутися в протилежні двері, що вели гвинтовими сходами в підземелля, звідки починався таємний хід. Шанс мізерний, та все ж...

Але Сафар-бей відповів:

— Такого права ти не маєш, Кара-Мустафа! — І наказав: — Візьміть його!

Яничари вмить оточили великого візира, схопили за руки.

Тонкий і слизький, мов гадюка, шовковий шнурок обвився навколо його шиї...

ДОРОГА БЕЗ КІНЦЯ

1

Почервонілий від гніву, паша Галіль тупнув ногою на Юрія Хмельницького, як на хлопчиська, закричав:

— Я написав Високому Порогові, що у мене для тебе немає війська і немає грошей! Зараз не той час, коли ми можемо порушувати з Москвою мирний договір! Поразка під Віднем завдала нам страшного удару, а ти хочеш втягнути імперію в нову війну з царицею московською Софією! Жодного воїна я не дам тобі! Такий наказ дивану... Коли тебе султан — хай будуть благословенні його літа! — витягнув з Єди Куле і послав сюди, то він сподівався, що ти набереш військо з козаків і захищатимеш Правобережжя і від Ляхистану, і від Москви. А виявилося, що від тебе всі тікають, як від прокаженого! Смішно казати — один п'яниця Многогрішний, якого я чомусь до цього часу не повісив, підтримує тебе! — І паша презирливо глянув на зігнуту спину Многогрішного, що боязливо визирав із-за спини Азем-аги. — Та й сам ти не висихаєш від горіл-

ки! Дудлиш, мов у жлукто, а потім цілими днями п'яним квачем лежиш на тахті...

— Але ж, мій благодійнику...

— Мовчи! Була б моя воля — я давно повісив би вас обох, як смердючих псів!

— Щоб набрати військо, потрібні гроші, — не здавався Юрась, — а той мерзенний зрадник і злодюга Кара-Мустафа все в мене украв... Пустив жебраком по світу! В останній раз я прошу видати мені на військові потреби із державної казни п'ятдесят тисяч курушів...

— Що?! — опецькуватий Галіль-паша аж підстрибнув від обурення. — Ти чуєш, Азем-ага? П'ятдесят тисяч! Не тисячу, не п'ять, а п'ятдесят тисяч! Щоб завтра він гарненько проциндрив їх у шинку! Нема дурних! В останній раз я дам тобі дві тисячі курушів, але з умовою — набереш хоча б двісті козаків! Зробиш це — одержиш більше. Не зробиш — я влаштую і тобі, і твоєму хитрунові Многогрішному таке табандрю, таку бастонаду[1], що — клянусь Всевишнім! — пам'ятатимеш мене до самої смерті! А тепер — геть з-перед моїх очей!

— Дякую, ефенді, — вклонився Юрась знічено. — Сьогодні ж хорунжий Многогрішний поїде в Немирів на переговори з тамтешніми козаками...

2

На майдані, посеред Викітки, зібралась уся немирівська сотня. Козаки хотіли знати, чого приїхали зі Львова пани Порадовський та Монтковський. Про що вони трактують з полковниками Андрієм Абазином та Семеном Палієм, що прибув із Фастова.

— Може, привезли решту грошей, яку не виплатили за віденський похід? — міркував один.

— Авжеж, тримай кишеню ширше! — сумнівався другий. — Що з воза впало, те, пиши, пропало!

Козаки хвилювалися.

— Нічого їм сидіти за глухими стінами! Хай виходять сюди! На люди!

— Хай комісари гетьмана Яблоновського прямо скажуть усім, чому не виплатили винагороди сім'ям тих, що загинули в поході або померли від хвороб!

Серед козаків шниряв Свирид Многогрішний. Більше слухав, мотаючи кожне козацьке слово на вуса, а то й сам подавав голос:

— Правду люди кажуть! Хай полковники виведуть комісарів надвір та тут і домовляються... Нічого за нашими спинами! Як гинути в поході — то нам, а як одержувати гроші — то вони попереду!

---

[1] Бастонада *(ісп.)*, або табандрю *(тур.)* — жорстоке, варварське покарання палицями по п'ятах та по спині.

Його згріб за карк Метелиця, що супроводив Палія.

— Щось я тебе в поході не бачив, братику! А до наших полковників тобі — зась! Бреши, та знай міру! А то й по писку заїду! — І старий козарлюга підніс до самого носа Многогрішного свого величезного кулака.

Викрики юрби посилились. На ґанок вийшов Абазин.

— Що за шум, браття?

З усіх боків загули:

— Виходьте трактувати на майдан!

— На люди! На люди!

Абазин усміхнувся. Був він високий, горбоносий і чорнобровий. І гарячий та скорий на руку. Це всі знали. Однак усміх у нього завжди означав добрий настрій. За ним ніколи не приховувались підступність і злість.

Тому загули дружніше.

— Давай, Андрію, комісарів сюди! — гукнули старші.

— Виводь їх, полковнику, на світ Божий! — підтримали молодші.

— Згода, браття! Ми з батьком Семеном теж так думаємо, — відповів Абазин і зник у дверях.

Через хвилину на ґанок вийшли всі четверо: попереду — комісари, позаду — полковники.

Над натовпом прокотився глухий гомін.

— З чим приїхали, пани комісари?

— Скажіть, а ми послухаємо!

Порадовський і Монтковський переглянулися. Видно, їх збентежило глухе незадоволення натовпу.

Наперед виступив Порадовський.

— Панове! Ви хочете знати, чого ми до вас приїхали і про що трактували з вашими полковниками? Скажу... Гетьман і воєвода руський Станіслав Яблоновський за дорученням короля прислав нас сюди, щоб набрати охочих для нового походу на турків... Вивідачі доносять, що султан не змирився з поразкою і готує новий напад на союзників. Не виключено, що цього літа він нападе на Річ Посполиту...

— То й захищайтеся самі!

— Не підемо! Не підемо!

— Раз обманули, вдруге не віримо!

— Панове, панове... — намагався перекричати натовп Порадовський.

Його не хотіли слухати.

— Гроші віддайте вдовам і сиротам тих, хто загинув під Віднем та під Парканами!

— Всім віддайте! Бо ми ж поділились своїми частками з сім'ями загиблих! Отже, ви ошукали і живих і мертвих!

Порадовський почервонів. Монтковський зблід і відступив назад, ніби ладнався шуснути при найменшій небезпеці в хату.

Наперед виступив Семен Палій. Став поряд з Порадовським. Підняв руку. Гомін над майданом улігся.

— Братове! Я згоден з вами! — гукнув він. — Полковник Абазин теж... Ми цілу годину доводили панам комісарам, що вони повинні спочатку виконати колишні обіцянки, а тільки тоді запрошувати нас до нового походу.

— Правильно! Правильно!

— Землю нашу ми захищаємо не за плату, а тому, що любимо її і хочемо, щоб вона завжди була вільною і годувала нас і наших дітей! Але коли воїн іде в найманий похід, він повинен мати зброю і коня, повинен бути упевнений, що його жінка й діти матимуть що їсти... А для цього козакові треба заплатити! А як повелися пани комісари? Обіцяли одно, зробили друге... Прислали заледве половину того, що обіцяли!

— Державна казна спорожніла — нізвідки взяти, — видавив із себе Порадовський. — А те, що прислав Папа Римський, ми до шеляга віддали вам! Більше платити у нас нічим...

— Дешево ж цінуєте ви нашу кров, панове! Обманули нас, як хотіли, а тепер маєте нахабство знову звертатися по допомогу! Не вийде! — Палій розгнівався. Голос його тремтів.

Порадовський почервонів ще дужче.

— Це не я обманював вас, панове! Не я! Як Бога кохам! Їдьте до тих осіб, що над нами... Просіть їх...

— Просити? — Палія пересмикнуло. — Скільки ми крові пролили, та ще й просити? Не поїдемо ми жебрати! А тебе, пане Порадовський, просимо передати нашу дяку вельможному панству за облуду й брехню! — З цими словами Палій несподівано ударив комісара долонею по щоці. — Не тебе я б'ю, а їх! Щоб знав це! А в тебе за цей удар прошу вибачення...

Порадовський у першу мить розгубився. Потім рукою потягнувся до шаблі. Та до нього кинувся Монтковський, притримав.

— На Бога, пане! Посічуть на капусту! Та й справедливо обвинувачують вони нас... Ніде правди діти, в мене очі лізуть на лоба від цих обвинувачень!

Порадовський люто блиснув на Палія очима.

— Ну, я тобі не забуду цього, полковнику! Скільки житиму, не забуду! — Він збіг з ґанку і пішов прямо на козаків.

Козаки розступилися, даючи йому прохід. Монтковський пішов слідом за ним. Коли комісари вийшли з Викітки, Абазин тихо сказав Палієві:

— Не варто було так робити, Семене!

Однак козаки, що стояли поблизу й почули, загули:

— Правильно! Правильно!

— Не його ж бив, а в його особі тих, хто над ним!

Палій уже охолов. З досадою махнув рукою.

— Може, й не варто було. Погарячкував... А втім — хай знають! Дідько з ними! Однак більше й ламаного гроша не пришлють!

Наперед пропхався Свирид Многогрішний.

— Панове полковники, дозвольте слово мовити! До вас і до всього товариства!

— Ну, кажи! Чого хочеш? — дозволив Абазин.

Многогрішний збіг на ґанок, скинув шапку.

— Браття, доручив мені наш гетьман Юрій Гедеон Вензик Хмельницький слово мовити... Закликає він вас, браття, під свої знамена!

— Це під турецькі, значить? — грізно спитав Палій. Він ще не встиг заспокоїтись після сутички з Порадовським. — Щоб знову орда і яничари топтали нашу землю, а нас вирубали упень? Геть звідси, недолюдку! Геть, собако, та швидше! А то скуштуєш моєї шаблі!

— Геть його! Геть! — закричали козаки.

— Женіть його під три чорти!

Многогрішний зіщулився, надів шапку і шмигнув із ґанку.

3

Кінний загін, що супроводив Порадовського і Монтковського по Україні, готувався до від'їзду. Жовніри сідлали коней, приторочували до сідел дорожні сакви. Обидва шляхтичі сиділи в корчмі біля вікна і їли смачну гарячу ковбасу-кров'янку, запиваючи холодним, з льоху, пивом.

Обидва мовчали. Маленький, круглий, мов барило, чорночубий Монтковський, як нижчий чином, не смів перший заводити розмову, бачачи, в якому лихому настрої Порадовський, а той, височенний, рудий, все ще червонів і душився злістю і за неболючий, але образливий удар Палія, і за те, що доведеться повертатися, не виконавши доручення Яблоновського.

Вони вже кінчали трапезу, коли у двері заглянув Свирид Многогрішний.

— Перепрошую вельможних панів, я хотів би зайти до господи і погомоніти з панами про те, що їх цікавить, — облесливо промовив він.

— А що нас цікавить? — вирячився на нього Порадовський.

— Я був на Викітці в той час, як той розбійник Палій... Ну, пан сам знає, що трапилося...

— На що пан...

— Хорунжий Свирид Многогрішний, прошу пана.

— На що пан Многогрішний натякає? — грізно спитав Порадовський.

— Прошу вельможного пана не сердитись на мене. Що було, те було... А ось про те, що буде, я й хотів би поговорити. Ну, пан комісар сам розуміє, що мова йтиме про того розбійника...

— Палія?

— Так.

Порадовський подумав, витер долонею масні губи.

— Ну, заходь — кажи! Послухаємо...

Многогрішний швидко шуснув у хату, примостився біля столу. Обидва комісари мовчки вп'яли в нього очі.

— Панове, я хотів таємно доповісти вам, а у ваших шляхетних особах — воєводі Яблоновському про ненадійність Палія... Пан король дав йому приповідний лист на Фастів і на навколишні землі, ощасливив його своєю ласкою, а він умислив чорну зраду супроти короля...

— Що саме? Не тягни! — вигукнув Порадовський.

Многогрішний підсунувся ближче. Відчувши себе упевненіше, налив з глека пива — вихилив. Озирнувшись, чи ніхто не підслуховує, прошепотів:

— Він хоче підбити інших полковників на те, щоб усе Правобережжя знову приєднати до Лівобережжя, тобто до Москви...

— Що? — аж підхопився Порадовський. — Ти маєш певні докази?

— Я сам доказ цьому, панове! — бундючно заявив Многогрішний. — Бо чув на власні вуха, як Палій патякав про це з козаками, а ті, розвісивши вуха, мов дурні, уважно слухали його...

Порадовський радісно потер руки.

— Гм, це важлива новина! Отже, Палій — зрадник, і його треба негайно заарештувати!

— Без наказу пана Яблоновського? — засумнівався Монтковський.

— Я маю такий наказ! Не особисто на Палія, а на всіх, хто так або інакше виступає проти корони! В даному випадку є докази супроти полковника Палія...

— Саме про це я й кажу, — зрадів Многогрішний. — Палій — небезпечна особа. І я певен, що гетьман Яблоновський віддасть його до суду. А я ладен посвідчити проти нього... Тим більше, панове, що я давно хотів перейти на службу до пана Яблоновського... Якщо буде нагода, замовте за мене словечко, як за вірного слугу.

— Замовимо, — погодився Порадовський. — Пан Яблоновський добре платить відданим людям... Але слова — це тільки слова, пане Многогрішний, а для того, щоб я поручився за тебе перед гетьманом і воєводою, потрібні діла!

— Які?

— Я вирішив заарештувати Палія, а ти допоможеш мені в цьому.

— На Бога, пане! — вигукнув здивований Монтковський. — До Палія прихильно ставиться сам король!

— Бо не знає про його справжні наміри! — відрубав Порадовський. — Діло вирішене — Палія треба заарештувати! Але як?

— Тихо, без ґвалту, — відповів Многогрішний. — Я допоможу вельможним панам... Можете цілком покластися на мою спритність!

4

Перебувши деякий час серед гайдуків воєводи Младена у недоступних міжгір'ях Старої Планини, Арсен і Златка вирушили в путь на Україну.

У Білій Церкві несподівано дізналися про арешт Палія. І хоча був вечір, а коні ледве трималися від утоми на ногах, та й самі вони — особливо Златка — потребували відпочинку, Арсен рішуче сказав:

— Їдемо, люба! Тут недалеко — тридцять верст... Якраз на ранок будемо дома!

Златка звикла вже не перечити Арсенові, коли йшлося про важливі діла, і незабаром вони простували на північ.

До Фастова прибули якраз на сніданок.

Ніжна зелень весни прикрасила, заквітчала розорене війнами і лихоліттями місто, мов наречену. Шуміли на фастівській горі, біля фортеці, молоді явори, сивими хмарами нависли над сріблястою Унавою гіллясті верби.

Ще з шляху Арсен побачив на материному подвір'ї осідланих коней. Серце його схвильовано забилося. Хто б це міг бути?

Коли відчинив ворота і допоміг Златці злізти з коня, почув тупіт ніг і радісні вигуки.

— Арсене! Златко!

— Любі наші! Приїхали!

— Слава Богу! — чувся материн голос. — Нарешті!

— Слава Аллаху! — вторував їй Якуб.

Виявилося, що в хаті було повно людей: Арсен і Златка переходили з рук в руки.

— Яцько? Хлопче, невже це ти? — не вірив своїм очам Арсен, дивлячись на білявочубого двадцятирічного парубка в бурсацькому одязі. — Ну, як наука — не йде без дрюка? Чи вже закінчив школу?

— Закінчив і... додому, — зніяковів Яцько. — Тобто до тебе, Арсене, бо мені, бач, більше нікуди... Повинні були з Семашком приїхати через тиждень, хотілося на волі побродити по Києву, та почули про арешт батька Семена — і примчали...

— Ну, а куди б же ти їхав, братику мій дорогий? Звичайно, до мене! — обняв його Арсен. — Тепер нас у матері троє — Стеха, я і ти!

— Холера ясна! А про мене забув? Я ж четвертий, бо-м неньки рідної не маю! — І Спихальський чмокнув спочатку Златку, а потім Арсена.

Крім домашніх — матері, дідуся Онопрія, Стехи, Романа та Якуба, який назавжди залишився в сім'ї Звенигор, Яцька та Спихальського, тут ще були Метелиця і Зінька, які в останню чергу, але не менш міцно і щиро привітали прибулих.

Звенигориха запросила всіх до столу.

Після сніданку Спихальський, що на диво був весь час мовчазний, узяв Арсена й Романа під руки.

— Друзі, прибув я зі Львова не тільки для того, щоб побачитись з вами. Є діло більш важливе... Чи не пройтися б нам, панове, на леваду і там, над Унавою, у затишку, погомоніти? Хай тут жінки прибирають, а ми, чоловіки, трохи провітримося...

З цими словами він потягнув чоловіків з хати.

У леваді, під вербами, стали кружка. Сонце вже висушило росу, і в повітрі струмували медвяні пахощі перших лугових квітів, над якими гули джмелі та бджоли. З Унави долітало гелґання гусей та кахкання качок, а з лісу, що темною стіною бовванів на тому боці, линуло далеке, сумовите кування зозулі — ку-ку, ку-ку...

Коли зозуля замовкла, Арсен сказав:

— Друзі мої, у всіх у нас зараз одна думка — про батька Семена... Про Палія... Хто найбільше знає, той хай і розповідає. Здається, ти, Мартине, хотів щось повідомити... Тож починай.

— Справді, панство, я хотів вам сказати, що знаю, де зараз Палій... Як Бога кохам, знаю!

— Ти знаєш, де Палій? — вигукнув Арсен. — Звідки?

— З перших рук, як кажуть...

— Розповідай! — нетерпеливився Арсен. — І не тягни!

— Бачите, панове, у Львові, при дворі Станіслава Яблоновського, служить один чоловік, який чомусь мене уподобав і вважає своїм другом... Це комісар пан Порадовський. Треба сказати, що й справді, хоч я не вважаю його другом, ми з ним не один вечір просиділи в корчмі, цмулячи там пиво або й що-небудь міцніше... І ось він на якийсь час зникає. А коли повернувся, то відразу ж завітав до мене. На щастя, я не встиг сам до кінця висушити сулію вишнівки і почастував його добряче. І пан Порадовський, випивши, розповів, що вони з паном Монтковським побували в Немирові й заарештували там Палія. Коли я це почув, то замалим не вдавився курячим стегенцем, яке саме обгризав... «Як! Полковника Семена Палія?!» — вигукнув я. «Так», — спокійно відповів пан Порадовський. «За віщо?» — «За те, що він хоче віддатися зі своїми козаками під владу Москви!» — «Це він сам тобі казав?» — спитав я. «Ще б пак! Звичайно, ні... Про це мені доніс один козацький хорунжий по імені Свирид Многогрішний...» — «Матко боска ченстоховська! — вигукнув я вражено. — Свирид Многогрішний?» — «А чого пан Мартин здивований? Він знає Многогрішного?» — «Питаєш! Я його знаю як облупленого! Бо був з ним разом у турецькій неволі... Потурнак і свиня, якої світ не бачив! А ти, пане, йняв йому віри! Ти заарештував

героя Відня, повіривши тотому гунцвоту! Що скаже гетьман і сам король?» Порадовський засміявся і відповів: «Не знаю, що скаже пан круль, а Яблоновський похвалив мене і звелів кинути заарештованого, наклавши на нього кайдани, у Підкамінному в підземелля... А пан Мартин, мабуть, знає, які там каземати!» — «Що ж гетьман думає робити з тим полковником? Скарати на горло?» — «Не знаю... То вже його діло, а я своє зробив...» Після таких слів у мене з голови враз вилетів хміль. Я випровадив Порадовського і помчав у Підкамінне. Там пересвідчився, що він не наплів небилиць, а сказав правду... Що мені залишалось робити? Один я у Підкамінному нічим не міг допомогти батькові Семену... Тож сказав, що їду додому, в Круглик, а сам на коня — і до вас, у Фастів! Ниньки ви все знаєте...

Всі мовчали. Нарешті Арсен перший порушив гнітючу тишу.

— Справді, тепер ми все знаємо. Дякуємо тобі, пане Мартине, за таку важливу звістку... Залишається подумати, що нам робити.

— А що робити! — вигукнув Яцько. — Взяти фастівський полк, напасти на Підкамінне — і визволити полковника!

— Чекай, хлопче! Ти занадто по своїй молодості гарячий. А до того ж тут є старші, і поки тебе не питають, помовчав би... В усякім разі, так у війську заведено. Чи тебе в бурсі по-іншому вчили? Га? — добродушно усміхнувся в білі вуса Метелиця і додав: — Давайте гуртом поміркуємо... Палія будь-що треба визволити! На цьому сходяться всі. Але як? В усякому разі не йти ж одним полком війною на кварцяне військо, як пропонує наш молодий друг...

Яцько почервонів, закусивши в губах стебельце трави.

— А я думаю, — промовив Роман, — що в дечому Яцько правий... Тільки йти до Підкамінного не полком, а невеликим загоном. А там, розвідавши все як слід, вибрати темну ніч, напасти на замок і, перебивши варту, визволити батька Семена.

— Напасти можна, та чи цей загін добереться таємно до Підкамінного? — заперечив Спихальський. — Навіть якщо будемо йти тільки вночі, то й тоді хтось побачить і донесе Яблоновському або його регіментарям[1]. І нас по дорозі схоплять, мов куріпок...

— Що ти пропонуєш, Мартине? — спитав Арсен.

— Нічого не пропоную... Знаю одно: до Підкамінного треба підійти так, щоб не викликати жодної підозри!

— Ну що ж, це можна зробити, — сказав Арсен, подумавши. — Поїде не військовий загін, а мирна купецька валка... Повеземо до Львова товар...

— Коли б у нас було що везти! — буркнув Метелиця. — Самі голі.

— Придумаємо щось... Сіно, вовна, бочки — все згодиться, щоб наповнити наші вози. А крім того — сідла. Бо вози ж доведеться кинути, а тікати — верхи...

---

[1] Регіментар *(пол.)* — полковник.

— Гарно придумано, холера тебе не забери! Мені б твоя голова, пане-брате, був би я регіментарем! — вигукнув Спихальський і з заздрістю подивився на Арсенову кудлату, бо давно не стригся, голову.

Всі засміялися, а Арсен сказав:

— У мене є ще й інша думка...

— Яка?

— Просити короля... Собеський добре знає Палія, високо оцінив його дії під Віднем. Може, мені гайнути до нього та все розказати?

— А якщо він відмовить? — не погодився Роман. — І ми загубимо час...

— Тоді зробимо так. Готуємо купецьку валку в двадцять возів. З нею поїде за старшого Роман, а з ним — чоловік тридцять-сорок охочих... Поки все влаштується, поки ви доїдете до Підкамінного, я встигну з'їздити до короля... Накаже випустити Палія — обійдемося без кровопролиття, відмовить — пустимо в хід шаблі! Як ви на це? Згода?

— Згода! Згода!

— Тоді ходімо до господи батька Семена... До речі, він уже одружився з Феодосією?

— Одружився. Зразу по приїзді з віденського походу.

— От і добре. Треба заспокоїти і розрадити пані полковникову. Там з нею та з сотниками і домовимося про все...

5

Свирид Многогрішний тихенько прочинив двері до гетьманського покою, просунув у щілину голову і, побачивши Юрася Хмельницького, що одиноко дрімав на канапі, запитав:

— Ваша ясновельможність, можна?

Юрась злякано кинувся — аж свічка заблимала.

— Тьху, чорт! Міг би якось делікатніше... Заходь!

Многогрішний привітався, сів на дзиглику край столу, на якому стояла порожня карафка з-під вина, зітхнув.

— Чого так важко? Розповідай! З чим повернувся з Немирова? — спитав Юрась.

— Ні з чим, — буркнув Многогрішний. — Справи кепські...

— А саме?

— Всюди на Правобережжі, крім Кам'янецького пашалика, відновлено владу Речі Посполитої. Польща скористалася з перемоги під Віднем і прибирає до рук українські землі, що за Бахчисарайським договором мали бути нічийними, а насправді знаходилися під вашою булавою.

— Це я знаю, — перервав його нетерпляче Юрась. — А як наші справи? З ким говорив? Хто визнає мою владу?

— Е-е-е, ніхто! — безнадійно махнув рукою Многогрішний. — Король Ян Собеський та великий коронний гетьман Станіслав Яблоновський роздають приповідні листи на села і міста, ніби то їхня власність... Про те, щоб іти на службу до вашої ясновельможності, ніхто й слухати не хоче! А мене, вашого посланця, полковник Семен Палій вигнав з Немирова, мов пса, хоча сам на Немирів не має ніякого права. Порядкує там його приятель Андрій Абазин. Ну, та я теж віддячив йому за таку образу! Пам'ятатиме до нових вінників!

— Прокляття! — Юрась ударив кулаком по столу. — Мало я їх палив і розпинав! Мало вішав! Не люди, а сміття якесь! Я скручу їх у баранячий ріг і примушу робити те, що накажу! О Боже, дай мені сили підвестися над недолею, влий снаги в моє серце, щоб воно стало незворушно-кам'яним, нечутливим до чужого болю й страждань, і я, опираючись на дружню підтримку падишаха, зберу весь народ свій у цей кулак!

Він ще раз стукнув по столу і від шаленства, що переповнювало його груди, скрипнув зубами. Очі його палали, як у хворого. В куточках губ з'явилася піна. Давалося взнаки сп'яніння.

Він усе ще не хотів зрозуміти, що карта його бита, що Україна відсахнулася від нього, мов від прокаженого. Чіплявся за найменшу можливість утриматись на поверхні. Обманював пашу Галіля, великого візира і самого султана брехливими словами про те, що козаки ждуть не діждуться, щоб перейти під його булаву. Обманював і себе примарними надіями, все ще на щось сподівався... На що?

Він охопив руками голову і втупився безтямним поглядом у темне вікно, за яким була глупа ніч.

Многогрішний не наважувався порушити цю зловісну тишу і задерев'яніло сидів на незручному дзиґлику.

Хвилина спливала за хвилиною, а Юрась не міняв пози. Здавалося, то сиділа не людина, а кам'яна статуя з блідим, як у мерця, лицем.

Навіть гул голосів за дверима і гупання багатьох ніг не вивели його із цього стану. І тільки тоді, коли двері раптом широко розчинилися і в кімнату ввійшов Азем-ага, а за ним — кілька яничарів, Юрась повернувся до них і гнівно вигукнув:

— Азем-ага, я наказав без дозволу не заходити до мене!

І — осікся: в простягнутих руках Азем-аги тьмяніло широке дерев'яне блюдо, а на ньому лежав скручений, мов змія, довгий шовковий шнурок.

Юрась здригнувся.

Многогрішний схопився з дзиґлика, але, зрозумівши, що гетьманові надіслано від султана смертний вирок, закляк на місці.

Тим часом Азем-ага поволі наблизився до стола і повагом, урочисто поставив на нього свою страшну ношу. Позаду вишикувались мовчазні, суворі яничари.

Юрась прикипів поглядом до шнурка.

Це був кінець. Кінець усьому — надіям, тривогам, життю. Він прекрасно знав, що людина, яка одержувала від султана такий подарунок, жила не довше, ніж потрібно для того, щоб умерти. І цінував його султан невисоко — прислав свій страшний подарунок не на срібному, а на дерев'яному блюді...

— Ні! Ні! — Він затулився рукою, ніби захищаючись від несподіваного удару. — Не може такого бути! Це фатальна помилка! Не міг султан віддати такий наказ!

— Султани ніколи не помиляються! — крижаним голосом промовив Азем-ага. — Пробач мені, гетьмане Іхмельніскі, але султанський наказ треба виконувати не гаючись... Ти сам, чи тобі допомогти?

— Ні-і-і! — несамовито заверещав Юрась. — Не хочу-у-у!

Азем-ага зробив ледь помітний знак рукою, і з-за його спини вийшло троє яничарів. Один схопив Юрася за руки — заломив за спину. Двоє інших блискавично накинули на шию шнурок, потягли щосили.

Юрась захарчав, заборсався в петлі, все ще намагаючись вирватись, але зразу ж зів'яв, поник.

Так ніхто і не зрозумів — помер він від удавки чи від страху.

Тільки тоді, коли з гетьманом було покінчено, Азем-ага звернув увагу на Многогрішного, що стояв ні живий ні мертвий.

— Ти допоможеш нам, Свирид-ага! Винесеш труп. — І повернувся до яничарів, що стояли позаду. — Давайте лантух!

Один з яничарів швидко розгорнув великий лантух, інші схопили труп гетьмана і головою опустили вниз. Потім міцно зав'язали.

— Бери, Свирид-ага! — наказав Азем-ага. — Послужи востаннє своєму гетьманові!

У Многогрішного з переляку відібрало мову, а ноги ніби приросли до підлоги.

— Ти що — оглух? — штовхнув його у спину яничар.

Йому допомогли звалити мішок на плечі, не гаючись рушили з будинку. Попереду йшов Азем-ага, позаду — яничари.

Многогрішний ледве плентався. Від страшної поклажі, що каменем придавлювала його плечі, у нього макітрилося в голові. Був певен, що востаннє ступає по землі.

На вулиці повернули праворуч, до Турецького мосту.

Надворі стояла темна, хмарна ніч. Місто ніби вимерло — ні перехожого, ні вогника, ні собачого гавкоту. Тільки важке сапання Многогрішного порушувало цю могильну тишу.

На мосту Азем-ага зупинився.

— Сюди!

Хтось підштовхнув Многогрішного до кам'яних перил. Він спіткнувся, і лантух з гуркотом упав до ніг Азем-аги.

— Тихше ти, шайтанове насіння! — вилаявся ага. — Кидайте!

Яничари схопили лантух і жбурнули через перила вниз, у невидимі холодні води Смотричу. Звідти через деякий час, бо русло ріки лежало в глибокому каньйоні, долинув глухий сплеск і зразу ж розтанув під кам'яним склепінням мосту.

Многогрішний перехрестився.

— Господи, упокой його душу!

— Аллах упокоїть... і прийме його в свої райські сади, — сказав Азем-ага. Було незрозуміло, говорить він серйозно чи насміхається. — Він вірно слугував падишахові і заробив собі царство небесне... А ти, Свирид-ага, забирайся звідси! Якнайшвидше і якомога далі. Зрозумів?

Як було не розуміти!

Многогрішний мовчки вклонився і кинувся навтіки. Він уявив мертвого Юрася Хмельницького і подумки подякував Богові за те, що то не на його шиї зашморгнувся страшний шовковий шнурок, що то не його, скоцюрбленого в тісному мішку, котять по слизькому камінні холодні каламутні хвилі...

6

Секретар Таленті, схиливши в поклоні довгасту голову, покриту рідіючим чорним чубом, вийшов з королівського кабінету і, не зачиняючи за собою дверей, сказав:

— Його ясновельможність пан круль ласкаво дозволив тобі, пане Комарницький, зайти на коротку аудієнцію.

Арсен вступив до знайомого кабінету.

Собеський сидів за широким столом, теж широкий, огрядний, з кучмою злегка посрібленого сивиною волосся, і пильно дивився на нього. На жовтавих шоках пробивався легкий рум'янець. Король був явно чимось схвильований.

Арсен вклонився.

— Доброго здоров'я, ваша ясновельможність!

— А-а, пан Комарницький, чи то пак Кульчицький, чи як там тебе! Вітаю, вітаю героя Відня! Я ніколи не забуваю тих, хто хоробро бився під моїми знаменами... Сідай, будь ласкавий. Розповідай, з чим прибув!

Арсен зробив кілька кроків до столу, але не сів.

— Ваша ясновельможність, допущена велика несправедливість, і я приїхав просити у вас допомоги й захисту...

— Несправедливість!.. О Єзус! І тут несправедливість! Здається, вся сьогоднішня Польща зіткана з одних несправедливостей! — вигукнув король, видно, все ще перебуваючи в полоні своїх думок чи під впливом перерваної розмови з секретарем...

— Про які несправедливості говорить ясновельможний пан король? — здивувався Арсен. — Скажіть, хто образив королівську милість — і я...

— Ні, ні, не те, тут одна шабля не допоможе, — замахав руками Собеський. — Магнатські інтриги, магнатське своєволенство руйнують польську державу! Ось що ранить мені серце! Кожен тягне в свій бік. Ніхто не думає про ойчизну, а тільки про свої маєтки, про свій гонор. Поки була явна загроза з боку Порти, шляхетство ще сяк-так держалося купи, а тепер — мов сказилося. Кожен магнат хоче стати королем, кожен голопузий шляхтич — магнатом! Всюди — розбрат, підкупи, тяганина по судах, збройні наїзди, грабунки, розбій... Ніхто не боїться королівської влади, всяк покладається на шаблю. Анархія — та й годі!

Арсен мовчав, сторопівши від такого королівського одкровення.

Помітивши його розгубленість, Собеський схаменувся і вже спокійним тоном запитав:

— То що ж трапилося? Від кого я повинен тебе захистити?

— Не мене, ваша ясновельможність... Допущена несправедливість по відношенню до відомого вам полковника Семена Палія, який теж не менш хоробро бився під знаменами вашої ясновельможності з турками...

— А з ним що скоїлось?

— Його підступно схоплено в Немирові людьми пана Станіслава Яблоновського і запроторено в кам'яницю в Підкамінному...

— За віщо?

— Без ніяких підстав... Тільки тому, що його оговорив один давній недруг, заявивши, нібито полковник прихильно ставиться до гетьмана Самойловича і до Москви...

Собеський відкинувся на спинку стільця.

— А якщо то правда?

— Нема жодного доказу, ваша ясновельможність! Ви самі бачили, як Палій не шкодував життя і сил ні під Віднем, ні під Парканами... Козацьке військо, фастівський полк і всі полки на Правобережжі обурені свавіллям Яблоновського. Ми всі просимо вашу ясновельможність захистити полковника від несправедливого обвинувачення і наказати гетьману Яблоновському випустити його з ув'язнення!

— То пан Комарницький, чи то пак Кульчицький — козак? — здивувався Собеський.

— Так, ваша ясновельможність.

— О-о! Тоді мені зрозуміло, чому пан так одстоює Палія... Ну, власне, я нічого не маю проти полковника. Він, безперечно, хоробра людина, і я ніколи не забуду його звитяг під Віднем. Скажи Яблоновському, що я просив розглянути це діло доброзичливо... Тим більше, що я не хочу мати ніяких ускладнень з Москвою, бо ми трактуємо зараз про вічний мир і союз із нею, про спільну війну проти Османської імперії...

Король затарабанив пальцями по столу, і Арсен зрозумів: це був знак, що аудієнція закінчилася.

Йому стало прикро на серці. Отже, його далека поїздка закінчилася нічим. Собеський не відмовив у допомозі, але й не допоміг. Замість листа гетьманові обмежився розпливчастими словами: «Скажи Яблоновському, що я просив розглянути це діло доброзичливо!» Та гоноровитий магнат засміється йому в обличчя і вижене геть! Ніякої упевненості, що він виконав би письмове розпорядження короля, а словесне побажання — тим більше...

Арсен мовчки вклонився і вийшов.

Минаючи розкішні, цяцьковані золотою фарбою двері королівського кабінету, мимоволі пригадав, як він колись під Чигирином просив захисту для Романа Воїнова, коли того заарештував генерал Трауерніхт, і одержав таку ж відмову... Виходить, можновладці всюди однакові, хай їм грець! Простій людині за цими позолоченими дверима правди не знайти. Мабуть, сподівайся, козаче, тільки на власні сили, на власну шаблю!

7

Валка в'їхала у Підкамінне і зупинилася на майдані перед замком. Сонце вже сіло за небосхил, і від похмурих фортечних стін та гостроверхих веж падали на землю чорні тіні.

— Гей, хлопи, тут ставати на нічліг заборонено! — гукнув од воріт вартовий гайдук. — Насмітите, а потім прибирай після вас!

— Не кричи, пане! Ми не глухі! — відповів Арсен, одягнутий у звичайний селянський одяг — білі полотняні штани й сорочку та солом'яний бриль. — Ходи лишень сюди! Адже ми не з порожніми руками приїхали на ярмарок. — І він поплескав долонею по крутобокому барилу.

Жест був такий промовистий, що спочатку гайдук, підстаркуватий гуцул з Прикарпаття, закліпав очима, а потім облизнув язиком сухі, спраглі губи.

— Невже пиво?

— Та ще й яке! А до пива знайдеться й тараня з самого Дніпра. — Арсен моргнув хлопцям — Яцькові й Семашку. — Ану, націдіть панові пару кухлів! Та виберіть гарну рибину! Щоб пан зостався задоволений і дозволив нам тут переночувати...

Яцько підніс чималий кухоль.

Гайдук спочатку заперечливо покрутив головою — на варті ж, мовляв. Потім трохи подумав. Зважував, мабуть, пити чи не пити. Зрештою прицмокнув язиком, оглянувся — чи нікого не видно — і тільки тоді взяв кухля до рук. Нюхнув. На обличчі вималювався вираз подиву.

— Е-е, отаке у вас пиво, братця? Побий мене грім, якщо це не горілка! — Він приклав вінця до вусатого рота, зробив один

ковток, розсмакував. Пустив задоволено очі під лоба, а потім видудлив кухоль до дна. — Х-ху! А тепер, хлопче, не завадить і пивця, якщо є!

Пиво він пив поволі, смакуючи і заїдаючи таранею.

— Ви гарні хлопці, як бачу... Просто чудові! Коб не служба, то і я з вами тут переночував би! Їй-богу! Вже вечоріє, і було б зовсім непогано вкластися на возі, підмостивши сіна, та й задати хропака! Га? — пащекував він, хмеліючи.

Арсен знову підморгнув Яцькові. Той підніс ще один кухоль горілки. Гайдук з удаваною хитрістю помахав пальцем перед Яцьковим носом, але випив.

— Може б, ти гукнув своїх товаришів? — спитав Арсен. — А то їм, бідолахам, нічого не перепаде, як ми тут почнемо кружляти!

— Е-е, не варт, їй-богу! — пробелькотів уже добре сп'янілий гайдук. — Нас тільки двоє... Я на воротях, а один, новенький, внизу, біля казематy. Якийсь миршавий, нікчемний... Він, мабуть, і горілки не п'є, ледащо! Бо такий набасурманений, що й на мову не здається. Сидить та все думає, думає. А що видумає, спитай його?..

— А кого ж ви стережете?

— Кажуть, якесь велике цабе... Бо добрячі на нього кайдани наділи!

— А коли ж тобі, друже, заміну пришлють? Чи отак сам всю ніч і стовбичитимеш?

— Яка там у бісова батька заміна! Набридне стояти — піду, стукну в двері, мовляв, виходь котрий! Хтось і вийде...

Він уже ледве тримався на ногах. Язик заплітався, мов перевесло, а голова все схилялася на груди. Горілка валила його з ніг. Щоб не впасти, він обіперся на полудрабок.

— Здається, готовий? — тихо промовив Роман, підходячи до переднього воза. — Можна й починати! Козаки вже розпрягли коней — сідлають...

— Гаразд, — погодився Арсен. — Кладіть його, хлопці! Він хотів поспати на сіні — хай спить! Та жупан зніміть — Спихальський одягне!

Яцько і Семашко зняли з гайдука жупан, а самого кинули на воза, прикрили попоною. Він щось замугикав — і відразу заснув.

Тим часом над містечком опустився синій весняний вечір. До замку долинули дівочі пісні, парубоцький сміх, а десь далеко, може, на другому кінці містечка, не вгаваючи, бриніли невтомні цимбали.

Коли коні були осідлані, козаки повитягали заховану у возах зброю.

— Друзі, хто залишається тут — пильнуйте! — сказав Арсен. — Як тільки почуєте постріли, крики або свист — мчіть на допомогу! Зрозуміли?

— Зрозуміли, — відповів хтось. — Хай вам щастить!

Арсен і Спихальський з групою козаків рушили до замку. Хвіртка у воротях, як вони й сподівалися, була відчинена. На подвір'ї темно й тихо. Тільки в одному віконці світилося.

Арсен підкрався — заглянув крізь шибку. У великій, з низькою стелею кімнаті покотом спало кілька гайдуків. Ще двоє скидали одяг — ладналися спати. Тільки біля столу сидів один безвусий юнак і шматком грубого сукна до блиску начищав пістолі, ціла купа яких лежала перед ним.

«Не ждуть лиха, — подумав Арсен і, намацавши на дверях засув, тихенько натиснув на нього рукою. — Хай посидять. Може, обійдеться без кровопролиття...»

Залишивши кількох козаків на чатах, він повернувся до входу в кам'яницю, де з товаришами ждав на нього Спихальський.

— Сюди, — шепнув пан Мартин. — Обережно! Сходи круті — можна й карк зламати...

Вийнявши з-за пояса пістоль, він перший почав спускатися вниз. За ним — Арсен, Роман, потім — Яцько, Семашко та Метелиця.

Десь у глибині блимало світло. Почулося протяжне позіхання вартового.

Спихальський скрадався тихо, мов кіт, тримаючись рукою за кам'яну стіну. З підземелля дихнуло могильним холодом і цвіллю.

На останній сходинці він зупинився, обережно виглянув з-за рогу. Довге підземелля тягнулося ліворуч і праворуч від нього. В мурованій стіні виднілися потемнілі від сирості й часу двері з заґратованими віконцями.

Магнатська в'язниця! Видно, не один хлоп скуштував у ній жахливих тортур!

Біля дверей, на низькому ослінчику, сидів, закутавшись у кожушинку, вартовий. Невеликий олійний ліхтар, що висів під стелею, освітлював його кудлату овечу шапку і сутулі плечі.

Почувши шарудіння, він стривожено запитав:

— Хто там? — І, підвівшись, наставив мушкета.

Спихальський вирячив очі: на варті в підземеллі стояв давній знайомий — Свирид Многогрішний.

— Холера ясна! — загримів його могутній голос під низьким склепінням. — Невже це ти, пане Свириде? А я й не знав, що ми обидва на службі у ясновельможного пана гетьмана!

— Перепрошую пана, з ким честь маю? — не впізнаючи, допитувався Многогрішний.

— Холера! Невже не впізнаєш Мартина Спихальського?

— О, пан Мартин! Ніяк не сподівався зустрітися з тобою в такому місці... То пан служить у ясновельможного гетьмана Яблоновського?

— І не перший день! А пан, мабуть, недавно, бо я щось раніше не бачив тебе серед гайдуків гетьмана? — спитав Спихальський, виходячи на освітлене місце і наближаючись до Многогрішного.

— Всього кілька днів... Але ж служба собача — гибієш у цьому підземеллі! Може, пан Мартин допоможе мені знайти тепліше місце? Хе-хе! — І Многогрішний навмисне здригнувся, щоб показати, як тут по-справжньому холодно.

— А чого ж — допоможу! Хе-хе! — передражнив його Спихальський і раптом, згрібши за груди, притиснув до стіни, вирвав мушкет. — Пся крев! Нарешті я тебе злапав! Ниньки тобі стане не тільки холодно, а й жарко! Задушу, мов слимака!

— Пане Мартине, ти що — здурів? Пусти! — заборсався той.

На крик прибіг Арсен з товаришами. Він одразу зрозумів, кого вп'ймав Спихальський, і притримав його руку, що вже вп'ялася в горло на смерть переляканого Многогрішного.

— Так от де ми зустрілися, дядьку Свириде! — похитав головою. — Усім ти служив. А тепер ще й пану Яблоновському!

— Звенигора! — простогнав приголомшений несподіваною зустріччю Многогрішний.

— Хлопці, заткніть йому рота! — наказав Арсен, звертаючись до Яцька і Семашка. — Зв'яжіть руки, щоб не втік, собака! Посадіть на коня і стережіть мов зіницю ока!

Яцько і Семашко підхопили Многогрішного, якому зі страху відібрало ноги, і поволокли нагору.

Арсен кинувся до дверей, крізь грати яких уже просовувалися чиїсь руки.

— Батько Семен?

— Так, голубе! Так! Випустіть мене, хлоп'ята, швидше звідси! — озвався з кам'яниці Палій.

На дверях висів міцний замок.

Арсен шарпнув — не піддався.

— Ану, синку, пусти мене! — відсторонив його Метелиця. — Колись, бувало, гнув у руках кінські підкови. Спробую зараз... Чи є ще сила?

Він ухопив замок обома ручищами і, натужуючись так, що аж лице побагровіло, поволі почав гнути заіржавіле залізо. Воно скрипнуло — дужка переломилася надвоє. Двері розчинилися — і полковник опинився в обіймах друзів. На ногах і на руках у нього гриміли кайдани.

— Швидше, батьку! — гукнув Арсен. — Тікаймо!

Притримуючи ланцюги руками, Палій вийшов з підземелля. Йому підвели коня, допомогли сісти.

— Ну, хлопці, орли мої, спасибі вам! — промовив розчулено.

Арсен подав знак — і загін, кинувши вози, верхи помчав звивистими вулицями Підкамінного на схід...

На першому привалі, в лісі, відбувся запорозький суд.

Свирид Многогрішний тремтів, як у лихоманці. Останнім часом, видно, жилося йому не з медом, бо споганів, схуд, змиршавів, і одяг на ньому теліпався, як на кілкові. Його маленькі хитрі очиці перебігали з одного обличчя на інше. Та найдовше затримувались на Арсенові.

— Братці, що ви хочете зі мною робити? — заскиглив.

— А що роблять зі зрадником? — спитав суворо Метелиця.

— Я не зрадник... Побий мене грім, якщо я кого-небудь зрадив! — белькотав Многогрішний. — Я ні в чому не винен!

— Ти зрадив вітчизну, недолюдку! Слугував, мов лакуза, спочатку туркам, а тепер перекинувся до магната Яблоновського і продав йому за тридцять срібляків полковника Палія! Хіба це не зрада? — грізно промовив Арсен. — І ти ще смієш заявляти, що ні в чому не винен?..

Козаки стояли щільним колом, насуплені, суворі. І Многогрішний, що знічено схилився перед ними, здавався нікчемним, плюгавим, огидним, як шолудивий пес.

Один Семен Палій не втручався в козацький суд. Сидячи на коні, уже розкутий, смоктав люльку і мовчки дивився на підсудного. «І звідки вони беруться, отакі слимаки, нікчеми? — думав при цьому. — Яка мати їх народжує? В яких сім'ях виростають? Чому один трудів і крові своєї не шкодує для вітчизни, а інший тільки й дивиться, щоб мати з неї якийсь зиск, і продає її тому, хто більше дасть?»

Тим часом Многогрішний почав плакати.

— Братці, помилуйте! Не беріть гріха на душу! За безневинну мою голову Бог покарає вас, яко татів-розбійників!..

Арсен відчув, що в його серці піднімається гнів, і, щоб стриматись і не вдарити мерзотника шаблею, правою рукою міцно, аж до болю, стиснув пальці лівої руки. Промовив глухо:

— Не викручуйся, Многогрішний! Не пощастить! Ми тебе зараз судитимемо козацьким судом, судом честі, і ти повинен перед нами говорити правду. Сам знаєш, що за найменшу брехню перед судом честі підсудний без вироку карається на горло!

Многогрішний зблід ще дужче. Він раптом відчув, як язик у роті став шорсткий, мов повсть, а серце з грудей шугнуло вниз і, здавалося, затріпотіло десь аж у п'ятах. Він ледве тримався на ногах.

— Братчики, — звернувся Арсен до побратимів, — багато чого про цю людину, про Свирида Многогрішного, ми не знаємо, але чимало й знаємо. І те, що знаємо, незаперечно свідчить не на його користь. Та щоб він — і ніхто! — не сказав, що ми вчинили над ним самосуд, послухаємо його відповіді на наші запитання, а потім уже будемо міркувати, що з ним робити... Чи згодні з моєю думкою?

— Згодні! — дружно відповіли всі.

— Тоді оберемо суддю... Кого б ви хотіли?

— Тебе, Арсене! — прогув Метелиця. — Кого ж іще? Ти краще, ніж будь-хто з нас, знаєш цього пройдисвіта! Ти й запитуй його, а ми послухаємо й зважимо — правду він говорить чи ні і чого варта та правда!

— Згода, згода! — загукали козаки.

— Тоді й почнемо... — Арсен вийшов у коло, став супроти Многогрішного, промовив тихо, але суворо: — Скажи нам, Свириде Многогрішний, чи ти коли-небудь був запорожцем?

— Був, — кивнув той головою і поглянув на Метелицю.

— Так, був колись, — підтвердив старий, — але таким паскудним, що, пам'ятаю, ми за віщось одного разу присудили покарати його киями... Та він пронюхав про це і вчасно дав драла...

— Було таке?

— Було.

— Тоді перейдемо до пізніших часів... А запитав я тебе про те, чи був запорожцем, щоб знати, як тебе карати, бо, як сам відаєш, ніхто із запорожців не підніме на братчика руки, щоб скарати його на смерть... Такий наш давній звичай...

— Розумію, — прошепотів помертвілими вустами Многогрішний.

— Тепер скажи нам, чи був ти потурнаком? Чи міняв нашу християнську віру на бусурманську?

Многогрішний мовчав, опустивши голову.

— Ну, чого ж мовчиш! — гарикнув Метелиця. — Було таке?

— Було... Але ж я не насправді!

Козаки переглянулись. Вони не сподівалися, що підсудний так легко і швидко визнає себе винним у цьому найтяжчому гріху, що був рівнозначний зраді вітчизні.

— Не насправді! — передражнив Метелиця. — Ось як уперіщу шаблюкою по твоїй дурній макітрі, тоді ти зрозумієш — насправді чи ні!

Арсен поглядом застеріг старого — мовляв, мовчи, батьку!

— У турецького спагії лакузою був? — повернувся він до Многогрішного. — Повстанців Мустафи Чорнобородого видав йому на поталу в долині Трьох Баранів?

Многогрішний ковтнув слину, мовчав. Тільки кліпнув очима.

— У війську Юрася Хмельницького служив? Туркам допомагав плюндрувати Чигирин?

— Не я один служив...

— А тепер скажи — скільки тобі заплатив Кара-Мустафа за Златку?

— За яку Златку? — Жовті очиці вп'ялися в Арсена. — Я не знаю ніякої Златки!

— За ту, що викрав у Немирові й одвіз у Кам'янець... Пам'ятаєш, у той вечір, коли ти мене швиргонув у яму?

— Я нікого не викрадав!

— Брешеш! Сам Юрась мені казав про це, коли ми із Сафарбеєм — пам'ятаєш такого? — допитували його. Та й Златку я визволив, привіз у Фастів із самого Стамбула... Це моя дружина. Вона все розповіла...

Многогрішний раптом упав на коліна, простягнув руки, щоб обняти Арсенові ноги.

— Пробач... Я не знав... Тож проклятий Юрасько мені наказав... Хіба ж я сам? — Він таки схопив Арсенового запиленого чобота і притиснувся до нього мокрою від сліз щокою.

Арсен гидливо відштовхнув його і відступив назад.

— А тепер — останнє... Скільки тобі заплатив Яблоновський за те, що ти допоміг схопити нашого батька полковника Палія? Скільки він платить тобі за твою іудину службу?

Многогрішний стояв навколішках. Його попеляста, з проли-синами голова схилилася мало не до землі. Плечі здригалися від беззвучного ридання.

— Мовчиш? Отже, і це правда? — Арсен поглянув на козаків. — Який буде присуд, товариство?

На галявині запала тиша. Чулося тільки кінське іржання та в верховітті дерев тихо шелестів легенький вітерець.

— А що довго думати! — вигукнув Метелиця. — Цей пройдисвіт давно заслужив собі петлю на шию!

— Смерть! — коротко кинув Роман.

— На шибеницю його, харцизяку! — рубонув рукою повітря молодий Семашко.

— Скарати на горло, пся крев! — похмуро озвався Спихальський.

— А ви, батьку Семене? — Арсен повернувся до Палія. — Що скажете?

Палій зліз з коня, повагом наблизився до гурту. Многогрішний на якусь мить підвів голову, глянув на нього з надією, але відразу ж одвів погляд убік, бо вичитав у Палієвих очах зненависть і презирство.

— Що я скажу? — почав полковник. — Многогрішний сам уже виніс собі присуд своїми ганебними вчинками! У нього не знайшлося жодного розумного слова на своє виправдання... Тож хай одержує те, що заслужив!

— Хай буде так! — сказав Арсен. — Ця людина негідна ступати по нашій землі. Чуєш, Многогрішний? Вставай — і виконуй вирок козацького суду!

— Помилуйте! — пробелькотів Многогрішний. — Більше не буду!

— Пізно схаменувся, недолюдку! Справді, більше не будеш... Виконуй вирок! — Арсенів голос прозвучав жорстоко.

Многогрішний поволі підвівся. Рукавом витер мокре бліде обличчя.

— Дайте мені пістоль, — попрохав жалібно. — Як милостиню благаю!

— Ні, ти не заслужив такої честі! Від кулі вмирають воїни, а зрадники — від зашморгу... Іди і вибирай мотузку. Та міцнішу!

Обвівши затуманеним поглядом суворих мовчазних козаків, що обступили його з усіх боків, Многогрішний поволі зробив кілька кроків до найближчого коня, довго порпався в саквах. Нарешті знайшов довгу вірьовку і почав тремтячими пальцями в'язати петлю.

Козаки стояли мовчки. Жоден — ані пари з уст.

Зробивши зашморги на обох кінцях вірьовки, так же поволі, статечно, як він робив усе до цього, Многогрішний сів на коня.

Козаки знову оточили його, щоб не втік.

Всі мовчали. Ніхто ні дією, ні словом не хотів втручатися в катівські приготування. За прадавнім запорозьким звичаєм жоден братчик не міг узяти на себе ганебного обов'язку ката. Засуджений до кари на горло запорожець сам мав приготувати петлю, сам вибрати гілляку, зав'язати на ній вірьовку, під'їхати верхи і, накинувши петлю на шию, вдарити коня ногами під боки...

Многогрішний довго приглядався до гілляки. Нарешті вибрав найміцнішу, перекинув через неї один кінець вірьовки, зашморгнув... Але тут сили зрадили йому. Він похилився на гриву коневі і зарюмсав, мов дитина.

— Братчики, милі, дорогі мої, простіть! Помилуйте!.. Або хоч застрельте!..

Вигляд у нього був жалюгідний. Здригаючись всім тілом, розмазуючи брудні патьоки сліз по обличчю, скавулів, мов цуценя.

— Братчики-и-и!..

— Досить тобі скиглити, нікчемо! — гримнув Метелиця. — Сам знаєш, що ніхто не стане поганити рук об таку паскуду, як ти! Будь же хоч в останню хвилину людиною, умри як слід! А ні — влаштуємо тобі стовпову смерть! Заб'ємо киями, мов скажену собаку! Тож вибирай, що краще! Чи петля, чи киї... Києм, як знаєш, кожен запорожець може луснути тільки один раз. Але не сподівайся на щасливий кінець. Я сам так уперіщу, що й Богові душу віддаси! Ну, вибирай!

Многогрішний замовк, закляк непорушно, перелякано, зі злобою, мов загнаний звір, блимаючи з-під острішкуватих брів довкола. Потім хапливо заметушився, заспішив і почав тремтячими пальцями поправляти на собі одяг, ніби це мало зараз якесь значення. А тоді одним махом накинув на шию петлю і сильно вдарив коня ногами під боки...

9

У світлиці їх сиділо п'ятеро: Палій, Арсен Звенигора, Роман Воїнов, Яцько та Семашко. На столі перед полковником лежав туго згорнутий, перев'язаний синьою стьожкою сувій паперу.

Палій пригладив рукою густе волосся, обвів поглядом присутніх.

— Друзі мої, — сказав урочисто, — ви щойно почули те, що я написав у Батурин, до гетьмана Самойловича... Вважав і вважаю свої дії правильними, бо тільки звідти ми одержували й одержуємо допомогу під час лихоліття, яке впало на нашу землю. Ось і недавно, коли я сидів з милості Яблоновського в казематі, з Києва прибули у Фастів дві валки возів з харчами та зброєю... Без такої допомоги ні ми у Фастові, ні Самусь у Богуславі, ні Іскра в Корсуні та Абазин у Немирові не змогли б протриматися й року...

— Правильно, батьку, — сказав Арсен.

— Залишається допровадити ці листи за призначенням. Комусь треба їхати, сини мої...

— Кому ж? Нам з Романом доведеться... Правда, Романе? — звернувся Арсен до свого побратима.

— Безперечно, — відповів той.

Але тут підвівся молодий Семашко. Був він, як мати, чорнявий, красивий, з бистрим поглядом темних очей.

— Ні, батьку, — запально заперечив він. — На Арсенову та Романову долю випало вже чимало важких доріг. Пора й міру знати! А ми з Яцьком тільки вступаємо на одну з них... Тож хай це буде для нас першим випробуванням. Пошли нас! Запевняю — не підведемо...

Палій любив пасинка, як рідного сина. І зараз милувався його красою і рішучістю, а також чоловічою мужністю, що вже яскраво пробивалася в усій його молодецькій зовнішності. Він не сумнівався в ньому.

Потім перевів погляд на Яцька. Цей був голубоокий, білявий, більш тендітний. Чи ж витримає?

— А ти, Яцьку?

Яцько твердо відповів:

— Дозволь, батьку! Не підведемо... Колись і нам треба починати!

Вони стояли обидва поряд, юні красені, сповнені життєвої снаги, і з надією дивилися на полковника.

— Гаразд, — погодився Палій. — Поїдете ви! Справді, треба ж колись і вам починати!

10

Стояв теплий весняний день. Золоте коло сонця поволі здіймалося вгору по високому голубому небі. Линув радісний журавлиний

крик — кру, кру... Гай попід горою зеленів молодим листям, пнувся вгору тугим співучим гіллям. Весело дзвенів над полями невтомний жайворонок.

Спихальський піднімався узвозом по крутій дорозі, ведучи за повід осідланого коня. Біля боку в пана Мартина — шабля, до сідла приторочені дорожні сакви. За ним, на возі з напнутою халабудою, правувала кіньми Зінька, міцно тримаючи в тугих, загорілих на весняному сонці руках ремінні віжки. За її спиною з халабуди, з-поміж небагатих домашніх пожитків, виглядали дві чорняві голівки — хлопчика й дівчинки.

Позаду пішки здиралися на гору Арсен зі Златкою та Роман зі Стехою.

На високому шпилі, звідки з одного боку відкривався широкий краєвид на красуню Унаву, що звивалася серед зелених берегів, з другого — на фастівську фортецю, що височіла на сусідній горі, Спихальський зупинився, наставив у блакитне небо гострі шпичаки вусів, розкинув руки і загукав:

— Гай-гай, най його мамі, як тутай гарно! Так гарно, що, прошу панства, схопив би всеньку землю в обійми, пригорнув до грудей та й умер би від великого щастя!

— Не вмирай, пане Мартине! Ми ж іще не раз сподіваємося бачити тебе у Фастові в гостях, — сказав, підходячи, Арсен і обняв поляка за плечі. — Знай, що тут завжди будуть тобі раді.

— Дзенькую бардзо, брате Арсене, за твоє добре серце! Коб не туга за ойчизною укоханою, то б лишився я тутай з вами, друзі мої солодкі! Але мушу їхати, бо та земля польська — рідна і теж прекрасна, як і ваша... Вона кличе мене, манить до себе, як мама. — В його голубих очах зблиснула сльоза, він почав прощатися. — Прощайте, друзі мої дорогі! Хай вам щасливо живеться-ведеться! Кохам вас, як рідних! Не забувайте пана Мартина, а він вас до останнього дня свого не забуде! Пані Зінька буде наспівувати мені вечорами ваших чудових пісень, а я уявлятиму, що знову з вами — і в радощах, і в горі... Якщо доведеться кому з вас бувати в наших краях — пам'ятайте, що там є сільце Круглик, а в ньому жиє ваш незрадливий друг і приятель Мартин Спихальський!

Останні обійми, останні поцілунки — і вже пан Мартин на коні. Вдарив огиря ногами під боки, і той затупцяв нетерпляче перед далекою дорогою, стримуваний ремінними поводами, забасував, а потім зірвався і пішов з місця чвалом.

Зінька змахнула зі щік сльози, сумно всміхнулася всім, помахала рукою і вйокнула на коней. Колеса скрипнули, віз рушив і покотився по битому шляху на захід, все швидше й швидше.

На далекому горбі Спихальський зупинився, підвівся на стременах, помахав шапкою — і за мить сховався за обрієм...

— Ну, от і все — нема пана Мартина з нами. Ніби частку серця відірвав і забрав з собою, — промовив глухо Арсен. — Не так давно

розлучився з воєводою Младеном і Ненком, не встиг поплакати над могилами Сікача, Іваника і діда Шевчика, як довелося, може, назавжди розлучитися зі Спихальським... Хоч ти, Романе, не надумай махнути на Дон, та ще й зі Стехою!..

— За мене не турбуйся. Приріс я до Фастова, як кора до дерева. — І блакитноокий дончак прихилився до щасливої, усміхненої дружини.

Арсен обняв їх за плечі, міцно притиснув до грудей, а потім легенько відштовхнув од себе.

— Ну, йдіть! А ми зі Златкою трохи постоїмо тут...

Вони зосталися вдвох. Стояли на високому шпилі і довго дивилися в той бік, куди поїхав пан Мартин з новою родиною. Потім козак заглянув коханій в очі, що синіли густо, як море... Як він любить дивитися в їхню бездонну глибину! Як він рвався до них! Скільки доріг сходив, щоб нарешті мати змогу кожного дня милуватися їхньою красою! У скількох смертей видерся з пазурів, щоб не вицвіли вони від сліз і туги!

Ніжно взяв її голівку шкарубкими, мозолистими руками, осипав обличчя поцілунками.

— Златко! Люба моя!

— Арсене!

Тремтіло сповнене весняними пахощами повітря. І небо, мирне, безхмарне, дивилося на них з високості й усміхалося радісно від розкоші й щастя.

Сіли. Арсен поклав голову на коліна Златці й заплющив очі. В одну мить промайнули перед його внутрішнім зором страшні картини минулого — неволя, втеча, бої, походи... Для чого те все? Кому потрібні муки і кров, злигодні й смерть людська? Чиє сповнене чорної злоби серце бажає погромів, пожарищ, руїн? Хіба мало на світі простору, сонця, тепла? Хіба щастя не у відчутті того, що ти живеш, дихаєш запашним повітрям рідної землі, насолоджуєшся усмішкою милої і теплом її ніжних рук?

Арсенове серце мліло і завмирало від незнаної досі втіхи й пестощів. Златка цілувала його очі, тонкими пальцями перебирала кучерявого чуба, гладила тверді, зарубцьовані шрами. Побачивши за вухом слід від кулі, нагнулась, припала до нього губами.

— Арсенчику, важко тобі доводилося? — прошепотіла.

— Важко.

— Ти більше ніколи не кинеш мене? Правда? Будемо відтепер завжди разом?

— Будемо, Златко! Будемо, люба!

Вони замовкли. Златка дивилася в безмежний простір, заколисана щастям і радісним весняним співом жайворонка. Арсен щокою притулився до її теплого коліна, теж вслухався в неповторну музику весни.

Раптом його вухо вловило ледь чутний тупіт копит. Він підвівся, глянув довкола. Ген-ген на виднокрузі мчить якась темна цятка. Що воно? Чи то вітер гонить перекотиполе безкраїм степом, чи вершник поспішає з важливою звісткою?

Арсен пильно вдивляється в далину. Ні, не перекотиполе! Швидко, то зникаючи на хвилину в невидимій звідси балці, то вирина-ючи на зелених пагорбах, наближається та чорна цятка.

Гонець!

Уже видно, як жевріє, мов головка будяка, малиновий верх його шапки, іскряться проти сонця самоцвіти на піхвах здобутої в боях дорогої шаблі. Летить бистрокрилим птахом дужий кінь...

Златка стривожено простежила за Арсеновим поглядом і теж побачила вершника.

Хто то? Куди він мчить? Невже знову війна?

Арсен мовчки пригорнув кохану до грудей, ніби хотів назавжди захистити її від усього лихого на світі. А серцем слухав далечінь, і йому вже вчувалися звуки козацьких сурм, що кличуть у похід, іржання бойових коней на коротких привалах, приглушені голоси товаришів і ледь чутний брязкіт зброї в тривожній тиші ночі... І зро-зумів він, що його щастя коротке. От-от життя знову покличе на тяжку нескінченну дорогу, назустріч вітрам і грозам... Бо й само ж воно — дорога без кінця!

1964—1974
Лубни

ЗМІСТ

Книга третя
ЧОРНИЙ ВЕРШНИК

Частина перша 4
Частина друга 136

Книга четверта
ШОВКОВИЙ ШНУРОК

Частина перша 284
Частина друга 382